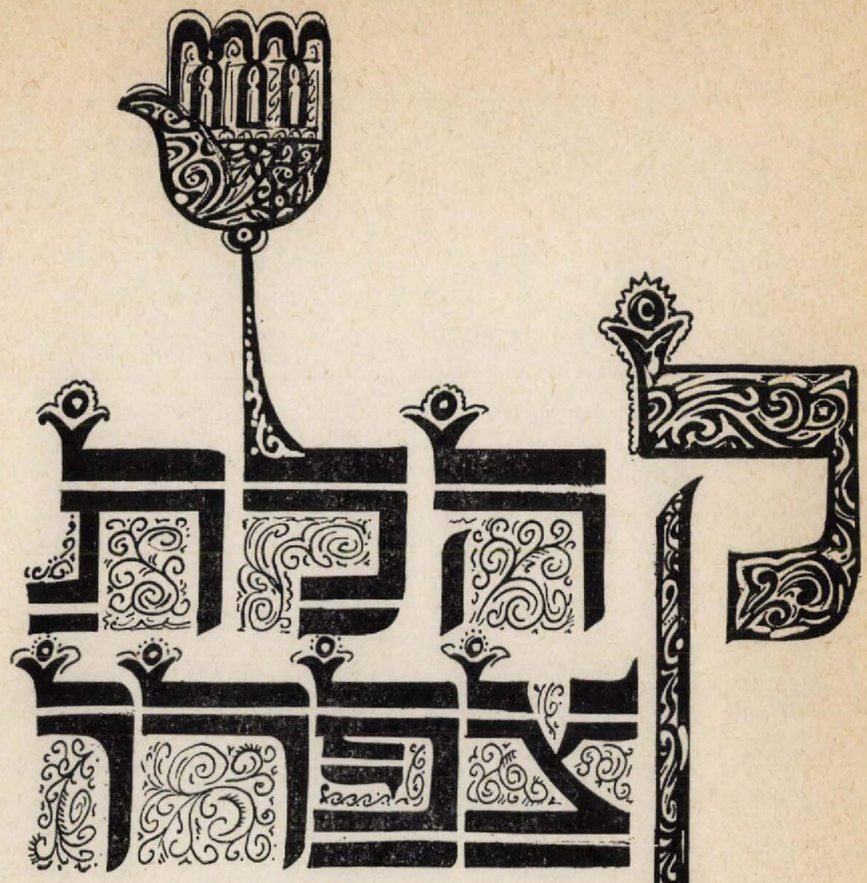

כרך שלישי

תולדות ימי היהודים בעיר צפרו שבמרוקו
מצבם ומעמדם הכלכלי החברתי המדיני
והרוחני, קורותיהם ומאורעותיהם,
פעולותיהם ושרידי זכרונותיהם
מנהגיהם חגיהם ומועדיהם
ואורחות ימי חייהם

מאת

ע"ה **דוד עובדיה** ס"ט
האחרון בשושלת הרבנים בק"ק צפרו
ולפנים רב ודיין בשלש קהלות צפרו פאס מראקש

בעריכת

הרב חיים בנטוב נ"י

ירושלים תשל"ו

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

©
כל הזכויות שמורות למחבר ולזרעו וזר״ז
Copyright by the author and the publisher

הו״ל:
מכון לחקר תולדות קהלות יהודי מארוקו
[בנשיאות המחבר]

הזמנת ספרים: בית וגן 30 ירושלים

ירושלים תשל״ו
Printed in Israel
נדפס בדפוס ״דף־חן״ בע״מ, ירושלים

הרב דוד עובדיה

קהלת צפרו

כרך שלישי

בס״ד

עם הספר

לאמר לאסורים צאו,
לאשר בחשך הגלו.
(ישעיה מט, ט)

עזרנו השם ויצאו לאור על ידינו שני כרכים מקורות ותעודות על אותה הקהלה המפוארת ״ק ה ל ת צ פ ר ו ״ ובנינו בית נאמן ומצבת נצח, מהחומר, אבני קודש, שנאסף על ידינו. חישבתי דרכי וראיתי כי באה העת לשים לב, לחקור ולדעת את דורות אבותינו. באה העת לחקור את דברי ימיהם. באה העת לבלי להביט אל דברי ימי קהלות ישראל המפוארות הללו מתוך חלון צר, כי אם לפתוח את השער, לבוא לראות, לראות ולדעת את אורחות ימיהם ודרכי חייהם.

האמת אגיד, שהסטוריה מעין זו רחוקה מלהיות שלימה, מלהיות כוללת את כל מה שנחוץ ליכתב. אף שבדרך נס הגיע לידינו חומר די נכבד וקבענו לו מקום בחלקים הראשון והשני, בכל זאת, המקורות הללו הם כאין וכאפס, לעומת החומר שלא נשמר והיה הלקו עם שוכני עפר, או טרף לעש וסס, לשריפת אש, ולמרמס בטיט חוצות, בימי המבוכות במשטר, ובימי תמורות השלטון.

אין כוונתנו בזה לזלזל ולהמעיט דמות האוסף שבידינו כי מאבניו יכולנו לבנות הארמון הנהדר הזה, בית זבול, ובתוך תאיו ואולמיו יושבים הצדיקים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מה״יד־ושם״ שהקמנו להם, שם עולם אשר לא יכרת, ואף שאין הנחתום מעיד על עיסתו, מן שמייא קא זכו לן שעדרנו ונכשנו, סקלנו ועבדנו בחלקה המפוארת הזאת, עד שיצאה, כמעט יש מאין, יצירה חדשה ומשוכללת בצורה פשוטה ומושכת את הלב, עם הדיוק בהבאת הדברים במידת האפשר מן המקורות והתעודות, כמו שיראה הקורא בהערות שבשולי כל דף ועמוד. שאבנו הרבה ידיעות גם מספרי החכמים, ומתוך דבריהם בהלכה דלינו פנינים יקרים, ובזה יכולנו להוציא ממסגר אסיר, ואמרנו לאסורים צאו ולאשר בחשך הגלו; לא נמנענו מלדפדף גם בספרי העמים על ההסטוריה (בספרייתו של המנוח דוד קורקוס נ״ע) ולקטנו מהם נקודות חשובות שהיו חסרות לנו במקורות, ובזה גילינו מעשיהם ורכושם של אבותינו באותה קהלה, מה שרכשו לעצמם: סגולות, הומאניזם, סובלנות, התמזגות, והסתגלות לפעולותיהם, ביצירה האנושית. במאמרינו בפרק חיי הרוח על הרבנים ויצירתם, סיפרנו במקצת את כבודם ותהלתם וצדקתם, הללנו חכם בחכמתו, הקדוש בקדושתו, הצדיק בצדקתו, והחסיד בחסידותו.

לא אכחיד את האמת, שבאו בתוך דברינו פה ושם דברים המוניים ומילי דכדי שלא היה כדאי להעלותן על ספר, ונכנסו מסיבה ידועה, שכל מטרתנו בעבודתנו זו היא, לתת לפני הצבור המגוון סקירה קצרה מעברה של הקהלה ומחייה היום־יומיים; ולכן השתדלנו לתת לכל אחד ואחד מה שיעניין אותו, ולסיכום יאמר שכלנו נלמד מההסטוריה שסופרה לנו איך להתנהג.

במחקר הזה וביצירה הזאת, נקטנו קו שתהיה חקירה חפשית מבלי לנטות ימין ושמאל ונכתבו דברים כמות שהם, ובכך תהיה תשובתנו למבקרים הנכבדים שכביכול העבנו והחשכנו דמותה של הקהלה במה שהבאנו בצד האור של החברה, גם הצללים והפרצות שהתגלו בתוכה מדי פעם בפעם, ואולי לדעתם תהיה אשמתנו כפתגם הידוע "בא לתקן ונמצא מקלקל", עליהם לדעת שאין לך בעולם חברה בריאה ושלימה חלקה בלי פגם* לגמרי, וכל ספרי השו"ת בספרות ההלכה, מהרבנים הרועים, מתריעים על הפרצות הנראות בעדרי צאנם, ומשתדלים הם למצוא אמצעי שכנוע והרתעה להבראתם, ואם באמת היתה כוונתנו במחקר הזה להאיר חשכתם, הלכנו לפי הכלל "אין האור ניכר אלא מתוך החושך", וכתשובתו של רבי יוסי לאותה מטרונה (במדרש הגדול הו"ד בספר "תורה שלימה" פרשת וישב אות פ"ג) שאמרה לו: שקר יש בתורתכם, שבא יוסף על אדונתו וכסיתם עליו, וכו' אמר לה: על ראובן בבית אביו פרסם הכתוב וילך ראובן וישכב וכו', יוסף בבית אדונתו לא כל שכן? אמרה לו: אתם אמת ותורתכם אמת.

והנני פונה למכובדינו אשר יראו את הספר ואת שיחו, שיואילו לשלוח לנו את הערותיהם הדרושות והראויות, ועל כל משגה ועל כל חסרון נוכל לומר "מעוות יוכל לתקון וחסרון יוכל להמנות" בכרכים הבאים.

בסוף דברי הנני מקריב תודתי לידידי העורך רבי חיים בנטוב שליט"א שעשה עבודתו באמונה ובחפץ רב ברר ונפה, בחכמה ובתבונה והוציא מתחת ידו את עריכת המחקר הזה דבר נאה ומתוקן, אמרינן ליה יישר.

ואפיל תחנתי ובקשתי על כל בני הקהלה ועל כל המסייעים שצרפו עצמם במצרף כסף וזהב, איש איש לפי מהללו, ששכרם מן השמים, וממקור הברכות יבורכו.

לדוד להזכיר לטובה ולברכה את עזרתי בי רעייתי הכוה"ץ מרים מב"ת שנתנה לי להתמסר לעבודתי הצבורית והתורתית, הלכה אתי באשר הלכתי, טפלה בבניה, ובתלמידיי שהיו באי ביתי, עראים וקבועים, וקבלה בספ"י אותם ואת האורחים הנכבדים שהיו מצויים תמיד על שולחנה. והיה שכרה: בניה למודי ה', ורב שלום בנותיה הנשואות לתלמידי חכמים. יה"ר שנזכה לראות בניהם־הנכדים ממשיכים במורשת הוריהם ונגד זקניהם כבוד.

ולי אני עבד ה' יזכני ה' להו"ל ספריי בהלכה ובדרוש, ויהי נועם ה' עלינו אמן.

דוד עובדיה

בחדש אב הרחמן תשל"ה. משרת בקדש בעיה"ק ירושלים ת"ו

* על החברה הקדושה בעיר פאס שכתב עליה הרב שאול ישועה אביטבול ז"ל מרבני העיר צפרו בספרו אבני שיש ח"א: "יקר תפארת עדה השלימה והנבחרת נקיה מהגזל נקיה מן הערויות ומי כמוה בדרך ארץ", בכל זאת הרב שאול סיירו ז"ל מרבני התקנות בעיר פאס כותב בדרשתו הגדולה בעצירת גשמים שדרש בקהלת פאס ברחובה של העיר (הנמצאת בכ"י תחת ידי) בתקופה שאחרי הגרוש אומר ברשימת הדרשה, תוכחה לבונים הבתים וגוזלים קרקע חבריהם: תוכחה על הניאוף ולשון הרע, תוכחה לפריצים השוחקים באבנים ביום השבת בבית החיים, על שני ההרוגים שנהרגו מיד הפריצים בתוך האלמללאח; תוכחה ליושבי החנויות הגוזלים במשקל ובמשורה; על הנדבות שנתנדבו שהם מבקשים המעות הפחותות והרעות ועוד עכ"ל. וזה מה שסכמנו בדברינו שאין לך בעולם חברה נקיה מן שום פגם.

תוכן העניינים

פרק ראשון: יסוד וביסוס ההלכה העולמית . . . . . 15—21

יסוד וביסוס ההלכה העולמית; הכלל תרי מגו תלת; משכנם ויישובם של תלת עמודי ההוראה; אגדה על בואו של הרא"ש ז"ל לבית מדרשו של הרשב"א, בהערה; עיר פאס עיר ואם בישראל; מהר"י בי רב "מורה הוראה בישראל לחמשת אלפים בעלי בתים במדינת פאס"; פסק ההלכה על ידי רבותינו המגורשים, כפתגם "אל אשר יפנה הרא"ש אחריו אנו הולכים"; בתקנה ש"ש ש"י הפסק כתרי מגו תלת עמודי הוראה; הפתגם כל אשר יאמר לכם יוסף תעשו ויוסף הוא המשביר לכל עם הארץ; רבי שאול אביטבול פוסק בצפרו: "קבלו דורות האחרונים פסק מרן, אפילו נגד אלף פוסקים, משום דאזיל בשיטת קדמונינו לפסוק כתרי מגו תלת עמודי הוראה"; אגדה האומרת שהרב שמואל אבן דאנן ז"ל היה אחד ממאתים רבנים שסמכו את מרן; דיני טרפות ביו"ד סי' ל"ז וט"ל לא נהגנו כמרן המחבר. התקנות בענייני אישות, שנוי והוספה בתקנת טוליטולא שהביא הרא"ש ז"ל, הרב בעל המפה ז"ל אע"פ שנתפשט חבורו בכל ישראל, אין דנין על פיו אלא אם יכולין ליישבו ע"פ סברת מר"ן ז"ל.

פרק שני: ייסוד העיר צפרו . . . . . 23—40

העיר צפרו; ייסוד העיר; שכונת היהודים; צפרו נבנית קודם פאס, בהערה 7; התיישבות היהודים באיזור צפרו; קלעה, בהאליל, הקבר בהר בינגא; השבתאות במרוקו; מאורעות השנים תכ"ד—תל"ב (1672—1664) וגלות יהודי אזאווייא; השנים תל"ב—תפ"ז (1672—1727), רב הקהלה רבי משה בן חמו; העיר בשם "מתא צפרו"; הרעב ועצירת גשמים, האגדה על אותה האלמנה שנגלה עליה אליהו הנביא; השנים תק"ה—תקי"ז (1745—1757) והטלת המס הגדול על קהל צפרו; איגרוואן צרו על צפרו שרפו אילנות ונוצחו על ידי בני העיר; שנים של טירוף; חכמי פאס מבקשים מקהל צפרו השתתפות בפדיון שבויים; השנים תקי"ז—תק"ן (1757—1790) "בית המטבע" בצפרו; רב העיר רבי אהרן בן זכרי ורבי שאול ישועה אביטבול; בשנת תקכ"ז (1767) הדרך מפאס לצפרו סגורה והימים ימי צרות והטלות מסים; בשנת תקל"ט רעב בעיר והוקפה לגיונים; המלך בזז את שבטי הברברים והללו נקמו נקמתם ביהודים; השנים תק"ן—תקנ"ב (1790—1792) המלך האכזר אליאזיד שר"י. הטלת מס בסכום 5000 מתקאל, רבי ישועה אביטבול ורבי שלמה אביטבול בבית הסוהר; שנת תק"ן היא שנת צרה ומצוקה גלות גירושין ושמד; עיר צפרו שמשה עיר מקלט ליהודי פאס וגזבר העיר ר"ש אביטבול דאג לפרנסת הגולים; השנים תקנ"ב—תקפ"ג (1792—1823) המלך סלימאן הוציא צוים להקל על קהל צפרו; גוי שנמצא שיכור במללאח צפרו והעליל על גזברי העיר; המלך גזר על הרוכלים שלא יוסיפו להסתחר בכפרי הברברים; הוא גזר ג"כ על היהודים שלא לדור בין הגויים ולשם כך יבנו להם שכונה מיוחדת "מללאח"; "אמהאווס" עם חייליו צרו על העיר צפרו ביום ראש השנה וביום כיפור והיהודים בצפרו נחבאו בבורות ובמקומות סתר; בשנת תק"ף כאשר הלודייא בזזו "מללאח" פאס, מהרו היהודים בצפרו להסתתר אצל הגויים מכריהם; קהלת פאס היתה בצרה גדולה וחכמי פאס פנו לקהל צפרו לבוא לעזרתם; מולאי סלימאן בנה חומת העיר צפרו והיהודים השתתפו בבנייתה;

השנים תקפ"ג—תרי"ט (1823—1859) הלודייא בזזו את "מללאח" פאס פעם נוספת וכשנצחם המלך נקבע יום כ"ב כסלו ל"פורים דלכור"; חורבן קהלת תינמילין ותושבי צפרו נתבקשו מחכמי מקנאס להשתתף בפדיון שבויים; עלילה על הנגיד רבי חיים אהרן מאמאן וכניסתו לבית הסוהר; רבים מטובי וחכמי העיר עזבו את העיר; תקנה על הכנסת אורחים; פטירתם של שלשת הרבנים רבי יהודה אלבאז רבי עמור אביטבול ורבי עמרם אלבאז זלה"ה; השנים תשרי תרי"ט — אלול תרל"ג (1859—1873) ימי מלכות המלך החסיד והרחמן סי' מוחמד שבסוף ימיו הוציא פירמאן ליהודים שיבטחו באהבתו; מוסדות היהודים באירופה מתערבים לטובת היהודים במרוקו; המרד על ידי מכשף אחד ושחיטתו על ידי גלח; ביקור השר משה מונטיפיורי ז"ל במרוקו; השנים תרל"ג—תרנ"ד (1873—1894) המרד בימיו של מולאי אלחסאן והקצידות שחוברו עליו ועל המורדים; הוצא צו מהמלך לטובת היהודים; פנוי בית הקברות היהודי בפאס; ביקורו של השגריר הצרפתי פירו; עצומה לקהלה היהודית באמיריקא לפעול למען החזרתו של הקונסול פיליפס מאטיוס.

פרק שלישי: הקהלה היהודית ומוסדותיה . . . . . 41—53

הקהלה היהודית ומוסדותיה; ייסוד קהל צפרו, במרוקו לא היה "תחום מושב"; קהלת צפרו בין השנים ש"ס—ת"מ (מאה ה־17) בית הכנסת "צלא לכבירא" ורבי דוד אראג'יל; הנהגת הקהל; מינוי הזט"ה (= שבעה טובי העיר); מינוי המעמד; האבחנה בין טובי העיר לראשי הקהל, שם בהערה 8; המונחים פרנסים "עיקרים" "עיקורים" אינם מצויים במרוקו; תפקידי הזט"ה והמעמד; תפקידי הרב; אין תחום שיפוט מוגדר לרב־דיין העיר; הדיין דן בכל שטחי החיים; הכנסת יד גויים באמצע שם בהערה 24*; מקום המשפט; זמן המשפט; סמכותו של הרב; יחסים בין דיין הקהל לערכאות של גויים; הכנסתו של הרב; סופרי בית דין; סופרי כתובות ושמאי נדונייא; מינוי הנגיד; תפקידי הנגיד; גזבר העיר; השמירה על המללאח וסגירתו בלילה; בית הסוהר; שמות הנגידים ששמשו בעיר צפרו משנת התע"ה ואילך.

פרק רביעי: הכנסות והוצאות הקהל . . . . . 54—58

הכנסות והוצאות הקהל; הקדשות חזקות והנאות, עזר הבשר הגבילא (Alcavala), קנסות, תרומות, שונות; הוצאות הקהל; העזרה והתמיכה בנזקקים; עזרה בנישואי ת"ח, חברת הרוחצים, הכנסת אורחים, חברת אליהו הנביא, ועד הקהל (Comité); תמיכות מיוחדות; הוצאות צרכי צבור, שיפוץ מקוה טהרה, בתי כסא צבוריים, שער האלמללאח; בנין תנורים; פנוי האשפה; הבאת אמת המים, תאורה לסמטאות השכונה ע"י חברת נר מצוה.

פרק חמישי: מסים . . . . . 59—64

מס השלטונות (כסף גולגלתא); פטורי מס; דרכי הגבייה; הפסק, (פריד'א וקטע'ה), ההוצאות; הערכת הרכוש; האחוזים על הקרקע על הכסף ועל המטלטלין; השנוי לפי הזמן והמקום; המתחמקים מהמס על ידי פרוטקציה מהגויים מכריהם: "ענאייא"; היחס למעריכי המס והרכבם, סוגי המסים; אנגריא, ומס על בעלי מלאכות; מס קניה; אספקת הבורית (סבון) לחצר המלך.

תוכן העניינים

פרק שישי: מוסד החזקה . . . . . 65—67

הפעילות הכלכלית; רכישת קרקעות; סוגי החזקה; חזקת יישוב; חזקת "אלגולסא", והסיוע בעת בניית הקרקע; ה"גזא" שהיא חזקת המוקטעה = חכירת קרקע ליהודי לבנות עליו, וזוכה בחזקתו.

פרק שביעי: המנגנון . . . . . 68—72

הנהגת הקהלה: א) דייני העיר, ב) טובי העיר, ג) הנגיד; מערכת התקנות; ומערכת חוקי המלך; ההנהגה בפעולתה; כוחה של הנהגה; מוסד השררה, דיינות שחיטה ושליחות צבור, רשום הנדונייא; דמותה של ההנהגה; אופיים של מנהיגי הקהלה; בריחת הרבנים מן העיר.

פרק שמיני: המשפחה . . . . . 73—101

הבנים הנשואים בבית אביהם; שליטת האב על המשפחה; סיוע הנשים בפרנסה; דאגת ההורים לחתן וחיפושם לכלה הוגנת; אין במרוקו מוסד לשדכנות; חיתון הבנים והבנות בעודם קטנים; והתוצאה: מיאון ומורדת; סדרי החתונה, הטקס עד הכניסה לחופה; המניעה מהקשר על ידי כשוף; ספירת ז' נקיים רק כשהחתן נמצא בעיר, שם בהערה 18; טקס "מצא אשה"; הזקנות המזמרות בפני הכלה באשמורת הבקר לפני לקיחתה אל בית החתן; ("מאגושה"), קליעת שער לכלה וזמירות על קושי הפרידה; שחרית בבית החתן, טקס החופה וקידושין, הקידושין במטבע של כסף, ושבירת ביצה על ידי הכלה; טיפול במשפחה החדשה ודאגה לפרנסתה; חייו הפרטיים של הזוג, חיי הקדושה והצניעות ויחסי כבוד; האשה בימי נדתה, המנהג לייחד מגבת לעצמה, הטבילה בנהר על ידי פרישת סדין; מקוה טהרה בעיר צפרו, בניית מקוה סמוך לנהר, מקוה קבוע רחוק מהנהר, תקנת המקואות להפיג צנתן, שיפוץ ותיקונים, והבנין למקוה טהרה הראשון במינו במדינה עם השקה ממי גשמים, ובנין מקואות בכל דירה פרטית בעיר החדשה; תקופת ההריון, עליה להר בחדש התשיעי, הכנת בגדי התינוק על ידי ההורים "למסבבך"; המילדת החכמה וחוכמתה, השמחה הרבה בלידת הזכר, והשיר העממי על לידתו ולידת הנקבה; סוגי השמירה ליולדת, ומנהגי השמירה עד יום הברית; ההקפות בחדר והפסוקים; הטיפול בתינוק, שבת אבי הבן, והתפילה בשחרית יום השבת; יום הברית והתספורת של אבי הבן; קשוט חדר הברית; העקרה שבועלת הערלה (בהערה 35*), סעודת המילה, קריאת שם לילדה, המנהגים השונים במשך ארבעים יום שאחר הלידה; תקופת ההנקה; פדיון בכור; תספורת בחדש התשיעי לחנכו במצוות הפיאות, התספורת בבית הכנסת וגם בחול המועד, צמיחת השן הראשונה לתינוק; בן חמש למקרא, לכתאייב = חתונה לקטנים, בר מצוה טרם מלאת לבן י"ג שנה; עולה לס"ת ומצטרף למנין ג' העולים, חטיפת התפלין ע"י השושבנין ופדיונם על ידי הורי הבר מצוה. **הבנות וחינוכן:** עזרת הבת בצרכי הבית, התודעה היהודית מוטלת על האם, משחקי הבנות, דאגת ההורים ללמד את הבת מלאכה, בגיל תשע נשאת לבעל, ותקופת הילדות של הבת מתקצרת; דרכי ענישה של הילדים, הילדה לא מבקרת בבית הכנסת, בתי ספר אליאנס כי"ח, בית רבקה, שיעורי ערב תורניים, בהגיע הבת לפרקה מחתנים אותה ההורים לחתן הטוב בעיניהם מבלי לשאול את פיה; הילד וחינוכו, מלמד דרדקי ובתי כנסת כחדרים, משחקיו של הילד.

חוג המשפחה. חימום ע"י ה"נאפך" = כירה והחדאיית = ספורים לפני השינה

מחלות הילדים; אדמת = בוחמרון, אבעבועות = ג'דרי, רוחות קיץ = ריח ציף, צהבת = בוספפאר.
הרפואות: מי רחיצת הסף = גסיל לעתאבי, לעבאר, לבסיס, אלקאמא, תסביר, בכור, טאסור, קמיעין, כלכאל.
המשפחה המורחבת: חרם דרבינו גרשום לא חל על יהודי המערב, איסור נישואי שתי נשים מכח השבועה, או במקרה של עקרות.
קשרי המשפחה: בעתות צרה ומחלה, והחמולות במריבות.
חגים ומועדים: מנהגי כל חג וחג בפ"ע, קפיצה על המדורה בחנוכה, ציורי המן ושריפתן בפורים, מצה שמורה, חברת אליהו הנביא, המימונא במוצאי חג הפסח, קריאת האזהרות בשבועות וזריקת המים אחד על השני, "פלוס סיפייא" (כסף לפירות הקיץ) מההורים לילדים ביום תשעה באב; התקנה לשחוט רק תרנגול אחד לכפרות לכל בני הבית הזכרים ותרנגולת אחת לכל הנקבות; קישוט בית הכנסת לשמחת תורה; קריאת משלי ואיוב ביום שבת אחרי הסעודה ותרגום בערבית; הפעילות החברתית בשכונה; התפקידים שממלא בית הכנסת; לוח השנה התלוי על קיר בית הכנסת, בכותרת שלו רשימת מאורעות שהתרחשו בעם ישראל ובמארוקו; הרחוב והשכנים; העזרה בשמחות ובעתות הצרה שמושיטים השכנים זה לזה מצד אחד, וסכסוכים ומריבות מצד שני.

פרק תשיעי: חברות . . . . . 102—109

חברת גומלי חסדים לכל צרכי קבורה; חלוקת החברה לד' משמרות; והתקנה שאין לאנשי משמרת אחת לעבור אל השניה; פעולת החברה גם בשטחים אחרים; עזרה לחכמים בתיקון פרצות בעיר; ליווי הכלה לבית בעלה והבר־מצוה לבית הכנסת; תפקידים שגרתיים בשעת חירום; חברת הרוחצים: טהרת הנפטר והלבשת התכריכין; עזרה לחולים וביקור אצלם; חלוקת תרופות והכנתם.
חברת אליהו הנביא: הלוויית המת; הכנסת אורחים והטפול בהם ועוד שטחי פעולה אחרים.
מושב זקנים. ריכוז הזקנים לבתי כנסיות ללמוד תורה; ביקור חולים, כמוסד חיוני, עזרה רפואית, תרופות ומצרכי מזון בסיסיים.
חסד ואמת: תיקון בית החיים, פתוח הקרקע, שיפוץ הקברות, ועוד.
נעים זמירות: לימוד שירי קדש לתפילות וחגים, עץ החיים, כולל לאברכים, אם הבנים, ת"ת (ראה בפרק שבעה עשר).

פרק עשירי: אוכלוסיה וכלכלה . . . . . 110—115

תאריכי בניית בתי כנסת, בשש תקופות, המאורעות שחלו בהם, ושמות הרבנים ששמשו כמנהיגים בראש הקהלה.
תקופה א' מסתיימת עד שנת תק"י (1750)
תקופה ב' תקי"א—תק"ע (1751—1810)
תקופה ג' תקע"א—תרט"ו (1811—1855)
תקופה ד' תרט"ו—תר"ס (1856—1900)
תקופה ה' תר"ן—תש"ה (1890—1945)
תקופה ו' תש"ה—תשכ"ד (1945—1964)

תוכן העניינים

פרק אחד עשר: השכונה והמגורים . . . . . 117—131

שם השכונה קצר אלכופפאר (= שכונת הכופרים), מבנה הדירות, רהוט בחדר; תרשים רחובות השכונה ובתי כנסיות; התאורה והמלבוש; הנעליים בצבע שחור; הלשון המדוברת ומתובלת במלים עבריות וספרדיות, והנקיון. משלוח ידם של יהודי צפרו; תעשיית שמן וזיתים, הסאבוו — הבורית; ייגות ושכר, ותעשיית הצמר; המסחר; רוכלות, קצבים, בשמים, ועורות; בעלי מלאכה; רצענים, חייטים, עבודת משי, נגרים, חרטי עץ, חרשי ברזל, צורפים, פחחים, חרשי נחושת, עבוד עורות; חמרים להובלה ולקשרי דאר, סופרי סת״ם, כורכי ספר־ם; חקלאות; איגוד מקצועי; ארגון המורים והשו״ב; הקשר הכלכלי עם עיר פאס.

פרק שנים עשר: אורות וצללים . . . . . 132—135

בצד האור של החברה יש גם צללים; מלשינות, זיוף, עדות שקר; פניה לערכאות; מריבות; קלפים; צניעות; ופרצות בענייני דת; שכנוע ודרשות הרבנים והמנהיגים.

פרק שלושה עשר: יחסים בינקהלתיים . . . . . 136—141

היחס המפותח בין הקהלות פאס—מקנאס—צפרו—סאלי—תיטוואן; המשפחות ששמשו כאכסנייא; מכתבים מעיר לעיר; מכתבי ״קיבוץ״ המופנים לצפרו; העזרה בשריפת נוואייל בפאס; הפוגרום ביהודי פאס; השטפון בעיר צפרו; הצעה לקבוע סיג׳א משותפת בין פאס—מקנאס—צפרו; בריחת הקהל או הרבנים מן העיר בגלל סכסוך ביניהם או עם השר; קשרים עם קהלות מרוחקות; התעניינות יהודי אירופה בגורל היהודים במערב, חברת כי״ח; ארה״ב על השגריר פיליכס מאטיוס; הרב זאב הלפרין מרוסיה מייסד הישיבות; חדירת עתונים יהודים למרוקו; הספד על פוגרום ביהודי רוסיה.

פרק ארבעה עשר: יחסים עם הגויים . . . . . 142—146

שריפת יהודי שניסה להציל נערה יהודיה מיד גוי אנס; חיי היהודים תלויים מנגד ודמם הפקר; היהודים (אהל־לכיתאב) הם ״דמי״ שאין להם זכות קיום אלא כבני חסות; עלילת הגויים על היהודים ״שקיללו את הנביא מוחמד״; חשש שריפה למי שהמיר דתו ורוצה לחזור, ומי שחוזר עליו לברוח לערי אירופה; סכנת מות ליהודי המקלל את הגוי או מכהו; פוגרומים והתנפלויות על שכונת היהודים, שוד ורצח; חטיפות יהודים נערים ונערות; כניסת בהמות וכלבי הגויים לשכונה; קנס על הקהל שתקעו בשופר בהלוויית רב; שריפת עצמות המתים לרפואת הצאן; חליצת הנעליים כשעובר היהודי על יד המסגד; א־סור על היהודים לקנות פרחים; בשעת חירום יהודים מעבירים לשמירה חפציהם לידידיהם הערבים; המסחר בע־ר נתון בעיקר ביד היהודים; מאכלי היהודים עריבים על הערבים.

פרק חמשה עשר: חיי הרוח . . . . . 147—161

החבורה הטהורה; החבורה הישרה; תלמידי רבי משה בן חמו; היצירה של רבני צפרו בהלכה, מקרא, דרשנות, קבלה, גלוי אליהו הנביא, חלומות והזיונות מעין ״מגיד״; יראה וחסידות; שירה ופיוט (שירים לכבוד התורה, שירי שעשועים, שירים בשפה הערבית); אגרונות; חכמות כלליות; אלכ׳ימיה, ספרות, הפיסיקה, רפואה, תכונה ועברונות; מוסר והגות; דברי

הימים; כתיבה וספרים; קשרים רוחניים עם ערים אחרות; ספרי הפוסקים נמצאים בצפרו אין מחסור; מצפרו מוכרים ספרים לערים אחרות; שם טוב על קהל צפרו שהם אנשי חסד, רובם יראי ה' וחושבי שמו.

פרק ששה עשר: מתולדות העיר צפרו . . . . . 162—203

השטפון של שנת תר"ן; מכת הארבה; הכולל הראשון וזאת ליהודה; פסילה ופיחות המטבע הזר; שריפת ה"נוואייל" בפאס.

השנים תרנ"ה—תרע"ח (1895—1918) שנים של תסיסה ומאבק, רעידת אדמה; קשרי המסחר עם ארצות אירופה; המלך עבד לעזיז; כניסת הנגיד לבית הסוהר; השר עומר ליוסי ועלילתו שם רשעים ירקב; מרד זילאלי בוחמארא; המהומות בנמל קאזאבלנקא ומלכות מולאי חפיד; חברת חיבת ציון והאחדות; מרד מוחמד לכתאני; עצירת גשמים; מרד "סראדא די אזגאר"; בני מטיר איית יוסי; ההתנפלות על השכונה וסגירתה עם בני ערובה; הנשק ושמירה על השכונה, הפוגה, משא ומתן עם הברברים ותשלום כסף תמורת שמירה על השכונה; טיהור שבטי המורדים על ידי הצרפתים; הכנת הלחם למורדים ותפלתו של רבי אלישע אפרייאט; הצרפתים העלו באש בתים רבים; היהודים ספקים לחיל הצרפתים; הפאשה מוחמד לעמורי סראדי ותעלולותיו; מרד ערביי פאס במלך חפיד; מלכות מולאי יוסף; מלחמת העולם הראשונה ותוצאותיה.

התקופה החדשה, ביסוס שלטון הממשלה הצרפתית והחוקים; חוק בתי הדין הרבניים; חוק ועדי הקהלה; חוק סופרי בתי הדין; משרת הנגיד; המושל מאטיר אנטישמי ותעלוליו; הבטחון בדרכים; תחומי פרנסה חדשים; בנין תלמוד תורה אם הבנים; התחרות ביניה לבין בית ספר כי"ח; חברת עץ החיים; חברת העומדים בבית ה' בלילות; יחזקאל הנביא; חברת רבי עמרם בן דיוואן; חברת כף החיים.

שנוי ברמת החיים: הבניה, הריהוט, והמלבוש; מסורת ודת; הקהלה שמרה על צביונה הדתי; הרב הדליגי ופעולותיו; קשרים עם קהלות; הדפסת כתבי היד של חכמי צפרו; תענית צבור על פוגרומים ביהודי רוסיה.

ועד הקהלה והכנסותיו, תקנה על המתחמק מלשלם נדבת חג בחג; חברת "חסד ואמת", בדק בית העלמין.

ימי הרבנות שלי ומלחמת העולם השניה. משטר "וישי" והאנטישמיות; טפסי הצהרת הרכוש וציפיית הערבים לנצחון הנאצים; הפוגרום ביום ט' באב תש"ד על ידי גדוד ה"גום" והעוצר על השכונה; הפאשא מבארק אלבקאי (שהיה אח"ך ראש הממשלה): ביטול עבודת האסירים בשבת, ושחרורם ביום כפור; קצבת שמן מיוחדת לנרות חנוכה; החינוך הדתי והתורני; הדיינות והמשפט; הדת בקהלה; טיפוח קשרים בין הקהלה לשלטונות; טיפוח יחסים טובים בין הועד ויחידי הקהל לרב.

בחינוך: ה־"ג'וינט" וה־"אזע"; גן ילדים; התחרות עם בית ספר כי"ח; בית מדרש לרבנים בעיר רבאט; רבי בנימין פילס מלונדון; ועדה מארוקאנית לחינוך הדתי במארוקו; מכתב ברכה להצלחת החינוך בצפרו.

בדיינות: פתרון בעיות תוך שמוש בשכל ישר; ה"תאונה" ושנים עשר הרוגים ויתומיהם; אפוטרופוס כללי; ישיבת בית דוד ומשכנה; תיקון לזרימת מים למקוה טהרה בצנורות ולא על דרך "שעון המים"; הדרשה בבית הכנסת בכל ערבית של שבת; השטפון בסוכות תשי"א ותוצאותיו; עצמאות מרוקו ועלייתו של הפשה בצפרו אלבקאי לראשות הממשלה ומשרד הפנים; התערבות אצלו למתן הפספורטים ליהודים; הרעש באגאדיר; המנוי כחבר בועדה לריפורמת החינוך; יחסי הרב יהקהלה; שיתוף הפעולה, השחיטה ובית המטבחיים; המנוי

כחבר הפרלמנט; הדפסת ספרים מחכמי צפרו; העבודה במסגרת מועצת הרבנות העליונה במרוקו; ועדת השחיטה; ועדת החינוך; המנוי כראב"ד במראקש; הגיור; העליה לארץ משאת נפשי ורוחי.

פרק שבעה עשר: החינוך בצפרו . . . . . 204—223

שש תקופות והאישיות המרכזית שפעלה בתחום החינוך.

תקופה א' הרב דוד אראג'יל (שפ"ה—1625)

תקופה ב' הרב משה בן חמו (שפ"ה—ת"ע, 1625—1710), הישיבה שלו; ושיטת החינוך; שמות הרבנים פרי עמלו; מצבו החומרי של המלמד.

תקופה ג' הרב ישועה אביטבול (ת"ע—תק"ע, 1710—1810), מצב החינוך; גבוש שיטת הלימוד בארבעה שלבים, האגדה על המלמד תשב"ר שתרגם בערבית תרגום מוזר, אגודת המורים ושביתתם, ותנאי העבודה.

תקופה ד' הרב רפאל משה אלבאז (תק"ע—תר"ס, 1810—1900), מצב החינוך, גיל הבר מצוה; הישיבה וזאת ליהודה; שיטת החינוך; הלמוד בצורה אינדיבידואלית; מצבו של המלמד; השוואת החדר לחנות; התלמידים לסחורה; המלמד לסוחר, וההורים ללקוחות; עבודה נוספת למורה; תוצאות החינוך והגורמים; דין השררה לטובת יחידי סגולה; נשירת התלמידים אחרי גיל 13.

תקופה ה' מו"א הרב ישועה שמעון חיים עובדיה זי"ל (תר"ס—תרצ"ה, 1900—1935), מצב החינוך והפרוטיקטורה הצרפתית במרוקו; הרב זאב הלפרין מרוסיה והתייסדות חברת אם הבנים בעיר פאס ובעיר צפרו; כנוס נשי הקהלה ומגבית למען המוסד; בעיות המורים והבאתם מערים אחרות; בי"ס כבית מגורים, והחדרים בבתי כנסת; הכנסות והוצאות החברה משנת תרע"ז, עד שנת תשי"ז, בנין בית הספר; חנוכת המוסד; כי"ח עויינת לת"ת; הפקוח על בית הספר; העלאת רמת הלמודים; לימודי קדש ולימודי חול; משלוח התלמידים לישיבות באירופה; השליחים ממדינת ישראל למארוקו; הלמודים בלשון הקדש; בוגרי בית הספר לישיבה; שיעורי תורה לחמש מאות תלמידות; המוסד בית רבקה לבנות בסיוע מחלקת החינוך חב"ד; כולל אברכים; ברכת עולם לנדבן הצדיק רבי יצחק שלום זי"ל; ישיבת פורת יוסף בצפרו; חגיגת יובל השלשים לת"ת אם הבנים; הסיכום לתוצאות החינוך הקדוש; אמונה בערכי ישראל ומסורת ישראל סבא; יושר והגינות.

בצרפתית . . . . . 224—255

הזמנה מחברת כי"ח אליאנס, לרגלי חגיגות המאה שנה לייסוד החברה; נאום שנשלח לחברה בחגיגה הנ"ל, כתגובה על החינוך הדל ביהדות שהיה בבתי הספר של החברה, כמו כן תגובה על הזלזול בערכי ישראל ומנהגיו ע"י המחנכים שלהם; דו"ח על יום חגיגת מלכותו של המלך סידי מוחמד ר"א; מכתב לראש העיר על ביטול העבודה ביום השבת לעובדים יהודים בעיריה; מכתב תלונה לקציו העיר על אח ואחות שגרו ביחס בחדר אחד; מכתב לראש העיר תלונה על הנשים שמכבסות בגדים בנהר ביום השבת; מתוך דבריו של שארל דו פוקולד בספרו על עיר צפרו; מתוך דברי E. Aubin על צפרו; חומר היסטורי על צפרו מתוך מאמרו של הפאשה בעיר צפרו מבארך אלבכאי; מחקר על המערה בהר "בינגא"; חומר הסברה על צפרו; חומר הסברה בעילום שם.

ביבליוגרפיה: מספרי הקודש ומספרי העמים . . . . . 256—258

"נחגו העם" קונטריס מנהגים ומסורות קדומים ע"פ מקורות ההלכה . . . . 259—357

פרק ראשון

יסוד וביסוס ההלכה העולמית על אדמת ספרד ומרוקו ושיטת הכלל "תרי מגו תלת" (עמודי ההוראה: הרי"ף הרמב"ם והרא"ש ז"ל) שקבע לו מרן הקדוש בפסקיו בשו"ע

(סקירה והשקפה קצרה על משכנם ומקום ישובם של עמודי ההוראה)

א) הראשון בעמודי ההוראה רבי יצחק בן רבי יעקב הכהן אַלפסי [אלפאסי, רב אלפס, הרי"ף, הריא"ף] נולד בשנת תשע"ג (1013) בקלעת חמד בכפר סמוך לפיס (Fez) בצפון אפריקה ועל שם פיס נקרא אלפסי (וראה הירשברג תולדות היהודים באפריקה הצפונית ח"א עמוד 261) וכבן ע"ה שנים ברח לקורדובה בספרד מפני המלשינים.

ב) רבי משה בן רבי מימון הספרדי (רמב"ם) בשנת תתקי"ט (1159) כתת את רגליו מקורדובה ונסע לעיר פאס לשמוע לקח מפי גדול הדור רבי יהודה בן שושן ז"ל.

ג) אם כי העמוד הג' בהוראה רבינו אשר בר יחיאל (הרא"ש) ז"ל נולד באשכנז ולא הגיע לעיר פאס, בכל זאת גם הוא כחבריו דרכה רגלו על אדמת ספרד מקום תפארת התורה שנשתלה שם ע"י ארזי הלבנון אבירי ואדירי התורה מימי רבי שמואל הנגיד תלמיד רבינו חנוך ורבי יהודה חיוג, כי מפני חמת המציק של המושלים הוכרח רבינו הרא"ש לעזוב את אשכנז הוא ובנו רבינו יעקב בעל הטורים ובשנת הא' ס"ב (1302) עבר על ברצלונה, נפגש עם רבינו שלמה בן אדרת (הרשב"א) ז"ל עסקו בפלפולא דאורייתא כשבוע ימים * ומשם עבר לטולידו ונתקבל שם בכבוד, ע"פ מכתב המלצה מהרשב"א ז"ל. שם הרביץ תורה בישיבות, תקן תקנות, והעמיד תלמידים הרבה.

גם רבינו הגדול יוסף הלוי אבן מיגש תלמיד רבינו יצחק אלפסי "שמש ברבנות בקהלת פאס כידוע" [כך כתב הרב שאול אבן דנאן בהקדמתו לספר מלכי רבנן, בן נאיים ירושלים תרצ"א].

ביסוס ההלכה העולמית והכלל "תרי מגו תלת" על אדמת מרוקו

אם אני אומר מארוקו כוונתי על עיר פאס יע"א שהיתה עיר ואם בישראל אם כל חי לכל ערי מרוקו: במדיניות, במסחר, ובמדע, במדיניות כי היא היתה עיר הבירה, במסחר רוכלת עמים, ובמדע כל יושביה היו ענקי הרוח ושמה ושם רבניה וגדוליה הלך למרחוק,

* שמעתי מידידי הרה"ג מנצור בן שמעון שליט"א, שהוא שמע מהרה"ג מו"ה עזרא עטייא זצ"ל ר"מ ישיבת פורת יוסף אגדה המספרת:
בזמן בואו של הרא"ש ז"ל לבית מדרשו של הרשב"א ז"ל מצא בית המדרש כמרקחה בפתרון איזו קושייא. והרשב"א ז"ל הבטיח לתלמיד שיכול לפרק את הקושייא תנתן לו תרנגולת פטומה שהיתה אצלו, ואז עמד הרא"ש ז"ל שעוד לא הכירוהו ונתן הסבר ובזה פתר את הקושייא הרשב"א ז"ל שמח על ההמצאה ושאל על שמו. ובכן הרא"ש ז"ל השיב בפסוק מלא בתורה לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה. לגר כמוני בשם אשר הבא לשעריך תתננה לפטומה ואכלה.

ולכן הרמב"ם ז"ל נסע לשם לשמוע תורה[1]. ויפה המשיל ותיאר אותה מורי ורבי מר אבי ז"ל[2], בצחות לשונו: "כהופעת קרני אור המאור הגדול החשמל המאיר לארץ ולדרים אשר המכונה עומדת לראש פנה ומתוכה כעין החשמל תזרום זרמים אדירים אל הבתים ואל החצרים, ובכל הארץ יצא קום לפלס נתיב להדוף אופל וצלמות ולגרש חשכת ליל המרחפת על פני תבל, וכבריכת מים חיים אשר תמיד כל היום תשפיע בחזקה להשביע נפש שוקקה, כן היתה מלפנים עיר פאס המהוללה כלילת יופי משוש לכל הארץ, אשר מיום היותה היתה כגן עדן עיר משכן החכמה לתורה ולתעודה אוצר כל כלי חמדה, ועל חוג אדמתה עמדו רבנים גדולים שרפי קדש הלולים (כמו שהעיד בנו האיש אדוני הארץ בימים ההם הוא הגאון מהר"י בירב זצ"ל בקונטריס הסמיכה וכמו שתראה בתשובת הרשב"א ח"א אלף קפ"ה לחכם רבי דוד בן זכרי ממדינת פאס)[3]. ומה גם לעת באו שעריה רבותינו המגורשים אנשי השם חל"ב אשר גובה להם ויראה להם, שהעמידו בה משטרים וסדרים חדשים לבקרים, ולעומת אשר תמיד מגור מסביב וכל היום שמעו קול נוגש... בכל זאת החזיקו בכל תוקף במעוז התורה הקדושה ועשו לה אזנים ופתח עינים בתקנותיהם ובמנהגיהם הטובים ויסולו מסילה חדשה ודרך כבושה בענייני דת ודין כנודע... והגם שכמה ערים גדולות רכשו להם גם המה רבנים מצויינים יקרים מפנינים עכ"ז העיר הזאת המעטירה לה משפט הבכורה, שכלם היו נגררים אחרי דבריה ואחרי עצתה...".

גם אוכלוסייתה היתה עולה במספר הלוך וגדל, כמו שהעיד רבו של מרן מהר"י בירב שם בקונטריס הסמיכה: "ת"ל מיום הגרוש... הייתי מורה הוראות בישראל ורב לחמשת אלפים בעלי בתים יהודים במדינת פאס", ולכן היא היתה הקובעת בכל דבר.

בפסק ההלכה כמובן היו רבותינו המגורשים פוסקים מן התלמוד כדרך הראשונים והגאונים, ולבסוף מהרי"ף רמב"ם והרא"ש ז"ל וגם בתקנותיהם היו סומכים עליהם, כמו שראיתי בתקנה הכתובה בלשון ערבית[4] בענין גביית הכתובה שמנכין לה שליש, אייר שנת ש י: "עלא קדר אין כאן מנהג קהל קדוש פאס אלבלדיין (התושבים) אין כול יהודייא אין תזווז תא יזידו פי אל נדונייא איל תולות ועלא האדא אסעדו אין פי ואקית תזי תחכלץ פי כתובתהא תכלי אלתולות מן אל כתובה... אן האגדא כאן מנהג אבותינו והאכדא אוג'דנא פי הרמב"ם ז"ל מנהגות רבות יש בנדונייא...".

וכנראה שקודם לכן היה פסק ההלכה לפי הפתגם שהביאו המגורשים "אל המקום אשר יפנה הרא"ש אחריו אנו הולכים" כי המגורשים שנהרו אל עיר פאס, רובם היו מקאשטילייא מקום רבנותו של הרא"ש ז"ל, ופתגם זה היה שגור בפיהם שם בספרד, ושם סמכו הרבה על הרא"ש יותר מהרמב"ם[5], והרבה תקנות סודרו על ידם שנת ר נ ד שנתיים אחרי הגרוש[6] ושנת ה נ ז ר[7] ושיטה זו הביאוה עמהם למרוקו, ולזה בתקנה של שנת ש ה[8] במי

1 עיין אוצר ישראל בערכו.
2 בהקדמתו לספר בת רבים ג'ירבא תש"ך.
3 רבי שלמה צרור בס' חוט המשולש סי' ח' "כמה קשה עלי להטפל בענין זה להיות שעברו הדברים בעיר של חכמים...".
4 כרם חמר אנקאווא חלק ב ליוורנו תרל"א תקנה כג.
5 אנציקלופדיה לגדולי ישראל ד"ר מרגליות ואוצר ישראל בערכו.
6 כרם חמר תקנה יד לה.
7 שם תקנה טו.
8 שם תקנה כ.

שמבריח נכסיו מפני בעל חובו כותבים: "ולא יחרוך רמיה צדו ולא תעשנה ידיו תושיה אף אם ימצאו פוסקים סומכים את ידו... כ"ש כי אל אשר יפנה הרא"ש ז"ל אחרינו אנו הולכים וכדאי הוא לסמוך עליו" [8]*. וכמו כן היו משתמשים בספריו תוספי הרא"ש שהביאו עמהם מספרד.

ולפי מה שאני מבין מהתמונה הכללית שבתקנותיהם משנת ש"י והלאה לקחו להם דרך אחרת לפסוק ההלכה כתרי מגו תלת עמודי ההוראה הרי"ף הרמב"ם והרא"ש, והפתגם שהיה שגור בפיהם הפנו אותו לקצת דינים מיוחדים שהמשיכו לנהוג כהרא"ש, כמו שכתבו בתקנה של שנת יג"ן [9] בענין אם מותר אדם באשת חמיו"... עם היות שכפי היסוד המונח בידינו שהלכה כהרי"ף והרמב"ם ולית הלכתא כהרא"ש לגבייהו... עכ"ז כבר נהגו מימות עולם..." כדאי הרא"ש [כדאי לציין שמרן ז"ל באה"ע סי' טו סכ"ד סתם להתיר והביא דעת הרא"ש בשם יש מי שאומר]. ושם כותבים עוד: "אחריו אנו הולכים דוקא בנדון זה וגם בפרטים אחרים מקובלים אצלנו שהיו נוהגים בכאן מימות עולם בימי הקדמונים ז"ל. אך אמנה בשאר הדינים אם יהיו הולקים על הרא"ש שנים מעמודי הוראה ה"ה הרי"ף והרמב"ם ז"ל ראוי לנו לנטות אחריהם.. . אך במה שלא דברו שני העמודים הנזכרים יש לנו ללכת בעקבותיו". ועיין בספר יד מלאכי בכללי הריב"א ומהריק"א סי' ל"ח מ"ש בזה.

על פי זה יכולים לסכם שגם הם ז"ל קרוב לזמנו של מר"ן הלכו בשטה זו, לפסוק כתרי מגו תלת. והגם שנגה עליהם חבורו הב"י בשנת שי"א היו משתמשים בו, כאחד מספרי הפוסקים. ובתקנה ש"ש שי"א [10] כתבו ז"ל: "שאף מוהרי"ק שדרכו להביא חדשים גם ישנים לא הביאו אפילו במחודשים וכוונתם על ב"י אה"ע [11].

אחרי כן מצאתי כי באדר ש"ש חמשת אלפים ושלש מאות וארבעה ליצי' כתבו וחתמו חמשה עשר רבנים בפס"ד אחד וז"ל שם: "ואע"פ שזה היה מספיק לפי תקנתינו ומנהגינו דהיכא דנשכח נוטים לדעת אחת בדיני ממונות תרי מגו תלתא אשלי רברבי הרי"ף והרמב"ם והרא"ש נפסוק הדין עמהם" עכ"ל. ופס"ד זה העתיקו הרב יעקב אבן צור בספרו משפט וצדקה ביעקב ח"ב סי' מ. וזו ראיה ברורה להשערתינו הנז' ואיפשר לומר שמהר"י בי רב שעלה מעיר פאס לארץ ישראל לפני שנת הרפ"ב העלה עמו כלל זה ומסרו לתלמידו מר"ן הב"י ז"ל וע"פ זה חבר את ספרו. באופן שהכלל הזה שעליו בנויה ההלכה נתייסד במרוקו ומשם לארץ ישראל ולכל העולם. וזה מה שעזר לרבותינו כאשר נגה עליהם השו"ע לפסוק ולקבל את דעתו כאלף פוסקים. וחזר אצלם הפתגם הידוע: "כל אשר יאמר לכם יוסף תעשו. ויוסף הוא המשביר לכל עם הארץ". יען שאצל גדולי הדור היתה מקובלת אותה השיטה של תרי מגו תלת. וכמו שכן כתב בפירוש הרב המורה והפוסק בקהלת

8* וגם מהר"י בי רב באחת מתשובותיו כותב והנה בתוס' הרא"ש של יבמות אע"פ שאינם מצויים אצלנו פה (בצפת) כשקריתי זאת הגמרא בהיותי במערב הקשה אלו הקושיות עכ"ל. וכן בהקדמת המו"ל תוספות הרא"ש ליבמות וכתובות ליוורנו תקל"ו: ובכלל ספריהם שהביאו עמם הדור הראשון לעיר פאס הביאו בראשם ספרי הרא"ש ותוספות הרא"ש על קדושין שנדפסו לראשונה בספר מעשה רקם נדפסו [פיסא] על ידי ר"י קורייאט מטיטוואן ע"פ כ"י שהיה במערב; ראה שיטת קדושין למהר"י בי רב חיים בן־טוב במבוא, והערה 19, 20, 21.

9 שם תקנה ס"א.

10 שם תקנה כו.

11 ולפי האוצר ישראל בערכו לא נדפס על אבן העזר וחושן משפט רק משנת שי"ב והלאה, ועיין שם הגדולים מהחיד"א ז"ל שהדפסת ב"י אורח חיים היה בשנת ש"י.

צפרו, הרב שאול ישועה אביטבול בספרו[12] אחרי שהזכיר התקנה הנזכרת משנת יג"ן כתב וז"ל: "ומהאי טעמא קבלו דורות האחרונים פסק מרן אפי' נגד אלף פוסקים, משום דאזיל בשיטת קדמונינו לפסוק כתרי מגו תלת עמודי הוראה" עכ"ל, וכתב עוד[12*] וז"ל דתקנת קדמונינו האמורה בשנת ש"ה ופרשוה בתקנה ש"ש יג"ן לפ"ק דבמקום שלא דברו שני עמודים הוראה וראינו דעת הרא"ש יש לנו ללכת בעקבותיו וזו היא דרכו של מר"ן הקדוש בפסקיו דהיכא דג"ד א' מעמודי הוראה והשנים אינם חולקים עליו ולא ג"ד דראוי לפסוק כמותו נגד הפוסקים המפורסמים עכ"ל. וזה מתאים לאגדה האומרת שהרב שמואל אבן דנאן ז"ל אחד המיוחד ברבני התקנות, היה אחד ממאתים רבנים שסמכו את מרן[13].

והנני להביא עוד עדות נאמנה מפיו של רבי יעקב אבן צור ז"ל אחד מרבני עיר פאס יע"א שהעשיר את הספרות ההלכתית חוסן ישועות חכמה ודעת זיע"א[14] בתשובתו להרב יוסף עטייא ז"ל אחד מרבני עיר צפרו[15], וז"ל: "אותם פסקי דינים שראה של הראשונים, היו קודם שיצא טבעו של מרן מהריק"א ז"ל בעולם, שאז היו פוסקים על הרוב כסברת הרא"ש, וכך היו אומרים אשר יפנה... ואף שבזמן שכתב (רבי שמואל אבן דנאן ז"ל הנ"ל) לקוטים אלה עדיין לא היו משתמשין בו אלא ככל שאר ספרים של הפוסקים שקדמוהו אמנם אח"כ כשיצא טבעו בעולם ונתפשטו חבוריו ב"י ושו"ע קבלו אבותינו ורבותינו ז"ל דבריו וסברתו וגם הח' מהר"ש בן דנאן הנז' בכללם, אפילו נגד אלף פוסקים שוב אין לנו אלא סברתו..." עכ"ל.

אך בכל זאת נשארו הרבה דינים בודדים שלא נהגנו לפסוק כמרן, בפרט בדיני טרפיות שרבותינו הראשונים כתבו בפירוש שלא קבלנו בהם הוראותיו, וכמו שכן כתב הרב רפאל בירדוגו ז"ל בריש מלין לקיצור התקנות שבסוף ספרו תורות אמת[16] אמר הכותב הגם בכל דיני התורה אנו נמשכים ונגררים אחר פסקי רבינו יוסף זלה"ה... והלכה כמותו בכל מקום זולת בקצת מקומות ובפרט בשני סימנים בטור יורה דעה סי' לז בדיני בועות הריאה וסימן ט"ל בדיני סרכות הריאה אין אנו נוהגין כדבריו אלא כמנהגים המיוחסים לרבני קאסטילייא נ"ן; וכן כותב רבי שלמה אבן צור ז"ל[17] עם כל זה רבותינו ואבותינו המגורשים מקאשטילייא נ"ן ראו לפסוק בקצת מקומות אלה היפך מפסקי מרן ויגררו אבתרייהו כל ערי המערב הפנימי, וזולת זה לכו אל מרן מלכא יוסף קארו אשר יאמר לכם תעשו ויוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ ע"כ. וכ"כ רבי אהרן בן שמעון בהערתו לספר משפט וצדקה ביעקב[18]: "אמר המגיה צריך לידע כי כל דיני הטרפיות שכתב הרב הגאון המחבר ז"ל להתיר הם רק לארצות המערב הפנימי יע"א שלא קבלו עליהם הוראת מרן בדיני הטרפיות וגרירי בתר מנהגי רבותינו מגורשי קאשטילייא זיע"א שהיו קודם שזרח אור מרן הב"י ז"ל בשנים הרבה, ובאו למערב מאז

12 אבני שיש ירושלים תרצ"ה, ח"א סי' פ"ו.
12* בח"ב סי' פ"ב.
13 מלכי רבנן בערכו לפי עדותו של רבי שלמה אבן דנאן ז"ל.
14 תל"ג—תקי"ג, שם הגדולים ומלכי רבנן בערכו.
15 משפט וצדקה ביעקב נא אמון תרנ"ד ע"י המשתדל והמו"ל רבי אהרן בן שמעון ז"ל. ח"ב סי' ה'.
16 תורות אמת מקנאסא תרצ"ט דף קלט.
17 זבחי צדק כתב יד בהקדמה.
18 מפתחות ח"א יורה דעה.

ונתיישבו שם ובתרייהו גרירי עד היום כידוע... כי הגאון המחבר הוא מבני בניהם של רבותינו המגורשים והתיר ע"פ המנהג" ע"כ.

ויש בידינו הרבה מנהגים בטריפות בכתב יד מהמגורשים ומהרבנים הבאים אחריהם, וכן נהגנו להורות בהרבה קולות כוותיהו, וטעם כעיקר מפני הפסד ממונם של ישראל היות והיינו תחת גלות ישמעאל ובשר טריפה היה נאסר עליהם, ולא היו קופצים לקנותו ולזה הקילו ולא קבלו דעת מרן בהלכות אלו.

גם רבי אברהם אנקאווא ז"ל[19] כותב: "ויש אשר הוסיפו רבנן המגורשים מקאשטילייא מנהגים שונים שכל דבריהם כגחלי אש וזיקים ויש תוספות אחרים מנהגים אחרים אשר הוסיפו רבנים מפורסמים בהוראה חו"ר עוב"י פאס יע"א ועוב"י מקנאס יע"א ואחרי דבריהם הלכו כל אנשי המערב הפנימי בין להקיל בין להחמיר הגם אם תמצא הרבה דינים שהם היו כנגד הכרעת מרן, הם צודקים"... עכ"ל.

וכמו כן נהגנו בהלכות כתובות ע"פ המנהג והתקנה שנהגו ושתקנו המגורשים מקאשטילייא, וכך כותבין בשולי הכתובה בשיטה אחרונה — והכל כפי המנהג והתקנה שנהגו ותקנו להיות נוהג בניהם קהל קדוש פאס יע"א המגורשים מקאשטילייא ישמרם ינצרם יפלטם ימלטם יחלצם צור רוגע הים וימהר יחישה מעשהו לקבצם מארצות שבים לנוה רבצם ומחוז חפצם וארץ צבים שעל מנת כן נכנסה הנדונייא לרשות החתן בתנאי מסויים והכל שריר ובריר וקיים.

כי המגורשים זל"ה הביאו עמהם הרבה תקנות בענייני אישות והתקנה הראשונה שהיא יסוד הבנין היא תקנת טוליטולא הובאה בשו"ת כללי הרא"ש נה סי"א והרחיבו והוסיפו בה הרבה דברים, ומשנת ה ש "ה והלאה התחילו בתקנות חדשות לפי התקופה בישובם החדש עיר פאס יע"א, ורבי רפאל בירדוגו חבר קונטרס בשם "קצור התקנות וחידושיהן"[20] וז"ל שם: "וגם אין לנו נפקותא בכמה דינים שכתב הרב מרן בש"ע הלכות כתובות ואין אנו מתנהגים כ"א על פי תקנת טוליטולא שבאה בסימן קי"ח ועל פי המנהג והתקנה שנהגו ותקנו להיות נוהג בניהם ק"ק פאס יע"א" עכ"ל. וכ"כ רבי רפאל משה אלבאז אחד מגדולי הרבנים של קהלתי קהל צפרו[21] בקונטרסו י ד ר מ "א כתב יד על קיצור התקנות, — הערה קטנה... מודעת זאת שאע"פ שבכל משפטי התורה אנו הולכים בעקבות מרן הקדוש ז"ל כפי ערכו אשר ערך בשולחנו הטהור ומרגלא בפומייהו דרבנן לכו אל יוסף כל אשר יאמר לכם תעשו מ"מ לעניין מנהגי הלכות טרפות ולעניין תקנות הירושה ואיזה פרטים אחרים[22] נהגו בכל ערי המערב לילך אחר המנהג והתקנה שנהגו ותקנו רבנן קדישי הרבנים המפורסמים מקאשטילייא זיע"א אשר נתגרשו מארצם ש' מ ז ר ה ישראל יקבצו וכאשר נחו מאויביהם ונתיישבו במתא פאס יע"א התקנו איזה תקנות ונכתבו על ספר חקה אשר נקרא שמו ס פ ר ה ת ק נ ו ת ובתרייהו

19 זבחים שלמים ליוורנו תרי"ח בהקדמה.

20 תורות אמת דף פ.

21 עיין בתולדות הרבנים כ"י בערכו.

22 בדבר ערוה לא קבלנו דעת מרן להקל אשר לשלמה ב דף ז ע"ב ויאמר יצחק אה"ע סימן קלח כרם חמר אה"ע סי' נו ופס"ד כתב יד מהרב יעקב אבן צור ז"ל — כי אנן כמורם קיימינן במקום שאינו חולק עם מרן והרי בידינו דעתו וכו' וגדולה היא נגד אלף פוסקים נגדיים לו שכך קבלנוה אך לא במקום ערוה מהומר שבה ועיין במשפט וצדקה ביעקב ח"א דף טל ע"א ד"ה ועדיין שכתב היפך מזה ערוה ולהקל.

גרירי כל ערי המערב וכבר קבלו עליהם אבותינו רוב התקנות ההם שנתייסדו קודם שיצא טבעו של מרן בעולם וקבלו גם איזה תקנות שתקנו רבני הדורות הבאים אחריהם, וכל ארצות המערב קיימו וקבלו עליהם ועל זרעם להיות מתנהגים על פיהם ומהם אין לנטות ימין ושמאל... עכ"ל.

וראיתי בתשובה [23] לרבי יהודה בן עטר אחד מגדולי הרבנים בעיר פאס שכתב אחרי תקנת היסוד הנ"ל וז"ל זהו המנהג והתקנה שנהגו ותקנו בניהם קהלות פאס יע"א המגורשים מקאשטילייא וגרירי אבתרייהו כל ארצות המערב חוץ מתאפילאלת ואגפיה, ובמראקש יש ויש כל משפחה כמנהגה דהיינו אותם שהם מזרע המגורשים עושים כמנהג הנ"ל ושאר משפחות יש שעושים כמנהג המגורשים ג"כ ויש שעושים כתובה כדת אבל כל שאר ארצות המערב פאס, טיטואן, ואלקצר, וכל הגליל ההוא ומקנאס וצפרו כלם עושים כמנהג המגורשים, אבל קהל תאזא יש להם מנהג בפ"ע בחלוקה ולראיה ח"פ בתמוז התפ"ז.

וכ"כ הרב שאול ישועה אביטבול הנ"ל [24] וז"ל: התקנות אשר תקנו רבותינו הקדושים נ"ע אשר מימיהם אנו שותים וע"פ אנו מתנהגים כל ערי המערב רובם ככלם בין בענין אכילת הבשר בין בענין הנשואין וכל המקדש וכותב כתובה אדעתא דרבנן קשישי מקדש שכך כותבין בכתובות והכל כפי המנהג והתקנה [25] שנהגו וגם בשעת הקנין שקונין מיד החתן לחיוב הכתובה ראינו לרבותינו שהיו אומרים בסוף הקנין והכתובה: "עזמייא" [26] והלועזים אומרים "קאשטילייאנא" ואף אם ימות הבעל או האשה תוך שנתם יחלוקו כל העזבון חלק כחלק ולא חשו לתקנת ר"ת וקהלות שו"ם, עכ"ל.

והנה עוד מצאתי להרב משפט וצב"י ח"א סי' ה' שכתב וז"ל: "והנה אבותינו ורבותינו זלה"ה קיימו וקבלו עליהם את מר"ן שאפילו מאה פוסקים חולקים עליו אליו שומעין שאמר כהלכה. ואנן מה נעני בתרייהו כך היא חובתינו וכך יפה לנו דשמע מוסר אביך

קבלה בידינו שהמנהג הפשוט בדיני אבילות להקל כדעת מור"ם ז"ל היפך פסק מרן ואין אנו נוהגים בכפיית המטה וחליצת כתף ואין נוהגים דיני אבילות ביום טוב שני וכן בדין המתאבל עליו מתאבל עמו ושאר דיני אבילות וכן אנו נוהגים עד היום ישמח לבב סא ג. וראה בספרי נהגו העם כללים שהיו מקובלים כפסק ההלכה אצל רבותינו הפוסקים שבמערב.

וכך מצאתי בכתב יד תשובת רבי מתתיה סרירו לרבי יהושע בן זכרי — תשובה מה שקבלנו מרבותינו אנו בענין זה שקבלה בידם מאבותיהם שאין אנו נוהגין בזה כמ"ש מרן זלה"ה אלא כמ"ש מור"ם בהגה שנוהגין לשער בכל מליחה בששים כמו בבישול אם איכא ששים בין הכל ביחד הכל שרי ואם ליכא ששים הכל אסור ואע"פ שכתב מורם דבעינן ס' נגד כל החתיכה היינו לסברתו דאית ליה דאמרינן בכל האיסורים חתיכה נעשית נבלה אבל לפי מה דקיימא לן דלא אמרינן חתיכה נעשית נבלה אלא בבשר בחלב לא בעינן ששים ס' אלא כנגד האיסור הדבוק בה. בספרי הפוסקים נמצאים עוד איזה פרטים שלא פוסקים בהם כדעתו של מרן ז"ל.

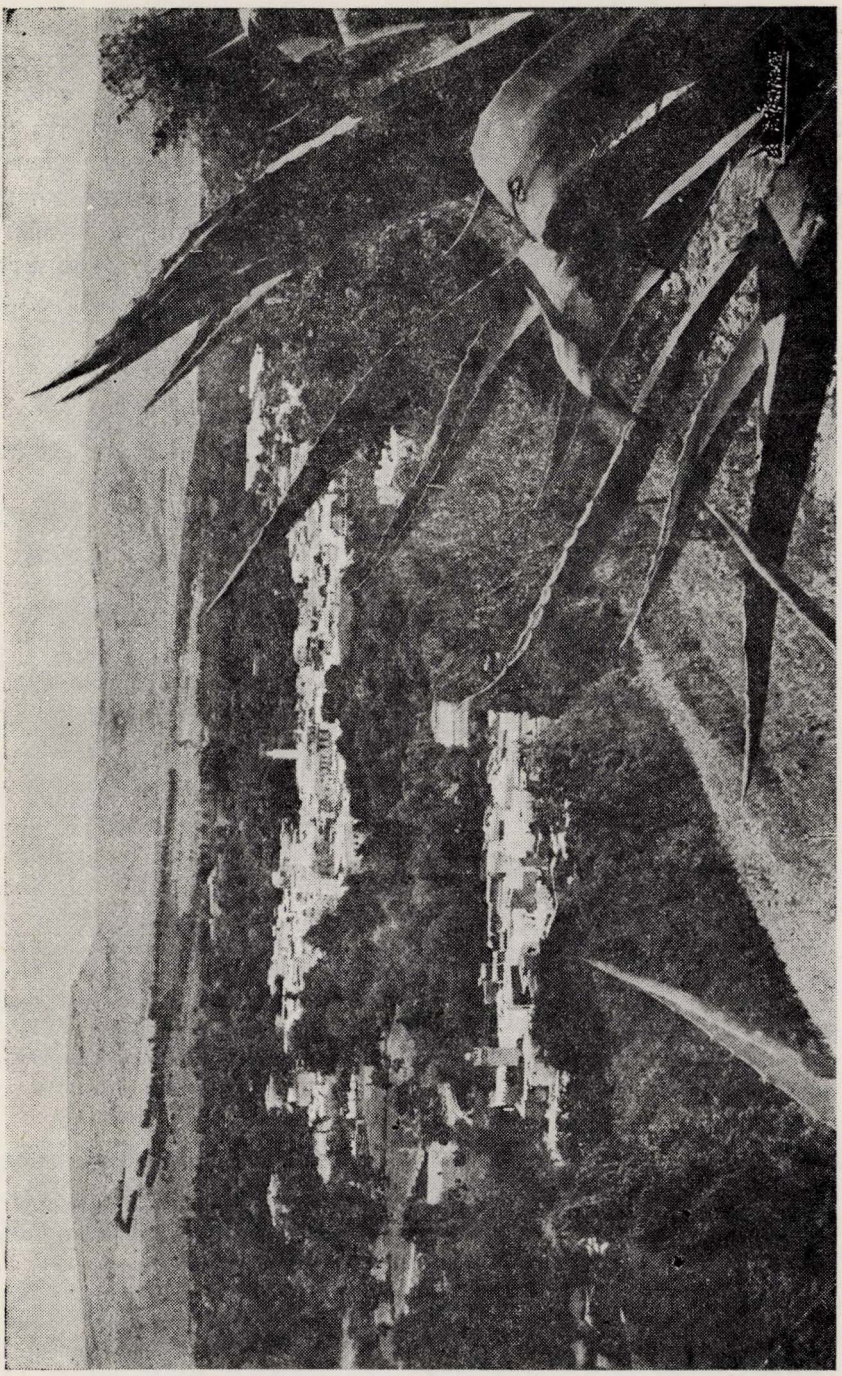
23 ברכת אליהו דף מב ע"ב ספר זכות אבות פיסא תקע"ב.

24 אבני שיש חלק א סימן לא.

25 הפירוש ללשון זה: "לפי המנהג והתקנה" זה יועיל אם יש שני משמעות בתקנה והמנהג הוא כאחד מהם הרי המנהג הוא עד נאמן על כוונת מתקני התקנה, ישמח לבב דף פ ע"א.

26 יש קהלות שנקראים "לעזמ"א" דהיינו שנתגרשו בזמן הגירוש מספרד שהיא ספאנייא, מן צרפת שהיא נקראת בלשונם פראנסא ומן מלכות פורטוגל. דבר אמת (הרב ידידיה מונסונייגו פאס תשי"ב) סי' ג'.

כתיב. אבל הרב בעל המפה ז״ל היכא דשמעתתיה סלקא אליבא דהלכתא לסברת מרן אזלינן בתריה אבל היכא דסברתיה פליגא אסברת מרן לא צייתינן ליה״ עכ״ל. וכ״כ שם בסי׳ ד׳ וז״ל: ״והנה כבר נודע שאבותינו ורבותינו הקדושים ז״ל קיימו וקבלו עליהם פסקי מרן זלה״ה אפילו נגד כמה פוסקים, וגם הרב בעל המפה ז״ל אעפ״י שנתפשט חבורו בכל ישראל אין דנין על פיו אלא כשמביא איזה חידוש שיכולין ליישבו עפ״י סברת מר״ן ז״ל, אבל היכא דפליג על מרן לא אזלינן בתריה. ואין לנו לזוז מסברת מרן ואם כך אמרו על בעל המפה שנתפשט חיבורו בכל ישראל כ״ש שאר פוסקים אחרונים שלא נתפשטו בכ״י״, עכ״ל.

העיר רובצת בגאון ושא

פרק שני

העיר צפרו

במרחק עשרים ושמונה ק"מ דרומית מזרחית מן העיר פאס, בקצה עמק ה"סייס" SAÏS, בתוך צמחייה צפופה של עצי פרי למיניהם, ואילני־סרק שרידי יערות־עד [1], חבוייה בין גבעות, שוכנת העיירה צפרו על שכונותיה הישנות והחדשות, סימטאותיה, חנויותיה ודוכניה.

הנהר "אגאי" Aggai חוצה את העיר לאורכה, מימיו משקים את גנות העיר ופרדסיה, משמשים לצרכי בני העיר ככביסה ורחצה. עד לשנים האחרונות היו מעיינותיו מקור יחידי לאספקת מי שתיה לבני המקום [2]. בהיותה גבוהה 850 מטר מעל פני הים, נתברכה באויר הררי צח ויבש ובאקלים ממוזג שהוציא לה מוניטין של עיר קייט ונופש למחלימים ומבריאים.

ייסוד העיר

תאריך ייסודה של העיר לוטה בערפל. אין ספק שעוד לפני שנת ד"א תמ"ב (682) השנה בה עבר עוקבא בן נפעא בארץ המערב ועשה נפשות לדת האיסלם, קיים היה מקום יישוב בשם "צפרו" [3] תושביו היו ברברים משבט "מגראווא", וכשאר תושבי מארוקו, מושפעים היו מתרבות השליטים הפיניקים, ואחריהם הרומאים, הביזנטינים [4]. מיקומה על הדרך שבין הצפון לעיר סגל־מאסה בדרום, ומקורות המים שבתחומה, עשאוה למקום חניית השיירות שנדדו תדיר מן הדרום הצחיח לצפון הפורה בחפשם אחרי מקורות מים.

1 בין העצים המצויים בסביבת צפרו יצויינו: אלה Pistacia Atlantica, אלון Quercus calliprinus, מילה Fraxinus syriacus, קטלב Arbutus andrachne, זית Oléa europea, תאנה Ficus carica, חרוב Ceratonia siliqua, מיש Celtis australis, תות Morus alba, דבדבן Prunus Cerasus L. ועוד צמחיה ספציפית ים־תיכונית עשירה.

2 זמן שאיבת המים לשתייה ובישול היה קבוע עם עלות השחר. בעוד מימי הנהר צלולים, טרם תדרוך בהם רגל איש, היו הנשים יוצאות לראש הנהר וכדם על שכמם. בשנים האחרונות עם גדול האוכלוסיה הועברו המים לבתים דרך צנורות ממעיינות מרוחקים.

3 השם צפרו נכתב בערבית صفرو ואינו גזור משרש ص ف ر שפירושו "נסע". אדריסי קורא למקום Cofrui במקורות אחרים מצוי השם בצורות שונות: Sfru, Saforo, Sfro, Sefroi Soforo, Soffrouy, Saforoui, Sofrou, Sofroy, Sfrouï.בשטר מכר בכ"י ר' משה בן חמו משנת תנ"ה, הנמצא ברשותי [תעודה 297] נכתב: "כפר צאפרו". משפע הצורות בהן נכתב שם זה, נראה שהוא שם קדום, מתקופת היוונים. גם שם הנהר Aggaï, איננו ערבי והוא כנראה יווני hyai, וקרוב לזה מה שנאמר בברכות ו, א: "כי כסלי לאגיא" שלפי כמה מן החוקרים פירושו שביל מקום אסוף מים. וקרוב לזה aqua = מים בלטינית. (ועיין ערוך השלם, ערך אגיא). הנהר אגאי נזכר ברשימת שמות הנהרות, שבספר זכות אבות, פיסא תקע"ב, דף נד, ב. נהר זה נקרא גם "וואד ליהודי" ויש לומדים מכך שבתקופה קדומה היתה האוכלוסיה מסביב לנהר זה יהודים. (ר' אנציקלופדיה איסלמית, ערך צפרו).

4 על פי דו"ח הפאשא אלבקאי Bulletin économique et social du MAROC Vol, XV. No 53 (1952) p. 230.

הנהר "אגאי" סמוך לשער השכונה "אלמללאח"

נראה שהתושבים הראשונים, היו, כבשאר הישובים בסביבה זו [5], שוכני מערות. במורדי ההרים הסובבים את העיר, מערות רבות המתאימות למגורים [6]. אט אט הקימו אוהלים ליד השדות שעיבדו כדי לשמור עליהם. מאוחר יותר הוחלפו האוהלים בבתים. בראשית התקופה הערבית נתהוותה העיר כתוצאה ממיזוג כמה יישובים שנקראו בשם "קצור". ושלשה

5. ראה Bulletin Economique et Social du Maroc, Vol, 15 (1952) p. 460. עובדה זו תוכל להסביר אי מציאותם של שרידי בנינים מתקופות שלפני הכיבוש הערבי בדומה ל־ Volubilis הסמוכה.

6. נראה שכבר אז היו יהודים בין המתיישבים. עד היום ישנה מערה במורד ההר "ב י נ נ א", הנקראת בפי כל "כאף ליהודי" — מערת היהודים, ולמטה ממנה רישומי קברים עתיקים.

גושי "קצור" היו: 1) קצור העליונים בסמוך למעיינות הנהר; 2) קצור האמצעיים; 3) קצור התחתונים בסמוך לשפך נהר אגאי לתוך נהר "סבו" [7].

שכונת היהודים — מללאח

בקצה הקצור האמצעיים בחלקה שהיתה ידועה בשם "טופר" [8] וכיום נקראת "ערסת לאלא־מינא" או "לאמינא" נתיישבו היהודים. משכנם נקרא "קצר אלכופפאר" כלומר שכונת הכופרים. בזמן מאוחר יותר קבלה את השם "מללאח" [9] כמו בשאר ערי מארוקו.

מיקום שכונת היהודים בין הקצור האמצעיים רואה אל־בקאי כמכוון לטובת היהודים־בני־החסות שלא יהיו חשופים להתקפות אויב [10], מאידך גרם הדבר שכאשר נתרבו היהודים לא היה מקום להתפשטותם ונאלצו להגביה בניניהם לשלש קומות ואף יותר כדי להרחיב את גבולם [11]. קרוב לודאי שהיו גרעיני יישוב יהודיים בכפרים הסמוכים לצפרו. בכפר עזאבא המרוחק 14 ק"מ מצפרו, בקעה הנטועה כיום עצי זית ונקראת "קבור ליהוד" ובה היו חלקי מצבות ועצמות מתים [12] במשך הזמן היגרו היהודים מכפרים סמוכים ומערים אחרות כגון דבדו בצפון, תאפילאלת בדרום, ונתרכזו בצפרו, הבנייה גדלה לגובה וכל רצועת אדמה נוצלה. אופייניים למללאח צפרו סמטאותיו הצרות, ושערי החצרות הנמוכים [13]. הבתים בנויים כולם מצדו האחד של הנהר, וגשרים מקשרים בין ה"מללאח" לגדה השנייה של הנהר.

7 על פי אל־בקאי הנ"ל. בתקופת אידריש I היו כבר הקצור הנ"ל. אחת מן הקצור האמצעיים — "חבונא" קשורה בשמו. האגדה מספרת כי אידריש השני שישב בצפרו כשנתיים בטרם ייסדו את פאס היה משדל את התושבים לשמור את דת האיסלאם. תושבי שכונה זו קיבלו דבריו חיש מהרה והוא אמר עליהם "האדו חבונא" (אלה אהבונו) ומאז השם "חבונא" לשכונה זו. דעה זו המסבירה התהוות העיר, כתוצאה ממיזוג שכונות נראית נכונה. תהליך זה נמשך גם יותר מאוחר. ר' משה בן חמו מציין בשטר מכר חזקה הנ"ל, מצרי המקום הנמכר "הסמוך מאחוריו לשביל והעולים בו לכפר זמגילא". כיום "זמגילא" הוא רחוב ושכונה משכונות העיר.

8 על פי אל־בקאי הנ"ל.

9 לפי מחברת בצרפתית, בעילום שם המחבר הנמצאת בידי, נבנה המללאח של צפרו על ידי המלך המרינידי הראשון אבו יעקב בן עבד לחאק. על השם "מללאח" נכתב רבות ראה א. הטל, ביבליוגרפיה, ערך "מללאח" באינדכס.

10 על פי דו"ח אל בקאי הנ"ל. ויש לפקפק בדבריו: א. משום שאין הדבר כך בשאר ערי מארוקו בהם המללאח הוא מרוחק ומקומו בקצה שכונת הערבים. ב. עצם השם "טופר" שפירושו מלשון צפורן מראה שהם היו בקצה, וניתן לומר שהיה בקצה הקצור האמצעיים לפני שנתמזגו עם הקצור התחתונים, ורק כאשר התרחבו הקצור התחתונים ונתמזגו נמצאו היהודים באמצע שלא בכוונת הערבים.

11 ראה א. שוראקי, La Condition Juridique de l'Israelite, Marocain, Paris 1956.

12 כך שמעתי ממו"ר אבי ז"ל ומאחרים.

13 שערי החצירות היו נמוכים כדי שלא יוכלו הבהמות להכנס. הערבים שהיו באים ליום השוק היו משלחים בהמותיהם בשכונת היהודים, הרב שיש"א אבני שיש, ח"ב, סימן ק"ד מספר שהחמורים היו מסתובבים ברחובות בלילות ומלכלכים את החצירות, וכשמת איזה חמור ובעליו היו אלמים היה מעליל על בני החצר שהם המיתוהו. ולכן החלו להנמיך את שערי החצרות, כך שמעתי מפי מו"ר אבי זצ"ל.

ראשית התיישבות היהודים באזור צפרו

לפי האמור לעיל, מראשית קיומה של העיר, עוד בהיות תושביה שוכני מערות, ואין צריך לומר בתקופת ה"קצור" לפני ייסוד העיר פאס היו יהודים בצפרו. ואף כי לא נזכר השם צפרו בשום תעודה יהודית קדומה, לא ראינו אינה ראיה. וניתן לתלות שתיקה זו בעובדת היותו יישוב קטן ואנשיו כפריים שלא פיתחו פעילות תרבותית־תורנית או כלכלית הראויה לבוא על ביטויה בתשובות הגאונים או בתעודות אחרות, כגון קינתו של רבי אברהם אבן עזרא, כי עם ייסוד פאס ועליית חשיבותה ודאי נחשבו כל תושבי האיזור בתחום השפעתה ואליה היו פונים[14].

ואמנם אם צפרו עצמה לא נזכרה דומה כי יש במקורות הדים ליישובים אחרים באיזור זה.

א. קלעה. כפר ליד צפרו. בין ה"קצור" העליונים היה קצר בשם "אלקולעייא" כלומר שאנשיו באו מ"אלקלעה"[15]. קיומו של הכפר הנ"ל קדם אפוא לקצר אלקולעייא. "קלעה" סתם נזכרה במקורות. במכתבים מהגניזה מימי הגאונים נזכר ר' אברהם אלקלעי; אברהם החבר מרמלה כתב מכתבים לאל קלעא שבמגרב לדיין העיר ולבני אל־גראווי[16]. הרי"ף ותלמידו רבי אפרים, כונו בכנוי "הקלעי"[17]. אמנם על שניהם נאמר שהיו מקלעת חמאד. ואם כי החוקרים זיהו אותה עם קלעת חמאד שבאלז'יריה, אין לראות הדבר כמוכרע ומוחלט[18].

ב. בהאליל. אף הוא כפר ליד צפרו. תושביו אינם מטיפוס ערבי, כי כולם בהירי עור. האגדה מספרת שקראו להם "בהאליל" = טיפשים[19] כי סירבו לקבל את דת האיסלאם. נראה אפוא שהיה יישוב יהודים שסירבו להתאסלם. בהאליל נראה שהוא רבים מן

14 וראה דבריו הנכונים של ח.ז. הירשברג תולדות היהודים באפריקה הצפונית א. עמוד 105.

15 ראה אל־בקאי הנ"ל.

16 ראה הירשברג שם א. עמ' 157. "אל גראוי" מראה שהוא היה בן חסות של שבט מגראווא, שישבו בצפרו כנ"ל.

17 ראה ז. בנדיקט קריית ספר, כרך כ"ה (תש"ט) 164 ואילך.

18 לפי קטעים מפירוש לברכות שפרסם אסף נזכר ר' אפרים מקלעת חמאד. אם כי קטעים אלה אינם נמצאים בס' הנר לברכות, ולא יכולתי להשיג הכת"י ממנו הדפיס אסף. הרי"ף מקלעת חמאד לפי ספר הקבלה, מנטובה רע"ט דף א. קביעת החוקרים שזוהי קלעת־חמאד שבאלזיריה נתקלת בקשיים: א) הרי"ף נולד כ־6 שנים לאחר הווסד העיר בשנת ד' אלפים (תשס"ז) (1007) (נולד בד"א תשע"ג 1013) קשה להניח שהקהילה היהודית הספיקה להתבסס בזמן כה קצר עד כדי הקמת בית מדרש שבו יתחנך הרי"ף, הירשברג מגיע למסקנה שחכמתו קנה בפאס, אך קשה מדוע יניח הרי"ף את המרכז בקירוואן הקרוב לקלעת־חמאד וילך לפאס הרחוקה, יניח את רבינו נסים ור' חננאל המפורסמים וילך לפאס האלמונית? לכן יש מקום לחפש את קלעא של הרי"ף סמוך לפאס, ואז ניחא שלא נסע לקירוואן הרחוקה. ר"י ן' נאיים בספרו מלכי רבנן, בערך שלמה הדיין בן פורמש, מסיים "וידוע שקלעאת חמאד היא בארץ מארוקו"; ובערך הרי"ף כותב "נולד בפאס במגרש קלעאת חמאד (ראה מלכי רבנן דף ע"א, ב; קי"ז, ב). ונראה שהדברים ידועים לו בודאות. כיליד פאס, או שראה כתוב כך באיזה ספר. אל עומארי, במסליק שלו Trad, GAUDEFROY Paris 1927 p. 125, מציין על הדרך מפאס לסגל־מאסה, צפרו, קלעת אל־מהדי, טאדלה . . . ואולי אל מהדי נשתבשה ל"חמאד". או היתה "קלעת חמאד" אחרת במארוקו.

19 קשה לקבל הדעה שנקרא בהליל מלשון טפשים, והרי יש שמות פרטיים "בהלול" כגון רב בהלול בן יוסף. האגדה הנ"ל ראה בס' אל־בקאי הנ"ל.

"אבהל" = ברוש. כמו שכותב הגאון לר' משה בר יצחק המערבי: "אבראתא הוא בא מן הברוש ובטיית אלאבהל"[20] ונקרא המקום כך על שם הברושים הגדלים בו. עד היום רווח במארוקו בשם משפחה "בהלול"[21].

ג. **הקבר בהר בינא**; בצלע ההר "בינא" אחד מהרי צפרו מערה בה קבור "רבי יצחק הכהן דלמילה". בן־נאיים כותב עליו שהוא קדמון מאד[22] וזהו כל שידוע עליו. בשו"ת הרכבי: "שאלות מרבי משה בן מ"ר יצחק המערבי"[23] שאלה על כהן שלא התפלל אם מותר לו לעלות לדוכן. הגאון בתשובתו אומר לו "והזכרתם כי כתבנו אל פאס"[24]. כלומר ר' משה לא היה מפאס אך ידועים לו דברי הגאון שכתב לפאס. יתכן שר' יצחק דלמילה הוא רבי יצחק המערבי ור' משה הוא בנו ובהיותו שוכן קרוב לפאס ידע מה שכתב אליהם הגאון, ושמא היותו הוא עצמו כהן גרמה לשאלתו על כהן שלא התפלל.

שם המשפחה בן־זכרי שנזכר בתעודות הגניזה שפירסם שד' גויטין על הסחר עם צפון אפריקה[25], מצביע על סביבה זו. משפחת בן זכרי ובראשה ר' אהרן בן זכרי ששימש רב העיר אחרי ר' יוסף ן' עטיא היא משפחה ידועה בצפרו עד היום. גם בס' הקבלה נזכרה משפחה זו: "ר' יצחק ב"ר משה הידוע בן סכרי *[25].

על כל פנים אין ספק שהיה כאן יישוב יהודי בטרם ייסוד פאס. אך בתעודות לא נזכרה קהלה יהודית בצפרו, אלא אחרי הגירוש. פער דומה קיים גם בהסטוריה הכללית של צפרו. מן הציון שצויינה צפרו בתקופת אידריס II לא נזכרה כמעט יותר עד לבניית חומתה בימי המלך סוליימאן[26].

זכרה של צפרו מופיע בזמנו של וונודין משבט "המגראווא" שניצח את אלמועיז בשנת ד"א תשע"ו (1016), כבש צפרו והושיב משפחתו ואנשיו בעמק המולוייא[27]. במלחמת האלמווחדין בשנת ד"א תתק"א (1141) נזכר כיבוש העיר צפרו על ידי עבד רחמאן בן זגגו שהלך ב־5 לחדש מוחרם בשנת ד"א תתק"א (536 להיג'רה, 10 באוגוסט 1141), ביום חג העסורה, והתקיף את העיר ספראווי ולקח בשלל את הרכוש[28]. כן נזכר מורד בשם אבו־יעלה (Abu Yaala) בתקופת האלמוחדים[29], שהיה מעיר צפרו, בימי המלך אבו סעיד המרינידי נזכרה צפרו בהקשר לסכום המס שהוטל עליה[30]. לפי ליאון האפריקני ומרמול[31]

20 תשובות הגאונים הרכבי, עמ' 23; הרבוי בהאליל ע"פ המשקל פעאליל. ויתכן שאף רב בהלול בן יוסף אשר שאלותיו צורפו לאלה של ר' שמואל תאהרתי (תה"ר, עמ' 7) מוצאו מאיזור זה.

21 ר' אלעזר בהלול היה דרשן ומעתיק ספרים, ור' דניאל אחיו ועוד.

22 ראה מלכי רבנן בערך ר' יצחק הכהן דף עד, ב. מנהג היה בצפרו בעצירת גשמים כשיש ברית מילה לוקחים מטפחת ספוגה מדם הברית ושוטחים אותה על קברו.

23 שו"ת הרכבי עמוד 20.

24 שם עמוד 24.

25 תרביץ כרך לו לז תשכ"ז—כ"ח.

25* דפוס מנטובה שנת וירחמ"ך עמוד 18.

26 ראה אלבקאי הנ"ל.

27 ראה Golvin, Magrib central, Paris 1957, p. 40.

28 Levy-Provençal, Documents inedits D'histoire Almohad. Paris 1928, p. 146.

29 לוי־פרובנסאל הנ"ל, עמוד 207. לא נאמר בדיוק מתי היה המרד.

30 מאסאליק הנ"ל עמוד 170.

31 ליאון האפריקאני עמ' 310 (תרגום Pory); מרמול עמ' 301, מרמול הוא שמציין שמו של המלך מולאי מוחמד, וכנראה שהכוונה למוחמד אלפורטוגלי מבני ווטאס.

נחרבה העיר בימי מולאי מוחמד. כשמושלה אחי המלך בא בעלילות על תושבי העיר, עזבוה, ורק אחר זמן נתחדש בה הישוב מגולי אנדלוסיה. אין ספק שבין המתישבים החדשים הללו היו גם יהודים. מקור פורטוגיזי משנת ה"א שנ"ו 1596, מציין שהיו בה הרבה יהודים[32]. בהמשך שלטון בני וואטאס לא נזכרה צפרו כלל, בימי הסעדים בשעה שעל קהלת פאס יש ידיעות רבות בכרוניקות החכמים, צפרו כמעט שלא נזכרת במקורות, הפרטים הראשונים במקורות יהודיים על קהל צפרו הם מימי ר' שאול סירירו. בשנת שפ"ג (23—1622), השנה בה מת המלך עבד אללה בנו של אל מאמון הסעדי ומלך תחתיו בנו עבד אלמאליך. כותב ר' שאול סירירו: "בזה החדש [חשון שפ"ג] הלכתי לצפרו מגודל החמס ושוד עניים ואנקת אביונים וישבתי שם ט"ו ימים ושלחו הקהל בעדי פתקאות מאת המלך ומאת השרים לשיך עלי ששולט בכפר צפרו שישלחני על כל פנים וכן עשה והיהודים כבדו אותי ושלחו אותי"[33], עוד שם: "ליל י"ד בסיון מת המלך מולאי עבדלא ואחר שקברוהו המליכו אחיו מולאי עבד למאליך הוא כבן ט"ו שנים יהיה סימן טוב לישראל שלו"ל[34] שהאיר אפילתנו ועושה כמה נסים עמנו ורב את ריבנו ונקם את נקמתינו והדרכים התחילו להתקן זולת קצת רשעים מן האלמטיין שלא השלימו והיהודים הולכים לבדם לכפר צפרו השי"ת יגזור עלינו לטובה"[35].

ביקורו של ר' שאול בצפרו והכבוד שעשו לו היהודים שם מעיד על הקשר ההדוק בין יהודי פאס וצפרו, גם העובדה שיהודים נסעו לבדם מפאס לצפרו מעידה על תנועה מתמדת ותקינה בין שני היישובים.

נסיעתו של ר' שאול היתה בימים בהם כיהן ברבנות בצפרו רבי דוד אראג'יל, החכם הראשון הידוע לנו מקהל צפרו. אין ספק שהיה מבני המגורשים ומינויו כרב העיר מעיד שהתיישבו שם רבים מהמגורשים. משפחת אראג'יל ידועה בספרד[36]. על רבי דוד הנ"ל אין לנו ידיעות רבות. לא נשאר ממנו שום חבור כי אם שאלה ששאל מר' יעקב בן דנאן בשנת בשפ"ה (שפ"ב), תוכחה[37], ורשימה שהועתקה מכתב ידו ובה מוסר מה ששמע מר' אברהם הכהן על מקדש חוניו וביהכ"ן של אליהו באלכסנדריה[38]. נזכר במכתב מקהלת תאזא המופנה לחכמי פאס ובראשם ר' שאול סירירו, וחכמי צפרו ובראשם ר' דוד אראג'יל[39]; שני מכתבים שנשלחו אליו מר' שאול סירירו[40].

32 Sources inedites de l'histoire du Maroc, Archives de France, dynastie Saadienne, I Serie, Tome 2, p. 282.

33 ח"ז הירשברג, תולדות, ב, עמ' 222. דברי הימים להרב שאול סירירו כ"י.

34 שבח לאל והודאות לשמו.

35 שם עמ' 223.

36 נזכר בכללי הרא"ש כלל נ"ה סי' יוד; בר, תולדות היהודים בספרד עמ' 368 מזכיר את ר' משה אלרג'יל, מגוואדל חארה שתרגם בשנת 1422—1433 התנ"ך לקסטיליאנית. ועיין בספר אוצר ישראל בערך אַרגיל שם רב תלמודי בקשטילייא ספרד בתחילת המאה הט"ו ולדעת שטיינשניידר שורש השם מלשון ערבי אלריג'אל. ולדעת דינבורג הוא מעברית "הרגיל" (הבקי ומומחה).

37 תעודות מס' 57, התוכחה נדפסה בס' הרב עמור אביטבול, מנחת העומר, גירבא תש"י, בסוף הספר.

38 תעודה מס' 58.

39 תעודה מס' 12.

40 ראה תעודות 512—513.

נראה שרבי דוד הנז׳ היה קודם לכן בפאס ושם למד, וכך שמע מר׳ אברהם הכהן[41], ורק אחר כך עבר לצפרו לשמש ברבנות. מפניית קהל תאזא לחכמי פאס ולחכמי צפרו נראה שהיו רבנים וחכמים בק״ק צפרו ולא היה בחינת כפר קטן[42]. קרוב לומר שר׳ דוד אראג׳יל ניהל ישיבה והרביץ תורה בתלמידים. שמו נשאר על בהכ״ן הישן שבעיר הנקרא צלא דלחכם. הק״ק כיבדוהו וקראוהו בשם ״אלחכם״ בלי להזכיר את שמו. שנים אלו היו שנים קשות לקהלות המערב. המלחמות והמריבות במשפחת המלוכה, התסיסה בקרב התושבים בפאס נגד אל־מאמון שנתן את העיר לעראייש למלך ספרד, דיכאו את רוח היהודים. בשנת שפ״ה היה רעש שפגע בפאס במכנאס, ״בעיר צפרו נפלו ארבעה בתים ולא מת אחד״[43] ״ובשנת השפ״ז בחג השבועות נתרבה הדבר בעיר לתפ״ץ והיו מתים חמשה ששה בכל יום״[44]; בדבר זה מת המלך הצעיר עבד אלמאליך בשנת שפ״ו. אחר מותו באות השנים הידועות בשם ״ארבעין שנא דלפתנא״[45] (=של בלבול) בהם היתה אנרכיה בכל חלקי מארוקו. הדילאיין השתלטו על צפון הארץ ובכלל זה פאס, ונראה שגם צפרו היתה תחת השפעתם. מולאי עלי אשריף מייסד שושלת העלוויים היה תקופת מה בצפרו[46]. אולי היה הוא שר העיר עד שחזר לסגלמאסה בה מת. על כל פנים אין שומעים על גזירת הריסת בתי הכנסת בצפרו כפי שזה היה בימי הדילאיין בפאס, תאדלא, זאווייא וסלא.

בימים אלה היתה התנועה השבתאית. כידוע חדרה התנועה הזאת למארוקו כולה ורבים ושלמים נתפסו לה. בעיקר אותם מקומות שסבלו מהדילאיין וגזרתם להרוס בתי כנסת. אנשי זאווייא אשר הוגלו ממקומם על ידי מולאי רשיד חזקים היו באמונה זו יותר מאחרים. ובמקומות קליטתם החדשים המשיכו לא לצום ביום תשעה באב. טבעי הוא שאצל הסובלים יפעמו ציפיות משיחיות חזקות. שירים שחוברו לכבוד שבתי ונתן היו מושרים בפי ההמון.

בשירים אלה צויינו ה״אגרות״ ששלח שבתי. גם קרדוזו פעל לחזוק התנועה באפריקה. ואם כי שככה התנועה עד מהרה, במיוחד לאחר שמע ההמרה, לאחר שנים מספר נתעוררה שוב, ואף קבלה תנופה חדשה עם הופעתו של יוסף ן׳ צור מעיר מכנאס*[46], אשר החזיק עצמו כמשיח בן יוסף, והעיד על שבתי שהוא משיח בן דוד, ונתן נביאו — נביא אמת, שלישיה זו היתה נערצת על ידי ההמון במערב.

וודאי שגם על קהל צפרו לא פסחה התנועה השבתאית ונדבקו גם הם באמונה זו מי פחות ומי יותר, ואף שתעודות שבכתב לא נשארו, יש לציין שעד היום מושר בפי הנשים שיר חתונה שבו יש משפט על שבתי, ורבקה[47]. לימים אלו של אמונה בשבתאות יש לזקוף כנראה את מקור המנהג לחלק כסף לילדים ביום ט׳ באב, כמו בפורים.

41 ראה מלכי רבנן ערך אברהם הכהן, דף י״ב, א.

42 בתעו׳ 512 מציין ר׳ שאול סירירו ״עיר צפרו״ ושם מדובר על יהודים שמוכרים בתים ובונים בתים חדשים. כל זה מצביע על יישוב לא קטן.

43 טולידאנו, נר המערב עמ׳ 99.

44 דברי הימים לרבי שאול סירירו כ״י.

45 כסא המלכים בכתב ידו של המחבר דף נז ע״ב; הירשברג, שם עמ׳ 251.

46 ס׳ האיסתיקצא, I, שושלת העלווים עמ׳ 8—7 והניח אדמות וקרנות בצפרו להקדשות שלהם.

46* ראה המסופר עליו כ״י אוקספורד־בודלי אוסף מיכאל 479 (קטלוג נויבאיר 2226) מכון לתצלומי כ״י ס׳ 20509.

47 בשיר חתונה זה משפט ״שבתי צבי סאפד בראוואתו״: ש״צ שלח אגרותיו ועוד דברי הבל כאלה.

בידי אחד מתושבי צפרו נמצא קובץ פיוטים ובו שירים רבים במעלת יוסף ן' צור, שבתי ונתן[48]. סימן השירים הללו ברובם הוא "שמואל". לא עלה בידינו לזהות את האיש. אך אין הדבר בטוח ששירים אלה הושרו בצפרו, כי נראה שהקובץ הנ"ל לא נכתב בצפרו אלא הובא שם במרוצת הימים מאיזה כפר או עיר אחרת. שירים אלו כוללים רשויות לנשמת, לברכו, וקדיש, וגם לחתן ולכלה. נראה מהם שהצפיה לביאת המשיח היתה חזקה אצלם. ימיה של ערגה משיחית זו משתרעים עד ראשית ימי מלכותו של מולאי ישמעאל. תל"ב—תפ"ז (1727—1672).

השנים תכ"ד—תל"ב (1672—1664, ימי מלכותו של מולאי רשיד)

כאשר מולאי רשיד התכונן לכבוש את פאס, הראו תושביה בתחילה התנגדות וסמכו על החייאינא, בהאליל ותושבי צפרו אשר תקעו כף אתם לעשות מלחמה נגד מולאי רשיד[49]. בסופו של דבר עלה בידי ארשיד לכבוש את פאס ובודאי ששלטונו פשט מיד על צפרו וסביבותיה. בימי מולאי רשיד "היה מולאי ישמעאל כליפא (מושל) פמקנאס ופצפרו"[50]. בתקופה זו הקהלה היהודית בצפרו התרחבה, כי כאשר "הלך מולאי רשיד לערי אזאווייא... היהודים שהיו שם נתן להם זמן שלשה ימים לצאת מן העיר ונטלו כל מה שיכלו שאת מכסף וזהב כי היו עשירים גדולים ובאו כל היהודים ההם לפאס... בר"ח אב שנת תכ"ח, ויש מהם באו לצפרו... ואני הצעיר מבני בניהם כי זקנינו... הר' יצחק אלבאז היה מהמגורשים אשר אני דור שביעי לו"[51]. הקהלה בצפרו לא רק התרחבה אלא קבלה אנשים שכנראה היו עשירים וביאתם לעיר ודאי הביאה לפעילות כלכלית מוגברת, וחיזקה את אשיות הקהלה.

תל"ב—תפ"ז 1727—1672, ימי מלכותו של מולאי ישמעאל)

אין בידינו ידיעות ברורות על יחסו של מולאי ישמעאל ליהודי הקהלות שהיו תחת שלטונו לפני עלותו על כסא המלכות. לפי טולידנו "היו הקהלות" שתחת שלטונו "מאושרים מיתר יהודי המערב"[52]. אבל אף אם היהודים נהנו מבטחון בדרכים, ממניעת השוד והגזל, ומן הפעילות הכלכלית שהקיפה אז בודאי את רוב היהודים הרי מאידך נטל המסים הכבד ושהוכבד יותר מדי פעם על ידי המלך, אופיו האכזרי והתפרצויות הזעם שלו פגעו קשות ביישוב היהודי במארוקו ולא פסחו על שום קהלה.

בצפרו אנו יודעים ששימש אז כנגיד הקהל יהודה בן נסים ן' הרוש, יהודה הנ"ל עם אחיו באו כנראה בקשרי מסחר עם אנשי חצר המלך. הוא גר זמנית במקנאס מקום מושבו של המלך. בשנת תפ"א הלשין עליו השר עבד־ארג'א לפני המלך ויהודה נכלא בבית הסוהר. השר הצליח להוציא צו־מלך המחייבו הוא ואחיו לשלם סך 1000 מתקאל, בטענה שנשאר הסכום

48 קונטרס השירים הנ"ל נמצא בידי אחד מתושבי צפרו.
49 באיסטיקצא שם עמ' 44.
50 נר המערב עמ' 115.
51 כסא המלכים הביאו טולידאנו הנ"ל עמ' 115 הערה ב; וכסא המלכים לר' רפאל משה אלבאז, כתב יד המחבר שבידי, דף נח א.
52 שם עמ' 119.

הנז' בידיהם מכספי השר בלכיר הממונה על הארמון[53]. עוד קודם לכן הלשין עליהם "השר מאסאפאן" בענין קשריהם עם סידי בלכיר. הלשנה מסוג זה וישיבה בבית הסוהר, היה בהם לא רק קנס כספי בלבד, אלא סכנת נפשות ממש, כי אי אפשר לדעת מה יאמר המלך. השר האחראי לגביית המסים בצפרו עד שנת תע"ג היה עבד ארחמאן מאנסנו[54] מפאס ששמו מעיד עליו שהיה ללא ספק אנדלוזי, שעבד בשירות המלך. אותם מסים שהטיל המלך על ערי מלכותו לא פסחו כלל על קהלת צפרו גם הם כרעו תחת נטל המסים, כפי שמשתמע מתקנת שנת תס"ט על הפוטרים עצמם ממס על ידי קרבתם לשר[55]. אולי נהנו יהודי צפרו מיחס מיוחד מצד מולאי סמאעיל שהיה מושל צפרו בטרם היותו למלך. בתקופה זו רב הקהלה היה ר' משה ן' חמו שנפטר בשנת תס"ז, ור' ישועה בנו שמילא מקומו מתס"ז ואילך. חוסר התעודות על קהל צפרו בתקופה זו. יש לזקוף על אבדן עזבונם הספרותי של החכמים הנ"ל שנשאר בידי נכדותיו, שלא הכירו ערכו ומסרוהו לגניזה[56]. בימיו של ר' משה ן' חמו גדלה העיר עד שהתחילו לכתוב בגט "מתא צפרו" ולא כפר צפרו[57]. מלבד המסים שהוטלו עליהם הגדיל את השואה, הרעב שהיה בשנים תפ"א—תפ"ד, בכל ערי מארוקו. ר"ש ן' דנאן המספר על כך כותב "ובמכנאס וסלא ובצפרו עשו עצרת גדולה והוציאו ס"ת ולא נענו בו ביום..."[58] ובהמשך דבריו הוא אומר "ובכל יום הולכים ששה שמונה בעלי בתים הם ובניהם על רגליהם נפוחים כנאד למכנאס לצפרו"[59], על אותו רעב מספר גם רבי שמואל ן' חותא מעשה פלא שקרא בימיו "אלמנה אחת... עניה ומרודה ומחזרת על הפתחים באלו ימי הרעב ודוחים אותה בבושה וכלימה"[60], נראה שבימי מולאי ישמעאל נתרבו המלשינים ותוקנה תקנה נגדם בשנת תפ"ו[61].

תק"ה—תקי"ז (1757—1745, ימי מלכותו של מולאי עבדאללה)

גם בימי מלכות עבד־לאה בנו של מולאי ישמעאל לא היה נחת ליהודים. מלך זה מלך עד תק"ה (1745) והודח וחזר ומלך כארבע פעמים. בכל פעם היו מרידות נגדו מצד גורמים שונים. בשנת תצ"א (1731), הטיל מס גדול על קהל צפרו, העשירים ברחו ל"זאווייא די סידי בועלאם" כדי להתחמק מהמס[62]. בשנת תצ"ה (1735) נתקנה תקנה נגד הרושמים נכסיהם על שם בניהם קטנים כדי להתחמק ממסים[63]. וגם תופעה זו תוצאה של הכבדת עול המסים. החל משנת תצ"ד (1734) היתה עצירת גשמים והיה רעב שהגיע לשיאו בשנת

53 רבי יעקב אבן צור, משפט וצדקה ביעקב, נא אמון תרנ"ד, א, סי' רט"ז (להלן מוצב"י); תעודה 59.
54 מוצב"י א, סי' פ"ט.
55 תעודה מס' 60.
56 ראה מלכי רבנן ערך משה בן חמו דף צ, ב.
57 מוצב"י א, סי' קע"ו. וסי' רל"ד, וראה שם ח"ב סי' כט סעיף ז, שמכנים את צפרו "מתא צפרו" בשנת תפ"ו.
58 נר המערב עמ' 129.
59 דברי הימים כתב יד שברשותי.
60 תעודה מס' 515.
61 תעודה 32.
62 רבי שאול ישועה אביטבול, אבני שי"ש א. ירושלים תרצ"ה סי' ו.
63 תעודה 67.

תצ"ח (1738). בעצם ימי הרעב הללו היתה העיר מוטרדת על ידי הברברים, עד "שנחרבה העיר ונשסו הבתים"[64]. בן התקופה, רבי יעקב גבאי, כותב כדברים האלה: "בימי חנוכה ש"ש תצ"ו ער"ח טבת באו על עיר צפרו חילות הרבה פלשתים הנק' איגרוואן יש"ו והקיפו יחד לאכול העיר ולשרוף אילנות ויצאו אליהם בני העיר אשר עמנו כמו מאתים שולף חרב ורובה קשת והכום ואע"פ שנפלו לפניהם בני עירנו, ואח"כ עזרם הקב"ה והרגו מהם י"ח ותפסו מהם ה' כן יאבדו"[65], אמנם לפי טררס בשנת תצ"ו (1736), היה מלך מולאי עבדלאה אם כי עוד באותה שנה הודח והומלך במקומו מוחמד בן ערבייא[66]. אך, נראה שכבר בכסלו תצ"ו, הוא סוף 1735, היתה תסיסה נגד המלכות. טררס מציין שעבדלאה מצא מקלט אצל הברברים והיה יוצא אתם להתקיף את פאס. המלך בן ערבייא שלח את חייליו ה"עביד" ללחום בברברים אך הם נוצחו ובדרכם חזרה לפאס, כדי לחפות על תבוסתם, רצחו אכרים מסביבות צפרו, והביאו את ראשיהם למלך[67]. נראה אפוא שהמאורע עליו מספר רבי יעקב גבאי הוא בימי מהומה אלה. רבי שאול אביטבול אף הוא מציין את זמן מוחמד בן ערבייא כ"זמן הגלות שכל אחד פנה לדרכו"[68]. כלומר, בשנים אלה נדלדלה הקהלה של צפרו.

בשנת תק"ה היתה העיר "במצור ובמצוק" ש"העיר נבוכה... מהצרים עליה"[69]. אפשר לסכם את מצב קהל צפרו בשנים תצ"ד—תק"ה במשפטים הקולעים של רבי יעקב בן צור האומר: "והשנים הללו שעברו כולם שנים של טירוף בתחילה מפני הרעב ואח"כ מפני הגייסות ובני העיר צפרו יע"א לא נתיישבו כלל אלא נעים ונדים פעם בחוץ פעם ברחובות בכפרים הסמוכים להם"[70]. ואין ספק שזה היה בגלל שלטונו הרופף הרצוף מרידות של מולאי עבדללאה. ואכן בש' תק"ה (1745) עדיין נלחם מולאי עבדללאה במורדים עליו, אל מסמודי, ואר־ריפי[71]. בשנת תקט"ו, שולחים חכמי פאס איגרת לק"ק צפרו בענין פדיון שבויים. מאיגרת זו ניתן ללמוד שהיישוב בצפרו החל להתאושש. ומאידך ניתן לדעת ממנה קצת מההטלות שהיו על יהודי מארוקו ויהודי פאס בפרט[72].

תקי"ז—תק"ן 1790—1757, ימי מלכות מולאי מוחמד)

בימי המלך מולאי מוחמד, הידוע כמלך חסיד, התבססה הקהלה. בימיו שרתו כרבנים ר' אהרן בן זכרי שנפטר בשנת תקכ"א (1761), בנו רבי יהושע, שמילא מקום אביו, ורבי שאול ישועה אביטבול. ידוע לנו שבית המטבע בצפרו היה אז בידי הצורפים היהודים, שהיו קונים את הרשיון לכך מבן המלך, מולאי עלי, שישב בפאס והיה מושל על פאס וצפרו. בשנת תקכ"ו, בא יצחק אבטאן, כנראה יהודי מפאס, וקנה את בית המטבע בצפרו,

64 אבני שיש ב, סי' צא וסי' קד.
65 תעודה 66.
66 H. TERRASSE, Histoire du Maroc CASABLANCA 1950 Tome 2, p. 284.
67 שם.
68 אבני שיש, ב. סי' צב.
69 מוצב"י א, סי' קיא.
70 מוצב"י א, סי' רכו.
71 Terrasse II p. 285.
72 תעודה 65. שם נקבו בסכום שהמלך היה נוטל בעד פדיון שבוי, "500 מתקאל". ויש לציין שבס' כסא המלכים הנ"ל קובע שנת תקי"א לשנת מות מולאי עבדלאה, ומלך מו' מוחמד.

וקיפח בכך את פרנסת צורפי־הזהב בצפרו. בידינו התכתבות בין חכמי פאס וצפרו בנושא זה. יצחק אבטאן זה נודע כזייפן, והכניס את הקהלה בסכנה בגלל מעשיו. חכמי פאס הורו לאסרו ולמסרו לידיהם[73]. באחד הדהירים, קבע מולאי מוחמד מס בסכום של 15 מתקאל בחדש ליהודי צפרו[74] היינו מאה ושמונים מתקאל לשנה תמורת שרותים וחיובים אחרים שהיו מוטלים עליהם. ונראה שזה בנוסף על מס הגולגולת. אך עוד בימיו הוכפל הסכום הנ"ל לסך 30 מתקאל לחדש[75]. יתכן שהיה זה כתוצאה מפעילות כלכלית מוגברת או מרבוי היהודים וגידול הקהלה.

בשנת תקכ"ז (1767) היתה הדרך מפאס לצפרו סגורה[76]. זה היה בגלל מרד הברברים משבט ה"סנהזה" שבאטלס הבנוני[77]. נראה שעלי בן עבדללאה מרד במלך מולאי מוחמד באותן שנים ולחם באיזור צפרו[78]. השנים סביב לשנת תקל"ז—תוארו על־ידי מנהיגי העיר כימי צרות והטלות מסים חדשים: "ירדו עמנו עד לחיינו, והטילו כמה הטלות בלתי נהוגות על כל מלאכה ומלאכה ועל כל מין משא ומתן, באופן שפסקו מחיית כל בני העיר מוט התמוטטה ארץ". ונראה שהטלות חדשות אלו יצאו משר העיר מבלי שתהיה לו רשות לכך מהמלך. כפי שנשמע ממשפט הבא, "שביבי בישי מוסיפים משלהם ואי אפשר להתנגד להם כי אם פותחים פה נגד גזרותיהם הם נוקמים ועברתם שמרה נצח"[79]. הקהל החליטו על אף האיומים, ללכת אל המלך ולשטוח טענותיהם בפניו.

בשנת תקל"ה שימש בעיר צפרו כשר "לקאייד קאסם אסרידי ואחריו כנראה השר "מולאי דריס"[80].

בשנים תקל"ט—תקמ"א (1779—1781) היה רעב בעיר צפרו כבכל ערי מארוקו. רבי שאול אביטבול כותב על כך: "בעיר הזאת שהקיפוה לגיונים ובכל יום עומדים עלינו לכלותינו ויתובי יתבינן במצור ומצוק ארם מקדם ופלשתים מאחור נוסף על חיצי רעב דאייקור חיטי ואינם בנמצא בעיר הזאת וכו' אשר... נתקיים בנו קורות שתים שהן ארבע השוד והשבר והרעב והחרב"[81], על הרעב הנ"ל מספר ר' רפאל בירדוגו ממקנאס שבשנת תקל"ט היה החטה בער"פ "אוקייא ועל צד המרבה אוקייא וחצי ובתמוז הגיע לחמשה אוקיות... ועכ"ז רחמי שמים רבו עלינו שבני אדם מיושבים ואין רעב ונמצא החטה לרוב אלא שהוא ביוקר... ושוב רבו העוונות עד שהגיעו החטים לשנים עשר אוקיות... בטבת של שנת תק"מ ומקודם... רוב העניים נודדים ללחם איה בשווקים וברחובות וכל העולם בצער גדול... כי מלבד הרעב הגדול היתה עצירת גשמים" ומסיים: "ויתר המקרים שקרו בשנה ההיא

73 תעודה 7, על קניית בית המטבע, ותעו' 30—31 על זייפנותו של יצחק הנ"ל.
74 תעודה 469. הובא בס' אבני שיש, א, סי' כג.
75 תעודה מס' 289.
76 ראה תעודה 31 הנ"ל.
77 Terrasse II p. 296; וראה איסטיקצא הנ"ל, ח"ב, עמ' 55.
78 תעודה 171: "אסהיד קדמנא מכלוף ן' סאלם ן' חמו אן לעאם די פאס ז'א חארך אלקאייד" עלי בן עבדלא" (שבשנה שבא כלוחם השר עלי בן עבדללאה) משא הווא ומכלוף הנז' לכפר אוטאט דאיית יוסי וג'בר נג'מא מ' היקר מרדכי אצאייג בת יעקב דאבילא עודנה באותה שעה בחיים חייתה — תמוז שנת התקכ"ח.
79 תעודה 21, כל הציטטות הנ"ל.
80 ראה אבני שיש, ב, סי' יוד.
81 אבני שיש, ב, סי' צד.

הלא הם כתובים בספר ד"ה = דברי הימים"[82]. בשנים אלה, עבר כנראה מולאי מוחמד על כפרי הברברים הסמוכים לצפרו וגבה מהם מס, ביחוד שבט "איית מסעוד ועלי". הנשללים נקמו נקמתם מיהודים רוכלים שנזדמנו לכפריהם והרגום בחשבם שבידם הון־רב[83]. גם בשנת התק"ן היתה עצירת גשמים[84], אך צרות היהודים בימי מולאי מוחמד היו כאין וכאפס לעומת סבלותיהם תחת מלכותו הקצרה של בנו. מולאי יזיד.

תק"ן—תקנ"ב 1792—1790, ימי מלכות מולאי יזיד)

בשנת תק"ן מת מולאי מוחמד, ומלך במקומו בנו מולאי יזיד, אשר רדף את היהודים עד חרמה. את יהודי פאס גירש מבתיהם ב"מללאח" וגזר גזירות רעות על היהודים בכל ערי מארוקו[85]. צפרו, אף שכנראה לא נתן עיניו בה כבשאר ערי מארוקו עם זאת סבלה רבות. הוא הטיל עליהם הטלות כבדות. תחלה 5000 מתקאל על כל הקהל ומשנתברר לו שהעשירים לא נתנו כפי עושרם הטיל עליהם עוד "קנטאראיין דלמאל אוכרא מלבד מה שכבר נתנו"[86] ואם זוהי התוספת רשאים אנו לשער שהעיקר היה הרבה יותר. באותו זמן הוכנסו שני דייני העיר רבי שאול ישועה אביטבול ור' שלמה אביטבול לבית הסוהר, ושר העיר שכנראה שמו היה "חאז עבד לכביר" העליל עליהם וחייב כל אחד מהם בסך של 100 מתקאל ולא שוחררו עד שנתנו הסכום הנז'[87]. רבי שאול אביטבול אומר על שנת תק"ן "והיא שנת צרה ומצוקה מועקה בוקה ומבולקה והחשיך עלינו וידל ישראל וכל גלילות המערב לקו בגליות וגרושין ושמדות ה' יקיל מעלינו"[88]. הוא מעיד על עצמו שהיה בתוך הגולה בכפר איגלוואן באלול תק"ן[89]. בכל אופן קהלת צפרו סבלה פחות משאר ערי מארוקו. היא אף שימשה מקלט ליהודי פאס המגורשים שבאו אליה. גזבר העיר רבי שלמה אביטבול דאג לפרנסתם של הגולים[90]; בין הגולים היו "פני העיר פאס"[91]: רבי אליהו הצרפתי, ששמו הלך לפניו, ורבי שאול סירירו, שאף שמש כרב במקום ר' שאול ישועה אביטבול שהיה מסוכסך עם הקהל. חלק מן הגולים השתקע בעיר מאז ולא חזר לפאס אף לאחר שהורשו לחזור אליה.

למזלם של יהודי מארוקו מלך זה לא האריך ימים ונהרג בש' תקנ"ב (1792)[91*]. את מקומו מילא אחיו מולאי סלימאן.

82 רבי רפאל בירדוגו משפטים ישרים קראקא תרנ"א ח"א סי' פ. ומשמע שהיו רושמים המאורעות בספר "דברי הימים".

83 ראה אבני שיש, א, סי' ד, עדות ט. בתעודה 578.

84 ראה עומר מן, דף נו, עמ' ד.

85 נר המערב עמ' 170 ואילך.

86 תעודה 35 ואבני שיש ב. סימן לג.

87 תעודה מס' 1, 2; לא נדע מה היתה סיבת חיוב זה.

88 אבני קדש חידושי שבת, דף לח ע"ג.

89 אבני שיש, ב, סי' כא.

90 טולידנו י"מ, שריד ופליט, א, אגרת י"א עמ' 30; תעודה 71.

91 טולידנו נר המערב, עמ' 170: "ורובם הלכו לצפרו", ובעמ' 186 בהערה ל"ג: רבי אליהו הצרפתי כותב בפסק כ"י, בתמוז תקנ"ו "וכבר נדונו לפני אני החו"מ ואני בתוך הגולה בצפרו לתקפ"ץ"

91* בהריגתו שמחו היהודים ובכללם יהודי צפרו. ר' יהודה אלבאז חיבר את השיר "אביע רנני" לרגל המצורע בו ציין שנהרג בידי "הישם" (?).

תקנ"ב—תקפ"ג (1792—1823, ימי מלכות מולאי סלימאן)

מלך זה בתחילתו היה טוב עם היהודים. בראשית מלכותו שלט בצפרו השר שהיה עוד בימי אחיו אליזיד, חאז עבד לכביר [92], שהמשיך בדרך אליאזיד והטיל הטלות על הקהלה. וחסם בפני היהודים את הדרך לקבול לפני המלך על נטל המסים הרבים. השר הנזי סולק ובמקומו מונה שר אחר, זילאלי בן עמארא [93]. שר זה עזר ליהודים להגיש קובלנה לפני המלך על נטל המסים בשנת תקנ"ח [94]. כתוצאה מכך יצאו שני צוים מטעם המלך להקל על קהל צפרו [95]. האחד, בשנת 1199 להיג'רא קובע שיתנו קהל צפרו סך של 30 מתקאל לחדש, כמו שהיו נותנים בתקופת מוחמד אביו [96], במקום עבודות האנגריא שהיו מוטלות עליהם. 11 שנה לאחר מכן נתן המלך הוראה לבטל בעיר צפרו את מס ההארחה של השורפא והוצאותיהם השונות שהיהודים היו מספקים להם עד אז [97]. בצפרו הרבו השורפא לבקר כשבאו להשתטח ולהתפלל בזאווייאת שהיו שם [98].

אך על אף היותו מלך אהוב ומקובל על היהודים גורלם לא נשתפר בימיו ונשארו כתמיד בני חסות מקוללים. בשנת תקע"ב נמצא גוי שכור במללאח צפרו והעליל על שני גזברי העיר שהם נתנו לו היין־שרף להשתכר. שקריו נתקבלו, ושני הגבאים הוכנסו לבית הסוהר [99]; בשנת תקס"ז (1807) גזר מולאי סלימאן על היהודים היוצאים לאהלי קדר ומוצאים פרנסתם בדרך זו, לחזור לערים ולא יוסיפו להסתחר באותן מקומות [100]. אולי זה קשור היה במרידות ומלחמות שניהל המלך נגד שבטי ברברים מתמרדים כגון איית עומאלו, שבאטלאס הבנוני, ושמא רצה למנוע בכך מעשי רצח אפשריים ביהודים שתמיד שימשו כשעיר לעזאזל בכל סכסוך [101]. כמו כן גזר מולאי סלימאן על היהודים במקומות שהיו דרים "במדינה עם הגוים ביחד", לפנות דירתם משם, ולבנות "אלמלאח שידורו בו היהודים לבדם. לשם כך הקצה להם שטחים להקים בהם אלמלאח, ופיצה אותם על קרקעות שהיו להם בין הגוים [102].

בשנה ההיא צרו הפלשתים בהנהגת אמהאוס על העיר צפרו. המלך סלימאן שלח נגדם כ־3000 חיילים "עביד". בקרב שנערך ביניהם ביום ראש השנה היתה יד חיילי המלך על העליונה, רבים מהפלשתים נהרגו, ושבעה מנכבדיהם נלקחו בשבי. המלך ציוה להורגם

92 ראה תעודה 1, 2.
93 מכתב המלך סולימאן מס' 289.
94 ראה תעודה מס' 88.
95 מכתבי המלך בתעודות מס' 288 ומס' 289.
96 תעו' 288 הנ"ל.
97 תעודה 289 הנ"ל.
98 אבני שיש ב, סימן ח.
99 תעודה מס' 80.
100 אבני שיש א, סימן נא ונה; תעודה 95.
101 אך יתכן שרצה למנוע מיהודים למצוא מחיה מחוץ לעירם, בין גויי הכפרים. ולפי"ז נבע צעדו מאדיקותו הפנטית. וראה: D. Corcos, Les Juifs et leur Mellah, ספר אלמאליח, עמ' XIV.
102 ראה מאמרו של Corcos הנ"ל: וראה שופריה דיעקב, לר' יעקב בירדוגו, ירושלים תר"ע, אה"ע, סי' לד (על מראקש) וחומ"ש סי' יג (על רבאט). תוקפו של יוסף ח"ב, סי' צד; ויאמר יצחק ח"ב, סי' קה. וודאי לגזרה זו מתכוון ר' רפאל אהרן מונסונייגו, במכתב הפסימיסטי לר' יהודה אלבאז, תעו' 91.

מיד. הפלשתים לא אמרו נואש. נתארגנו וביום כפור נערכו שוב למלחמה עם חיילי המלך. הללו ניצחום שוב, ופיזרום לכל עבר עוד באותו יום בעת תפלת הנעילה. אך אחר־כך נקטו הברברים בתכסיס מחוכם, הם באו בלילה דרך שדות וכרמים והפתיעו את החיילים במתנה. מהומה שררה בין חיילי המלך שלא היו ערוכים לקרב, מהם ברחו ומהם נמלטו לתוך העיר. הפלשתים שוב צרו על צפרו וביקשו שימסרו בידם את היהודים. הללו נתחבאו בחלקם בבורות ובמקומות סתר אחרים. והנשארים התפללו לה שיצילם. אחר משא־ומתן הסכימו אמהאוס להמיר את הגזרה בכופר. היהודים שילמו בשמחה את כופר נפשם. והודו לה' על הצלתם [102]*.

עד שנת תקע"ב (1812) [103] הפסיד צבא המלך במלחמותיו נגד אבו בכר אמהווס, והלה הצליח להכניס את צפרו תחת שלטונו הוא. רבי שלמה אביטבול מספר על ההטלות שהטיל אמהאוס זה על קהל צפרו [104]. בסוף ימיו של מולאי סלימאן התפשט המרד הברברי נגדו. המלך שלא יכול היה לדכאו נאלץ להשלים עמו [105]. בשנת תק"ף כאשר הלודאייא שללו מללאח פאס, הגיעה הידיעה לצפרו שעומדים לבוא גם עליהם ומהרו היהודים להכנס לבתי הגויים מכריהם עם חפציהם כדי למלט את נפשם [106]. בשנת תק"ף (1820), נפוצה שמועת־שוא על מותו של המלך סלימאן. אחד מהטוענים למלוכה, מולאי סעיד — אחי חתן המלך מולאי בראהים—תפס כסא המלכות ואף הספיק להטיל מסים על היהודים, וגם על קהל צפרו היתה הטלה [107]. קהלת פאס היתה אז בצרה גדולה והרבה גלו ממקומם לפאס־אזדיד, ולמקומות אחרים, ונשארו נפוצים עד ש' תקפ"ב (1822). חכמי פאס פנו בבקשת עזרה לקהל צפרו [108]. מולאי סלימאן הוא שבנה ושיפץ את החומה המקיפה את העיר [109]. מו"א זלה"ה ספר לי ששמע מזקן אחד שהוא עצמו השתתף בבנין החומה על פי מאמר המלך שציוה שגם היהודים יקחו חלק בבנייתה. מולאי סלימאן מת בשנת תקפ"ג (1823).

תקפ"ג—תרי"ט (1823—1859, ימי מלכות מולאי עבד רחמאן)

מולאי עבד רחמאן בן הישאם, אחי מולאי סלימאן, היה "מלך ישר ואוהב ישראל ועשה כמה מלחמות והצליח" [110]. בימיו קרו אסונות טבע קשים. בשנת תקפ"ה (1825) היה רעב בכל מארוקו [111]; בשנת תקצ"א (1831) היה מרד הלודאייא במלך. הלודאייא שדדו פעם נוספת את מללאח פאס והסתתרו בו. המלך הפגיז את המללאח, ובתים רבים נהרסו וכשנצח המלך נקבע יום כ"ב כסלו ל"פורים" הנקרא פורים דלכור. היהודים בצפרו היו שרויים בפחד מחשש שהלודאייא ינסו לפלוש גם למללאח צפרו.

102* ראה שירי ההודאה שחוברו על ידי ר' עמור אביטבול ור' שמואל אלבאז על הצלתם ובהם תיאור המאורעות. תעו' 377, 602—606.

103 טררס, ב, עמ' 309.

104 תעודה מס' 5.

105 ראה טררס, בעמ' 309.

106 רבי עמרם אלבאז "חיי עמרם" מקנאס תש"ט סימן ט"ו; תעודה מס' 96.

107 ראה בהקדמת ספר חיי עמרם, ובתעו' 231. וראה טררס עמ' 311.

108 ראה תעודה 111. וראה בהקדמת ס' מלכי רבנן, דף ד, ב.

109 ראה איסטיקצא, ב, עמ' 103.

110 כסא המלכים בכתב יד המחבר דף ס, א.

111 שופריה דיעקב הנ"ל אה"ע סי' מו.

בשנת תקצ"ה (1835) היתה בצפרו רוח עזה ומתו בה כמה יהודים[112]; בשנת תקצ"ח (1838) נחרבה קהלת תינמלין[113] ויהודיה נשבו. תושבי צפרו נתבקשו מרבני מכנאס להשתתף בפדיון השבויים[114]. בצפרו שלט אז שר שהיה צורר ליהודים והעליל עליהם עלילות. הנגיד היה רבי חיים אהרן מאמאן. הקהל התלוננו על השר לפני המלך. תלונתם אמנם לא נשאה פרי, והשר שידע על כך הוסיף לשנוא אותם ובמיוחד את הנגיד ר' חיים, אשר לדעתו צריך היה למנוע בעד טובי העיר מלהלין עליו לפני המלך. הוא העליל עליו והכניסו לבית הסוהר[115]. רבים מטובי העיר ברחו מפני השר הנז' לפאס ולמכנאס. בין הבורחים ר' יהודה אלבאז ור' עמרם בנו, רבי עמור אביטבול[116], יצחק אלבאז שאף עלה בידו להעביר את אשתו לפאס, ונראה שחשב להשתקע שם[117]; שלום בר יצחק אלבאז הנ"ל נאלץ לעזוב את העיר מחמת חרון אפו של השר שנטר לו איבה על עסקי שדה אחת שביקש ממנו השר למוכרה לו ולא רצה; ואף הוא רצה להביא את אשתו לפאס שם מצא מקלט[118]; שלום אלקובי אשר לא רצה לחזור לצפרו[119]. כשהיה ר' חיים מאמאן בבית הסוהר מינו הקהל במקומו כנגיד את ה' ישועה בן ראובן אלכסלאסי אשר חרג מכללי ההגינות והיה גורם לחילול שבת, ומי שמיחה בו "גרם לו תפיסה ומכות". וסופו שנתפס אף הוא, נכנס לבית הסוהר ושלם קנס[120]. אחריו מונו יצחק אביטבול[121] אברהם עולייל[122] ואברהם מאמאן[123]. הבריחה הנ"ל היתה כנראה בין תקפ"ח לתר"ב (1828—1842). לשנים אלו מתכוין רבי יהודה אלבאז במכתבו לשד"ר ר' אליהו מאיר אשכנזי "בשנה מקולקלת הזו אירעו לנו כמה דברים קשים... בעוה"ר נתפזרו בני קהלנו ועזבו ארצם... ורובם... נדדו הלכו לאהלי פלשתים ועזבו את ביתם..."[124]; בשנת תרי"א (1851) תוקנה בצפרו תקנת "הכנסת אורחים"—ופרץ משבר בקהלה. הגברים "סילקו עצמן מלשרת בקדש"[125]; בימים אלה נפטרו שלשת הרבנים ששמשו בקהלה. תחלה רבי יהודה אלבאז נפטר בשנת תר"ז (1847); רבי עמור אביטבול חברו, בשנת תרי"ד (1854) ורבי עמרם אלבאז בשנת תרי"ז (1857) את מקומם מילא רבי רפאל משה אלבאז שמונה לדיין בשנת תרי"א (1851).

באלול תרי"ז (1857) מונה כשר העיר סי טאלב מוחמד[126]. בימיו נתמנה לנגיד רפאל ברוך במקומו של אברהם מאמאן[127]. רפאל ברוך הנז' נהג שלא כהוגן עם הקהל שהעבירוהו

112 שופריה דיעקב הנ"ל סי' ל.
113 על המקום תינמלין ראה בתעודה 4 ובהערה מס' 6 שם.
114 תעודה מס' 4 הנ"ל.
115 תעודה מס' 256ג, 256ב, 256א, 243, 119, 99, 93, 92, 14.
116 תעודה מס' 221, 262, 109, 103, 55.
117 תעודה מספר 55.
118 שופריה דיעקב הנ"ל חאה"ע סימן סג.
119 ראה תעודה מס' 304.
120 חיי עמרם סימן כה; תעודה 94, 93.
121 תעודה מס' 94, 81, 47.
122 תעודה מס' 41.
123 תעודה מס' 22.
124 תעודה מס' 73. וראה תעודה 149 שמסופר שם על המס הגדול שהוטל עליהם ומי שהיה נרדף היה בורח למרחקים.
125 תעודה מס' 41.
126 תעודה מס' 22.
127 תעודה הנ"ל; ותעודה מס' 24.

מנגידותו ומינו במקומו החכם השלם רבי יעקב אדהאן[128]. אשתו של רפאל ברוך הנ"ל הלכה לפני רבני פאס ובקשה מהם שיתערבו להשלים בין קהל צפרו ובעלה ולמונעם מלרדפו[129]. בשנת תרכ"א מונה כשר לקאייד אלחאז חמאד בן וואעזיז ואז מונה כנגיד יצחק שקרון[130]. המלך מולאי עבד רחמאן מת בשנת תרי"ט (1859).

תשרי תרי"ט — אלול תרל"ג (1859—1873, ימי מלכות סידי מוחמד בן עבד רחמאן)

כדיינים בצפרו שימשו אז ר' רפאל משה אלבאז, ר' חיים אליהו אביטבול בנו של ר' עמור, ר' יקותיאל אלבאז, ר' רפאל מאמאן ומר זקיני ר' אליהו בן הרוש. ר' רפאל משה כותב על מלך זה בספרו כסא המלכים: "ובשנת התרי"ט בחדש אלול מת המלך מולאי עבד ארחמאן וימי מלכותו ל"ח שנה ומלך בנו המלך החסיד והרחמן סי' מוחמד, והיה אוהב ישראל ומכבד את החכמים. וכל ימיו ימי שמחה וששון ליהודים ורבוי הברכה והשפע עד שהעשירו רוב היהודים שבמדינות מלכותו". במכתב שכתבו חברת "כל ישראל חברים" "ליהודים היושבים במדינת מארוקו" בר"ח כסלו תרל"ד (1874)[130*], הם אומרים: "וגם מלכי ארצכם זכורים לטוב כי לא נמנעו משמוע תפלתכם ומהציל צדיקים מיד רשעים. ובפרט השולטן האחרון עשה עמכם אות לטובה וזה חדשים מעטים יצא מלפניו כתב הפירמאן בגלל היהודים אשר במלכותו שיבטחו באהבתו ובחמלתו... וה' ישלם שכרו וישמור גם כן את השולטן החדש אשר קם תחתיו". נמצינו למדים מכאן שבסוף ימיו הוצא הפירמאן הנ"ל "ליהודים שיבטחו באהבתו". איננו יודעים באילו מסיבות הוצא הפירמאן ומה תוכנו המדוייק. אך מבין השיטין ניתן להבין שהיו מעשים או לכל הפחות עלילות שנתנו ליהודים מקום להרגיש שהם אינם רצויים ועל כך הוצרך המלך לעודדם ולהבטיח להם אהבתו.

במכתב הנ"ל מוסיפים ראשי כי"ח לכתוב "שמעו נא את דברינו... הסירו נא ממעלליכם את כל אשר ירע בעיני יושבי ארצכם... ויותר מכל מוצא שפתיכם תשמרו והזהרו מאוד פן תדברו באזני העם דברים לא יוכלו להלמם ויחר בכם אפם ויסירו מכם רצון המלך ויועציו ויוסיפו שנא אתכם ויאמרו כי עם נבל ועז מצח העם הקטן הזה... **ו ח ד ל ו מ ה ת ה ל ל ב ע ז ר ת ה מ מ ש ל ו ת** ובתשועה הבאה מרחוק... אל תצאו מגדר התבונה להתפאר לעיני הגוים, כי מהר כגלי הים יהפך לב העם ומנהיגיו ואנחנו שוא נעמול בשבילכם... אם תשמעו לקולנו תמצאו חן בעיני כל אדם. והמלך בחסדו ירחב לכם בצר, וכצנה יעטר אתכם רצון".

מדברי תוכחה אלה ניתן ללמוד קצת על הגיגיהם של יהודי מארוקו בתקופת מעבר זו. אירופאים רבים נמצאו במארוקו. ובשיתוף עם ארגונים ומוסדות יהודיים באירופה, התערבו רבות אצל השלטונות למען שפר את מצבם של היהודים. הללו, שלמדו כי יהודי אירופה יש לאל ידם לעזור להם, נפנפו בטענה זו במריבותיהם וסכסוכיהם עם השכנים הערבים. איימו שהנה יכתבו לאחיהם שבאירופה ויגידו להם את הקורות אותם. איומים אלו עשויים

128 תעודה מס' 24, 22.
129 תעודה מס' 114, 23, 198.
130 תעודה מס' 151, 51, 16.
130* ראה תעודה מס' 250.

היו לסכל כל אפשרות של התערבות מבחוץ, מחשש שהמלך יראה בכך משום פגיעה ביוקרתו וסמכותו, שבלאו הכי לא היו חזקים אצל השבטים שהתקוממו נגדו לא פעם ולא פעמיים.

"ובשנת התרכ"ב (1862) נראה כוכב אחד ברקיע עם זנב ארוך ועמד כן כמו חדש ימים וסמוך ונראה קם מורד אחד בשם ארוגי שהיה מכשף גדול וקבץ חיל לרוב אנשים ריקים ופוחזים והרעיש העולם בכשפיו והיה שונא היהודים וגם הגוים וגם הנק' בשם שריף. וגם המלך נכנס פחד גדול בלבו ולא ידע מה לעשות ובכל מקום שהיה הולך משתחוים לו ונשמעים לעצתו עד שהגיע לעיר זרהון שאז עמדו גדולי העיר ונמנו וגמרו להרגו כי בלבל העולם והמלכות בכשפיו והבליו ובלכתו להשתטח על קבורת מו' אידריס שבזרהון ושלחו לו גלח אחד לגלח את שער ראשו וציוו עליו להורגו וכן עשה ואחז בזקנו ושחט אותו כן יאבדו וכו' ותשקוט הארץ" (כסא המלכים הנ"ל).

בצפרו איננו יודעים אילו מאורעות חשובים היו. אך אנו יודעים שבשנת תרכ"ד (1864) תוקנה תקנה שלא יפתחו חנויות נוספות עד שיתנו שליש בחנות לעניים דבר המצביע על קידום כלכלי, שנתן מקום לפתיחת חנויות חדשות [131]. באותה שנה ביקר השר משה מונטיפיורי ז"ל במארוקו והשתדל להטות לבב המלך לטובת היהודים [132]. בשנת תרכ"ז (1867) היה רעב וארבה. תלמידי חכמים רבים עזבו את צפרו בגלל שלא השגיח הקהל עליהם לתמוך בם ולפרנסם. וחכמי פאס שלחו אגרת תוכחה על כך לרבי יקותיאל אלבאז [133] אחרי מות המלך סידי מוחמד מלך בנו.

תרל"ג—תרנ"ד (1894—1873, ימי מלכות מולאי אלחאסאן)

היה מלך חזק ונערץ על ידי העם. היהודים התרשמו מיופיו והופעתו, "האלקים חלק לו יופי חן ויקר מיוחד" [133]*. בראשית מלכותו "שני מורדים" חשבו למלוך ונתפסו על ידו. אחריהם גם תושבי פאס ניסו למרוד בו. שנה שלמה היתה תסיסה רבה בקרב האוכלוסיה והיהודים חיו בפחד מתמיד. שוד והתנפלויות על נשים וסוחרים היו לדבר שכיח. המלך דכא את המרד הנ"ל באכזריות. הוא הפגיז את העיר פאס, עד שנדמה היה כי תהפך לעיי חרבות. התושבים נכנעו. לבטא את הכנעתם שלחו את ילדיהם עם "לוחות" לימוד הקוראן בידם וידיהם כפותות לאחור. המלך כראותו אותם נכמרו רחמיו וקבל את הכנעתם. לקח את הצעירים וגייסם לחילותיו, וסלח לתושבי פאס. ההפגנה הזו של פאס, נחקקה בזכרון היהודים. הפגנת כח זו הוסיפה להאדרת שמו של המלך והם חיברו "קאצידאת" בהם תיארו את המאורע [133]**.

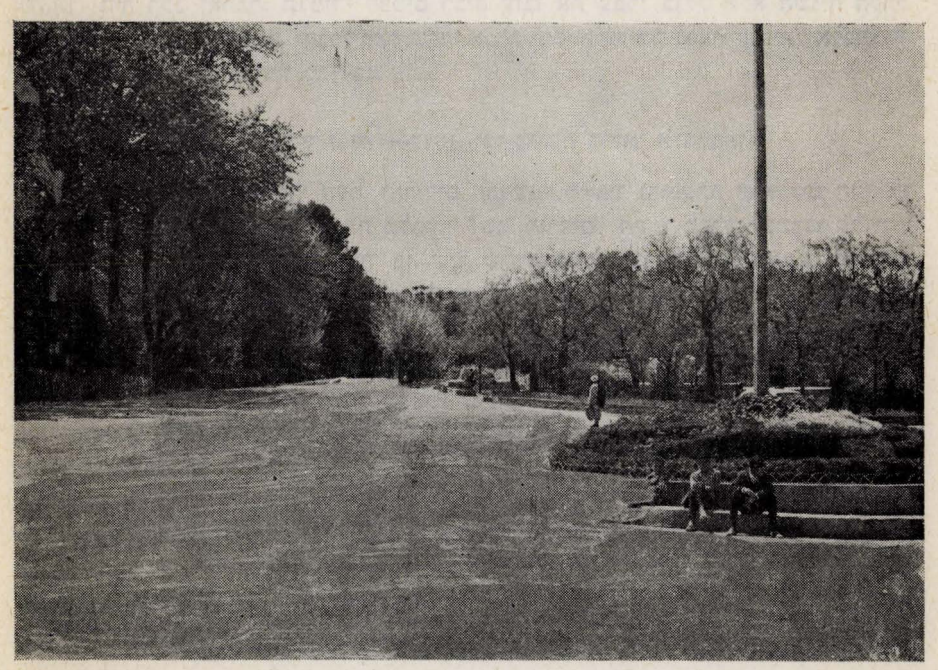
בימיו שימש כשר העיר לחאז סעיד בן פאראזי שהטיל מסים שונים על הקהל. היהודים התלוננו על כך לפני המלך והוא צווה על השר להמנע מלהטיל עליהם מסים החורגים מהמקובל. (צו המלך משנת 1309 להיג'רא [134]).

131 תעודה מס' 17א; 17ב. וכן תעו' 250.
132 ר' משה וירושלים, וארשא, תרל"ט, עמ' 15.
133 ראה תעו' 49.
133* ראה תעודה 608.
133** ראה 607—608.
134 צו המלך מס' 290.

מולאי לחאסאן הורה לפנות את בית הקברות היהודי בפאס, כדי להרחיב את ארמונו. אז הובאו לצפרו, בכבוד רב עצמותיו של רבי שמואל אלבאז אביו של רבי רפאל משה, שנפטר בפאס בשנת תר"ד ונקבר שם[135]. רבי רפאל משה היה פעיל מאד לא רק בענייני קהלתו אלא בענייני יהדות המערב בכלל.

בשנת תרמ"ה (1885), בא למארוקו השגריר הצרפתי פירו. השגריר הנז' נצטווה על ידי ראשי כי"ח בפאריז להתעניין בגורל היהודים. אתו נשלחו לצפרו האדון חיים בן שמול והמורה המיועד, לצרפתית, שלמה עולייל, ור' רפאל משה נתבקש לחבר שיר לכבודם. ואמנם חיבר שיר תפארת לכבודם וכמוהו עשה גם ר' שלום אזולאי[136].

בשנת תרמ"ז (1887) כתב מכתב לחברה היהודית באמיריקא[137], ובו הוא מבקש להחזיר את פיליפ מטיוס שהיה קונסול אמיריקאי, בטנכיר, והתערב רבות למען היהודים אצל השלטונות. היהודים ביקשו להשאירו בתפקידו. בשנים הללו שמשו עוד בדיינות עם רבי רפאל משה אלבאז גם הרבנים, רבי מתתיה בן זכרי ורבי רחמים יוסף אג'יני. שהיה חותם בראש שיטה. ולבסוף הצטרף רבי רפאל אביטבול בנו השני של רבי עמור.

רחבה ומקום החניה, לפני הכניסה לעיר

135 ר' אשכבתא דרבנן, תעו' 518.
136 ראה שיר חדש דף י"ז עמוד ב, ובספר צלצלי שמע שבסוף ספר עת לכל חפץ דף ע.
137 תעודה מס' 158, 159.

פרק שלישי

הקהלה היהודית ומוסדותיה

מגורשי ספרד שהתיישבו במארוקו הוו עד מהרה יחד עם אחיהם ה"תושבים" בני המקום חטיבה חברתית־דתית אחת[1] מופרשת ומובדלת מהקבוץ המוסלמי, משניתנה להם רשות הישיבה במקום הוענקה להם ממילא מעין אוטונומיה פנימית במישור הדתי השיפוטי והחברתי. התארגנותם הקהילתית נעשתה לפי המתכונת שהיתה נקוטה בידיהם בספרד, שאף התושבים שהיו במקום מקדמת דנא היו מאורגנים בצורה דומה, וגרמו לכך היחסים ההדוקים שהיו קיימים ביניהם בשל קירבתם הגיאוגרפית והעמדת ההלכה ביסוד ארגונם המשותפת לשני המרכזים. אף שענין לנו כאן בקהלת צפרו לבד הרי היא למעשה בבחינת היוצא מן הכלל הבא ללמד על הכלל כולו, ומבנה הקהילות בכל מארוקו אחד הוא.

ייסוד קהל צפרו

היהודים שבאו לעיר פאס העיר הגדולה, לא כולם נקלטו בה, בחלקם נפוצו ביישובי הסביבה בתורם אחרי מחייה. יש להניח שכמה בעלי מלאכה וסוחרים — רוכלים באו לצפרו ומצאו פרנסתם באספקת שרותים לכפריי הסביבה, רוכלים הביאו סחורות מהעיר לכפר, וקנו שם מצרכים ומכרום בעיר. אט אט התגבש גרעין של יישוב קבע יהודי במקום[2]. עם צמיחתו, זקוק היה לשירותיהם של יהודים להמשך קיומו לשוחטים, קצבים, חנוונים, מלמדי תינוקות, מוהל ואפילו רב. הללו באו מערים הסמוכות, לשם הסדרת סיפוק שירותים אלה היה צורך בארגון קהלתי, גם גביית המס שנגבה בצורה קולקטיבית מהאזרחים הצריך גוף מארגן ומסדיר, וכך נוסדה ה"קהלה" שיצרה לעצמה מסגרות ודפוסים לטיפול בסיפוק צרכיה הדתיים־חברתיים.

1 אין הדבר כמו בקושטא ובשאלוניקי ובשאר ערי תורכיה־יוון בהן נוצרו קהלים שונים בעיר אחת כגון ק"ק ארגון ק"ק לישבונא וכדומה. נראה שבמארוקו לא היו מספיק אנשים מעיר אחת כדי יצירת קהל עצמאי והוכרחו להתמזג לקהל אחד גדול, אף התושבים לא יצרו קהילה לעצמם ורק בפאס בלבד היה בית כנסת בעל אופי ומנהגים מיוחדים של התושבים (נדפסו בספר אהבת הקדמונים ירושלים תרמ"ט) ומנהגי שחיטה וטרפיות מיוחדים לתושבים, וכן מנהגי כתובה שלא כפי תקנות חכמי קאשטיליא. כל זה היה רק בדורות ראשונים, אח"ך גברה יד המגורשים והתושבים נטמעו אט אט ביניהם. (ראה בהקדמות ספר אהבת הקדמונים הנז'), מאז השחיטה והכתובה נעשים על פי מנהג המגורשים, מלבד במראקיש ואגפיה שיש להם כתובה כדת. בשנת תס"ג נפרד קהל זאווייא מק"ק פאס. בנו בית כנסת לעצמם, הנהיגו מנהגים מיוחדים, וגבו מסים בנפרד. (מוצב"י, א, סי' רב).

2 במארוקו לא היה "תחום מושב" המותר ליהודים מסויימים וסגור בפני יהודים אחרים, אלא משהותרה ישיבת היהודים במארוקו, רשאים היו לנוע בתוככי המדינה ולהתיישב במקום אשר תאוה נפשם מבלי שמישהו ידחק את רגלם ממנו, החישוב היחידי שהיה למתיישב הוא מקור פרנסה לו ולבני ביתו, וכך נתאפשר גידול של קהלים בלי פרוצדורות מיוחדות.

קהלת צפרו בין השנים ש"ס—ת"מ (במאה ה־17)

נראה שקהל צפרו גדל וקיבל מעמד של "קהלה" בימיו של רבי דוד אראג'יל, מספר הבתים של היהודים שהיו אז בצפרו לא ניתן לקביעה. במשך הדורות הורחב שטח המללאח, נוספו בו בתים ושונו שמות הבתים הקדומים ואי אפשר להבחין הקדום מהמאוחר, ברם העובדה שנזקקו לרב משיעור קומתו של רבי דוד אראג'יל מלמדת על מספר די רב של בתי אבות [3].

לא נשארו לנו שמות של טובי העיר בימיו ואף לא של ה"נגיד" ושמא לא היה עדיין בימיו נגיד ואף לא הנהגת קהלה בצורת ז' טובי העיר, ואף שאנו יודעים על ההחלטה לתת לרב את הכנסות בית הכנסת בשכר טורחו ועמלו, יתכן שהחלטה זו נעשתה ע"י כל תושבי המקום היהודיים. המוסד היחידי שאנו יודעים על קיומו בבירור בימי רבי דוד אראג'יל [4] הוא בית הכנסת הגדול "צלא לכבירא" שה־ה של הצבור וחלק ממנו הופרד, ונעשה בית כנסת לעצמו עוד בחיי הרב ונקרא על שמו "צלא דלחכם" עם זאת רגלים לדבר שרבי דוד החזיק ישיבה בעיר. במכתב של יהודי "תאוא" [5] לצפרו הם כותבים במקביל לחכמי פאס גם "לחכמי צפרו ובראשם רבי דוד אראג'יל" לאמר יש חכמים בצפרו מלבדו. ודאי היה בקהלה גם מלמד תינוקות, אך ספק אם מוחזק היה מטעם הקהלה, במארוקו אז פעילותם של מלמדי תינוקות נבעה מיזמת עצמם, ולא הוסדרה מטעם הקהילות. (ראה בפרק שבעה עשר, החינוך בצפרו). רבי דוד היה חכם העיר ודן יחידי בה. אף רבי משה בן חמו שבא אחריו היה דיין יחידי.

מוסדות הקהילה משנת ת"מ (מסוף המאה ה־17), מימי מלכותו של מולאי ישמעאל

תל"ב—תפ"ז (1672—1727) עד המנדט הצרפתי

על תקופה זו יש במקורות כדי לתת בידינו תמונה ברורה מקהלת צפרו, ארגונה, מוסדותיה ודרכי פעולתה.

הנהגת הקהל: הנהגת העיר נתונה היתה בידי גוף מצומצם של חמשה [6], שבעה או יותר הנקראים שבעה טובי העיר. גוף זה משמש רשות מבצעת. הוא דואג להסדרת עניינים שוטפים של הקהלה ולפתרון כל הבעיות הצצות במישור החברתי־הדתי־המוסרי והמדיני. בתוך גוף זה עצמו היו דרגות שונות ולפעמים התגו במפורש שבבעיות חשובות לא יעשה הנגיד כלום רק כשימלך עם שנים מבין טובי העיר [7]. ליד גוף זה מצוי גוף מייעץ מורחב

3 חכם זה שהוא ממשפחת המגורשים (עיין עליו בערכו, בספר תולדות הרבנים שעומד לצאת לאור) קרוב לודאי שישב בפאס והוזמן על ידי תושבי צפרו לבוא ולעמוד בראש קהלתם, אנו מוצאים אותו מסר דברים ששמע מרבי אברהם הכהן שישב בפאס (ראה תעודה 58), ואף רבי משה בן חמו שמילא את מקומו אחריו הובא כנראה מפאס.

4 ראה לעיל פרק ב' בהערה 36, 39, 40.

5 ראה תעודה מספר 12.

6 על תקנה מספר 68 משנת תע"ד חתומים מיחידי הקהל רק 5 ובתוכם הנגיד יהודה בן הרוש; על תקנה מספר 33 משנת תע"ב חתומים 7 ובתוכם הנגיד וכן בתקנה מספר 32 חתומים 6, ובתעודה 125, 258 מנויים 7 טובי העיר; בתקנות אחרות אף יותר.

7 ראה תעודה 258 וכן תעודה 114.

יותר שחבריו נקראים "ראשי הקהל" או "יחידי הקהל"[8]. החברים במועצה זו אינם קבועים[9], גם מספרם אינו קבוע[10], יש שהוא מונה עשרים ואחד ויותר, הנושאים בהם צריכים לכנס את המועצה הנ"ל נתונים לשיקול דעתם של הזט"ה, רצו אוספים את ה"מעמד" (=ראשי הקהל), ושואלים בעצתו; לא רצו, מסדירים את הענין על דעת עצמם בלבד[11].

מינוי הזט"ה. נראה שז' טובי העיר לא מונו לתפקידם על ידי בחירות של חברי הקהלה ואף לא של פורעי המס, אלא אנשים בעלי עמדה, יזמה וממון שבלטו, לקחו את ההנהגה לידם ניהלו ענייני הקהלה ואף ייצגו כלפי השלטון[12].

מינוי המעמד. אף הגוף המייעץ לא נבחר על ידי בחירות אלו שהן, אלא הזט"ה בראותם איש הבולט בין אנשי הקהלה "בעל דעה ובעל המעה" "צירפוהו לגוף המייעץ על ידי שזימנו אותו למעמד[13], ובכך נעשה חבר המועצה לכל דבר ואם בלט כאיש מעשה ובעל יחסים וקשרים בחצר השלטון, אף צירפוהו להנהלה המצומצמת והטילו עליו תפקיד, הכל לפי ראות עיניהם של ז' טובי העיר. מובן, שמלבד העשירים והאמידים, היו מיוצגים במעמד גם חכמים מן ה"רשומים" שבעיר, והם חכמי המעמד. אין תקנה המחייבת את זט"ה לאסוף כל אנשי המעמד על מנת שיכריעו בשאלה מן השאלות, והסתפקו בכינוסם של האנשים הבולטים בקהלה או פורעי המס שנזדמנו לידם באקראי, או אלה שמעניינם היה לשתפם בשאלה הנדונה. משום כך מוצאים אנו תקנות שנעשו בתקופה אחת, ובכל תקנה חתומים אישים אחרים[14]; כמו כן לא קיימת הגדרה ברורה של העניינים המצריכים הכרעה על דעת המעמד, ונמצא דברים שקולים מבחינת חשיבותם, באחד ראו צורך לאסוף ולהקהיל את המעמד ובשני הכריעו על דעת עצמם בלבד. אף אין תקנון על המספר ההכרחי בגוף "המעמד". מצויות תקנות שנוכחו בהם משתתפים רבים, ולעומתם אחרות שחתומים עליהם

8 האבחנה בין טובי העיר לראשי הקהל היא ברורה, וראה רבי מנחם נהון משפטים צדיקים ירושלים תרצ"ה סימן לא, נשאל על ענין שרוב טובי העיר הסכימו על מס שהטיל עליהם שר העיר ולפני כן היתה התנגדות מוחלטת לכך מצד רוב ראשי הקהל וחלק מן הטובים והוא השיב שאין לומר שז' טובי העיר הם הקובעים וממילא היות ורוב השבעה הסכימו שזה מחייב את כל הקהל כפי מה שאמר רב אחד, ומציין ש"אין לנו דין של זט"ה וממילא רוב ראשי הקהל הוא הקובע וכיון שרוב ראשי הקהל התנגד הרי שאין מעשה המיעוט ולא כלום.

9 יצויין דרך אגב שהמונחים פרנסים, גבאים, עיקרים, עיקורים, אינם מצויים במארוקו. לעומת זאת מצוי ממונה הקהל, ונראה שהוא זהה עם נגיד, גם המונח גבאי בית הכנסת אינו מצוי ואותם שגובים הכנסות בתי כנסיות נקראים גזברים תעודה 115, 11.

10 על תקנה מספר 105 חתומים 14 איש; על תקנה 21 חתומים 18 איש; על תעודה 167 חתומים כ־32 איש; כן בתקנה 69 חתומים 32; כמו כן בתקנות שנעשו בהפרש של זמן קצר.

11 בימי הנגיד יהודה הרוש נעשו תקנות חשובות רק על ידי טובי העיר בלבד בלי צרוף אחרים; לעומת זאת בימי שמואל בן חמו כל תקנה אנו מוצאים שחתומים עליה הרבה, לדוגמא תעודה 167.

12 ראה במפתחות העניינים של התעודות "נגידים", "קהלה".

13 אבני שיש ב', סי' ח' "ומנהג פשוט הוא בכל המקומות שמי שנראה בעליל ורצוי לעסוק שולחים היחידים שבעיר להושיבו עמהם בכל קיבוץ שיהיה וזהו מינויו".

14 לדוגמא תקנות 62 משנת תע"ה ותקנה 33 משנת תע"ד וחתומים עליהם אנשים שונים ומספרם שונה.

מעט אנשים[15], סיכומו של דבר זט"ה הם שקבעו את מי לקרוא, מתי לקרוא וכמה לשתף, עם זאת אין הזט"ה גוף של שלטון עריץ שאי אפשר להחליפו; החלפות היו אבל לא דרך בחירות, רק במידה שזט"ה הכריעו הכרעה שלא נתקבלה על דעת הצבור, הצבור רינן אחריהם, נוצרו סכסוכים, ונתגבשו בהנהגה קבוצות עוינות אחת את חברתה וההכרעה ביניהם הושגה או על ידי פניה לרב שהכריע ביניהם על פי דין תורה או פשרה, או שאחת הכתות נכנעה ופינתה את הבמה לכת שכנגד.

לא מצאנו ועד קבוע מרכזי בינקהילתי במארוקו, וכאשר היה צורך היתה מתארגנת משלחת מורכבת מהקהלות השונות[16], שייצגה אותן בפני השלטונות.

תפקידי הזט"ה והמעמד. מינוי רב הקהלה. את רב העיר מינו זט"ה עם המעמד. עם מנויו מקבל הרב את כתב המינוי מיחידי הקהל, לא מצאנו שהרב מתמנה לזמן מוגבל. בדרך כלל אם היה ממלא תפקידו בהצלחה היה מכהן כל ימי חייו[17] וזוכה מכח ה"שררה" גם לזרעו אחריו במדה שראוי היה למלא מקום אבותיו.

ברור שהרב היה צריך להיות מוסמך להוראה על ידי רבותיו. היו מרבני צפרו אשר בנוסף על מינויים מיחידי ורבני קהלם, קיבלו מינוי גם מדייני ורבני פאס, שצפרו ראתה את עצמה ככפופה לה[18]. איננו יודעים אם מינויו של רב ע"י הקהל הצריך אישור שר העיר והמלך או לא; מאידך אנו יודעים שהמלך היה מטיל על דיין שנראה בעיניו לדון במקרה שהוא הפנה אליו[19]. לפעמים הרב מינה דיינים אחרים לידו בדרך כלל מבין תלמידיו[19]*.

תפקידי הרב. תפקידו העיקרי של הרב הוא המשפט; הרב הוא קודם כל דיין ועליו לדון בין איש לרעהו ובין איש לאשתו[19]** הן בדיני ממונות והן בדיני איסור והיתר. יצויין כי בענייני איסור והיתר, כלומר בדיני שחיטה וטרפיות וכיוצא, כל הכם רשום מחכמי העיר רשאי להתיר ולאסור להכשיר ולהטריף, ואין בזה כל יתרון לרב הדיין; אבל במשפט, רק הרב הדיין הוא הפוסק והמכריע. רבנים אחרים יכלו אמנם להתערב בענין העומד לדיון ולחוות דעתם בפסקי דינים, אך להלכה בלבד, כעורכי הדיינים. למעשה מחייב רק פסק דינו של הדיין.

15 ראה תעודה 186: "ולא יצטרך לקבץ כל היחידים אא"כ הצריכוהו בעלי המלכתו לקבץ כולם באיזה דבר גדול" הרי דבהם תלוי אם לקבץ כולם או לא, וכן תעודה 16.

16 אבני שיש א, סי' כג "השר שלח שלוחיו להביא יחידי הקהלות למח"ז". ויש לציין שבתקופה האחרונה לפני שנת תשי"ד (1953) נתייסד במרוקו מוסד בינקהלתי בשם מועצת הקהלות.

17 כתב מינוי של רב נשתמר בתעודה 106. כמו כן נשתמר החיוב שנתחייבו הקהל כשהחזירו לרבי יוסף עטייא, וממנו יכולים ללמוד על המינוי המקורי. על חיוב זה חתומים כשלשים ושנים מיחידי הקהל תעודה 167. רבי שאול אביטבול מונה מפי סופרים... וגם במכתב שקבלוהו עליהם מיד ולדורי דורים. אבני שיש ב, סי' פח. ומינויו ראה בתעודה 85. ועיין תעודה 38, הקובעת שכל היחידים ביחד רשאים למנות רב.

18 כך מצינו שרבי שאול אביטבול, וכן רבי שלמה מונו גם ע"י רבי אליהו הצרפתי. ראה תעודה 19.

19 אבני שיש א, סי' צב. בתעודה 5 מדובר על שר שמינה רב, אך זה נתפס על ידם כחריגה מן הנוהג.

19* אבני שיש ב, סי' פח.

19** ראה דברי שיש"א ח"ב סי' פח, קצת מתחומי פעילותו של הרב. "למכור ולמשכן בנכסי יתומים ולמנות להם אפוטרופוסין וגזברין. ולעשות משכונה בב"ד ולהפקיע המודעות במקום דחזי וכיוצא".

בעיר כמו צפרו היה זמן רב רק דיין יחיד, דיין יחידי הינו תופעה מצויה הרבה במארוקו בזמן ההוא, ואפילו ערים גדולות כפאס וטיטוואן היו זמנים שהיה בהם דיין יחיד[20]. רק מימי רבי שאול אביטבול ואילך מינו בצפרו ב"ד של ג'[21].

אין תחום שיפוט מוגדר לרב־דיין העיר

הדיין אמנם תפקידו לדון את בני עירו, אך יש ובני עירו היו מעדיפים להישפט בפני דיין אחר בעיר אורת ולא היתה בדרך כלל מניעה מכך. רק רבי יוסף עטייא התנה וחייב את הקהל "שלא ילך איש מאתנו להתדיין לפני דיין אחר בעיר אחרת"[22]. כל דיין דפקיע שמיה, יכול היה לכתוב פס"ד על שאלה ששאלוהו הצדדים הנוגעים בדבר אע"פ שאינם בני עירו[22*]. והצדדים היו מנפנפים בפס"ד שבידם בפני הב"ד שבפניו התדיינו. וההלכה תפסק לא כפי דעת דיין דמתא, אלא לפי רוב דעות הרבנים שהביעו דעתם בנושא.

הדיין דן בכל שטחי החיים. דיני ממונות גניבות וחבלות[23] אונאות נזיקין אישות ירושות, איסור והיתר ושאר ענייניים. הדיין אחראי לנכסי יתומים והוא הממנה אפוטרופוס לפקח על נכסיהם[24]. לפעמים השר התערב ואסר על הדיינים לדון, והרבנים נמנעו מלדון[24*] ודרשו מהמתדיינים להביא רשות השר. ולא משום שרשות בידו אלא מפני שהשלטון בידו, ולא

20 עיין נר מערבי רבי יעקב בן מלכא ירושלים תרצ"ה סי' ג דף מז ב. אבני שיש ב, סי' פח, יחיד שקבלוהו עליהם ה"ה כב"ד של ג' לכל דבר. וראה תעו' 37. מוצב"י ב, סי' מח. ועי' בשו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תק"ט. ובספר מלכי רבנן בן נאיים ירושלים תרצ"א דף לא ע"ב.

21 ראה תעודה 28. ותעו' 54 בה מתלוננים על שהוסיפו רבי יהודה אלבאז חתנו של רבי שאול.

22 ראה תעודה 167.

22* ראה הלכה למשה חו"מ סי' לו מה שהתמרמר על זה.

23 אבני שיש ב, סי' א, ב, וסי' לא, טוענים לפניו על הכאה וחבלה וכן אבני שיש א, סי' יוד, וסי' כא ולא כמנהג קהלות אשכנז שבי"ד מנהיגי הקהלה היה דן בדברי ריבות וקטטות ראה פנקס מדינת ליטא סי' שסד. וי' כץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 119 הערה 22. וראה תעו' 230.

24 ראה תעודה 313.

24* חיי עמרם סי' מה. "ולפי שלא היינו יכולים לדון דין זה מיראת השר, שהיה אומר שאנו נועלים דלת ההפסדים בפניו, שאנו מוציאין מזה ונותנים לזה, בשביל זה הלך אברהם הנז' ולקח רשות מהשר". וכן השר בראברא מתרעם על רבי שלמה אביטבול על שהוא דן את היהודים. תעו' מס' 5.

וראה תעודה מס' 313. ותעו' 405. ופס"ד מרבני פאס שנת תקכ"ז "וזאת לא זאת שהיא ואחיה מכניסים יד גויים באמצע להשלים ביניהם ולהכריחו שיכתוב לה לזכותה קצת מקרקע הידוע לו ולא עלתה בידם" ועוד שם "קנו והשביעו את אחיה של האשה ובעלה ששום אחד מהם לא יכניס יד שום גוי מאילי הארץ באמצע, ואיזה מהם שיעבור ויכניס יד גוי באמצע ושכנגדו יברר זה בעדים ויברר ג"כ שהפסידו ממון אזי ידונו על זה בעירם או שידונו פה פאס". ובמקום אחר כותב רבי עמרם אלבאז (באגרת שהיתה בידי) "זה כמה שנים בזמן שהיה נגיד הרי"צ אביטבול, היינו במעמד אחד בביכה"נ הגדולה הרב מר אבא זלה"ה והרב כמוהר"ר עמור אביטבול ואני הצעיר זנב לאריות ועמדו לדין לפנינו הר"י הנז' ושלום אחיו והביאו פלשתי אחד עמהם אלם שקנו לעצמם שמו לחסן ובן עיסא והוא עומד עליהם עד שגמרו הדין". וראה מנחת העומר, יו"ד סי' א' בענין בדיקת סכין שהובאה לפני השר, להכריע בין שני הרבנים שהיה אחד מטריף ואחד מתיר. וראה תעודה 635.

רצו להסתכסך אתו. לפעמים בדברים כשלא זכה אחד הצדדים בדין תורה הלך לערכאות של גויים [25].

מקום המשפט. לא היה מקום קבוע למושב בית הדין, והיו דנים גם ברחובה של עיר באיזה דוכן, באחד מבתי הכנסת, או בבית הרב הדיין.

זמן המשפט. בדרך כלל ישבו בכל יום בדין. לפעמים באו לבית הדיין גם מוקדם בבקר [26]. ואחרי הפס"ד היה לפעמים הולך לבית להשלים בין איש לאשתו "ומשום חינא וחסדא הלכנו אצל אבי הבת והעמסנו עליו להחזיר את הבת".

סמכותו של הרב. הרב היה בכחו לכפות את פסק דינו על ידי מסירת החייב לנגיד [27] ודרכו לשלטונות לייסרו. ובמקרה הצורך היה הרב מנדהו או מטיל עליו קנס. ויש ששלחו את החייב לדייני פאס להענישו כשהמדובר ביהודי שיש לו קשרים עם שר העיר [28] ופעמים שהדיין "מתח על העמוד" אחד מהצדדים איש או אשה כדי שיאמרו את האמת [29].

יחסים בין דיין הקהל לערכאות של גויים. מלבד איסור ההלכה לפנות לערכאות של גויים. היתה דעת רבני מארוקו על הערכאות שלילית ולא ראו בדינם דין [29*].

הרב מפקח על הדת ומתריע על הסטיות ממנה, ומייסר את העוברים על דת. **האמצעים** בהם השתמש לשם כך היו מגוונים, אך תמיד נקטו בכלל מן הקל אל הכבד, החל מהתראה בעובר עבירה, ועונש קל כגון התרחקות ממנו, שלא ימולו את בניו ולא יגמלו לו חסד [29**]. ואם לא מקבל עליו כופים אותו בשוטים ע"י ישראל, ואם זה לא מועיל מייסרים אותו על ידי גויים ואם אינו מתייסר אז מנדים אותו נדוי גמור [29***].

הרב יוזם תקנות לטובת חברי הקהלה; פעמים שהיזמה באה מצד הזט"ה ויחידי הקהל, והרב מאשר את תקנתם; לא תמיד היה שיתוף פעולה מלא בין יחידי הקהל והרב. יש שהרב

25 ראה תעודה 191.

26 אבני שיש ב, סי' ט'. הדין מתקיים בבית הכנסת לאחר הלימוד בישיבה. ויש שבאים לפני הרב בביתו. ואף מטרידים אותו בענייני קטטות בחצות הלילה ומעירים אותו משנתו. ובתעודה 240 דן רבי שאול בן חתן וחמותו על המעשה בית דין לפני התפלה. וראה תעו' 230, 287. ובתעו' 274, תקנה מאוחרת שלא לדון ברחוב, וכן שלא לדון בערבי שבתות וי"ט ובחול המועד. ומשמע שעד אז הדבר היה מצוי.

27 ראה מוצב"י א, סי' שלד: "אם יתן ראובן כתף סוררת ולא יקבל את דברינו שנגלה הדבר לנגיד המרומם שר צבא ישראל נר"ו. לייסרו ולקנסו כמשפט כל עובר על דברי בית דין". וראה תעו' 236 שהשר תפס גם אחי המעוברת לזנונים.

28 תעודה מספר 174, 222, מוצב"י א, סי' יח. וראה אבני שיש א, סי' ב שבמקרה והחייב הוא אלם וחבר השר. היה השר מתעלם מפסק דינו של הרב ותופס את התובע.

29 ראה תעודה 236.

29* תעודה מס' 90. וראה משפטים ישרים לרבי רפאל בירדוגו סי' קעא שעל הערכאות היה אומר "וכבר נודע לעין כל ויופם ושקרותם של הערכאות שבזמן הזה שכולם חוקקים חוקקי און ומכתבי עמל כמו שנתפרסם זיופם ושקרותם פעמים רבות וכולם הולכים אחר השוחד להפוך מזכות לחובה ומחובה לזכות והנאמן שבהם נוטל בציגעה ע"י אשתו ובניו. וכולם כותבי פלסתר וכופין על האמת פסכתר, תפח רוחם ונשמתם כיר"א. ועיין שיש"א ב סי' קח שאומר "לא היו חוששין מסתמא על שטרות הנעשים בערכאות אולי מזוייפין, דהאידנא בודקין אחריהם ואי אשתכח עלייהו שום ביש ומעניישן המלך עונש גדול.

29** ראה תעודה 26. וראה גם במהרשד"ם יו"ד סי' קכ"ח שכן היתה הסכמת הק"ק אצלם.

29*** מוצב"י א סי' שנח.

היה מסתכסך עם הקהל ועוזב את התפקיד ולפעמים גם את המקום[30] ויש שנשאר בעיר בתפקידו השיפוטי בלבד ומונע את עצמו מעימות בלתי רצוי עם יחידי הקהל[31] ויש שהקהל מביאים רב אחר לעיר לדחוק את רגליו[32].

הכנסתו של הרב. בצפרו היתה מסורת לפיה שכר טרחתו של הרב — הוקצו ההכנסות של בית הכנסת הגדולה! על רבי משה בן חמו מסופר "שכל צרכי הרב ואספקתו היו על הקהל והיה הדבר מסור לגזבר בית הכנסת שהיה גם גזבר העיר וכשלא היתה גביית בית הכנסת מספיקה לצרכי הרב היו משלימים לו ממקום אחר וגם אחרי כן הוקצו הכנסות הקהל לרב העיר"[33]. אך לא רק מבית הכנסת בלבד היתה פרנסת הרב, אלא אף הוסיפו להם כסף ממקורות אחרים, ובפרט נתנו להם חלק מהכנסות השחיטה[34].

סופרי בית דין. ליד הדיינים מינו סופרי בית הדין תפקיד אותו מילא רבי יעקב אבן צור בפאס, ונראה שהם היו רושמים את טענות בעלי הדין וכותבים את פסקי הדיינים.

סופרי כתובות ושמאי נדונייא. משרה זו נראה שלא היתה במינוי. ברם הרבנים שזכו בה בדור ראשון הורישו אותה לבניהם מדין שררה. בצפרו נתונים היו עניני הנישואין ושומת הנדונייא בידי הרבנים ממשפחת אלבאז.

סופרי שטרות מצויים היו בכל עיר ואינם מצריכים מינוי אלא כל שיודע לנסח ולכתוב שטר יכול היה לכותבו, תקנה שתוקנה בצפרו הזקיקה סופרים שיכתבו שטר מודעה וקבלת עדות רק בפני דיינים ורבנים ובחתימתם[35]. במקור אחד נזכר "ר' משה באנון סופר העיר"[35*].

מרביץ תורה. אין אנו מוצאים בצפון אפריקה תפקיד של מרביץ תורה כמו בק"ק קושטא, שאלוניקי, גם לא ב"ד מיוחד של איסור והיתר כמו בקושטא—איזמיר. רב העיר וחכמים רשומים אחרים היו מורים בדיני איסור והיתר. וכן יכולים היו לפתוח ישיבות כל החכמים שרצו בכך.

30 רבי יוסף עטייה עזב את צפרו לרגל סכסוך עם הקהל. וכמו כן רבי יוסף גבאי עיין משפט וצב"י א, סי' מז. ותעודה 167. ורבי שאול עזב גם הוא את צפרו, תעודה 85. גם בפאס אנו מוצאים את רבי יעקב אבן צור עזב את פאס על ידי סכסוך עם הקהל "שהיו נותנים לו בכל שנה יב מתקאלים ובשנת העיבור לא נתנו לו מתקאל של חדש העיבור שאמרו לו שהשנה נתעברה להם ובשביל זה הלך למקנאס" מלכי רבנן דף סד ע"ב.

31 רבי שאול אביטבול מתלונן הוא בכמה מקומות, על שאינו יכול לשתף פעולה אתם כי הם לא מבינים אותו, טרחנים וסרבנים. והוא סובל טרחם ומשאם, וממשיך למלא תפקידו תוך התעלמות. ראה אבני שיש ב, סוס"י עג, ובסי' מד כותב: "בדור הרע הזה... אין בידינו להוכיחם וליסרם. גם רבי רפאל בירדוגו במכנאס מדגיש את חוסר האונים שלו להוכיח ואומר "ואין בנו כח להעמיד משפטי הדת על תלם. מה שלא היה בזמן הרב הגדול (ריב"ש) ז"ל שהיה כנשיא לכל ישראל ודבריו כגחלי אש לכל נודד כנף לזלזל בא' מאזהרות חז"ל" משפטים ישרים ב סי' קכ"ה.

32 ראה תעודה מס' 137.

33 משפט וצב"י א, סי' מז. וכן בתעודה 69, 106.

34 ראה תעודה 44, 115. וראה ספר הלכה למשה או"ח סי' ד פרטי חלוקת הכנסות בית הכנסת הגדול.

35 תעודה 33.

35* מוצב"י א סי' רלד. עם בוא הצרפתים הקקו חוק שסופר יכול להיות רק אם מונה ע"י הממשלה. תעודה 277.

מינוי הנגיד. תפקיד אחר של הזט"ה ויחידי הקהל הוא מינוי הנגיד, זכות זו למנות נגיד היא בידי הקהל. הם בחרו בו כנציג שייצג אותם בפני השלטונות ויטפל בענייניים שבין הקהל והשלטונות.

מינוי הנגיד היה בדרך כלל נעשה בנוכחות זט"ה רבני ב"ד, ויחידי הקהל מבין פורעי המס[36]. מינויו היה מצריך אישור שר העיר וכן אישור השר הגדול במכנאס[36*]. הנגיד היה כפוף לזט"ה והוא מעין פקיד שלהם, בדרך כלל, השתדלו לבחור אישיות ידועה שיש לה מהלכים בחצר שר העיר, שידע לצאת ולבוא לפניהם, החכם וזט"ה הולכים לביתו של המועמד, ומציעים לו את המינוי[37], עם זאת היו כנראה נגידים שתפסו את הנגידות בהיותם גם מראשי הקהל. כך הוא הדבר במקרה של יהודה בן הרוש שאנו מוצאים אותו חתום בראש כל תקנה שנתקנה בימיו[37*]; ונראה שאת סמכותו שאב לא כל כך מהקהל ויחידיו אלא מהקשרים שהיו לו עם חצר המלך, ולכן יכול היה לשרת אף נגד רצון הקהל. יש שהשר מציע לקהל לקבל עליהם לנגיד אחד ממקורביו ועל פי רוב הם נענים לו[37**].

תפקידי הנגיד. הנגיד מצווה "לעמוד על ענייני העיר ולאסור ולקנוס ולהעניש עונש הגוף ועונש ממון לכל אשר ישקיף עליו שאינו הולך בדרך הטוב והישר". על כל ענייני המסים וענייני צורכי בית המלך וצורכי השרים המוטלים על הצבור"[38].

הנגיד הוא אפוא שתדלן ופקיד הקהל גם יחד, דואג לענייני פנים של הקהל ומייצג אותם בפני השלטונות שאתם הוא מצווה לשמור על יחסים תקינים[39]. מלבד המס שגבייתו מסורה בידו מתפקידו לגבות שכירות קרקעות השר שגרים בהם יהודים[40]. יש שהנגיד פועל מתוך התנדבות כשהוא עצמו אחד מראשי הקהל. במקרה זה לא היה מקבל משכורת אך פטרוהו ממס[41] ויש שהיה מקבל משכורתו מן הקהל[42]. היו נגידים שלא נהגו בדרך הטוב והישר עם הקהל וניצלו את הכח שבידם לרעה לנצל אחדים מרכושם ומנחלתם[43].

36 אבני שיש ב, סי' צה: "נועדו . . . לפנינו אח"מ ולפני ב"ד, זט"ה והנמצאים עמהם מפורעי המס". הנדון הוא מנוי נגיד. וכן ראה תעודה 94. 186. לענין אישור ע"י השר. לעומתה ראה תעודה 34, שם מנוי נגיד ללא אישור השר.

36* תעודה 186, וראה R. Le Tourneau La vie economique de Sefrou, Hesperis 25 P. 269-286

37 ראה תעודה 93, 94.

37* על נגידותו של יהודה בן הרוש נגד ציון הקהל, ראה באבני שיש ב, סי' צה. וכן במוצב"י א, סי' ס"ה. ואין ספק שהר"י בו מדובר שם הוא יהודה בן הרוש.

37** ראה תעודה 34. ולעומת זה ראה תעו' 22 שהנגיד נתן שוחד לשר שירשהו לעזוב הנגידות.

38 כך באגרת מינוי של הנגיד אלעזר בן משנאן אבן צור: "ראשי הקהל העומדים על כל ענייני העיר הגדולים שבפורעי המס, הוסכמו למנות עליהם את הר' אלעזר . . . להיות נגיד עליהם בפנינו אחו"מ . . . נתנו רשות גמורה ויכולת מספיק ראשי הקהל הנז' להר' אלעזר הנז' להיות ממונה ונגיד עליהם ולעמוד בעיניים פקוחות על כל ענייני העיר . . . אבני שיש א, סי' סד וראה תעודה 16, 24, 114.

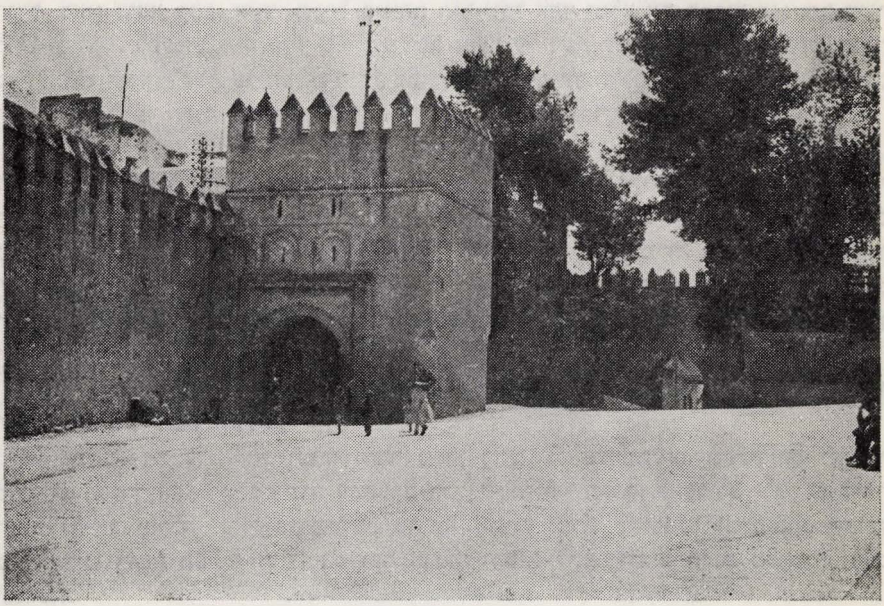
39 ראה בהערה הקודמת. ברם יש שהקהל העינש את הסרבן לשלם מסים בכך שמנעו ממנו שרותם: כגון קצב שסרב לשלם סיג'א לא שחטו לו. תעודה 27.

40 תעודה מס' 185. על גביית המס שבידו ראה תעודה 166.

41 אבני שיש ב, סי' צה. ותעודה מס' 24, 99.

42 ראה חיי עמרם סי' יד דף לו האומר "ולא היה נוטל מהם שום שכר כדרך הנגידים שנוטלים שכר על עמידתם על הצבור" וכן אבני שיש סי' הנ"ל שקבל הנגיד מכלוף הרוש אחוזים מגבייז המס, תעודה מס' 186.

43 תעודה מספר 151, 267.

החומה והכניסה לעיר
השערים: באב אלמקא׳ם, באב ראס אלוואד

הנגיד הוא לא רק משרת הקהל ומוציא לפועל, אלא גם שליש שיש בידו כח להכריע בשאלות קלות על דעתו בלבד. בידו ליזום כנס יחידי הקהל להכרעת שאלות חמורות[43*], אף שסמכותו הוא יונק מזט"ה הרי שהרבה תלוי באופיו ובאישיותו, ויכול הוא להקנות לעצמו מעמד שלטוני של ממש. תפקיד הנגיד כרוך בקשיים מרובים. נושאו היה צריך להיות פוליטיקאי מנוסה, בעל כושר שכנוע־רב להטות לבם של השלטונות לטובת היהודים. עליו להאבק ולהעיז פניו נגדם אף שזה כרוך בסכנת ממון ואפילו נפשות, כי השר יכול בעת כעסו להעליל על היהודי עלילות קשות[43**] משום כך נהוג היה שכותבים לו "שמה שיפסד הנגיד הם יתנוהו[44], ועם זאת לא תמיד נמצאו אנשים שירצו למלא את התפקיד הנ"ל. באין מוצא קבעו יחידי הקהל ביניהם תור שכל אחד ימלא את תפקיד הנגידות משך חדש ימים[45]. לפעמים היה נגיד עריץ שעשה ופעל על דעת עצמו וקהל צפרו תקנו תקנה בעיר פאס שלא לקבל עליהם נגיד ממשפחת בן הרוש עד עולם. כמה דורות לאחר מכן הין צריכים להפר תקנה זו ולמנות עליהם איש ממשפחת בן הרוש[46].

הנגיד מוסר דו"ח לממונים עליו, ראשי הקהל, כשנדרש לכך[47].

גזבר העיר. תפקיד אחר הוא תפקיד גזבר העיר, הוא הדואג לחלוקת הספקה וצדקה לעניי העיר ולאורחים, ממונה על הקדשות הקהל ומקבץ את כל הכנסותיהם. גזבר העיר הוא גם גזבר ביהכ"ן הגדול[48], עוזר בנשואי עניות ויתומות ומטפל במקוה טהרה[49]. מתפקידו "לגבות הנדרים והנדבות של בני עירו ולתת לכל העניים והת"ח כל אחד מה שראוי לו, ולגבות כל שבוע נדבות הת"ח והעניים הבאים מעיר או מארץ אחרת, ובפרט לשלוחי ארץ ישראל"[50].

מאידך תפקידם של שאר ט"ה וראשי הקהל הוא שלטוני בלבד. עליהם רק להכריע ולהחליט והביצוע בידי הנגיד.

לא מצאנו שראשי הקהל וטובי העיר מסרו דו"ח על פעולותיהם. תפקידיהם לא היו מוגדרים מראש אלא הם נדרשים להתערב בכל שטחי חיי הקהל, להסדירם ולכוונם בדרך הטוב והישר. הרבה תלוי באישיותם, בהיקף יזמתם ומדת מסירותם ובמסיבות שהזמן גרמן. אינו דומה תפקיד זט"ה בתקופה רגועה יחסית לתפקידם בתקופת מלחמות, רעב ומהומות.

43* ויחידי הקהל שלא הופיעו בכנס נקנסים ע"י השר תעו' 114.

43** וראה תעודה 99.

44 ראה תקנה 188. והתקנה 32 שאין לראשי הקהל לכתוב כך לנגיד היתה רק לשעה. שמא רק נגד יהודה ן' הרוש שכפה את עצמו על הקהל, ולא נהגה אחר כך. ראה תקנה 24, ועיין בס' חיי עמרם סי' יד ותעודה 293, ושם בנוגע לעינוי־ם שיכולים לבוא מצד השלטונות אף לנגיד. ובשנת תרי"ד קבלו עליהם כמה מיחידי הקהל שהפסד שיהיה לאחד מהם על עסקי הקהל, ישלמו אותו כולם חלק כחלק תעו' 246, וראה תעו' 21. ותעו' 22 שהיו כותבים שטר המנוי גם בערכאות.

45 תעודה מס' 186. וראה תעודה 93 על נגיד שמתנה שמנויו יהיה רק על ששה חדשים.

46 תעו' 186, 187. וראה תעודה 24 על נגיד שסלקוהו הקהל.

47 ראה תעודה 34, 166.

48 ראה תעו' 5, 8, 69, 115. ומוצב"י א, סי' מז. והלכה למשה חומ"ש סי' עב' המדבר על תפקיד "גזבר העניים".

49 אבני שיש א, סי'כט.

50 ראה תעודה מס' 5.

שמירת ה"מללאח" נעשית ע"י סגירת שערי המללאח בערב. המאחר לבוא דופק והשוער פותח לו[51]. השומרים, ערבים שהקהלה שכרה אותם לתפקידי שמירה ושכרם שולם מקופת הקהל על ידי הגזבר.

בית הסוהר. הגברים נאסרים בבית הסוהר הכללי של העיר, אך לנשים היהודיות בית משמר מיוחד בתוך המללאח, וערביה שומרת עליהם[52].

מלבד התפקידים הנ"ל דאג הקהל לבל יקופחו זכויות הצבור. בהתאם לכך נקבע שהנהר העובר ב"מללאח" תחת הבתים, הוא של הציבור כולו, ואין בעלי החצרות שתחתם הוא עובר, יכולים למנוע מאחרים את השימוש במי הנהר וצריכים לתת להם מעבר בחצרם[53].

כשאחד בנה את ביתו, דאג הקהל למדוד ולפקח על המדידה לבל יקח מקרקע הציבור[54].

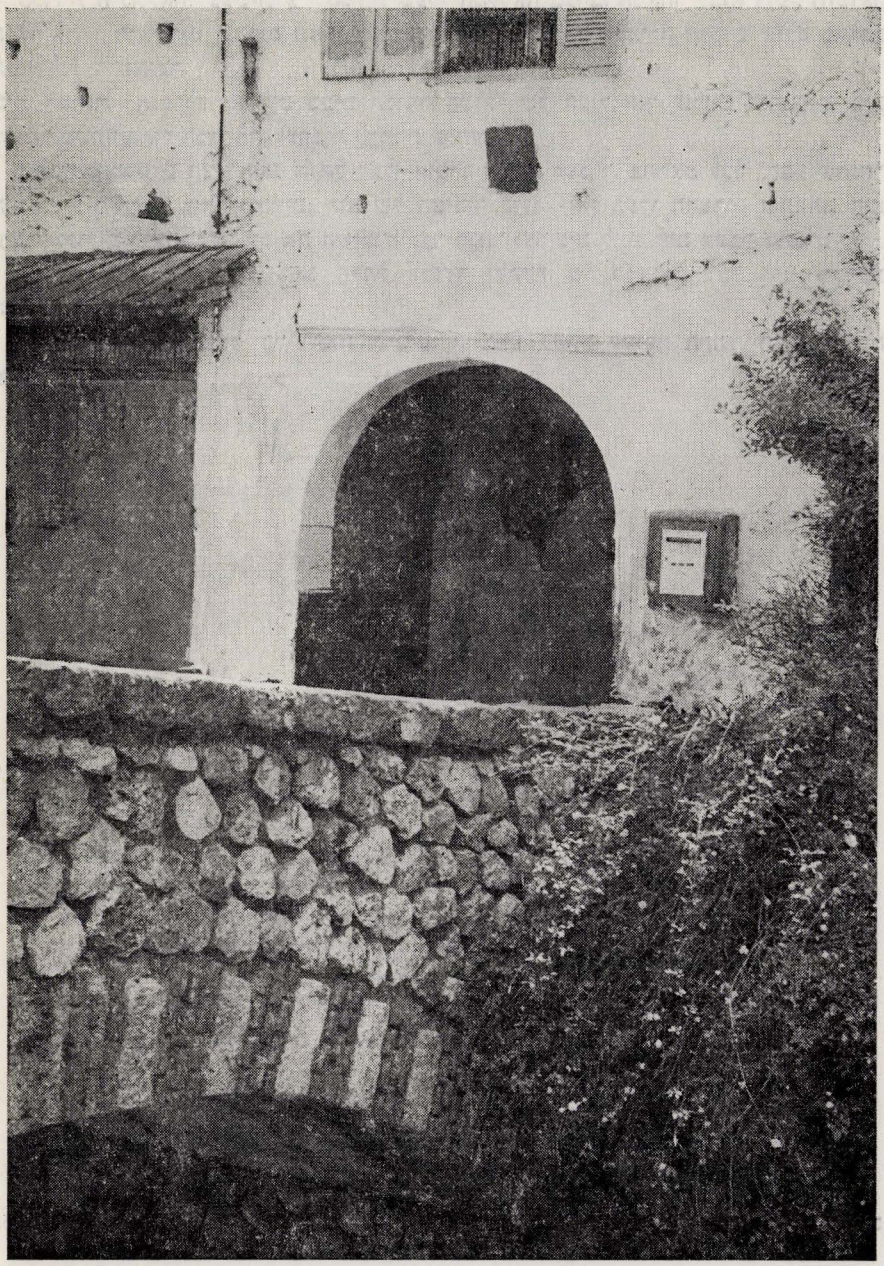
הבונה עלייה על גשר של רשות הרבים, חייבוהו לשלם לקופת הקהל, והקהל פיקח על כך.

51 ראה תעודה 173. וכך כותב רבי יהודה אלבז: "ליד שערים לפי קרת מצאנוה (בלילה) סוגרת ומסוגרת ואחר עמל וטורח פתחו השערים".

52 ראה תעודה 244.

53 ר' תעו' 124, 235.

54 ראה תעודה 409.

הכניסה לשכונה ממעל לגשר נהר "אגאי"

שמות הנגידים ששמשו בעיר צפרו

משנת התע"ה (1715) ואילך

(ראה בתעודות מדברי ימיהם)

התע"ה—תפ"ז — יהודה בן הרוש, תעודה 62, 294.

התפ"ג — יצחק בן הרוש, תעודה 186.

התקכ"ח — מסעוד אלקובי, תעודה 31, 35, 229.

תקל"ד — מרדכי אלבאז, תעודות 8, 34, 56, 85 (עמוד העיר).

תק"מ — יצחק בן יוסף אביטבול, תעודה 34.

תק"מ — מכלוף בן הרוש, תעודה 187.

תקמ"ד — עזוז הכהן, תעודה 187

" אהרן הכהן, תעודה 9.

תקנ"א — יוסף בן מכלוף בן חמו, תעודות 52, 233.

תקס"ד — אהרן הכהן, תעודה 230.

תקע"ב — משה בן שלמה צירולייא, תעודה 80.

תקפ"ט — הגזבר הנאמן יוסף אלקובי, תעודה 112.

התק"ץ — חיים מאמאן, תעודות 92, 93, 99, 443.

" — יצחק אביטבול, תעודות 47, 81, 94, 247.

" — ישועה בן ראובן אלכסלאסי, תעודות 93, 94, 112.

" — דוד מאמאן בן שלמה, תעודה 136.

התקצ"ח — יצחק אביטבול, תעודה 4.

התר"ב — יצחק אביטבול בן ר' רפאל, תעודה 28.

התר"י — יחייא צבע גזבר, תעודה 370.

תרט"ו—ט"ז — רפאל בן ברוך, תעודות 22, 24.

" — אברהם מאמן, תעודה 22.

" — ר' יעקב בן שלמה אדהאן, תעודה 24.

" — ר' חיים אליהו אביטבול הגזבר, תעודה 22.

התר"ך — ר' יעקב אדהאן נגיד ופרנס, תעודות 22, 114, 194.

התרכ"א — יצחק בן נסים שקרון, תעודה 16.

תרכ"ה — משה בן יעקב הכהן, תעודה 43.

תרל"א — משה אדהן נגיד, תעודה 636.

בלי תאריכים:

ישועה אלבאז, תעודה 530

אברהם צבע גזבר ופרנס, תעודה 194.

שלום בן שטרית, גזבר ופרנס, תעודה 194.

רבי מתתיה בן זכרי, תעודה 410.

מכלוף סיסו (בימי ר' אהרן זכרי), תעודה 392.

הרב רפאל מאמאן, תעודה 125.

עמרם בן יעיש, ראה להלן עמוד 172

מרדכי צבע, ראה להלן עמוד 163.

יוחנן יתאח, תעודה 522.

רפאל זכרי, תעודה 522.

פרק רביעי

הכנסות והוצאות הקהל

הכנסות הקהל באו ממקורות שונים. מהן הכנסות שוטפות וקבועות, ומהן חד פעמיות. נעמוד על החשובות והעיקריות שבהן.

א. הקדשות

לרשות הקהל עמדו בתים, חנויות ואדמות שהוקדשו על ידי יחידים לצרכי צדקה, גמילות חסד, אחזקת תלמוד תורה, ועזרה לתלמידי חכמים [1], צרכי רבים, "ולתיקון בקיעי העיר" [2]. על פי רוב, יחיד קהל חשוך בנים, מקדיש לפני מותו מנכסיו לצדקה ולספרי קדש [3]. אמנם לפי חוקי האיסלאם "מאל למוקאטיעין" (רכוש חשוכי בנים) עובר לאוצר המלך [4], אך הקהל השתדל תמיד להסתיר דבר מותם של אלו, ואם נודע הדבר לשר או למשרתיו השתיקו את הקול על ידי שוחד [5]. וכך עבר רכוש חשוכי הבנים שלא היה להם יורשים לרשות הקהל [6]. תקנת קדמונים אוסרת מכירת קרקע הקדש לצמיתות [7]. מובן מאליו שגזבר הקהל ממונה על ההקדשות, להשכירם, לפקח עליהם ולתקנם במדת הצורך [8]. מצוי היה גם הקדש של מעות בעין ומטלטלין [9].

1 על מציאות קרקעות של עניי העיר בידי הקהל, ראה לדוגמא, תקנה מספר 108 בתעודה 8—207, מדובר על "קרן" להנאת ת"ח, ורכישת ספרי קדש. לפעמים ההקדש היה נשאר ברשותו של החכם שהופקד עליו, תעודה 130.

2 ראה תעודה 3—182 בה המקדיש הקדיש קרן שמפרותיו יתוקנו בקיעי העיר, ויסופקו צרכי רבים.

3 על הקדש לספרי קדש ראה תעודה 75, 130, 295, 499. בשו"ע הגדול אפי רברבי דפוס לעמבערג כתוב: "זה הספר קניתי אותו משכירות קרקע שהקדישה הכ' ביליידה אדבדובייא למנוחת נפשה. שמנה חלקים בסך שמנה ועשרים צורוס אנע"ה אפוטרופוס ההקדש הנז' הצעיר אליהו אלבאז ס"ט.

4 ראה דבר שמואל, חומ"ש סי' יא.

5 ראה אבני שיש א סי' כט, הוא מציין "ועטינא שוחד (ונתנו שוחד) לשר העיר לבל ישטין על נכסי הנפטר . . . וכל זה עשינו מפני מוראה של הרשות, כמו שכך עשו בנכסי ה"ר אהרן ן' גיגי. שלא הניח זרע". ועיין הלכה למשה חומ"ש סי' י'.

6 כך היה הנוהג גם בעיר מכנאסא. ראה מוצב"י ב, סי' נ"ג. בירושלים היתה תקנה, שאם אדם מת ויורשיו בחו"ל, הכולל זוכה בירושה. ראה תעודה 145 — במקרה מות בתו של רבי עמרם אלבאז בירושלים.

7 תעודה מספר 268. מצב דומה קיים גם בהקדש — הווקף של המוסלמים שאסור למכרו לצמיתות: וראה גם כרם חמר, תקנה פ.

8 ראה אבני שיש, א סי' כט הנ"ל. וראה תעודה 112.

9 תעודה 207, 208.

ב. חזקות והנאות

מלבד ההקדשים שהבעלים הקדישו, עמדו לרשות הקהל "חזקות" על קרקעות שזכו בהם על ידי בא כח הקהל[10], או שעברו לרשות הקהל בדרכים שונות[11]. בהתאם לתקנה אין אדם רשאי לפתוח חנות מביתו אלא אם כן נותן שליש מגוף החנות לקהל[12]. אין יחיד רשאי לבנות בית כנסת אלא אם ישתף את הקהל בהכנסותיו[13]. ואין צורך לומר שהכנסות בתי כנסת של צבור היו לקהל[14].

ג. עזר הבשר

מקור אחר קבוע להכנסות הקהל הוא עזר הבשר. מס שהיה ידוע עוד בספרד[15]. והוא מס עקיפין המוטל על שחיטת בהמות, גבוה מהקצב, והקצב חוזר וגובהו מן הצרכן. בדרך כלל הקהל החכיר את ההכנסות מעזר הבשר ליחיד או יחידים מאמידי העיר והקונה היה גובה את המס מהקצבים[16].

ד. הגאבילא (Alcavala)

הגאבילא, הוא מס עקיף על המסחר[17]. על כל סחורה המוצעת למכירה בשכונת היהודים, חייב המוכר היהודי לשלם מס. בסחורה של גוי חייב היהודי הקונה אותה לסחור בה, לשלם את המס. שיעור המס קטן. גם מס זה נחכר על ידי הקהל לעשירים שגבו אותו. בין הסחורות השונות שחייבות במס זה הוזכרו: שכר צמוקים, פחמים, שמן ועוד[18].

10 אחת מצורות "החזקה" שהיו ידועות במערב היא: מי שעוזר לגוי הבונה בית או חנות ומעמיד עדים על כך קונה חזקה על אותו בנין. וכשהגוי יסיים בנייתו וישכירנו ליהודי, חייב השוכר להעלות שכר חדשי גם לבעל החזקה. כשהקהל שמע על גוי העומד לבנות באיזור היהודים, מינה שליח שילך ויחזיק עבור הקהל. ראה מוצב"י, א, סי' טו; הלכה למשה חומ"ש סי' עב. וראה להלן בפרק ששי — מוסד החזקה.

11 כבר נאמר לעיל בהערה 6, שחזקות של אנשים שמתו ולא הניחו יורשים עוברות לקהל. וראה מוצב"י ב, סי' נג "וכבר היתה החצר מוחזקת ביד עניי הקהל מצד שאבד זכר יורשי המוכר מן העולם ונפלה החצר לפני עניי הקהל". וכן ראה הלכה למשה, חושן משפט, סי' צח.

12 תעודה מס' 17 א־ב; תקנה מאוחרת — משנת תרכ"ד מרחיבה את זה על "כל מי שמשנה שינוי בביתו או בחנותו (בתקופתו של רבי שלם אזולאי).

13 ראה תעודה 8, 205, שם מציינים חכמי מכנאס "פשט המנהג בכל המערב שאין שום יחיד רשאי להוסיף ביכה"נ אם לא ברשות הקהל".

14 ראה תעודה מס' 107, 108.

15 עזר הבשר נקרא גם "סיג'א Ciza או "גאבילא". ר' בער עמוד 137, 138. והוא מתקנת המגורשים, כרם חמר תק' עח. ונמצא גם בתקנות קסטיליא, ראה בער, תולדות, 373. וראה תעודה 27, 258; מוצב"י א, סי' ל, צב, קלא, וחלק ב, סי' קעד. והיא אלמעונ'ה הנז' בכללי הרא"ש כלל יג סי' ק' כ"כ הרב ויאמר יצחק ח"ב בלקוטים, אונאה. על השימוש בהכנסות מעזר הבשר ר' הלכה למשה סי' קנז המפרט כמה מדיני עזר הבשר; מלל לאברהם סי' יא. חק ומשפט ש"ג.

16 ראה תעודה 27, 219, מוצב"י, א, סי' לד, צב.

17 מס זה היה נהוג כבר גם הוא בספרד. ראה בער עמ' 183—184.

18 ראה מוצב"י, א, סי' רט, ריג; תעודות מס' 25, 76, 77. על גאבילת הבקאלין (בעלי מכולת) ראה מוצב"י ב, סי' קעד. ועיין כרם חמר תקנה קנא על עזר הקמח; תקנה קנב על עזר שמן

ה. קנסות

מקור הכנסות היוו הקנסות ששולמו לקופת הקהל. העוברים על אחת מתקנות הקהל חוייבו בקנס [19], לא פעם התחייבו אנשים בקנין שאם לא יקיימו תנאי מסויים ישלמו לעניי העיר קנס שלא כדין [20].

ו. תרומות שונות

מקורות הכנסה אחרים היו נדבות "לצרכי רבים" [21], נדבות חג בחג, בעיקר בפסח וסוכות [22], נדבת "התמיד" [23] מידי שבת בשבתו. שאוספים קמח ולחם ומחלקים אותו לעניים יתומים ואלמנות [24].

הוצאות הקהל

הסעיף העיקרי בהוצאות הקהל מלבד מס הגולגולת (שאין להכלילו בהכנסות הקהל כיון שמיד שגבוהו העבירוהו לתעודתו למלך) היה בעיקר:

א. העזרה והתמיכה בנזקקים

תלמידי חכמים, יתומים ואלמנות, עניי העיר, ועוברי אורח [25]. גזבר הקהל היה ממונה על ביצוע התשלומים הנ"ל [26]. כמו כן תמכו בעניים בצורת השלשה לעיסקא [27]. החלוקה היתה פרס שבועי. בחגים סכום גדול יותר לכסוי הוצאות החג.

ברית וחמאה; תקנה קנג על הסופגניות "מקרוד" ועיין מוצב"י א, סי' ריג המציין שגם ממס זה פטורים ת"ח ויתומים ואלמנות.

19 תעודה 174.

20 תעודה 176. וצריך עיון שם מדוע הגבילו עצמם האנשים הנז' לא ללכת להסתחר באותם כפרים האם בגלל שמישהו קנה את הגלסא בכפרים ההם. או משום שלא הניחום ללכת למקומות מסוכנים לעבוד שם, כלומר שהקהל דאג לבטחונם של יחידיו.

21 מקופה זו תיקנו דברים רבים כגון תנור צבורי, בתי כסא צבוריים וכיוצא בזה (ראה תעודה מס' 5) בעיקר פעל בתחום זה רבי שלמה אביטבול, עד הימים האחרונים, סעיף "צרכי רבים" הוכנס בתקציב ועד הקהלה.

22 ראה תעודה 264, בה רשימת התורמים ורשימת המקבלים. בנדבת חג הסוכות; מוצב"י, ב, סי' קעד.

23 נדבת "תמיד" מסורת מספרד. קיימת היתה גם בק"ק שאלוניקי וקושטא ראה מהרשד"ם יו"ד סי' קס"ב.

24 וכך היה הנוהג עד הימים האחרונים. וראה הגדת כוס אליהו דף ה מה שכתבתי שם בהערה יג לפי מסורת שבידי ממו"א ז"ל.

25 ראה תעודה 53, ובתעודה 264 הנז' ברשימת החילוק שיש בין המקבלים תלמידי חכמים אלמנות ועניים סתם, ועוברי אורח מערים אחרות. בתעודה 247 תקנה שלא יתנו לאורח עובר אורח, רק אם קבל כבר נדבה בפאס.

26 אבני שיש א, סי' כט "ר"ש הגזבר הוא מטפל בהכנסות והוצאות ההקדש".

27 ראה תעודה 70, 129.

סעיף אחר בתקציב הוצאות הקהל — עזרה בנישואי תלמידי חכמים, יתומות ואלמנות [28]; תלמידי חכמים המחזרים לקבץ כסף לעצמם [29].

בצד פעילות הקהל בגמילות חסד וצדקה הנ"ל קיימת גם פעילות של חברות גמילות חסד לסוגיהן. חברת "הרוחצים", שבצד טפולם במתים לטהרם, עסקו אף בגמילות חסד עם החיים והיו מספקים מזון לחולים כפי צרכם [30]. יתכן שנעזרו במענקים לצרכים אלה מקופת הקהל. בימי רבי עמור אביטבול אורגנה הכנסת האורחים על ידי הקהל וחוייבו בעלי בתים האמידים להכניס אורחים לבתיהם על פי הגורל ומי שסירב לקבל חוייב בקנס [31]. מאוחר יותר נבנתה אכסנית אורחים על ידי "חברת אליהו הנביא" ואוכסנו בה אנשים לבד ונשים לבד [32], והחברה סיפקה את מזונותיהם. וודאי נעזרה בפעולותיה מקופת הקהל. בשבתות וחגים הוזמנו האורחים לסעוד אצל יחידי החברה בבתיהם. בשנים האחרונות אורגנה התמיכה לנזקקים על ידי ועד הקהל Comité בלבד. מנות בשר ויין ומצות חולקו בפסח. תקנה מהתקופה הנ"ל החרימה את המסרב לשלם נדבת החג שלא ימולו את בניו ולא יחתנו אותם ולא יטפלו בקבורתו עד שישלם את כל חובו לקהל [33]. גביית נדבת החגים לא היתה צריכה הערכה או "הודאה" אלא בסוף הדרשה של שבת הגדול ושבת שובה נקבע סכום לעשיר, וכל אחד נתחייב לשלם יחסית אליו, מחצה שליש או רביע.

ב. גמילות חסד (חברה קדישא)

בית הקברות נרכש מקופת הקהל, או הוקדש על ידי יחידים. מקום הקבורה ניתן חנם, ותכריכין נקנו על ידי משפחת הנפטר, ואם הם עניים סופקו להם חנם על ידי חברת הרשב"י.

ג. תמיכות מיוחדות

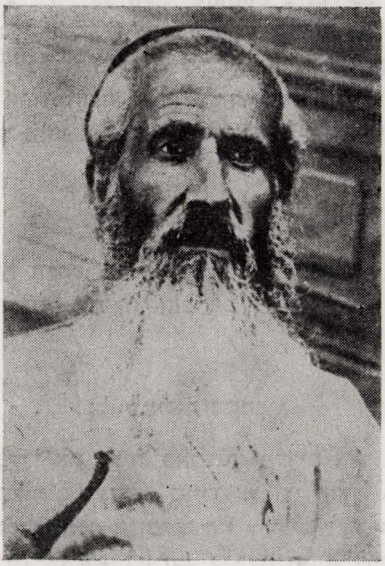
תלמידי חכמים ועניים שפקדו את העיר, מארצות ומערים אחרות, שד"רים מארץ ישראל בין שליחי כוללים ובין שליחים לעצמם, נעזרו על ידי הקהל כפי כבודם. לצרכים אלה לא היו מוציאים מקופת הקהל, אלא הגזברים היו עורכים לשד"ר מגבית מיוחדת ואוספים לו מנדיבי העיר את הסכום שנקבע ביניהם, נקבעה תקנה לפיה אין לתת לשום שד"ר נדבה אלא אחרי שיעשו לו נדבה בעיר פאס [34]. יחסית לנדבה שנעשית לו בפאס היו נותנים לו בצפרו, "מהם יראו וכן יעשו". תקנה נוספת קובעת שק"ק צפרו יתנו שליש

28 ראה אבני שיש, א, סי' כט; —סם— בנשואי עניות ויתומות". ומוצב"י ב, סי' קעד.
29 ראה בתעודה 53, 34, שם נזכרת תקנה שיתנו שליש מנדבת פאס.
30 ראה כוס אליהו הנ"ל בתולדות המחבר.
31 בהתחלה היתה הכנסת אורחים ענין של התנדבות, עני שבא הזמן להתארח אצל אחד מבעלי בתים. משנתמעטו האנשים המזמינים עניים, תיקנו תקנה לקנוס את המסרב להכניס את האורח כשנפל עליו הגורל. ראה תעודה 41.
32 ראה קונטריס "חסד ואמת" ג'ירבא תרצ"ח על חברת אליהו וראה בהקדמה שם, ובתעודה 315.
33 ראה תעודה מס' 18 משנת תרצ"ו. וראה שם בסוף הספר תיקון טעויות לתעודה זו.
34 ראה תעודה 247. וראה תעו' 42 ועוד בה מבקש תושב פאס עזרה מצפרו.

ממה שנתנו ק"ק פאס [35]. תמיכות אחרות היו: תמיכה לקהל במצוקה [36] ופדיון שבויים [37].

ד. הוצאות צרכי צבור

בין הצרכים המיוחדים של הק"ק שמולאו על ידי הקהל אנו מוצאים: א) לבנות ולשפץ מקוה טהרה, ב) לבנות בתי כסא צבוריים שנקראו "בוויתאת", ג) לדאוג לשער האלמללאח שיעמוד על תלו, ד) לבנות תנורים בתוך האלמללאח [38], ה) פינוי האשפה והבוץ מרחובות השכונה, ו) הבאת אמת המים לעיר [39]. בנוסף לצרכים אחרים כתאורה לסמטאות השכונה היהודית [40].

מר דודי הרב החסיד
רבי פנחס עובדיה ז"ל

35 ראה תקנה בתעודה 43.
36 ראה תעודה 142 עזרה לעיר שישאוון, וכן לק"ק תינמילין תעודה 4.
37 ראה תעודה מס' 4, 65.
38 ראה שיש"א א, סי' כט. וכן האיגרת של רבי שלמה אביטבול בתעודה 5.
39 ראה מוצב"י, א, סי' עד. רבי רפאל מאמאן ז"ל העביר אמת מים מן הנהר למקוה טהרה שבנה מחדש.
40 בימי מר"ד רבי פנחס עובדיה, קיימת היתה חברת "נר מצוה" שכל ערב עובר אחד עם סולם מבני החברה, ומדליק נר בתוך פנס זכוכית תלוי מעל הרחוב.

פרק חמישי

מסים

מס השלטונות

אחת מפעולותיה העיקריות של הקהלה היא העלאת המסים לשלטונות; כבר ראשוני המגורשים ראו במס מצוה דתית "ראש הצדקות שבעולם" מפני "שהיא מעמדת הדת ופנותיה, להתיר פס [לפתוח יד] ולתת לצרים הצוררים ולסגור פיפיות השוטנים עלינו תמיד לבלע נחלת ה' ובתת להם המסים והארנוניות אנו הותמין פי שוטנים מלהשטין עלינו" [1]. תפיסה זו רואה בתשלום המס לשלטונות ערך דתי מובהק. "שנתינת המס הוא קיום הדת".

המס העיקרי והקבוע שחייבים להעלות למלך הוא מס הגולגולת ה"גזיא" [1*]. מס זה שבתחלתו הוא אישי, ומוטל על כל גולגולת, נעשה במשך השנים כנראה לשם פישוט גבייתו סכום כסף קבוע שנתי, המוטל על הקהל למלך [2]. קביעת הסכום, היה ענין למשא ומתן בין נציגי הקהל והשלטון. ההגונים במלכים נטו להתחשב במצבם הכלכלי של הקהלות והטילו על העניות שביניהן מס בשיעור נמוך.

פעמים שהמלך מחכיר את מסיו לגוי או ליהודי, והחוכר הוא הגובה את המס בהתאם למה שנקבע על ידי השלטונות [3]. כיון שהקהלה כגוף, העלתה מס כולל למלך נשארה חלוקתו הפנימית בין ה"יחידים", נתונה בידי הקהל. והשלטונות לא נטו להתערב בזה. מנהיגי הקהלה ורבניה גיבשו דפוסי מיסוי התואמים את ההלכה. בהתאם לכך פטרו מתשלומי מיסים תלמידי חכמים [4], זקנים ועניים שאין להם ממה ליתן [5], אלמנות ויתומים

1 כרם חמר תקנה פה. והביאו שם את דברי ר' רפאל נורצי, סאה סולת, [מנטובה, שכא] על החובה המוסרית־דתית שבתשלום המס. ודברים מעין אלו בכד הקמח, לרבינו בחיי, הביא י. בער, תולדות, עמ' 137. מוצב"י א סי' רנג.

1* שובר קבלה על תשלום מס הגזייא ראה תעודה 292.

2 ראה ויאמר יצחק, ב, חומ"ש סי' צד וסי' צז. בין היתר אומר "שהדבר ידוע שבימים האלה אף כסף גולגלתא המוטל אקרקפתא דגברי אין המלך גובה מכל איש ואיש, ובכל ערי המערב כבר יש להם קיצבה לתת כל קהל סך קצוב למלך בכל שנה". וראה תעודה 88 המאשרת את הדברים. וראה עוד בספר הרשב"ץ ח"ג סי' רנ"ד וקנ"ג "כסף גולגלתא המוזכר בגמרא שקורין גיזייא שרעייא".

3 ראה מוצב"י, א, סי' פט. בצפרו היו משלמים את המס השנתי בשנים עשר תשלומים חדשיים ועיין ריב"ש סי' תעה.

4 על פטור ת"ח ממסים ראה שו"ע יורה דעה סי' רמג, סעיף ב, וראה נר מערבי, סי' כד האומר: "אפי' אם גבאי המלך גובה מכל יחיד, הצבור חייב לפרוע בעד הת"ח". תלמידי חכמים שעסקו במסחר והיו משלמי מס, אם חזרו ללמודם פטורים ממסים, אף מחוב של העבר. מוצב"י א, סי' ריב, ריג, רך, רנג, וראה משפטים ישרים ח"ב, סי' קסב; וראה כרם חמר, ב, תקנות, קכו—קלג, קמט—קן. ותעודה 312. שו"ת דברי יוסף בירדוגו ירושלים תשכ"ט סי' שעד.

5 ראה אבני שיש, ב, סי' לג; תעודה 9, אגרת ר' אליהו צרפתי המוחה על כך, שמחייבים גם עניים בתשלום מס גולגולת וסוטים מהנוהג הנ"ל.

בחורים[6], החברים, שעוסקים בגמילות חסדים כגון קבורת מתים וביקור חולים[7], שלוחי צבור מלמדי תינוקות וסופרים הכותבין תפילין ומזוזות וספרי תורה, וסופרי שטרות וטבחי מתא, ואף שמשי בית הכנסת[8]. ויתירה מזו אף עשיר שהוטלה עליו הטלה מיוחדת פטור היה ממס שנה אחת ולאחר מכן כמה שנים, שילם רק למחצה לשליש ולרביע[9]. גם הנגיד בזמן כהונתו[10], משרתי המלך וחצרניו[11] פטורים היו ממסים.

רק לפעמים כשהיו הטלות גדולות, גבו מסים, בדבר המלך, אף מת"ח, עניים אלמנות ובחורים[11*]. כאשר נטל המסים הכביד, נשמעה תרעומת על פטורם של ת"ח שביניהם היו עשירים, ודרשו לשתפם במס. מתיחות נוצרה עקב כך בין החכמים והקהל, וגררה איומים בחרמות וסנקציות מצד הרבנים[12].

לפי מנהג שהיה קיים בכל ערי המערב. משלמים מסים בעיר אותם שגרים בה. סוחרים שכל מסחרם בעיר, אך גרים בעיר אחרת משלמים בעיר מגוריהם[13]. מחוץ לפטורים הנ"ל, חייבים כל שאר הקהל לשלם את המס.

דרכי הגביה

עוד בספרד ידועות היו שתי דרכי גביה: 1) ההוצאות, 2) הפסק. שם קיימים היו חילוקי דעות בין העשירים שהעדיפו את דרך הפסק, לבין העניים והבינונים שהעדיפו את דרך ההוצאות[14]. תופעה דומה חוזרת ונשנית במארוקו אף כאן העשירים העדיפו דרך הפסק שנקראת בלשונם המדוברת קיטעה; "פרידה וקטעה", והבינונים דבקו בדרך ה"הוצאות"[15]. אלא שמהמקורות המערביים נראה שהיו שתי דרכי הוצאות: 1) הוצאה הנעשית ע"י מעריכים בכל הטלה ותשלום מס, האומדים ומעריכים את רכושו של כל יחיד ויחיד ורושמים בפנקס לכל אחד את פרטי נכסיו לפי הערכתם, וכמה הוא צריך לשלם על נכסיו אלה. ונקראו בתקנות "פנקס הפרוטות" או בערבית "זמאם לפלוס"[16]. דרך שניה אם הנערך

6 על פטור בחורים ראה משפטים ישרים, ב, סי' קלב.

7 מוצב"י, א, סי' לא; אבני שיש, ב, סי' צה; תעודה 186.

8 ראה בת רבים רבי יעקב ן' סמחון, ג'ירבה, תשט"ו. ערך מסים, הערות אר"ש המוריה אות יוד. דברים מעין אלו הי' בספרד. תולדות, עמ' 123. כרם חמר, ב, קמה—קן. וראה בספר התשב"ץ ח"ג סי' רנ"ד.

9 ראה מוצב"י, א, סי' רעב.

10 בת רבים הנ"ל, סעיף ט'. אבני שיש, ב, סי' צה; חיי עמרם, סי' יד; תעודה 99.

11 ראה כרם חמר תקנה פח.

11* ראה תעודה 233. וכן ראה תעו' 152.

12 ראה משפטים ישרים, ח"א סי' שפ"א, תעודה 312. אך בימי מולאי ליאזיד שר"י הוטל מס מיוחד על החכמים ראה תעו' 2, 35, 152, 681.

13 מוצב"י, א, סי' רפט; ח"ב, סי' קעו. אמנם בתשו' הרשב"א ח"ג, סי' שצז: "מי שמרויח במעותיו ובסחורתו בעיר אחרת... יכולין הן לומר לו או פרע עמנו וסייענו במס או תלך מעמנו לפי שאתה ממעט בהרוחתינו" אך הוא עצמו מסיים "אבל לכל הקהלות יש להם דינין ותקנות על זה שלא מדין התלמוד ורשאין הן בכך". ועיין עוד בס' ויאמר יצחק, ח"ב, סי' צה.

14 ראה תשובת הרשב"א ח"ג, סי' שצב; הריב"ש סי' תעג. וראה בר, תולדות, עמ' 132, 36.

15 ראה כרם חמר, ב, סי' קנז, קנח, קנט. וראה תעודות 9—10.

16 שם, סי' קנט.

היה טוען שהעריכו רכושו יותר ממה שהוא באמת, אז הוא עצמו מפנקס את רכושו ונשבע שבועת הגאונים לאמת את פנקסו[17]. וכשם שבספרד היו נוטים לדרך האחת או האחרת הכל לפי המקום והנסיבות[18] כך הדבר במערב פעמים שילמו לפי "פסק" ופעמים לפי הוצאות[19]. כששילמו לפי הוצאות שילמו אחוז קבוע מקרקע שיש לו באותה העיר דוקא. על כסף ומטלטלין בעין וכדומה, שילמו אחוז אחר. השיעור היה משתנה בהתאם לגודל ההטלה העומדת לגביה, ולפי הזמן[20]. מי שאין לו רכוש שמים הכנסתו והוצאותיו ולפי היחס שביניהם מעריכים את מסיו[21].

השיעורים הללו היו נהוגים בדרך כלל. אך היו חריגות לפי הצורך והמסיבות[22]. פעמים גובים מחצה בפנקסים ומחצה בהלוואה ברבית מהגויים ומשעבדים להם הסיגא[22*]. נישום שלא היה בידו לשלם, היה צפוי למלקות עד שהיו שהעדיפו להשתמד[22**].

בכל גביה היה נעשה פנקס לכל יחיד ובו מפורטים נכסיו ומה שצריך לתת עליהם, ופנקס זה היה משמש כשטר חוב ואם היה דוחה תשלומו על כל פנים היה נשאר חייב לקהל. ופעמים נזקפים על יחיד פנקסים רבים משנים קודמות ומהטלות שונות[23].

על אף החתירה למס אמת, נמצאו תמיד יחידים פורקי עול שלא רצו לפרוע מס בהסתמכם על מכריהם "ענאייאת" מבין שרי המלך שהגנו עליהם ופטרום לגמרי מתשלומים או הורו שישלמו פחות בהרבה מכפי הערכתם[24]. תופעה זו היתה קיימת גם בספרד[24*]. נגד אלה תוקנו תקנות באיומי חרמות[25]. אך החרם לא יצא לפועל ולא שימשו אמצעי הרתעה יעיל. ובכל דור אנו מוצאים תרעומת נגד אנשי "חסות" אלה.

מנהגים אחרים בענייני מסים שהתגבשו בקהילות המערב במשך דורות מעידים על רגש החמלה שהנחה אותם בקביעת מנהגי תשלום המס. כגון: אם התחילו לגבות מס ולא הספיקו לגבות מיחיד עד שמת אין יורשיו חייבים לשלם את המס[26]; העשיר הגדול שבעיר

17 שם, סי' קנו ותקנה מס' פח. היו מקרים שאנשים נשבעו על פנקסים אבל העבירו נכסיהם לבניהם, ואחר כך נשבעו. בש' תצ"ה תוקנה תקנה מס' 67 כנגדם, שלא תעשינה ידיהם תושיה.

18 ראה תולדות עמ' 132, 136, וכן ריב"ש. סי' תעג הנ"ל.

19 ראה כרם חמר הנ"ל סי' קנז.

20 האחוזים משתנים לפי הזמן והמקום אבל העיקרון שכסף בעין נותנים עליו אחוז יותר גדול מאשר על הקרקעות קיים תמיד. וראה בער תולדות עמ' 123, שם למשל נקבע ½% על בתים וגנים; בתקנות כרם חמר ב, סי' קנו מדובר ⅛% למאה; וראה מוצב"י א, סי' עח מדובר על אחוז קטן מאד על קרקעות וראה עוד שם ח"א סי' רפב; דברי מרדכי סי' יב.

21 מוצב"י, א, סי' עח.

22 שם סי' עח, רפב. ח"ב קעד; דברי מרדכי סי' יב.

22* מוצב"י ב, סי' קע"ד. וראה תעודה 150.

22** מוצב"י שם. או לברוח. ראה תעודה 149.

23 שם א' רי"ב ומשפטים ישרים א' סי' קנח. ותעו' 233.

24 על יחיד שנתלה בגויים הקהל היה רושם את המסים כחוב עליו ומצפים עד שימות השר או שתתבטל ידידותם ואז גובה הקהל את חובו ולזה היו שומרים אצלם כל פנקסי ההערכות שנעשו על אותו אדם. ראה תעודה 52, 155.

24* ר' בר תולדות עמ' 54, 48.

25 תקנות כרם חמר, ב, סי' פח, קנו. על עשירים המתחמקים מהטלה ע"י התלות בשר העיר ראה תעודות 52, 233, 60.

26 מוצב"י, ב, סי' קעט; בת רבים, מסים אות ח.

משלם מסיו כשיעור השני שבא אחריו ברשימה אע"פ שהוא עשיר יותר ממנו[27] בהרבה.

ידוע דרך גבייה אחרת שהיתה נהוגה בפאס במקרים רבים לפיה אומדים קיצבה לראש פורעי המס שלא בהערכה. וכל השאר משלמים יחסית למה ששילם הראש בהתאם לרכושם. אם הסכום שנאסף לא הספיק לכיסוי ההטלה, גובים עוד לפי הצורך ובאותה שיטה[28].

ביחס למעריכי המס השתמשו בדרכים שונות: פעמים הקפידו שהמעריכים יהיו מבין פורעי המס דוקא[29]. ופעמים קבעו שגם הפטורים ממס יכולים להיות מעריכים[30]. במקרים של חיכוך בין הקהל בעניני הערכה חכמי פאס המליצו שיושיבו 3 כתות מעריכים וכל כתה תהיה מורכבת מבעלי אומנויות, בעלי משא ומתן, ותלמידי חכמים. כל כת תעשה הערכה נפרדת, וגובים מהמוערך את הממוצע של שלשת ההערכות[31]; אם המעריכים הם משלמי מס, קודם שתתפרסם ההערכה יעריכו את המעריכים[32] בתקנה שנעשתה בפאס בשנת שס"ח מדובר בבחירת "מכל מלאכה ג' אנשים יראי אלקים והם יחקרו וידרשו בפנקס ויאמרו מה שראוי לתת[33]; בתשובות אחרות מדובר על י"ב אנשים או "י"ח אנשים כמנהג"[34]. המס היה נגבה בדרך כלל על ידי הנגיד כשלידו משרת הקאייד[34*]. לאחר שנאסף כסף המס על ידי הקהל נמסר לשלטונות. אופן מסירתו לשלטונות היה כרוך כנראה בטכס משפיל[35] למוסרי אותו.

27 מוצב"ר, א, סי' רמט, רן; ח"ב, סי' קס, קסא, הלכה למשה חומ"ש סי' ן; נופת צופים חומ"ש סי' רסא; הנימוקים שנתנו בזה שלא תשלוט בו עין הרע ושלא יצא לו שם בגויים ויתנו עיניהם בו ובממונו. וראה תעודה 511.

28 ראה דברי מרדכי סי' יא, יב.

29 דברי מרדכי סי' יא. הטעם שהם יודעים בטיב משאם ומתנם של הנישומים ובכחם להעריכם הערכת אמת מה שאין כן אותם שאינם משלמים מס, שבדרך כלל אינם אנשי מעשה ואינם יכולים להעריך כראוי.

30 שם סי' יב.

31 מוצב"ר, א, סי' ריג, דברי מרדכי סי' יב. וראה עוד בספר ויקרא אברהם דף קכ"ז ע"ד.

32 מוצב"ר א, סי' ריג. והטעם כדי שלא יעריכו אותם למעלה משיוויים כנקמה על הערכתם.

33 כרם חמר, ב, תקנות סי' פח. וראה תעודה 473, 524.

34 שם, סי' קנו; בדומה לכך בספרד. ראה, תולדות עמ' 137.

34* ראה אבני שיש, ב, סי' צה.

35 לפי מה שסיפר לי מור אבי הרב ישמ"ח עובדיה ז"ל מה שראו עיניו בצפרו ומה שקיבל מדורות ראשונים, היו ראשי הקהל יוצאים למגרש הידוע בשם "מאשאי" ונותנים להם לחכות זמן רב, והיה כל אחד מהם מחזיק בידו חלק מסכום המס, השר ופמליתו באים אליהם וכשמקבל כל אחד מבני הפמליא את המס מידי כל אחד מראשי הקהל. חובט על ראשו ביד ימין כשידו השמאלית מתחת לסנטירו. טכס זה נקרא בשם "תזוא וערמוס"(?) וכשפונים היהודים ללכת מעפרים אחריהם בעפר. תיאור זה אמנם לא נרמז בשום מקור אחר אך כנראה שרד מימים קדמונים לפחות בעיירות קטנות כמו צפרו, ותפקידו אולי להמחיש היותו מס גולגולת. השווה לזה המכתב שנשלח מקהלת טולושא, שהנוצרים היו מכריחים את היהודים לנדב בחגי נוצרים עשרים ליטרות שעוה להדליק בכנסיות. ויותר מזה כי מנהגם היה לפצוע את השליח שהביא את השעוה. ומבקשים הם מרב חסדאי אבן שפרוט שישתדל לבטל את הגזירה", מורי הדורות פ. מאיר וכסמן, יבנה ת"א, תשל"א.

מלבד מס הגולגולת היו מסים ותשלומים אחרים מוטלים על הקהל כגון מס החגים[36], מס הארחה, מס אלסאקא[37], מס אלמלזומא, והוא השתתפות בהוצאות חצר המלכות, מס אלמסאהרא[38], וכן עזרה לחתנים מבית המלוכה[39]; מנחה למלך או לאחד מבני משפחתו לרגל ביקורו בעיר. וכן תשורות לה"אלשורפא" שבעיר[40]. מלבד אלה, היו הטלות שהמלך הטיל על הקהלות לצורך מלחמה או בניית עיר[41] וכדומה.

אנגריא

היו אף עבודות גופניות שהיהודים נדרשו לבצע בתור אנגריא[41*]. אמנם מדי פעם היו מלכים שצמצמו הטלותיהם על קהל צפרו בגלל עניותם כגון מולאי מוחמד תקי"ז—תק"ז (1757—1790) שפטר אותם מכל חובות המלך מלבד 15 מתקאל לחדש שהיו נותנים ביד בנו מולאי עלי. וכן מולאי סלימאן שאף הוא הקל מעל היהודים את עול המס, אך לא תמיד בוצעו הוראות המלך לפי רוחם, השרים התעלמו מהם וחייבום בתשלומים שונים. ולעומת מלכים אלה שהתחשבו במצבן של הקהלות ידועים מלכים אחרים אשר גבו וחזרו וגבו הטלות ומסים מהקהלות. כמו כן כאשר קהל אחד לא שילם ההטלה שעליו לשלם למלך בזמן הנקוב, הוטלה על שכם כל שאר הקהלות[42].

מלבד המסים הכלליים המוטלים על הקהל היו מסים עסקיים המוטלים על בעלי מלאכות כגון על השולחנים. הרצענים שהיו צריכים להעלות מס מיוחד מטעם המלך ושרים ונגידים ויועצים[43].

36 ראה תעודה 289. שנזכר מס החגים. והוא מועלה לשר ולשורפא. על מס הארחה ראה תעודה 290.

37 ראה תקנה מס' 154. על סאקא די טאבא שהיתה נחכרת לפרטים או מוטלת כמס ע"י המלך על הקהלות, והם חוכרים אותה חכירת משנה. אבני שיש, א, כג.

38 מס בשם זה לא נודע מהו ונזכר באבני שיש א א, סי' כג וסי' סז ובס' מוצב"י א ע"ג ושם נזכר מס הסוקאר.

39 ראה תעודה 229; תשורה לחתן המלך.

40 ראה תעודה 213 על מנחה בביקור בן המלך; מוצב"י, ב, סי' קעד; וכן תעודה 258, 229. וכן אבני שיש ב, סי' ח. על תשורות לחתן המלך מולאי למאמון ולשורפא שמבקרים בעיר.

41 ראה תעודה מס' 2. להטלות אין גבול ואין חוקיות. כשהמלך רוצה הוא מטיל על הקהלה לשלם כל סכום שקובע, ושנראה לו. מולאי סמאעיל היה אחד המלכים שהטיל וחזר והטיל ולקהלות לא היה פתחון פה לפניו והיו צריכים להשביע את רצונו. מולאי ליאזיד אף הוא הטיל הרבה סכומים על הקהלות; כשהפלשתים הברברים התמרדו והצליחו לתפוס את רסן השלטון לזמן מה, מיהרו להטיל הטלות וקנסות על הקהלות. ראה תעודה 266 על ההטלות של ה"אמהאוס"; תעודה 2 הטלה על ר' שלמה ור' שאול אביטבול ע"י מולאי אליאזיד.

41* עיין מוצב"י, ב, סי' קיט חק ומשפט עא ומו"א ז"ל סיפר לי ששמע מזקן אחד שהשתתף בבנין חומת העיר בימי מולאי סלימאן.

42 ראה תעודה 152. וראה בספר השמים החדשים כאזאבלאנקא תרצ"ט, דף מ"א ע"ג: "שהחכם כהר"י דיוליה חייב למלך חוב גדול מאד ולא מצאה ידו די השיב לו והטילו המלך על כל הקהלות . . .".

43 ראה מוצב"י, א, סי' שמה על מס ששילמו השולחנים, וכן תעודה 211 על מס הרצענים וסוחרי העור.

מסי קנייה המועלים למלך כגון מס "אלקללא" על שמן. על כל מדת שמן שילם מוכרה 2½% ממחירה [44]. חוץ ממסי "אלמיזאן" ול"עשאר" שהיו על כל סחורה הנשקלת והנמכרת. מסים אלה היו בדרך כלל נחכרים על ידי המלך לגוים או ליהודים. והיו מועלים לקוניהם. כמובן שהיו מוטלים על כל האזרחים (גם הערבים) ולא רק על היהודים.

מס אחר היה מועלה למלך מטעם קהל צפרו, והוא הספקת "הבורית" הדרושה לחצר המלך במכנאס. מס זה היה מועבר למלך על ידי קהל מכנאס [45]. מסים אלה דלדלו את הקהלה [45*]. ופעמים רבות כשלא מצאו במה לשלם למלך לוו כספים ברבית מאת הגוים ופעמים מכרו או משכנו את רכוש ההקדש של העניים. וכן אנו מוצאים שהגוים עיקלו את שכירות חנויות ההקדש על חוב שהקהלה היתה חייבת להם [46].

44 שו"ת הרב שלום אזולאי בכ"י שברשותי.

45 ראה תעודה 154.

45* הכבדת עול המסים היתה מורגשת במדה חזקה בימי ר' שאול אביטבול בתעו' 21, אומר שהפסיקו מחית בני העיר.

46 ראה תעודות מס' 112, 136, 184, 150.

פרק ששי

מוסד החזקה

הסכמות החזקות, והמנהגים שנתגבשו מסביב להן שונים הם ממקום למקום. ש"הסכמת החזקות שהביא הרב כנה"ג [1] משונים מתקנות החזקות שהביא הרב גו"ר [2] "ואנו אין לנו אלא מה שתיקנו רבותנו חכמי המערב" [3]. ואכן, שונים עניינות החזקות במערב מאלה הידועים באשכנז ותורכיה. במערב אין הישיבה בעיר באה מכח אישורו של הקהל, כל היהודים הנמצאים במדינה הם אזרחי המלך ובני חסותו (דמיין) ולפיכך רשאים לעבור מעיר לעיר להתיישב בכל מקום במדינת המלך, ובלבד שימצאו לעצמם שדה מחיה. אפילו שיכונם של יהודים בשכונות מיוחדות מאוחר הוא, והחל בתקופת מולאי סלימאן. לפני כן יהודים ישבו בתוך העיר בין הגוים [3]*. ודומה שהקהלה, אינה רשאית למנוע ישיבתו של יהודי איזה שהוא במללאח. כתוצאה מכך מצויה ניידות רבה בין היהודים מהכפר לעיר מעיר לעיר מדרום לצפון ומצפון לדרום, בכל שטח המדינה.

הפעילות הכלכלית

גם בתחום הפעילות הכלכלית כל יהודי שבחר לשבת בקהלה רשאי לעסוק בכל מלאכה ומשלוח יד, מסחר או משא ומתן כאות נפשו, עליו למצוא רק מי שילמדנו ולאחר מכן אנשים שיאמינו בו ויעסיקו אותו. גם במסחר, אם בעל יזמה הוא, ובידו הון משלו או משל אחרים חפשי הוא להתחרות עם כל יהודי אחר, ולהעלות מחיר כל סחורה המוצעת לשניהם על ידי הגוים. להוציא מקרים שיש בהם משום הסגת גבול "ועני המהפך בחררה" [4] כגון יהודי שקנה "לגלסא" משר הכפר לשנה או יותר, שיכול למנוע מאחרים להסתחר באותו כפר אלא אם ישתתפו בדמי החכירה [4]*.

רכישת קרקעות

כל יהודי ואפילו מעיר אחרת רשאי לקנות קרקעות בכל מקום שתאוה נפשו ואין כל הבדל בינו ובין תושב עיר אחרת. ואף יהודי ממדינה זרה ורחוקה יכול היה לקנות קרקע וטלטל ככל שתמצא ידו [5].

מבחינה זו הפעילות הכלכלית בקהלות אירופה [6] המוגבלת ליחידי הקהל בלבד שונה היא

1 כנסת הגדולה, חומ"ש סי' קמ.
2 גנת ורדים, ח"ב, כלל ו, סי' א.
3 לשון רבי עמור אביטבול בספר מנחת העומר, חומ"ש, סי' מא.
3* ראה תעו' 91; וראה ד. קורקוס, יהודי מארוקו ושכונותיהם, ספר זכרון א. אלמאליח עמ' 72—71.
4 עיין חומ"ש סי' רלז סא; אבני שיש, א, סי' סז. משפטים ישרים, ב, סי' לג.
4* ראה תעודה 175.
5 ר' יעקב מלכא נר מערבי, ירושלים תרף, סי' קי.
6 על החזקות באשכנז ופולין ראה מ. סימיאטיצקי, חזקת הקהלה בפולין, המשפט העברי קובץ ה, עמ' 199 — ואילך.

מזו שבקהלות המערב, הפתוחה לכל. ולא שקצרה יד הקהלות מלתקן תקנות מגבילות מעין אלו, אלא שלא עלתה על דעת איש להערים מכשולים על אחיהם הבאים מן החוץ להתיישב בקהלה. יתירה מזו, סוחרים הנושאים ונותנים בעיר אחת, וגרים הם ומשפחתם בעיר אחרת קובעת התקנה שעליהם לשלם מיסים דוקא בעיר המגורים ולא בעיר בה סוחרים [7]. ולא עלתה על הדעת לשאול במסחר הם אתנו, ובמיסים הם אחרים?! שכיון ששילם מיסים בעיר מגוריו פטר את עצמו. נוהג זה יש בו כדי להעיד על ראיית כל קהלות המדינה כחטיבה אחת.

חזקת ישוב

שני סוגי חזקות ידועים במארוקו, סתם חזקה וחזקת יישוב.

החזקה. קרקע של יהודי שמכרה לגוי נשארת בה למוכר זכות "חזקה". כל יהודי שישכור או יקנה הקרקע ההוא מן הגוי חייב להעלות שכר ליהודי בעל־הקרקע־לשעבר ורשאי היהודי לפדות ממנו תוך שנה ובתקנה מאוחרת כל זמן שירצה [7*]. הנימוק שניתן לתקנה זו הוא "לעשות תקנה למתמוטטים ומצטרכים למכור קרקעותיהם לבל ישחיתו נחלתם... ואז יש להם תוחלת אולי יחֹנן ה' ויחזור גם הקרקע לבעליו. וכשיחלש כח הגוי מאיזו סיבה מיד חוזר וניעור כח הישראל המחזיק, וגם את הכל יקח" [8]. הביסוס המשפטי שנתנו לזה [9] אינו אלא לסבר את האזן, עיקר התקנה בא מתוך דאגתם לפרט לבל תמוט ידו ויאבד נחלתו.

סוג שני של חזקה נקרא **חזקת יישוב או "גולסא"**. והוא שאם היהודי שכר קרקע מגוי יש לו עליו חזקה ואין יהודי אחר יכול לשכור קרקע זו, אלא בהסכמתו של השוכר הראשון. והשוו זה לעני המהפך בחררה [10]. ואף אם עזב את העיר לא איבד השוכר הראשון את חזקתו; ואף אם היתה עזובה למעלה מג' שנים לא איבד בעל החזקה את חזקתו [11] נוהג אחר אם בעת בניית הקרקע סייע יהודי באיזו צורה בידי הגוי, קונה המסייע חזקה על קרקע זו ואין אחר רשאי לשכור בית זה אלא בהסכמת היהודי המסייע. החזקה אף נאמדה ונקבע לה

7 עיין בת רבים, ערך מסים, סעיף ו.

7* אבני שיש, ב, קיב.

8 אבני שיש, ח"ב, סי' מז; כרם חמר ב, תקנה עד. וראה בענין זה שם תקנה עו ותקנה דומה לה בעיר צפרו, תעודה מס' 63.

9 הם ביססו את זה על ההלכה שאין גוי קונה מישראל אלא בכסף ושטר. ועל פי רוב כל ישראל מוכר ביתו לגוי רק בעד חוב קדום ואין כאן קנין. ראה דברי הרב יעבץ שהובאו באבני שיש ב, סי' ס; ובאבני שיש, א, סי' לה, כותב שהחזקה הרגילה מדין סיקריקון נגעו בה. וקרובים הדברים אלו לאלו.

10 דברי מרדכי, סי' ז.

11 דבר שמואל סי' עג וסי' כט. ועיין אבני שיש, ב, סי' כא פרטים בענין זה. וראה חק ומשפט ע"ח הרואה בחזקה שנחרבה יאוש בעלים וגמר זכותם. ודבר זה שונה ממנהגי החזקה בערי המזרח לפיהם העוקר דירתו מאבד חזקתו. וזה שוב מבליט את הגישה הכוללת הרואה אדם הגר במערב כאזרח כל הערים, (ראה דברי חו"ר מראקיש שהובאו בדבר שמואל, שם).

שיעור של רבע מהשכירות, כלומר בעל חזקה כאילו יש לו רבע באותו נכס[12], ולפעמים לקח יותר[13]. חזקות אלו נפסקו רק אם יד המלך באמצע[14].

מנהגים אלו ודאי לא יכלו להתקיים אלא בעלימותם מידיעת הגויים[14*]. כל זמן שהגויים לא ידעו עליהם שגשג והתפתח מוסד החזקה. משנתגלו לגוים "מסתרי החזקה" היה הגוי הקונה מבקש מהמוכר שיכתוב בשטר שמוכר לו גם את החזקה. ואף על פי כן נשארת ליהודי המוכר חזקה דחזקה. השוה לחלק ה־16 מכל הקרקע[15], אך גם את זה ידעו הגוים והיו מבקשים שיכתבו בשטר שהמכר כולל חזקה דחזקה. בימי מולאי עבד רחמאן, הכירו אף הגוים בזכותו של השוכר הראשון בעל החזקה "וגם המלך הכיר בטיב החזקה. ומחזק ידי בעלי החזקה והדבר לא נשאר מסתורין". ואפי' הגויים בינם לבין עצמם היו מוכרים חזקות וקראו לזה "מפתח" כלומר דמי מפתח[16]. לפנינו נוהג יהודי שחדר אף לגויים בהשפעת שכניהם היהודים.

אופן אחר בקנין אדמות הגויים, שגם בו היתה נהוגה חזקה הוא ה"גזא" שרבני המערב זיהו אותו לחזקת "המוקטעה" הנזכרת בספרי הפוסקים חכמי תורכיה. שענינה חכירת קרקע עולמית. הדבר היה נהוג בעיקר בקרקעות הווקף המוסלמי שלפי דתם אסור למוכרם. הם חכרו את הקרקע ליהודים על מנת לבנות עליו והיהודי העלה תמיד דמי חכירות כפי מה שהסכימו ביניהם[17]. גם ב"גזא" הנ"ל. נשארה החזקה ליהודי בין אם מכרה לגוי אחר או אם נחרבה[18].

12 אבני שיש, ב, סי' לח, ס, וצו.

13 שם סי' עט.

14 שם, סי' מז.

14* עיין בתעו' 63, חרם שהחרימו הקהל מי שיגלה הסוד לגוים. לפעמים הרבנים בטלו את החזקה אם הקרקע היה בבעלות האלסרפ"א "ואף אם כבר החזיק איזה ב"ב אין במעשיו כלום והכל הבל לפרוק איבה ולרחם על שה פזורה ישראל" ראה תעודה 590, 595.

15 שם, סי' פא וסי' צו. וראה שם בחלק א' סי' נ"ב שכתב: "ומה גם דבזמנינו זה בהגלות נגלות להם סתרי היהודים שהיהודים נוטלים עמהם בהנאה גובין מהם ההוצאות ופעמים באים עליהם בכמה עקיפין לסלק הנאת בעל החזקה במה שסוגרים המדור או לעשותו אוצר או להכניס בו גוי אלם".

16 עיין דבר שמואל, חתום"ש, סי' כט. וסי' מב.

17 אבני שיש ב, סי' פב. ועיין בס' מגחת העומר חומ"ש, סי' צב שר' שלמה אביטבול נוטה לחלק בין המוקטעה שהשכירות בה היא קבועה לתמיד והוי כמכר ובין הגזא, שמידי כמה שנים שמין מחדש את הקרקע ע"י "שיוך נצ'ר" [= שמאים] וקובעים מחדש את החכירה לכמה שנים נוספות. ומבחינה זו סכום החכירה אינו קבוע. וראה תעודה 505.

18 שם. ור' תעודה 114.

פרק שביעי

המנגנון

בסכום הדברים דלעיל, אנו רואים שהנהגת הקהלה מורכבת משלשה גופים: א) דייני העיר ולידם החכמים הרשומים[1]. ב) טובי העיר ולידם המועצה — המעמד. ג) הנגיד. הנהגה זו שמרה — כלפי חוץ — על מערכת יחסים תקינה בין הקהלה לבין השלטון, וכלפי פנים — שמרה על ערכי הדת והמוסר, ושקדה לטפח בקהל יחסי חברה הגונים שהתבטאו בדאגה לעניים ומעוטי יכולת, לתלמידי חכמים ובני תורה. היא גם דאגה לספק צרכי דת וצרכי צבור שונים.

כחם השלטוני של הדיינים וטובי העיר, בא לידי ביטוי באמצעותו של הנגיד, שהוא המשטרה של הקהל, ומאחריו עומדת תמיכת השלטון. בהתאם לנ"ל, יחידי הקהל כפופים לשלש מערכות־חוק. האחת היא ההלכה, המיוצגת על ידי הרבנות. בחברה זו אין עוררין על סמכותה של ההלכה בחיי הפרט והצבור, וממנה שאב מוסד הרבנות את כחו. אף השלטונות הכירו בסמכות ההלכה לגבי היהודים[2]. כל יחיד מצווה להרכין ראשו בפני דייני הקהלה, והחלטותיהם, בכל ענייניו. מובן מאליו שהמרגיש את עצמו נפגע ממשפט של הדיין ניתנת בידו האפשרות לפנות לחכמי עיר אחרת לשטוח את טענותיו בפניהם. וכך למצות עד תום את ההליכים המשפטיים.

המערכת השנייה היא: מערכת התקנות. הן אלו שנתקנו על ידי רבני וטובי העיר של דורות קודמים ומחייבים כל דור כל עוד לא ביטלום. והן אלו שנתקנו על ידי טובי ורבני העיר של הזמן לגדור פירצות בחיי הקהילה. ברבות מתקנות אלו חותמים החכמים־הדיינים לאשר שאינן פוגעות בהלכה, אך הם טבועים בחותמם של טובי העיר, שהם היוזמים והקובעים את גדרי התקנה[3].

המערכת השלישית: הם בחוקים של המלך, או השר נציגו, שאע"פ שדרך כלל לא התערבו בחייה הפנימיים של הקהלה, אבל הוציאו פה ושם דָהירים וחוקים שלטוניים הנוגעים אף לקהלה כחלק מן העיר. הפיקוח על שמירת חוקים אלה. נתונה בידו של הנגיד, והעובר עליהם נמסר לשלטונות בידי הנגיד. אין השלטון בדרך כלל תופס ישירות את העובר על החוק, אלא פועל דרך הנגיד.

1 שגם הם מילאו תפקיד בחיי הקהלה, בהיותם סופרים, שוחטים, מלמדי ומרביצי תורה. ראה לדוגמא תעודה 45.

2 אמנם בתקנה של שנת יג"ן הובאה בס' חיי עמרם סי' מב עמ' 93, נאמר: "ולפי שראו החכמים . . . מאמר אדוננו המלך יר"ה והשופט עז"א שהיהודי עם היהודי לא ידונו כי אם לפני דייני ישראל". אך כנראה חוק זה לא בוצע הלכה למעשה תמיד, כי בכמה מקומות ובחיי עמרם שם, אנו שומעים על יהודים שנידונו בפני ערכאות של גויים. ועיין שו"ת רדב"ז סי' סז האומר שבדיני ממונות יש להתחשב בשטרות הגויים דאל"כ נפיק מינה חורבא הובאו דבריו בשיש"א א, סי' מא.

3 ראה התקנות 60, 62, 63, החתומות בידי הנגיד יהודה ן' הרוש.

מקומה של ההלכה

כפיפות הפרט לשתי המערכות הראשונות היא כפיפות מרצון. יהודי הדבק בדתו, כופף את עצמו מרצון למצוות התורה ותקנותיה, אך שבכל זאת מי שמלאו לבו לתבוע חבירו לערכאות של גויים, לא נמנעו הללו מלדונם, על אף היות בעלי הדין יהודים.

כאמצעי הרתעה לבלתי גשת לערכאות של גויים, שימשה ההלכה[4], והתקנות שחיזקוה בהטלת קנסות וענשים אחרים[5]. באיסור והיתר ודיני אישות, ודאי הסמכות הבלעדית נתונה בידי הרבנים בלבד[6]. והמלך אף מזהיר את שריו ויועציו לבל יעבירו את היהודים על דתם[7].

ההנהגה בפעולתה. שום מנגנון פקידותי המקבל שכר מקופת הקהל לא עמד לרשות מוסדות ההנהגה הנ"ל: טובי העיר פעלו על בסיס של התנדבות ולא קיבלו שכר. הרב, שהוקצו לו הכנסות בית הכנסת כשכר טורחו, והנגיד שקיבל לפעמים שכר מהקהל[7*], לא נעזרו אף הם בידי פקיד או מזכיר מטעם הקהלה.

כוחה של ההנהגה. עם זאת ברור שהנהגת הקהילה מקנה לתופסיה עמדות כח והשפעה. הן מפני שהציבור למוד לציית לדברי המנהיג ולכבדו, והן משום שעסקן הציבור, עסקנותו מביאתו להיות מעורב עם השר ופמלייתו ופעמים אף עם המלך ושריו[8] וודאי, שטובת הנאה צומחת לו ממגעים אלו על אף הסכנות הכרוכות בכך לפעמים. וזה מלבד המגעים עם עשירי ונכבדי הקהל, שגם הם טובת הנאה בצידן ולכן יש להניח שנמצאו קופצים על עמדות אלו דרך כלל[9]. ההתחרות על עמדות השפעה אלו, ענין היא רק לשכבה האמידה שבעיר ובנדון דידן — ק"ק צפרו — שכבה דקה של סוחרים ובעלי תעשייה שרק מהם אפשר למנות מנהיגים. השכבה הנמוכה של בעלי מלאכה, סוחרים זעירים, פועלים ושאר חברי הקהל המספיקים למחייתם בדוחק, והיוו את רוב מגינה של העיירה, הועמדו מחוץ למשחק כוחות זה, והענין כאילו לא נגע להם.

כפי שנזכר לעיל, אין בחירות כדי למנות טובי העיר. וחברי המועצה היוצאת — אם היא יוצאת — ממנים אחרים במקומם[10]. בדרך זו רק משפחות מספר היו מועמדים להנהגת הקהל. משפחות אלו היו: הכהן, בן־הרוש, אזולאי, אלבאז, מאמאן, גבאי, בן חמו, אביטבול, אג'ייני, אפריאט, בן־זכרי, עטייה, עובדיה, עולייל. ודאי קיימת היתה התחרות בין משפחות אלו, שכולן שאפו להיות בין הקובעים בקהל. בדרך זו יכלו להשפיע ולהשיג טובות הנאה למשפחותיהם וקרובים. אם תלמידי חכמים הם — לקבוע עבורם מנה נאה בפרס השבועי; בשררת השחיטה או ה"ספרות" ועוד. ואם עניים הם להשיג עבורם הון

4 שו"ע חומ"ש סי' כו, סא.
5 ראה חיי עמרם בסי' הנ"ל.
6 ר' שו"ת רדב"ז הנ"ל.
7 דבר שמואל, חומ"ש סי' סא, דף צח, א; דהיר תעודה 291.
7* ראה חיי עמרם סי' יד "ולא היה נוטל מהם שכר כדרך הנגידים שנוטלים שכר על עמידתם על הציבור". בתעודה 125, נתנו הקהל קרקע־ציבור לר' רפאל מאמאן כשכר על נגידותו.
8 ראה תעודה 59.
9 אם כי אנו מוצאים שאחדים ברחו מתפקידים אלה בגלל הסכנות הכרוכות בהם (ראה תעו' 92) אבל יש לראותם כיוצאים מן הכלל.
10 דבר מעין זה בטורקיה ראה שו"ת מהרשד"ם.

בתורת עיסקא ולתמוך בידם בדרך זו או אחרת. השפעתם של מנהיגי הקהל גדולה היתה גם בקביעת דברים ש ב ש ר ר ה.

מוסד השררה. אחד המוסדות שהאריך ימים עד עכשיו. הוא מעוגן בהלכה, האומרת שמי שזכה במינוי לתפקיד שיש בו שררה, זכה לו ולזרעו עד עולם, אם זרעו ראוי למלא מקום אבותיו[11]. התפקידים שהיו עוברים מאב לבן מכח השררה היו בעיקר דיינות, שחיטה — ובדיקת טרפיות, שליחות צבור בבתי הכנסת הציבוריים. השחיטה ובדיקה בצפרו היתה בידי בני כמה משפחות שהבולטות ביניהן הם אביטבול[12], ז' זכרי, אלבאז עולייל[13] ועוד. גם שליחות צבור עברה בירושה מאב לבן. וידועה פרשת תביעתו של ר' משה ן' חמו נכדו של מהר"מ ן' חמו הגדול לשררת השליחות־צבור מכח זקנו[14]. כשרצה ר' שלמה אביטבול הדיין לבנות בית כנסת משלו, רצו למנעו מכך ז' טובי העיר, בטענה שאין לו "חזקת בתי אבות"[15].

שררה אחרת היתה: עריכת חופות ושבע ברכות לחתנים, ורשום נדוניות, שהיו בחזקת משפחת אלבאז[15*].

דומה שהשררה יכלה להחזיק מעמד זמן רב, רק מפני שהמשפחות שזכו בה היו בדרך כלל מפני העדה, וקרובים להנהגה, ועמדתם המבוססת בחברה בנוסף להשענותם בהלכה עמדו להם. ואף אם בתפקידים הנ"ל אין יכולת מרובה בידי המנהיגים לשנות פני הדברים המעוגנים בהלכה, הרי בשטחים רבים באו לידי ביטוי כחם והשפעתם. כגון מינוי הדיינים והקצבת שכרם; מסירת שררות חדשות[16] או צירוף אישים חדשים לשררות הקיימות, משרות שנתפנו מחסרון יורש הממלא מקום אבותיו: וכן במישורים אחרים כגון נתינת קרקע ציבור לפירותיו לעני או לתלמיד חכם[17]; מסירת הון בתורת עיסקא לסוחר שזקוק לתמיכה.

ההנהגה כפתה את החלטותיה ותקנותיה על הציבור. ואמצעים מרובים עמדו לרשותה. בנוסף על הטלת עונשים[18] ומאסרים דרך הנגיד, השתמשו באמצעי הרתעה כגון שלא

11 הרמב"ם הלכות מלכים פ"א, ה"ז: וראה ויאמר יצחק ח"ב, סי' קב, וחיי עמרם סי' ו.

12 תעודה 20 תקנ"ט מאשרת את משרת ה"שחיטה" בידי ר' שלמה אביטבול. ורבי אליהו צרפתי פוקד לתת את המגי"ע לו מכח השררה. ב"קבלת" השחיטה של ר' מימון אביו "כתוב ובלעדיו לא ירים איש את ידו לשחוט" (תעו' 13).

13 ראה תעודה 44. בשנת תרצ"ג כשרצה ועד הקהלה לצרף את מר אבי הרב ישמ"ח עובדיה זל"ה לשוחטים, הצטרך לפצות את בעלי השררה בטובות הנאה שונות (תעודה 415).

14 ראה מוצב"י, ח"א סי' מז. ועוד. וראה תעו' 11, 126 בענין שררת בית־הכנסת הגדולה. מכח השררה המשיכו כמה משפחות ליהנות מהכנסות ביהכ"ן הנז' אף שלא מילאו מקום אבותם והיו עשירים, עד שועד הקהלה תבעם לדין. ראה תעודה 286.

15 ראה תעו' 123, 133, 204, 205.

15* על שררה מעין זו עיין מהריק"ו בסוף שורש קס"ט.

16 ראה תעו' 38 שלא לתת שררות כי אם בהסכמת כל היחידים. מתקנה זו משמע שאחדים מהקהל מסרו על דעת עצמן משרות והנאות ונגדם תקנו שכל היחידים צרכים להסכים. ראה גם תעודות: 11, 38, 69, 98, 107, 108, 115, 117, 123, 126, 127, 132, 133, 204, 205, 233, 265, 286, הדנים בסכסוכים הנובעים ממוסד השררה.

17 ר' שם בתעו' 38.

18 ראה תעודה 41 שהטילו קנסות והנגיד גבה אותה. וראה תעודה 114 קנס לזכות שר העיר.

לערוך חופה וקידושין אלא למי ששילם חובותיו במס הקהל; או שלא יקברו את מתו אלא אם ישלם חובותיו[19] במסים או בנדבות החגים.

דמותה של ההנהגה. דומה שמנהיגי ק"ק צפרו בפרט, וכל הקהל בכלל, חזקים באופיים היו "טרחנים וסרבנים", ונוהגים נשיאותם ברמה. הם רצו שהדיינים והרבנים יהיו כפופים להם משום כך פעמים רבות היתה אי הבנה בין הרבנים ובין יחידי הקהלה. הרבנים מטיחים דברים נגד הקהל. הדבר הביא לעתים עד לבריחתם של החכמים מן העיר. ר' יוסף עטייה ברח לפאס ולא חזר עד שהכתיב תנאים לקהל[20]; ר' שאול ישועה אביטבול אף הוא כמעט שסילק ידו מלשפוט את העם[21] וברח לפאס[22]. אף חתנו ר' יהודה אלבאז עברו סכסוכים בינו ובין הקהל[23]. בין התנאים שמתנה ר' יוסף עטייה על הקהל לפני שובו לצפרו, בולט התנאי שלא יגשו למשפט לפני חכמים בערים אחרות. נוהג כנראה היה בצפרו שבעלי דין שחוייבו בדין מנסים היו להחזיר המשפט לפני דיינים מערים אחרות, ולא קיבלו את מרות דייני עירם. קשיותם של יחידי הקהל משתמעת גם מתעודה אחרת: ר' אליהו צרפתי דן ומפשר בין שמואל ן' חמו ויצחק ן' שטרית מראשי קהל צפרו ובהכירו את אופיים העז וסרבנותם משתמש בלשון פקודה והכרעת עניינים בכח. הוא כותב: "אשר על כן גזרתי אומר וכן אמרתי בגזירת עירין פתגמא ובמאמר קדישין שאילתא חוקה חקקתי גזירה גזרתי שלא יגבה... שכך עלתה הסכמתי ופסקתי להם בעת שנתוועדו לפני לדין ואין לזוז מפשרה זו שהיא כעין דין ואין לשום ב"ד ליזקק להם שלפני נגלו נכלים של כל אחד מהם"[24].

במאבקם על תפישת עמדה בהנהגה, נעזרו המועמדים בבני משפחתם וקרוביהם. קבוצות המאבק התגבשו על פי ההשתייכות המשפחתית. המשפחה עומדת כיחידה מאחורי המועמד המשתייך אליה. בשנת התפ"ג תוקנה תקנה לבל "ימנו נגיד ממשפחת ן' הרוש[25]. וזה בעטיו של אחד מהם, יהודה בן הרוש שהשתלט על הנגידות בזמנו.

משכבה עליונה זאת של הנהגת הצבור הרבנית והחילונית התבססה והתבצרה ההנהגה לדורות. המשפחות המכובדות, מורישות יחד עם רכושן גם את מעמדן וכבודן לבניהם אחריהם. ברבנות הושג גם מכח ההלכה של ה"שררה". אבל עם זאת אין הדרך סגורה לגמרי בפני משפחות אחרות. אחת הדרכים לעלייה בסולם החברתי, היתה יכלתו של יחיד לפלס לו דרך אל השר. היו יהודים מאותם שסובבו בכפרים שהצליחו להתקשר עם משפחה

19 ראה תעודה 18. וכן תעודה 325, 60.

20 ראה תעודה 167.

21 ראה שיש"א, א, סי' ו שכותב: "ומחמת שלא הייתי מצוי במעמדם [של ז' טובי העיר] כדרכי למנוע רגל מנתיבתם שלחו אלי לדון.... ולא רציתי ליזקק בדינם כי אנכי ידעתי כי מאשרי העם הזה מתעים... ומה יעשה טלה אשר לא ידע לעשות חונף משפטי תמים דעים. כי אם לימנע ולהתרחק מעל משכנות הרועים..." בשנת תקמ"ט סילק עצמו מהרבנות אבני שיש, א, סי' טז. ועיין בהקדמת מר אבי הרה"ג ישמ"ח עובדיה זלה"ה לאבני שיש ח"ב. [וראה גם תעודה 121 מימי ר' משה ן' חמו, שבה מדבר על קשיות הקהל].

22 ראה תעודה 85.

23 ראה תעודה 231 ובהקדמה לס' חיי עמרם.

24 ר' תעודה 148.

25 ר' תעודה 187 ואבני שיש, ב, סי' צה.

מכובדת זו או אחרת מן הגוים. אם עזר המזל, ואותו גוי נתמנה על ידי המלך לשר, הופך היהודי שלו, המכיר אותו, לאישיות מבוקשת בחברה היהודית. מעמדו בחצר השר הגוי, גורר אתו לא רק הטבה במצבו הכלכלי, אלא אף עליה בדרגתו החברתית ועלול הוא למצוא את עצמו ממונה על הקהל מטעם ז' טובי העיר [26].

השער "באב אלמרבע"

26 זה היה מקרהו של רפאל בן ברוך. ראה תעודה 22.

פרק שמיני

המשפחה

התא החברתי הקטן במארוקו איננו מורכב רק מבעל ואשה ובניהם, המשפחה בדרך כלל גדולה יותר. ההורים ממשיכים להחזיק בביתם בניהם הנשואים עם משפחתם. בשנים הראשונות לנישואיו סמוך החתן על שלחן אביו [1]. אף כשהאב אינו יכול לפרנס את בניו, והבן דואג לפרנסת משפחתו ואולי אף לפרנסת הוריו, מכל מקום דר הוא בבית אביו וחי אתו בתפיסת בית אחת. ואחת ממעלותיה של הכלה היא שיכולה לחיות עם חמותה ולשמור על שלום הבית בבית חמיה.

אם מפרנסי המשפחה לא היו אמידים, עזרו הנשים לקיום המשפחה על ידי הכנסה נוספת ממעשה ידיהן. על פי רוב אין הנשים יוצאות לעבוד בחוץ, אך עושות הן בבית במלאכות המיוחדות להן. החייטים הביאו לנשים עבודות כגון: תפירת הבטנה לבגדים. עשיית כפתורי המשי ל"בדעייא"; קליעת מקלעות משי, ועשיית שרוכים ופתילים ממשי הדרושים לעבודת החייט; אחרות עשו ברקמה או עבדו בצמר החל מכביסתו [2], ניפוצו, טווייתו ואריגת שטיחים, שמיכות או יריעות של צמר.

הבנים, משהגיעו לבגרות, לאחר בר מצוה, הובאו לאומן, שילמדם מלאכה [3], ובכך הוכנו לעמידה ברשות עצמם, ותרמו לקיום המשפחה. האב, שליט במשפחתו, על פיו ישק כל דבר. משהזקין וחדל לעבוד עבר הניהול לידי הבן הגדול. ההורים נעשים אז סמוכים על שלחן בנם הדואג לקיומם־המכובד מכח המנהג ומכח ההלכה. משפחות אמידות אימצו להם יתומים ויתומות, תלמידים שבאו מן הכפרים לעיר לשם לימוד תורה בישיבות העיר, וסתם עניים. אלה נשארו סמוכים על שלחן בעל הבית [4] עד לחיתונם או לסמיכתם לרבנות.

ההורים הם הדואגים לחתן, ומחפשים לו כלה מתאימה. על פי רוב לא נזקקו לשדכן. אלה שנזקקו לשדכן פנו אליו לסייע בידם והוא עשה זאת בשמחה לשם מצוה. מוסד השדכנות בשכר לא קיים בין יהודי מארוקו.

ההורים חיתנו בניהם ובנותיהם בעודם קטנים *[4]. שאיפה זו היתה נוהג של דורות. וסיבות מרובות לה. יש שמיהרו לחתן בניהם על מנת להיפטר מעול פרנסתם; אחרים רצו לראות בניהם נשואים בטרם יבוא עת פקודתם. אף הרצון למנוע בניהם מהרהורי עבירה, ומאמרי התלמוד וספרי המוסר בנושא זה. השפיעו להשריש ולהעמיק מנהג זה מדור לדור. משנהפך לנוהג עשו זאת כולם, שלא יהיו יוצאי דופן.

1 הנוהג הקיים במארוקו, שהבנים יהיו נסמכים על שלחן אביהם, לא נבע מכח חוזה, אלא מתוך אהבת ההורים לבן, ומתוך רצון לא להפרד ממנו ולהמשיך לחיות בצוותא אתו. מאידך הכלה עזבה את בית אביה. ותופעת חתן הדר בבית חמיו אינה קיימת כמעט.

2 ר' תעודה 224.

3 ר' ח. בנטוב, בעלי מלאכה בפאס, ספונות כרך יוד.

4 ראה תעודה 180 ומנחת העומר, סי' צא. וראה תעו' 162.

*4 כלומר בנות 9—12. בחיי עמרם סי' לח, מתואר מקרה של אב שקיבל קידושי בתו בת ג' חדשים, ועורר זעם הדיינים.

חכמים ובני תורה היו בראש סולם המבוקשים. תלמידי חכמים שאפו להתחתן עם משפחות עשירות על מנת להקל מעליהם עול פרנסתם, והעשירים רצו בכך הן מחמת הצו הדתי: כל המשיא בתו לתלמיד חכם... כאילו מדבק בשכינה[4**] או כדי להגיע לכבוד בתוך הקהלה.

משאותרה הכלה המתאימה שלחו הורי החתן שליחים מנכבדי הקהל שיבקשו את ידה. לפעמים היה זה רק צעד פורמאלי, שקדמה לו שיחת הכנה בין ההורים שבה הגיעו להסכם ביניהם. עם הסכמתם כתבו שטר שידוכין[4***], ובו נקבע מועד החופה, סכום הנדונייא, מקום הדירה וכו', ותנאים אחרים כגון "לגלגל עמה עד שתהיה בוגרת ולא ידרוש ממנה עונה"[5] במקרה של נישואי קטנה. בהסכם נקבע קנס לצד החוזר בו.

כיון שנישואי קטנות היו שכיחים, מצוי היה אף מיאון[6]. במיוחד נזקקו למיאון על מנת להנצל מייבום, שהיה מצוי אף הוא במארוקו, כדין התורה. החליצה באה רק אם היבם לא רצה ליבם.

כתוצאה מנשואי קטנות היו מקרים של מורדת[7]. כאשר הכלה גדלה ולא יכלה לסבול את הבעל שבחרו בשבילה.

ת"ח ויתומות ובנות עניות נישאו מקופת הקהל[8]. מהכנסות הגאבילא או עזר הבשר.

סדרי החתונה

לאחר חתימת שטר השידוכין עושין סעודת השידוכין. שבעבר גרמה להוצאות מרובות של אבי הכלה[9]. ולאחריה מתחילים להתרקם יחסי התקרבות בין שתי המשפחות. לפי נוהג שהיה קיים בצפרו שנים רבות, בליל שני של פסח הלך אבי המשודך, כנראה עם החתן המיועד, לבית אבי הכלה וקיים את ה"סדר" אצלם. מובן מאליו שבהליכתו זו הביא לכלה מתנות. נוהג זה גרם לסבל רב בבית החתן. בני הבית לא עשו את הסדר כלל, או עשוהו אצל השכנים. לשם כך תיקנו תקנה האוסרת ללכת לבית הכלה בליל הסדר[10]. גם בחגים האחרים הובאו מתנות לכלה. בסוף המאה הה' לאלף הששי הוגבלו מתנות אלה. בשבועות —

4** כתובות קיא, ב.

4*** או "פסיקתא" מה שפסקו ליתן בדבור או בכתב ראה תעודה 384, 508, ואבני שיש א' סי' י"ד וסי' ל"א.

5 ר' אבני שיש, ב, סי' יד, וסי' כ"ח בכתובות קדומות ישנו סעיף הבא: "וקוש"ח מיד החתן הנז' שיהיה מגלגל עם הכלה בענין תשמיש מיום כניסתה לחופה ועד שתגיע לפרקה ולא יטעון עליה טענת מורדת מתשמיש". בעבר נוהגים היו לעשות את "הכטבא" [=בקשת יד הכלה].

6 ראה משפטים ישרים, א, סי' רכה, רס; מנחת העומר סי' ל, ותעו' 178. מהדברים ניכר שחכמים ראשונים החמירו במיאון. מקרה מיאון אחר מות הבעל ראה לב מבין סי' קץ.

7 מקרי מורדת מצויים בספרות השו"ת של רבני מארוקו לרוב, ובתעודות למשל ראה אבני שיש ח"א, סי' כא.

8 מוצב"י, ב, סי' קעד, "וכן כשאיזה ת"ח נושא אשה וצריכין לסייעו נותנים לו מהסיג'ה, וזה ב' שבועות או ג' ניתנו קרוב לארבעים אוקיות על הדרך הנז'".

9 בימי ר' שלום אזולאי במאה ה־20, הגבילו תפריט סעודה זו למשתה אחד. מורכב מ־"טה, ביצים, ושני תבשילין בלבד". תקנה אחרת משנת תצ"ה, מגדירה את היחסים בין המשודך לחותנו לעתיד.

10 ראה תעודה 46 משנת תקצ"ד.

"חננא ופאכייא"[11]; בכיפור היו מביאין תרנגולת־כפרה לכלה, ואתה מתנות אחרות. והגבילו את זה ל"חבוש מקושט"[12] בלבד; בחנוכה הגבילו את המתנות להבאת ריחייא[13] ופאכייא[14]; בפורים הגבילו את המתנה לטבעת והבאת ה"עאדא"[15].

לאחר סעודת השידוכין — מתחילין ההכנות לחתונה בשתי המשפחות. ההורים שורים צימוקים או תאנים לעשיית היי"ש = מאחייא לצרכי החופה[16]. ביום ששי, ערב שבת שלפני התחלת שבוע החופה מכסה הכלה את ראשה בצעיף לבן ובשבת שלפני החתונה, לאחר תפלת המנחה, הולכות הנשים ממשפחת החתן לבית הכלה ומסירים את הצעיף מעל ראשה וזה האות לתחילת הטקסים והמסיבות של שבוע החופה. בית הכלה עושים בשבילן סעודה שלישית וכשגומרים מקיפים את הכלה, שרים ויוצאים בתופים ובמחולות לכבודה, ואמו של החתן מצוה אז על הכלה שלא תצא מפתח ביתה עד יום החופה. לפני פרידתן, מנשקת הכלה את ידי כל הנשים האורחות. ובזה נגמר טקס ראשון.

ביום שני — סמוך למנחה, מתאספות הנשים בבית החתן, וחוגרות אותו בחגורה של משי על בשרו. ומתכבדת בזה האשה הזקנה ביותר שבחבורה[17]; ומשם הולכות לבית הכלה ומוליכות בידם קערות של דבש ושל חמאה ובתוכה ביצה. וזה האות להתחלת ספירת ז' ימים נקיים[18].

ביום שלישי מתאספות שוב הנשים ומוליכות לבית הכלה "חננא" וצובעים שם את ידיה ואת רגליה בחננא. לאחר שכותשים אותה שם. ומחלקים מהמריחה לכל הבחורות חברותיה. גם ביום ד וביום ה הולכות הנשים ליארח לחברה לכלה ולספר לה סיפורים, להפיג את מבוכתה. יום ששי, אבי הכלה מזמין את קרובי המשפחות לסעוד בשבת אצלו ושבת זו נקראת "שבת אראי" (=שבת העצה). בשבת בבקר הולכים הקרובים להתפלל עם אבי הכלה. ומתפללים תפלה חגיגית בשירים ופיוטים המושרים מפי הפייטן. ועולים הקרובים לספר תורה ומעלין לתורה יותר ממספר הקרואים. ואחרי התפלה הולכים לבית הכלה והחתן

11 החננא הובאה בהזדמנויות שונות לכלה. והיא מריחה שנהגו בה נגד עין הרע. פאכייא היינו מגש גדול מלא מפירות קלויין אגוזים, שקדים, תמרים, פולים קלויים וגרעינים. ר' תקנה 257.

12 רגילים היו ביום זה לחנוט חבוש עם צפורן שהיו נועצים על פני כל החבוש, ומריחין אותו ביום הצום. וגם זה בתקנה הנ"ל.

13 היינו נעלים של נשים Babouches שפניהם רקומות בחוטי זהב. בתקנה הנ"ל.

14 פאכייא, ראה לעיל הע' 11.

15 המנהגים בפורים מגוונים, והיו מביאים מאפה מגוון. פת הבאה בכסנין. מין אזני המן נקראים סבבאכייא ועוד. בחוה"מ של פסח, ובליל ה"מימונא" [=מוצאי פסח] היו "רושמים" אותה = נותנים לה מתנה טבעת שבכך נקשרת היא לחתן המיועד. נוסף לזה היו מביאים לה ל"עאדא" מיני מאפה שקורין "תרייד" או "מופליטא". וגם קרובי החתן הביאו מתנות לכלה.

16 ראה אבני שיש, ב, סי' יד. וראה בגמ' כתובות דף ח. "מכי רמו שערי באסינתא" ופירש"י שם.

17 קשירה זו עשו אותה שלא תוכל אחרת לקשור אותו בכשפים בליל החתונה. החשש לקישור־החתן במעשה כשפים ליל חופתו רווח מימי התלמוד. בירושלמי כתובות פ"א, ה"א נאמר שמשנים את היום הקבוע לנישואין מפני האונס. "מהו מפני האונס מפני הכשפים. שיש שמכשפין את האיש מלקרב לאשתו בליל החופה. ועיין מנחת העומר, אהע"ז סי' לג מעשה שהיה. ועיין תרגום יונתן לפסוק לא יחבול ריחים ורכב (דברים כד, ו) ותרגום ירושלמי שם. ונזכר כישוף זה בתשובות הגאונים ובכתבי מהרח"ו. וראה אבני שיש, א, סי' נ"ח.

18 רק בהיות החתן בעיר מתחילה הכלה לספור ז' נקיים. שאם יהיה מחוץ לעיר עלולה לראות דם חימוד. עיין מוצב"י, א, סי' קכג.

עמהם. והחמות מגישה לו תרנגולת מבושלת ובקבוק יי"ש[19]. למחרת השבת מתחיל שבוע החתן. אבי החתן מזמין ביום ראשון כל חכמי העיר כל הנקרא בשם רבי, לסעודת צהרים בבית החתן. למחרתו יום שני שבו מוציאין ס"ת, יום מיוחד להזמנת חברת הרוחצים וגומלי חסדים ע"ש ר' שמעון בן יוחאי לסעודת צהרים. יום שלישי מוזמנים ה"עשרה בטלנים" והם חברת לומדי זוהר הקדוש ותהלים. אחרי ארוחת הצהרים הולכים לבית הכלה ל"שום" את הנדונייא. ועורכים בתערוכה כל הכלים שמכניסה לבעלה ובאות השכנות והחברות לראות מה מכניסה לו. ואחר שמפנקסים את הכל מחייבין את החתן ולוקחים מידו קנין על הסכום שעליו הסכימו. דבר זה גרם לעתים לתגרות וסכסוכים, ולפעמים נסתיים בהפרדת בני הזוג. ומוליכין את חפצי הנדונייא לבית החתן. הנשים באות לבית הכלה, רוחצות ומאפרות אותה, לאחר הכנה לוקחים את הכלה למקוה. מצד אחד קהל נשים גדול המורכב מקרובות המשפחות וחברותיה ושרים, ומצד שני האנשים, בעיקר יחידי חברת "גומלי חסדים" המלוים אותה לבית הטבילה לאחר שהתפללו תפלת ערבית בשירים. בדרך שרים שירו של ר' שלמה בן גבירול: "שוכנת בשדה". ונרות ופנסים בידיהם להאיר לפניה את הדרך[19*]. וקהל רב של נשי ובנות העיירה יוצאות לראות את הכלה. והדוחק והצפיפות גדולים. ובעמל רב מצליחה הכלה לפלס לה דרך. הבנות, בין מתוך מעשה קונדס ובין מתוך קנאה, מנצלות היו את הצפיפות והחשכה לצבוט בכלה. כשנכנסה לבית הטבלה, הנשים נכנסו אתה והאנשים המתינו בחוץ, משגמרה, מחזירים אותה באותה כנופיה ובקהל רב לבית אביה. ובדרכה יוצאים קרובי וידידי המשפחה לפתח בתיהם ומקבלים את פניה במיני מתיקה, סוכר וחלב.

באותו ערב מתקיים בבית החתן טקס ה"אתחפיף" [=התגלחת]. האנשים באים לבית החתן. מהם שמסתפרים בידי הספר הנמצא כל אותו העת בבית החתן ונותנין "גראמא" (=מתנה) לספר ולאבי החתן אם אינו מן האמידים. ומחלקים לבאים יי"ש, דברי לפתן וגרעינים. החתן אף הוא מסתפר ולאחר מכן מכתירים אותו בכתר, שכורכים מסביב לראשו חגורת משי רקומה בחוטי זהב, כעין עטרה. על עטרה זו שמים חמש מטבעות מכסף ושרים את הפסוק "מצא אשה מצא טוב"[20] וחוזרים על פסוק זה כמה פעמים. לאחר מכן שמים אפר על ראש החתן והוא קורא את הפסוק "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני". אחר כך מוציאין את החתן לרחוב ועורכים שם מחזה המלוכה. החתן יושב על כסא מקושט ושושביניו מעטרין אותו מימינו ומשמאלו. ומקלות מעצי זית בידיהם. ומביאין לפניו אנשים והוא דן אותם כמלך הדן את אזרחיו. גמרו את מחזה המלוכה, מרכיבין את החתן על כתפיהם ויוצאים לרחובות העיר. שרים לפניו "אדון עולם לך אודה פשעי בלב נשבר" עד שמגיעים לבית הכלה. מוציאין שלחן גבוה ומושיבים עליו את החתן והכלה וחוזרים על השיר "מצא אשה מצא טוב". והחתן מקיף את הכלה ושרים "פניך אחותי כלה הראיני"[21]. והחתן לוקח מטבעות ונותנם לכלה כ"סבלונות" והקהל עונים "מזל טוב" ומרקדין לפניהם, ויוצאים

19 תקנה 68 משנת תע"ד הגבילה המסיבות ביום "שבת ראי" רק לאחר סעודת שחרית ונהגו אז שכל הבנות חברותיה שבאו לבקרה הביאו לה אלגדאווי [=קליות] כגון גרעינים בוטנים ושקדים.

19* במאה הז' לאלף הו' התקינו שלא ילכו הגברים אתה. תקנה 26.

20 לכך קוראים לילה זה "לילת מצא אשה" כלומר ליל ששרים בו את הפסוק מצא אשה מצא טוב.

21 זהו בית מתוך אזהרות ר' יצחק בר ראובן.

בתופים ובמחולות. ואחר כך מחזירין החתן לבית אביו. ועושים מסיבה לקרוביו. והכלה עושה אף היא מסיבה בביתה לקרוביה. באשמורת הבקר של יום רביעי. באות הנשים לבית הכלה ומגישים לפניהן תה, כעכים וביצים שלוקות. גמרו סעודתן מיד ניגשות להכנת הכלה. הן שרות בקול נעים והוקנה שבהן קולעת שערותיה של כלה[22]. קולן של זמרות אלה השרות בקול נוגה על קושי פרידת הכלה מבית אביה, פלח את דממת הבקר ועורר את הלבבות לבכי, עיין בוכה ולב שמח. (הן שרות בערבית):

קולו לבוהא יעטיה לכיר	אמרו לאביה יתן לו הטוב
די עטא בנתו לשבאב סגיר	שנתן בתו לבחור צעיר
יא בלגיני	הו בלגיני.
אידא מסאת לערוסא לימן תכלליני	אם הלכה הכלה למי תשאירני
לוחס ולגרבא... לימן תכלליני	לגעגועים ולבודדות... למי תשאירני

עם אור הבקר באים יחידי חברת גומ"ח לקחת את הכלה לבית החתן. מניחים אותה על כסא כשצעיף מכסה את פניה ואחד נושא את הכסא על ראשו ויוצאים לרחוב בשירים ורננות. וכל הנשים יוצאות אחריה בתופים ובמחולות ושני נרות דולקים נישאים על ידי ריבות המהלכות לפניה[23] עד שמגיעין לבית החתן שם מקדמין את פניה בחלב וסוכר.

ומתפללין תפלת שחרית בבית החתן או בבית כנסת קרוב. אחרי התפלה חוזרים לבית החתן לסדר החופה והקידושין. הכלה יושבת על כסא גבוה החתן מקדש את בת זוגו. והיו נוהגין לקדש במטבע של כסף ובנוסח הקידושין "הרי את מקודשת לי בכסף זה". והרב מברך ברכת האירוסין, ומקריא את הכתובה לאט ובנעימה. בכתובה כותבין את יחוסם של החתן והכלה עד הדורות הקדומים הידועים להם[24]. אחרי הקידושין, הולכים אבי החתן ואבי הכלה עם הכלה עד הקיר הגובל בחצר, ושם נותנין בידה ביצה מגביהין את הכלה והיא זורקת את הביצה הנשברת על הקיר[25]. ואחר כך עורכים את השולחנות ומגישים כיבוד לכל הנוכחים. המסיבה העיקרית היא בלילה קודם הייחוד, וממשיכים במסיבות עד יום רביעי הבא הנקרא "אסעאייא", שאז הוריה מזמינים את הזוג ובני משפחתו לביתם. ומזמינים את קרוביהם. ואחר הסעודה נותנים לה מתנות. טקס זה נקרא

22 ע"פ האגדה שהקב"ה קלע לחוה וקישטה בכ"ד קישוטין והביאה אל האדם, עירובין יח, א. יש שנשי החברה קדישא הנקראות "גזבראת" [=גזברות] היו קולעות שערות הכלה.

23 שתי נרות זכר למתן תורה שהיה בקולות וברקים. והרי החופה מזכירה את חופת עם ישראל עם התורה. כמו כן הגימטריה של "נר" פעמים עולה לחשבון "פרו ורבו" [מטה משה, ח"ג]; ופעמים "נר" עולה לחשבון רמ"ח איברי האיש ורנ"ב איברי האשה.

24 בזוהר פרשת פינחס [במדבר]: פנחס בן אלעזר... דא שבחו של חתן ואחר כך הנני נותן לו את בריתי שלום.

25 שמא עושים זאת כדי לתת למידת הדין את חלקה, ועולתה תקפוץ פיה. בחינת "הפח נשבר ואנחנו נמלטנו". או שמא לרמוז שהיא עומדת להיות ככלי שבור. בשו"ת מהר"מ מינץ סי' קט כתב: "וכן נוהגים לזרוק תרנגול ותרנגולת מעל ראש חתן וכלה למעלה מן החופה אחרי ברכת נישואין וסמך לזה מהגדות דהניזקין וז"ל המנהגים: כי תרנגול ותרנגולת כלומר פרו ורבו כתרנגולים". מנהגי חופה אחרים היו: בשבת של ז' ימי החופה באות חברות הכלה לבקרה, ומחלקת להם "אלחפ'נא" [מלוא הקומץ גרעינים], ושמה אותם בצרור שנותנת להם.

"אסבאח"[26]. והזוג נשאר בבית הורי הכלה שבוע או שבועים. והכלה רק מתענגת אז בבית אביה. לאכול ולשתות[27]. משחוזרת אחר כך לבית בעלה, מתחילים חיים רגילים של בני הזוג. הבעל יוצא לעבודתו והיא מסדרת את הבית ועוזרת בענייני הבית ליד חמותה. אין האשה יוצאת לקנות מצרכי האוכל, ראש המשפחה הוא הקונה את המצרכים ומביאם לבית. האשה מכינה מהם את המטעמים. כך האשה בילתה את רוב זמנה בבית. לפעמים יצאה לקנות בגדים ובדים בשביל בני הבית. ואז היא יצאה לשוק. גם עבודות הנשים נעשו בבית. המעבידים הביאו להן את העבודה, כך נשארת האשה זמן רב בבית ודואגת להחזקתו, ומטפלת בבניה. אין האשה משתתפת במסחר הבעל ובודאי שאין מקרים בהם האשה דואגת לפרנסה והבעל מקדיש זמנו לתורה. מעטות מאד נשים העוסקות במסחר מחוץ לבית. היו אלו בדרך כלל אלמנות החסרות משען כלכלי, שנאלצו לפרנס את עצמן ואת ילדיהן הקטנים. הללו אף אם נתחתנו בשנית יש והמשיכו בעיסוקן לאחר חיתונן. אין להסיק מכך שנשים לא יצאו מפתח ביתן. ודאי שלא. הן יצאו לביקורים אצל בני המשפחה. ביקורים אלו היו נעשים בדרך כלל בקבוצות קטנות. הכלה או הכלות עם החמות או הבת עם אמה, האחיות זו עם זה הלכו לבקר קרובי משפחה. ובילו לפעמים ימים שלמים בבית אחר עד שהבעל חוזר מעסקו ובא לקחת את אשתו הביתה.

חייו הפרטיים של הזוג

הזוג חי — בשנים הראשונות לפחות — עם ההורים בבית אחד, ולפעמים אפילו בחדר אחד, בו הוקצה לזוג החדש ה"כאמייא" אצטבה מוגבהת הרבה, שוילון פרוש לפניה ולעת השינה עלו בני הזוג לישון על מטתם שם. ברור שבמצב זה, התנהגותן של בני הזוג היתה מאופקת וצנועה, מחמת הבושה בפני בני הבית העוקבים אחר צעדיהם, עם הזמן נעשה הדבר הרגל, ואפילו כשנמצאו אחר כך בחדר לבד, לא האירו פניהם זה אל זו. וזה גרם לחיי קדושה וצניעות והיחסים נשארו יחסי כבוד ואהבה נסתרת. בזיווג שעלה יפה הבעל כיבד את אשתו והשתדל להנעים את הרגשתה בבית אביו. גם האשה כיבדה את בעלה, טיפלה בו במסירות ושירתה אותו ואת בני הבית בו מצאה את אושרה. אבל כמובן שהיו זיווגים שלא עלו יפה. וגם כשעלו יפה היו ביניהם לפעמים חיכוכים. אחרי מריבה עם החמות או הבעל, היתה האשה הולכת לבית אביה ונשארת שם בהסתר פנים עד שהבעל בא לפייסה וכשלא נענתה לפיוסיו הרבה לשלוח אנשים נכבדים שישכנעו אותה לחזור. בדרך כלל חיכוכים שצצו בתקופה הראשונה לנישואיהם נעלמים לאחר שהתרגלו זה לזו במשך הזמן.

האשה בימי נדתה

התנהגות הזוג בימי נידת האשה מעוגנת בהלכה כפי שבוטאה בשולחן ערוך של ר' יוסף קארו המחבר זלה"ה. אין מנהגים מיוחדים לצפרו בנושא זה, מלבד מה שנהגו הנשים לייחד מגבות לעצמן להתנגב בהן[28]. בצפרו בימי הראשונים היו טובלות בנהר, על ידי פרישת

26 שמא לרמוז על "שבח בית אביה"; או כדי לסמל את תחלת חיי הזוג "כאור הבקר". וזה שחר חייהם. ביום א"סעאייא לוקחת הכלה מלתחת בגדיה שהיו לה לפני חתונתה, מבית אביה.

27 ראה אבני שיש, ח"א. סי' לא.

28 כנראה כדי שיהיה סימן היכר לימים אלה שתהיה זוכרת שהיא נדה על פי יו"ד סי' קצה ס"ח. וראה תשובת רמב"ם ליוסף בן ג'אבר על מנהגי נידה שונים שאותם דחה. ראה קבץ דברים נחמדים, י"ל ע"י חברת דובש"י קוסיאטין תרס"ב דף יוד.

סדין[28]*. ולפני בוא הצרפתים למארוקו בנתה הקהלה מקוה טהרה בצפרו, שמימיו נמשכים מן הנהר.

גם הגברים הלכו למקוה טהרה בעיקר בערבי שבתות ובערבי החגים. ויש חסידים ואנשי מעשה שהיו טובלין לקריין, כל בקר[29].

מקוה טהרה בעיר צפרו

השתלשלות המקוה מימים "הקדמונים" כפי מה שציין ע"ז רב העיר בשנת התק"ן בספרו אבני שיש ח"ב סימן ק"ג היתה הטבילה בתוך הנהר הסמוך לשכונת היהודים, וז"ל [בערבית ומתורגם ללה"ק] : פסק "הקדמונים" נ"ן על ריב שהיה בין הקהל הקדמונים, ובין בעלי החצרות שעובר עליהם הנהר בכללותם, שלא הניחו בעלי החצירות לנשי הקהל לטבול מטומאתן בנהרות העוברים בתוך החצירות שבהאלמללאח, וטענו הקהל שקודם שנבנו החצירות היו טובלות הנשים באותה אמת המים העוברת שם, והמקום היה מוקף בגדר של קוצים, והיו (הנשים) פורסות סדין וטובלות מתחתיו, והב"ד הרשו להם לטבול בכל חצר שהשוקת עוברת בה עכ"ל.

בניית מקוה סמוך לנהר

בשטר מכר כתב יד (בשנת התרל"ב) שנמצא אצלי, ומסומן באוסף התעודות שלי במספר 270, נזכר בגין מקוה טהרה שהיה כנראה הראשון בקהלה, (מתי נבנה לא ידוע) המקוה נבנה בחצר הסמוכה לנהר הנזכר ומימיו היו מתמלאים ישר מן הנהר שבצדו, וז"ל שם (בשטר הנזכר) האלפוקי הפנימי, שבחצר הנק' בן עדי הוא האלפוקי העמוס מקצתו על הנהר ועל מקוה מים חיים שבחצר הנז' והמקוה הנז' עם בית א' פנוי שאצל המקוה הנז' הם בחזקת עניי העיר עכ"ל, ויש להניח שהבנין והמקוה הנז' שמשו כמקוה קבוע לקהלה אחרי שחוסלה הטבילה בתוך הנהר כבימים "הקדמונים" והנשים היו מוכרחות לחצות ברגל את הנהר ולהגיע למקוה שבצדו.

מקוה בבנין קבוע רחוק מהנהר

המקוה הנ"ל שמש כמקוה לקהלה כאמור, עד שהופיע העסקן הצבורי שנשא דגל התורה והיראה הרב הגדול רבי רפאל מאמאן הא' זצ"ל באמצע המאה החמישית ונלב"ע בשנת התרכ"ג, עם רבנותו שנשא ברמה, היו לזכותו הרבה פעולות צבוריות, ואחת מפעולותיו הרבים למען הקהלה לבנות מקוה טהרה בחדרים מרווחים, ואספקת מים חיים ונקיים מתחילת זרימת המים קודם כניסתן לשרותי בתי החצירים, בהשתדלותו הנמרצה, הביא אומנים מעיר פאס להעברת המים בצנורות חרס ממקום רחוק, וסמוך לחדרי המקוה העמיד שורה של ברזי מים שמקלחים יום ולילה לשרותי נשי הקהלה רחיצת כלים וכיוצא, המקוה הזה עמד במקום המקוה הראשון שנסגר כליל וכל נשי העיר פנו לטהרתם במקוה החדש הזה.

28* ראה תעו' 124 וראה להלן על מקוה טהרה בצפרו.

29 ראה מוצב"י, א, סי' קמג.

כמו שהזכרנו למקוה החדש הזה כאמור הגיעו מים זכים ונקיים, אך עם זה היו המים קרים כמובן, ובימי החורף שהאקלים היה קר ושלג יורד עד ששטה המים מלמעלה מכוסה בקרח, הטובלות היו צריכות לשבור גלדי הקרח, לרדת ולטבול וכל זה היה במסירות נפש ממש, וכך המשיכו נשי הקהלה הטהורות לאחוז בדרכי אמותיהן הקדושות לטבול מטומאתן בחרוף נפש, עד לדורו של אבא מארי ז״ל, שאחדות (ובפרט הכלות שלא הורגלו) מבנות העיר התחילו להתרחק ממקור מים חיים לחשו׳ב להן בורות נשברי״ם, ובפרט לאלו שהתחנכו בבתי ספר של הממשלה וחברת כי״ח שאכלו עוד מעץ הדעת, ותפקחנה עיניהן, והיה החשש למכשול בועלי נדות וכדומה.

תקנת המקואות להפיג את צנתן

אבא מארי ז״ל בספרו ישמח לבב חיו״ד סימן ל׳ כתב וז״ל הטהור מה מאד היינו נבוכים ומצטערים על טבילת הנשים במקוה מים צוננים בזמנינו זה שירדה חולשה לעולם, ונתמעט יראת חטא בעוה״ר, והנשים שהולכות לטבול במקואות כאלה, לשמע אוזן הם מזלזלים בטבילה ואין עוצרים כח לעשות הטבילה כהלכתה, ומה גם הנשים החכמניות אשר בילדי נכרים יספיקו ותפקחנה עיניהם, וכמו זר נחשבת הטבילה אצלן, ותמיד באזנינו שמענו דרכיהם ומעשיהם, ונשמע וימס לבבינו וכו׳ עכ״ל. ולכן עמד הוא ז״ל ודאג לזה להחם את מי המקוה, וכמו שסיים שם וז״ל ולעשות המקוה ממים חמין היינו חוששים לגזירת מרחצאות כמ״ש מרן ביו״ד סוס״י ר״ח, ולפי חומר הענין חשבתי דרכי שלא לחשוש לגזירה זו במקום שיש מכשול גדול כזה להיות בועלי נדות, עד שהאיר ה׳ את עיני ומצאתי בספר ארץ החיים ביו״ד הסכמת רבני חברון וצפת (ומרן בכללם) להתיר לכתחי׳ לחמם מימי המקוה וכו׳, ואז השתדלתי להסיר המכשילה וכו׳ ועשיתי חבית גדולה מאבץ שהיתה משוקעת במקוה ובתוכה סבכה של ברזל עומדת על ג׳ רגלים כג׳ טפחים סמוך לקרקעתה ובשבכה ההיא קבועה שפופרת גדולה ארוכה יוצא ממעל לפי החבית כדי לשאוב אויר כמפוח לתחת השבכה (ומבפנים) סביב לשפופרת הנז׳ מדליקין אש ע״י פחמין וכו׳ ותלי״ת הצלחתי במעשי וסרה המכשלה לגמרי וכו׳ עכ״ל.

בנתיים הצליחו עשירי עם לבנות דירות מפוארות בעיר החדשה ובהשפעת רבני העיר כל אחד ייחד בדירתו מקום למקוה טהרה, ומספר המקואות היה כמספר הדירות, וכך נמשך הענין עשרות בשנים, עד שהתחילו בנות העיר לראות בעין רעה ולסלוד מלרדת לתוך בריכת מים כזו שכותליה שחורות ומאפילות על המים.

שיפוץ ותקונים ובנית מקוה עם השקה מימי גשמים

ולכן היה מהצורך לבנות מקוה גבוהה מהרצפה וקירות מחרסינה, ועם זה הזרמת מים בצנורות מתכת מאספקת המים העירונית, וגם חימום המים מדוד מים חוץ לבנין והבאתו בצנורות, וכדי לצאת מדין מים שאובין היה מהצורך לבנות מקוה של מי גשמים, וכמובן שכל זה כרוך בתקציב גדול.

תכנית כזו היתה מתרוצצת במוחי בתור מחשבה תחילה, והגעתי למעשה אחרי פטירתו של אבא מארי זצ״ל, שרציתי להנציח שמו על פעולה חשובה כזו, טהרת בנות ישראל שעליה דאג כל ימיו.

בדרשה שלי לשבת פקידת החודש, הבאתי ההצעה לפני הצבור, הם יש״ץ נענעו ראשם

ובעליתם לס"ת התחילו לתרום לזכרו ז"ל תרומות חשובות, ביניהם היה נמצא כאן המנוח הנדבן רבי יוסף שקרון ז"ל מעיר קאזבלאנקא שתרם גם הוא, סכום חשוב למטרה זו תנצב"ה, אחרי השבת נגשתי לעבודה, לשיפוץ המקוה טהרה הקיים ולהוציא לפועל את כל התכנית בעזרתו של יו"ר הועד מר רחמים טובאלי שהקדיש לזה תשומת לב מיוחדת אחרי שחתמתי כערב על ההוצאות, וסדרתי שני מקואות ומקוה של מי גשמים באמצע שישמש לשניהם, ומים קרים וחמים נמשכים לתוכן, ומקלחות עם זרימת אדים חמים לחדרים, הקירות צופו בחרסינה לבנה והכל היה לתפארת, וזה משך כל נשי העיר באין יוצא מן הכלל לקיים מצוה זו כהלכתה.

כמובן שזה היה המקוה הראשון במינו עם השקה ממי גשמים, בכל המדינה כולה, ולכסוי ההוצאות פרסמתי בזמנו חוזר לכל האוהבים והידידים וז"ן:

אל אחינו שלומי אמוני ישראל די בכל אתר ואתר!

אנחנו חברי הועד לקהלה היהודית בעיר צפרו מגישים לפני מעלתכם הצעה אחת העומדת לפנינו על הפרק, לרגלי פטירתו של אותו צדיק רבינו מחמד עינינו, ופאר קהלתינו, הרב הגדול סבא דמשפטים וכו' וכו' וכמוהר"ר **שמעון חיים עובדיה** זלה"ה שאישיותו של האדם הגדול הזה, וערך אבידתינו בהסתלקותו, קשה לנו להביעם ולתארם לפני מעלתכם, ונוכל להגיד ביד רמה כי רבינו הנזכר היה משיירי הרבנות הגדולה בדור שלפנינו, וממנה שאב אומץ ורוחניות איתנה, להקים ולהרים דגל התורה, שעליה הקדיש מיטב חייו, ומלבד גדולתו וקדושתו בתורה, מסר עצמו וכוחו לגזברות לעסקי הצבור בהתמסרות נאמנה, הטיף למתנדבים בעם לרחם על אחיהם המדוכאים בעוני ובמחסור, ולא חדל מעבודתו זו עד יומו האחרון בו השיב את נשמתו הטהורה יום ו' אלול תשי"ב זלה"ה.

קהלתינו בכלל מתוך צערם ואבלם על אהובם הנעלה, עלה ברצונם לגלות ולפרסם אהבת מצפון לבם אליו, ולתת לו הכרה נצחית בהגשמת אחת משאיפותיו הדתיות, לבנות ולהקים, מקוה טהרה על פי חוקי ההיג'ינה שיקרה על שמו הקדוש "מ ע י י נ י ה י ש ו ע ה" למנוחת נפשו בעולם הגמול, הרבה פעמים בקש לבנות מקוה כזה, שבו תלויה שמירת הטהרה שהיא יסוד קדושת משפחת עם ישראל בכלל, וחסרון האמצעים היה בעכרינו שלא הגשמנו אז את רעיונו הקדוש הזה, ורק היום חלה עלינו החובה לתת לו שם עולם, החלטנו לקיים דברו הטוב וצוואתו הדתית הטהורה והנחוצה.

כמובן שההוצאות יעלו לממדים גדולים שקהלתינו לא תוכל לעמוד בהם, אך ידענו נאמנה כי שמו של רבינו ז"ל היה נערץ בפי הרבה מאחינו אנשי קהלות מארוקו, כאשר העידה הלוית מטתו, מברקים ומכתבי נחמה לרוב מאנשי שם מכל הערים והמקומות, כי על כן ברצוננו לשתף אותם עמנו במפעל כה הכי קדוש כזה, כל ידידיו ומעריציו וכל ידידי הדת והתורה הקדושה.

אחינו היקרים הושיטו יד עוזרת למפעל הגון וקדוש כזה וזכות התורה הקדושה וזכות רבינו הנעלה תגן בעדכם וה' יעזרנו ויעזרכם על דבר כבוד שמו אמן.

תקופת ההריון

בתקופה זו זוכה האשה ליחס מיוחד מצד כל הנמצאים בסביבתה. מונעים ממנה כל מאמץ פיזי ומעירים לה שצריכה לנוח הרבה. כלל רווח היה: שאשה בהריון אם תתאוה משהו

מו״ר אבי הרב ישועה שמעון חיים (ישמ״ח) עובדיה ז״ל
כ״ז אייר תרל״ב — ו׳ אלול תשי״ב
בעהמ״ח ישמח לבב שו״ת — תורה וחיים עה״ת

בלבה ולא תמלא תאוותה, עלולה לסכן את עצמה ועוברה[29*], ובמקרים רבים סיפרו על נשים שהפילו עקב כך. לפיכך נהג בעלה לקנות בשביל אשתו ההרה כל פרי חדש וכל מצרך שהופיע בשוק. ושכנותיה נתנו לאשה ההרה לטעום מכל תבשיל שבישלו. ונזהרו מלספר בקרבתה על פירות שאינם מצויים באותה עונה ובאותה עיר ועל מאכלים שאכלו ואינם בהישג ידה, ואפילו דברי לבוש, שמא תתאוה להם. כמו כן נמנעו מלהביאה למצב של רוגז וכעס.

בחודש התשיעי להריונה, עולה האשה להר שליד העיר צפרו שם קבורים צדיקים לפי האגדה[29**] ומתפללת שם שתלד שלא בצער.

ההר, שלפי המסורת קבורים בו צדיקים וחסידים

לפני החודש התשיעי כבר מכינה האם את בגדי התינוק שיוולד. בבן הראשון, הורי הכלה היו מכינים "למסבבך" והוא סל נסרים גדול שבו שמים כל בגדי התינוק, חיתוליו, אבנטים ושאר אביזרים הנחוצים לתינוק. ומביאים את זה כמתנה לאמא בתחלת החדש התשיעי. מלידה שנייה ואילך מכינה האמא בעצמה את בגדי התינוק ושאר צרכיו.

הלידה

משבאו צירי הלידה הולך הבעל וקורא למילדת. המילדת היא אחת מבנות הקהל, וחכמה זו עוברת היתה מאמא לבתה, או מאשה לחברתה שרצתה ללמוד. המילדת מקבלת שכרה.

29* וזה גם במשנת יומא, פ"ח, ה, "עוברה שהריחה מאכילין אותה . . .". ועיין בספר כפ"ה באו"ח סי' תקנ"א ס"ק ר"א מדברי הברכ"י שם אות ח'.

29** ראה תעודה 517.

עיקר תפקידה לקבל את הרך הנולד משיוציא ראשו, לרחצו ולהלבישו, ולהוציא את השליה. היגיינה וחיטוי לא ידועות להם. האשה לוחצת וצועקת והמילדת רק מזרזתה ואומרת לפניה דברי כיבושין. באותה עת הגברים בצד שני של החדר אומרים תהלים, ונשים אחרות עסוקות בהקטרת קטרת ובכל מיני לחשים נגד עין הרע ונגד כל כישוף העלול להיות סיבת חבלי לידה קשים.

מכשיר העזר היחיד ליולדת היה האבנט, בקורה שבתקרה היתה חולית ברזל, המשמשת לתלות בה מנורה, והיו קושרים אליה אבנט ארוך ובו האשה היולדת מחזיקה ומתאמצת ללחוץ כדי שהולד יצא. תלמידי חכמים עושים פדיון־נפש ליולדת אם הקשתה בלדתה. פעמים שהלידה היתה נמשכת ג' ימים ואפילו יותר. אף אחרי שיצא הולד, נשאר קושי בהוצאת השליה. המילדת לא ידעה להוציאה. על היולדת להתאמץ וללחוץ עד שתוציא את השליה בכוחות עצמה. הנשים שבמשפחה עמדו כל הזמן ליד המזוזה, בכו והתפללו לה' שיחון את היולדת ויצילנה. אחרות הקיפו את מטת היולדת והמטירו עליה עצותיהן. כאילו לא דיה ייסוריה, היתה צריכה היולדת לשמוע את כל פטפוטיהם.

אם הנולד היה זכר השמחה היתה רבה. שתו "יי"ש" והכינו את ה"שמירות" ליולדת. ואם הנולד נקבה, ברכו את האשה בברכת "מבארכא־מסעודה" [=מבורכת ומאושרת], ומיד נתפזרו כל הנוכחים למקומותיהם, ונשארה היולדת לנפשה עם אמה וקרוביה בלבד.

בשיר עממי אחד אנו מוצאים כמה בתים המעידים על ההבדל הרב בין לידת זכר ללידת נקבה:

מילדת אם הוא זכר נתן לך מנה יפה.
אם תאמר היא נקבה סתום פה וגם שפה.
מילדת אם הוא זכר נתן לך מה שתרצי,
אם תאמר היא נקבה מעין המחט תצא[י].

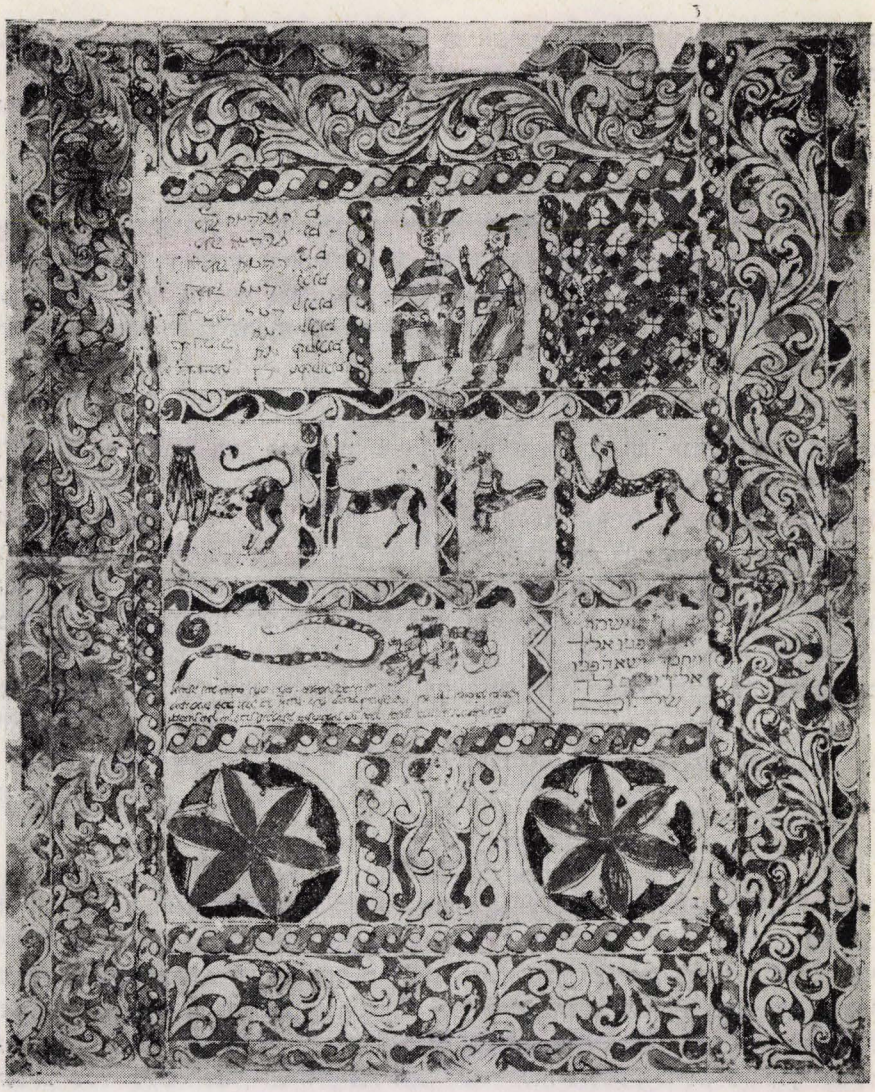
מנהגי "שמירה" ליולדת

מן המוסכמות הוא שהיולדת צריכה שמירה[30]. סגולות שונות לשמירה נקוטות היו בידי הנשים. יש שמשרטטין בעטרן עיגול מסביב למיטת היולדת, סימן לגבול שלא יעברוהו המזיקין להזיק את היולדת[31]; יש מביאים צמח קוצני ותולים אותו בפתח חדר היולדת. ויש שהדביקו גללי פרה אל הקיר שלידו היא שוכבת. נוהג רווח הוא לתלות למראשותיה של היולדת קמיעין, והם דפי נייר שעליהם כתובים שמות הקדש המסוגלים לשמור עליה[32]. יש משפחות שאחרי שסגרו בלילה את דלתות הבית שבו היולדת, לא הרשו לפתחה עד אור הבקר. בכל צפרו וכן למעשה הנוהג בפאס ומכנאס — עושים הקפות בחדר שיש בו היולדת כל לילה עד אחר יום הברית, כשבידי ראש המשפחה חרב ארוכה, ועושה סימנים כאילו עורף ראשים בה, וכולם אומרים את הפסוקים ויהי נועם ה' אלקינו עלינו וכו'. המלאך

30 לצורך בשמירה על היולדת מקור בתלמוד בבלי ברכות נד, ב: שלשה צריכין שימור... במתניתא תנא חולה חיה חתן וכלה. וראה יוסף אומץ להרב חיד"א, דף רד.

31 בספר החיים פ"ח, מביא מנהג בני אשכנז קרוב לזה: "יש שנהגו לעשות עיגול בנתר או גחלים בחדר ששוכבת בו היולדת.

32 על סגולת השמות לשמירה ראה ס' רזיאל המלאך, ובאוצר ישראל ערך סני וסנסני.

קמיע מן המאה החמישית לאלף החמישי

השבעות נגד מזיקין: האריה, הצבי, הנשר והנמר אל־נכון רומזים לדברי התנא יהודה בן תימא: השבעות נוספות כתובות ליד עקרב ונחש

צבעו — טמפרה על־גבי נייר

הגובה: 45.5 ס"מ; הרוחב: 36.5 ס"מ

הגואל אותי, ושיר של פגעים. ויש ששמים למראשותי היולדת ותחת הכרית של התינק חתיכת בצל[33]. בנוסף לסגולות אלו מקיימים בבית היולדת שמירה ממש. בני הבית מתחלקים למשמרות שנשארות ערות לסירוגין עד אור הבקר.

הטיפול בתינוק

את הילד לא היו מרחיצין עד יום הברית. ורק מנקים אותו במגבת נקייה. ומורחים על בשרו תערובת חננא שמן וכתוון. ומחתלים אותו. את עפעפיו כוחלים במכחול כסף טבול בפחם לבונה. נזהרין היו מלשימו גלוי לאור הלבנה המגיע לחדר דרך חלון. (אולי עד"ה יומם השמש לא יככה וירח בלילה. תהלים קכ"א ו'.)

שבת אבי הבן

בשבת שחלה בשבוע הבן, היא שבת מיוחדת במשפחתו. אבי הבן לובש בגדים חגיגיים וקרוביו וידידיו הולכים להתפלל תפלת שחרית[34] אתו בביהכ"ן שבו הוא רגיל להתפלל. הוא שוכר פייטן שיתפלל עמו, והפייטן מנעים את התפלה בשירה וזמרה. לפני נשמת שר שירים לכבוד מצות המילה, תוכן השירים: תפלה לשלום היולדת והתינוק, איחולים לאבי הבן, תפלות על הבן שיהיה גדול בתורה. אבי הבן עולה לתורה הוא וקרוביו וידידיו, ומנדבים לחברות ולבית הכנסת; ידידיו שלא יכלו להתפלל אתו, באים באמצע התפלה לבית הכנסת לברכו ולאחל לו "מזל־טוב" גם חברת גומ"ח וחברות אחרות שולחים את נציגיהם לברך את אבי הבן ולהביא לו את איחוליהם. אחרי התפלה מוזמן קהל המתפללים ל"קידוש" בבית אבי הבן.

קרוביו שובתים אצל אבי הבן, כל השבת. השמחה רבה במיוחד אם היה זה בן בכור, או בן שבא אחרי בנות.

יום הברית

הלילה שלפני יום הברית, מזמינים תלמידי חכמים לבית אבי הבן, ולומדים תורה כל הלילה. לפני הלימוד ערב, עורכים ה"תחפיף" [תגלחת]. מזמינים ה"ספר" לספר את אבי הבן ובני הבית, ואנשים וידידים באים לאחל מזל טוב, לאבי הבן, ומנדבים לכבוד ה"ספר" כסף. ואם אבי הבן איש עני, מנדבים כסף גם לו. קערות מונחות על השולחן ובהם שם כל אחד את נדבתו לספר ולאבי הבן. באותו ערב מביאים כבר את הכסא המיוחד לכבוד אליהו הנביא, עליו יושב הסנדק המחזיק את הילד ונוסף לזה מתקינין מושב על מדף שבקיר סמל למקום מושבו של אליהו ומקשטים את החדר במפות ס"ת הרקומות בחוטי זהב, ובפרוכות ארון הקדש המובאות מבית הכנסת. כך מקבל החדר שבו ייערך הברית ציוריות

33 יש להעיר שהבצל היה ידוע עוד במצרים הקדומה כצמח מקודש. ראה באנציקלופדיה העברית, ערך בצל. והר"ד הסבעוני כ"י שהבצל משמח נפש העגומה. החרב כסגולה נגד המזיקים מבוסס כנראה על מאמר הגמרא בברכות ה, א: כל הקורא ק"ש על מטתו כאילו אוחז חרב של שתי פיות בידו ופירש רש"י "להרוג את המזיקין". וראה אם למסורת להרב א. אמוזיג ז"ל על פסוק בחרבי ובקשתי פרשת ויחי וראה זוה"ק ח"ב דקי"ז.

34 "שלום זכר" הנהוג אצל אחינו האשכנזים דהיינו שבאים בליל שבת לבית אבי הבן ולומדים ומזמרים לא נהוג במארוקו.

של קדושה. מלים את התינוק בבקר. מתפללים בבית אבי הבן, בשירה ובזמרה. ואף אלה שאינם קרוביו, באים "לשמוע המילה", ולהיות נוכחים בברית. היו אנשים שחיבבו מצוה זו ורצים היו ממילה אחת למילה אחרת [35]. בבית אבי הבן. נמצאו שם אנשים ונשים רבים[35*], השרים שירי המילה. וברוב עם הדרת מלך. אבי הבן בירך בקול רם ברכת להכניסו בבריתו של א"א, וברכת שהחיינו [36]. זה היה מבחנו של אב אם בן תורה הוא. עמי הארצות לא יכלו לומר הפסוק אשרי תבחר ותקרב וכו'. בעיני הנשים השומעות. אם האב ידע לברך בלי שגיאה, סימן שבן־תורה הוא. בצפרו בתקופה אחרונה הסנדקות היתה נמכרת בהכרזה. וההכנסות קדש לחברת אליהו הנביא. אין האב יכול לכבד בה את מי שהוא חפץ בו. בשנת בצורת, עושים את טקס הברית בבית הכנסת [37] ומעלים אחר כך את הבגד המוכתם בכתמי דם הברית לקברו של "ר' יצחק דלמילה" הקבור בעלייה להר. ומתפללים על קברו.

סעודת המילה

מיד אחרי הברית, נשארו הנוכחים להשתתף בסעודת מצוה זו. היו שהפריזו בהכנות לסעודה זו, ונעשו תקנות לצמצם אותה ולהעמידה על תפריט הכולל: כוס תה, ביצה קשה, וכעכים מאפה־בית [38], עם יי"ש לשתייה לחיים. הילד נשא עליו קמיעין לשמירה, בעיקר טס כסף משולש, ועליו שמות הקדש, התלוי על חזהו של הילד [38*].

קריאת השם לילדה

לילדה עורכים, בדרך כלל ביום שבת, טקס קריאת השם הנקרא "תסחים". השמות הניתנים לנולד הם בדרך כלל שמות ההורים של האשה ושל הבעל. ופעמים שמות של צדיקים שהשתטחה האשה על קברם בתקופת הריונה או נדרה בעת הלידה לעילוי נשמתם. פעמים שהיו פורצות מחלוקות בין משפחות האשה והבעל על רקע זה, כשכל צד רצה לתת שם ממשפחתו הוא, והיו מתפשרים על ידי שנותנים לתינוק שני שמות. וכן אם מת לפני הנולד ילד במשפחה, נותנים את שם הילד המת לרך הנולד. הימים הראשונים ללידה, בעיקר בארבעים יום, היו מנהגים שונים [39].

35 המריצם לכך הפתגם הנפוץ שכל הבוכה בבכיית התינוק הנימול נמחלין לו עונותיו. וכתוב בשם המדרש בשעה שאמר הקב"ה לאליהו שיצטרך להיות בכל ברית מילה שיעשו ישראל אמר אליהו וכו' איפשר שיהיו הקהל העומדים שם בעלי עבירות וכו' הבטיחו השי"ת שיכפר לכל הקהל וכו' וזהו הרמז אשר קנא לאלקיו ויכפר על בני ישראל.

35* נוהג מוזר שהנשים העקרות הנמצאות בשעת הברית בולעות את הערלה, שעי"ז יהיו נפקדים בבנים, דבר שלא היה לפי רוחם של החכמים וראה בספר השמים החדשים דף טז שהביא נוהג זה, וראה הרשב"ש סי' תקיח.

36 כך המנהג במארוקו לברך ברכת שהחיינו. ראה: נתיבי עם להרב עמרם אבורביע, ירושלים, תשכד, עמ' רצח.

37 וכן אם חלה מילה בראש השנה או ביום כפור מלין בבית הכנסת. וזה ע"פ תשובת הרשב"א ח"ז סי' תקלו, שאנו נהגנו כמותו רק בר"ה וכפור.

38 אם הברית היה ביום שבת עשו סעודה לכל המוזמנים עם ה"סכינא" — חמין של שבת. מהתקנות המגבילות ראה למשל תקנה 257.

38* ראה תעודה 663.

39 לדוגמה: חצר שיש בה יולדת, אסור היה לטגן שם דגים מלוחים לשימור וכן אי אפשר היה להרתיח שם מי־אפר לכביסה. וכנראה מפני שהריח החריף של הדגים המלוחים וכן של מי האפר הרותח גרמו למיחושים אצל התינוק הרך. וראה אבני שי"ש ח"ב, סי' ט.

תקופת ההנקה

היניקה בחלב האם. רק אם לא היה לאם חלב היו משכירים אשה מניקת. תקופת ההנקה המקובלת היא שנה וחצי. אך נשים רבות גומלות ילדיהן בגיל שנה[40]. נשים המחבבות ילדיהן ומפנקות אותם היו מאריכות תקופת ההנקה. נמצאו אמהות שבאות להניק את בנם שהיה כבר ב"חדר". בלילה התינוק ישן בחיק אמו. ביום הוא שוכב בעריסת עץ קטנה "קונא", שניתן לנדנדה, וילדות מובאות על ידי אמן אצל אם־התינוק, כדי לנדנד עריסתו. אֵם הילדה התפטרה על ידי כך מטיפול במשך שעות היום בילדתה. אם התינוק נתנה לילדה מתנה בסוף השבוע, דמי כיס וחופן גרעינים וממתקים אחרים.

ההזדמנויות לשמחה כשילד נולד למשפחה מרובות.

"בכורה"

כשמגיע הבן הבכור לשלשים יום עושים את פדיון הבן. מצוה זו היו לה מחבבים המצפים לה. נשים קרובות ורחוקות היו עוקבות אחרי משפחות שיש בהן פדיון הבן, כדי להיות נוכחות בטקס. וגם גברים חיבבו מצוה זו[41] והשתדלו להיות נוכחים בה. גם בסעודה זו היו שהפריזו והתקנות העמידוה על כוס טה ועוגות כעכין. הסדר הוא אותו סדר הכתוב בסידורים ספרדיים. הפדיון נעשה במטבעות כסף השמורות במשפחות מדור לדור.

תספורת לאחר ט' חדשים

כשהשלים הילד תשעה חדשים עשו לו תספורת, כדי לחנכו למצוות פאות. בצפרו נוהגים לעשותה בחוה"מ סוכות או פסח[42]. ועושים אותה בבית הכנסת. ומשאירים לילד פאות. וזו היא המצוה לאחר המילה שעושים בגופו של ילד. המוזמנים תורמים "גראמא", לספר ולחברת "גומלי חסדים" והשער בתגלחת הראשונה גונזים אותו בכרית של התינוק[42*].

כשצומחת שן ראשונה לתינוק, נהגו לשלוח לקרובי המשפחה צלחת מלאה חטים שלוקות לתקרובת זו קראו "שנאן" (=שיניים). כאילו להודיע לבני המשפחה שהתחילו שיני התינוק לצמוח[42**]. כשהתינוק היה זוחל על השטיח או הרצפה, נמנעו מלדלג עליו, תוך נימוק שהדבר עלול להפריע לגדילתו של התינוק.

40 אבני שיש, א, סי' לד, שכתב שהשיעור המועט שגומלים בו, הוא שנה.

41 עיין רבי רפאל משה אלבאז, עדן מקדם, דף ק, א, הכותב: "שמעתי משד"ר מירושלים תוב"ב כי קבלה בידם מזקני שער כי כל ההולך לסעודת פדיון הבן הוא תיקון גדול וכאילו התענה פד תעניות. ולכן זריזין מקדימין להזדמן שם אף אם אבי הבן לא הזמינם".

42 הגם שאסור להסתפר בחול המועד רק אלו שנמנו במשנת מועד קטן, אבל בקטן לא הקפידו ומשום שבחוה"מ האנשים פנויים לכן קבעוה אז. וראה כף החיים או"ח סי' תקלא ס"ק ל. ויש פיוט על תגלחת ראשונה זו בקובץ כ"י סי' רפאל. מתחיל: אחרי מצות אל תרדופו, למען ירבו ימיכם השמרו ולא תקיפו, אחי את פאת ראשכם.

42* על גניזת השער ראה בספרי "נהגו העם" כ"י מה שהבאתי מפרש"י יחזקאל סי' ה' ג'.

42** רמז לדבר השם גבולך שלום חלב חטים ישביעך. קרי חלב: שכאשר שם גבול לחלב כלומר ליניקה, חטים ישביעך.

בן חמש למקרא

כשמגיע הילד לגיל חמש שנים והוא כבר יודע לקרוא בחומש, מלבישים אותו "לכסווא דלכמס שנין"[43] וציצית קטן [=חליפת בן חמש שנים] והדבר מלווה בסעודה חגיגית, שאליה מוזמנים קרובי וידידי המשפחה. אם שאחיו מתו לפניו, אחרים, ולא הוריו עושים לו את הבגד[44]. יש משפחות שנהגו בגיל זה לעשות לבניהם "לעורס דלכתאייב"[45] והוא מעין חתונה זוטא. משדכים לילד ילדה בגילו בת חמש. והורי הילד מביאים אליה מתנות שונות. וסעודות נמשכות כשבוע ימים. וביום ה"חתונה" מרכיבים הילד והילדה על הכתף או נושאים אותם על כסא. ועוברים מבית לבית של קרובי המשפחות. ובכל בית מקבלים את פניהם במיני מתיקה, ובבית ה"חתן" עושים מסיבה גדולה אליה מוזמנים רבנים, ובסוף הסעודה, מביאים הילד, והרב כותב על לוח בדבש אותיות א—ב. ופסוק תורה צוה לנו, והילד קורא את המשפט ולוחך את הכתוב. לחיכה זו מסמלת כאילו גט בינו ובין משודכתו. ובתום הטכס נפרדים והולכים להם. חתונה זו קבועה היתה בחדש סיון, סמוך לחג השבועות.

בר מצוה

חגיגת בר מצוה נעשית גם טרם מלאת י"ג שנה[45*] לילד. משהיה יודע ללמוד תורה ותורה שבעל פה היו ההורים מכניסים אותו לעול המצוות. חתן הבר מצוה דורש "דרשת בר מצוה" עם "מליצה"[46]. בהתחלת ההכנות ההורים מוליכים למורה עוגות וסוכר, וזה שימש כהזמנת המורה להכין דרשה לתלמיד. הנחת תפלין היתה ביום ב' או יום ה', ביום בו יוכל הבר מצוה לעלות לס"ת. ומתפללים בבהכ"ן תפלה חגיגית ואין אומרים תחנונים. וגם אם היה פחות מי"ג עולה לתורה ומצטרף למנין ג' העולים. ביום ששי שלפני שבוע הבר מצוה, חתן הבר מצוה הולך עם חבריו התלמידים בני גילו אל הספר, ומסתפרים כולם יחד אתו. כל אחד מה"שושבינין" הללו מכין כעין רובה־צעצוע מקנה־סוף, ובו הוא יורה, והם מהוים כעין גדוד חיילים של הבר־מצוה. בשבת כל קרובי המשפחה סועדים סעודת הצהרים בבית הבר מצוה. ובמוצ"ש מתפללים ערבית בבית, בשירים וזמירות. אחר התפלה רוקדים עם הבר מצוה ושמחים עמו. בליל שני עושים סעודה גדולה והקרובים לנים בבית הבר מצוה.

43 **שמא רמז** "לנטע רבעי" שאמרה תורה ובשנה החמישית תאכלו את פריו, ועל כן כשהגיע פרי בטנו לשנה החמישית — והוא כבר זכה למקרא שמח בו אביו, ונותן הודאה לה' שזיכהו שבנו יהיה בן חמש, וזכה ללבוש ציצית, ועל כן עושה סעודה, ומזמין אף הילדים האחרים בני גילו. גם לטכס זה חובר שיר. בקובץ הנ"ל "אל חי בעמו רוצה, תפארת להם יעדה; נס ועשו להם ציצית על כנפי בגדי־הם לדורותם".

44 משום שילדיו של אדם מתים בעוונותיו. וכאן רמז, כאשר אחרים קונים לו את הבגד — לא בננו הוא, ואין לגרום לו רע בעונותינו.

45 נראה שטכס זה בא לסמל את נישואין של הילד היהודי עם התורה, משהו דומה לזה — בלי נישואין — מצוי בספר הרוקח סי' רצו, על הבאת הילד ללמוד אצל המלמד. ועיין אבני שיש, א, סי' נט. ועיין ספר כרם חמר, ב, ותקנה מה בעניין זה, ור' תעו' 67. וראה בגמ' סוטה יב: על משה רבינו שעשתה לו אמו חופת נעורים.

45* ראה בספר תורה וחיים קונטריס צבא ימי עמוד 20.

46 דרשות שונות ומליצות שונות פורסמו כבר והרבה נמצאות בכתבי יד. עיין תרביץ כ"ג (תשי"ב) עמ' 230— 227 ובס' אבני קודש לשיש"א דף מח. ותעודה 434.

46* ר' מנחת העומר, או"ח סי' ז.

ובבקר באים כל בני המשפחה לבית הבר־מצוה, והוא מברך את ברכות השחר, ומניח התפילין בביתו. ונושאין אותו לבית הכנסת כשהוא יושב על כסא ומנגנים מלוים את השיירה בשירה וזמרה. בבית הכנסת הוא יושב על כסא המיוחד לו. כשחוזר הביתה באים השושבינין וחוטפים לו את התפילין, עד שאבי הבר מצוה פודה אותם בכסף. בבית עורכים סעודה לכל המתפללים, ודורש בפניהם [47].

הבנות וחינוכן

הבת מקומה בבית, בחינת "כל כבודה בת מלך פנימה". אינה מבקרת לא ב"חדר" ולא בבית ספר. מה שלומדת, לומדת מאמה. משפקחה עיניה, כבת ארבע — בת חמש, התחילה עוזרת לאמה בצרכי הבית: מכבסת, שוטפת כלים, מנקה את הבית, לשה ומבשלת. בדרך אגב לימדתה אמה להכשיר את הבשר, להפריש חלה, להפריד כלי בשר מכלי חלב, וכיוצא בתודעה היהודית. משהגיעה לפרקה מלמדתה אמה מסורות ומנהגי טהרת המשפחה. ולפי חינוכה של האם והבית ממנו יצאה, כך היה חינוך הבת. בשעות הפנאי שיחקה הילדה עם חברותיה בנות השכנים, במשחקי בנות: בקפיצה על חבל, מחבואים, ומשחקי חברה שונים. במקום בובות, שלא היו ידועות, לוקחות הבנות כרית או מטאטא קטן, מלבשות ומחתלות אותו, ומשחקות בו כחתן עם כלה, או אבא־אמא וילדם הקטן; לפעמים שיחקו גם עם הבנים, אחיהם או בני השכנים. הילדות נשלחו לשליחויות קטנות מחוץ לבית כגון להביא תבשיל לבית הדוד, להוליך ולהחזיר הלחם מהתנור [48], וכיוצא בכך. משגדלה הבת דאגו ההורים ללמדה מלאכות של נשים: תפירה, רקמה, עשיית כפתורים (=אלעקאד) וכיוצא בזה. לבוש הבנות הותאם למושגי הצניעות.

חינוכה של הבת מסור כולו בידי האם. האב לא השגיח על חינוכה כלל, וסמך בכך על אשתו. רק בנות יוצאות מהכלל למדו בבית מאביהן לקרוא ולכתוב [49].

תקופת הילדות של הבת קצרה מזו של הבן. כבת תשע היתה נישאת לבעל, ועוזבת את בית אביה. אף שלא רכשו שום השכלה, החינוך המעשי שקיבלה בבית אביה, ונסיון החיים, גיבשו ועיצבו את אישיותה, עד שבבוא היום נמצא מוכשרת ומסוגלת לחנך את בניה ובנותיה היא. ואכן היו נשות רבנים ומנהיגים, שעל אף חוסר השכלתן נחונו בשכל ישר טבעי והנחו בעצתם את בעליהם וכל הפונים אליהם. לילדה לא נועדו טקסים כמו לילד, מלבד עורס ה"כתאיים" ששיתפו בו את הבנות, באותן משפחות שנהגו בכך. ביום ראשון של פסח היה לילדים "כאלוטה" (=מעורבות) ובו היו הילדים והילדות בני

47 ראה מגן אברהם או"ח סי' רכה סק"ב, וים של שלמה, בבא קמא, פ"ז סי' לז שכתבו על סעודה זו והדרשה שבה. בשובו מבית הכנסת מקבלים את פניו בפתח הבתים של קרובי המשפחה. מעמידין כסאות בפתח הבית ומוציאים טה וחלב ועוגות. הרבי שלימדו את הדרשה מזמינו לביתו ומוציא להם כוסות יין־שרף וההורים מחזירים לו את הכוסות כשבתוכם כסף, מתנה למורה (ראה ס' תורה וחיים, במאמר צבא ימי, ירושלים, תשל"ב, עמ' 21).

48 ראה תעודה 5 בה משבחים את ר' שלמה אביטבול שבנה תנור בשכונת היהודים, ובכך חסך בזיונן של בנות ישראל שהיו יוצאות לתנורים שבשכונת הגוים, והגוים מכים בהן.

49 על אשתו של ר' יהודה אלבאז, בתו של הר' שיש"א, מסופר שהתפללה ג' תפלות ביום. וברכה ברכת המזון מתוך הסדור, כמו כן השלימה פרשיותיה עם הצבור שנים מקרא וא' תרגום (ראה ספר חיי עמרם, בהקדמה).

הבית מכינים הארוחה לעצמן, ומבשלות ומגישות בכלים קטנים, שהיו נקנים במיוחד לפני פסח לשם כך, וכמובן ארוחה זו אוכלים אותה בנפרד מבני הבית המבוגרים.

דרכי ענישה של הילדים

האם הרביצה בבתה אם עשתה מעשה לא טוב. כגון ששיברה כלי, או רבה עם אחיה או חברותיה. דרך ענישה מקובלת על האמהות, היתה הקללה. האם ברצותה לשכך רוגזה כעסה, הוציאה מפיה קללות נמרצות[49*], שנאמרו מן השפה ולחוץ, שהרי שום אם לא רצתה בלבה שקללותיה יקויימו כתוצאה מכך. גם הילדות למדו מהר לקלל, ובמריבותיהן עם חברות, השתמשו אף הן בנשק זה.

הילדות לא ביקרו בבית הכנסת, רק בהזדמנויות חגיגיות כגון ליל שמחת תורה, ליל פורים, שבאו לראות בהמולה הגדולה שבבית הכנסת. מסורת היתה שבליל הראשון לספירת העומר מביא האב את ילדיו גם הבנות, לבית הכנסת. בשמחות כגון חתונה או בר מצוה, השתתפו הבנות בשמחה, על ידי ששרו ותופפו בתוף הנקרא "אגוואל". על אף שההורים העדיפו בנים מבנות, אך בטיפולם היומיומי בהם, לא היתה מורגשת שום העדפה לבן על הבת. בשניהם טיפלו באהבה ומסירות, דאגו להלבשתן ופרנסתם ושמרו על בריאותם, במדה שוה. ופעמים שהבת אם אופיה היה טוב משכה אליה תשומת לב ההורים יותר מהבן.

עם פתיחת בתי ספר של כי"ח, בשנים הראשונות לפעילותן בצפרו, הופנתה תשומת לב לחינוך הבנות. ונוסדו כתות מיוחדות לבנות, שם למדו ע"י הרב המחנך לקרוא את כתבי הקדש, ולכתוב איגרת שלומים, מלבד לימוד השפה הצרפתית. בשנים האחרונו נפתח בית ספר תורני־מקצועי לבנות, "בית רבקה", ובו למדו הבנות ביסודיות תנ"ך, משנה ודינים בצד מלאכות כגון תפירה רקמה ואריגת שטיחים. וגם בנות שלמדו בבי"ס האליאנס, ששם לא למדו לימודי קדש, השתתפו בשיעורי ערב תורניים, שאורגנו עבורן. בהגיע הבת לפרקה, אביה ואמה דואגים למצוא לה חתן, הטוב בעיניהם, מבלי לשאול את פיה.

הילד וחינוכו

כבן שנתיים—שלוש, משהתחיל לפטפט, הובא הבן ל"צלא"[50] (=בית הכנסת ששימש כ"חדר") ללמוד אצל "רבי" (=מלמד דרדקי). תחילה לימדו צורת האותיות, אחר כך צירוף האותיות וכו' עד שהגיע לקריאת "הפרשה בטעמים"[51]. משלמד לקרוא ולהתפלל, התחיל לבקר בקביעות עם אביו בבית הכנסת. בשעות הפנאי, משחק עם חביריו. משחק הילדים שהיה ידוע ביותר הוא קפיצה מן הגגות, מגג לגג וריצה אחד אחר חברו. אך היו גם משחקים אחרים. כגון: "שב שבות". עניינו קפיצה אחד על גבו של השני; משחק

49* מעניין לשמוע מפי האמא בקללותיה לבנה בזלזול "טיטוס ומנחוס" גדוף וזלזול לאותו שם הטומאה שהחריב בית קדשינו ותפארתינו.

50 ראה הלכה למשה, או"ח, סי' ח: "כי רוב בתי כנסיות שבעיר יש בהם מלמדי תינוקות". וראה תורה וחיים למוא"ב זצ"ל בצבא ימי בפרק "עפעפי שחר" הדבר נמשך אף אחר ייסוד "אם הבנים"—שהמשיכו מלמדים ללמד תינוקות בבתי כנסיות מחוסר מקום, עד ט"ו טבת תש"י, שפונו כל תינוקות של בית רבן מבתי הכנסת לבנין התלמוד תורה הגדול.

51 ראה בפרוטרוט בפרק על החינוך.

בכדור שהיו עושים מסמרטוטים צורת כדור; "פאיין דאר צלטאן" (איפה בית המלך) שהיו כורכים מטפחת סביב העינים והמועמד היה צריך ללכת ולהגיד איפה בית המלך והם עונים לו עוד קצת, עוד קצת עד שמגיע ליעד הקבוע מראש. משחק מלחמה שהיו עושים כעין רובה מקני סוף ומשחקים בו כבנשק. משחק בגרעיני מישמיש; דרכי ענישה נוספות לבנים היו ה"ארמא" שהיו שמים רגלי הבן בסד. בבתים רבים בצפרו היה מכשיר זה מצוי. משגדל הילד וידע לכתוב אגרת שלומים, עוזב את הלימודים ויוצא ללמוד מלאכה או לשרת אצל סוחרים[52]. רק יחידים עברו ללמוד בישיבות אצל ה"חכם" שעל פי רוב לימדו תלמידים בחינם[53]. רוב הילדים עזבו אחרי הגיעם לבר מצוה.

גם אצל הבן היתה תקופת הבחרות קצרה. כי גם הוא נשא אשה בגיל יז—יח.

בחוג המשפחה

רכוזם של בני המשפחה היה בארוחות: כולם, הסבו לארוחה ליד שולחנות נמוכים. על פי רוב סעד ראש המשפחה[54] עם משפחתו לפחות בארוחת הערב; בארוחה, שוחחו על דא ועל הא. שכיח היה ששנים אכלו מצלחת אחת. בערבי החורף הכניסו את ה"נאפך" (=כירה קטנה) לתוך החדר להתחמם לאורו. לפני הארוחה ולאחריה סיפרה האם או הסבתא סיפורים "חדאיית" בעל פה לילדים, ששתו בצמא את דבריה. לעת השינה, פרשו על המחצלת מצעים לישון עליהם. הילדים ישנים בשורה אחת, ומתכסים בקצה האחר של החדר בכסוי משותף בנים לבד ובנות לבד.

מחלות הילדים ורפואותיהם

הילודה היתה גבוהה בקרב כל המשפחות. כל אשה היו לה למעלה מעשר לידות. אך ככל שהילודה היתה גבוהה תמותת הילדים היתה גדולה, עקב מחלות הילדים הפוקדות אותם, האדמת, האבעבועות ועוד.

אדמת "בוחמרון" במחלה זו היו עוטפים את התינוק בשמיכות או סדינים אדומים. וסוגרין את החדר שלא יחדור הרוח. ונזהרים שלא תכנס לחדר אשה בימי נדתה; וכן נמנעים ההורים מלשמש מטתם בחדר, וזה מתוך אמונה שטומאות אלו, ישפיעו לרעה על הילד החולה. עם כל זאת, מחלה זו הפילה חללים רבים בקרב הילדים.

אבעבועות (=ג'דרי) מחלה זו היתה ממארת, ולא היתה לה תרופה. הם נזהרו מלבוא במגע עם הנגוע בה. הרבה ילדים לא הצליחו להתגבר עליה ומתו. אף אלה שניצלו נשארו בעלי מום כגון עוורון, או מחלות עיניים, תבלול בעין וכדומה, ובמקרה הקל, היו נשארים פני הילדים מלאים צלקות שמכערים אותו לכל ימי חייו. רק בתקופה מאוחרת התחילו לחסן את החולים בה באמצעות מוגלא של פרה הנגועה במחלה זו[55].

"ריח ציף" (רוחות־קיץ), בקיץ היתה מצויה מחלה זו בקרב הילדים[55*], היונקים אז שהיו

52 תעודות על מסירת הילד לשרת או ללמוד מקצוע ראה תעו' 162 ועוד.

53 רק משנת ת"ר החלו לאסוף כספים עבור הישיבות, ראה תעו' 215.

54 מלבד אלה שיצאו לכפרים לכל ימות השבוע ואפילו לששה חדשים, במשפחות אלו הוטל עול הטיפול בבנים על האשה ועל הבן הגדול.

55 ראה בפרק המשה עשר פרק חיי הרוח הערה 71.

55* ראה תעודה 503.

מקבלים שלשולים בלתי פוסקים עד שמאבדים את הנוזלים ונופחים נשמתם. טיפול מוזר היו מטפלים במחלה זו, שהיו מעשנים סמים הנקראים "כיף" ונופחים העשן בפני הילד ועל מטתו; טיפול אחר לבשל יין שבתורו מטבעות נחושת, ולהשקות מזה לילד.

צמיחת השיניים של הילד בפרט בקיץ היתה קשה, כי הילד היה חלש ורגיש למחלות אחרות, העלולות לסכנו.

צהבת "בוספפאר". למחלת הצהבת של הילדים היתה ה"סגולה" דלקמן נקוטה בידי ההמון. היו מוליכים את הילד החולה לבית הכנסת "צלא לכבירא" משכיבים אותו על הצרפה מכסים אותו באחת המחצלאות שעל הספסלים, ונותנים מקלות בידי התינוקות הלומדים שם, והם חובטים בחולה מעל למחצלת.

מלבד מחלות אלו, מצויות היו מחלות המיעים Tiffus, חולי רע ומגפה שהיו עושות שמות ביישוב. בקרב הילדים והמבוגרים גם יחד. כשיש חולה במשפחה, הזקנות באות לבקרו והן מציעות תרופות שונות כיד נסיונן הרב. הרבה מחלות תולות אותן בעין רעה[55]**. לשם זה היו ידועות כמה טיפולים.

"גסיל לעתאבי" [מי רחיצת הסף] שהיו טובלות התיכת צמר במים, ומרטיבים בה על ספי הבתים שהחולה היה בהם סמוך למחלתו. וגותנים לחולה לשתות את המים הללו.

"לעבאר", שמניחות כירה מוסקת ברחוב והנשים לוקחות מתוך הכירה גחלים לוחשות ושמים במקומם פחמים. או ששואלים פחמים מנשים שלא נתגרשו "למזוואראת" מכבים אותם לאחר שבערו בתוך מים, ושופכים מים אלה על ראש החולה.

לבסים. זורקות קמח בצדי הסימטאות לצורך השדים. והם מרפים מהחולה; ויש ששפכו שמן במקום שגיזוק ואומרות: פלוני בר פלונית "שולח לכם שכנינו התחתונים" את מנחתו וקורין לזה "א ל ק מ א"[56].

תסביר. שמודדות אזור לאורכו זרת, זרת, ועל כל זרת, מזכירים שם משמות האבות והצדיקים, קושרים ומתרים ומעבירים האזור על גוף החולה, וכל הנוכחים רוקקים על האזור[57].

"ככור" (=קטוּר). לוקחים לבונה, ושיח הנקרא "אזיר"[58] (=רומירו) ומעשנין החדר שנמצא בו החולה, ואפילו תחת מיטת החולה.

טאסור. מי שמתים לו בניו, ונולד לו ילד אחר מעבירים אותו דרך חבית של חרס שאין לה תחתית מכניסין אותו מצד אחד ומוציאין אותו מצד שני, וזה סגולה לשמירת הילד וילד זה אמרו עליו "כרז מן־טאסור".

קמיעין. סגולה אחרת לשמירת ילדים, תולין עליהן קמיעין שנכתבו על ידי מומחים. ויש לו צורת משולש וכותבים עליו שמות הקדש.

55** החשש מ"עין הרע" רווח היה בכל ערי מארוקו. ומבוסס על הגמרא מאמר שמואל "רוב מתים בעין הרע. לשמירה מעין הרע היו תולים בפתח הבית פרסת הסוס או מציירים כף־יד "כמסא" שלפי אמונתם הצורות הנ"ל הם נגד עין הרע". וראה אם למקרא להרב א' אמוזיג ז"ל בפ' בלק.

56 מפעולות אלו המופנים לשדים, לא היתה נוחה רוח חכמים ועיין דרכי תשובה על יוד"ע, סי' קעט, סעיף קטן לח. שהביא דברי פוסקים שונים בענין זה. וע"ע בספר ארץ החיים יו"ד סי' קעט וראה פחד יצחק, ערך שדים.

57 מדידה זו נקראת "מדידה של מצוה", והזכירה מר"ן בשו"ע או"ח, סי' שו, ס"ו. ומה שקושרים ומתרים עיין במס' שבת סו: תלתא מוקמי וכו'.

58 עיין ס' עדן מקדם, על סגולותיו של שיח זה, ערך סגולות דף צא—צב.

כללכאל. סגולה אחרת לקוֹת **אצעדה** "כלכאל" בערבית על רגל אחת והיה נושאו עליו עד שמתבגר [59].

המשפחה המורחבת

יש שלאב אחד היו שתי משפחות, אם נשא שתי נשים, וכל אחת ילדה לו ילדים. אמנם נישואין לשתי נשים תופעה נדירה היא במארוקו. כי אף שאין חרם דרבינו גרשום חל על "יהודי המערב" [60] מכל מקום איסור נשואין לשתי נשים בא מכח השבועה ותנאי כתובה. שבכל הכתובות כותבין ונשבע... שלא ישא אשה אחרת עליה אלא על פיה ורצונה". רק במקרה של עקרות הנמשכת עשר שנים מתירין לו לשאת אשה אחרת עליה [61]. עם זאת היו אנשים שהפצירו בנשותיהם ושכנעום להרשות להם לשאת אשה שנייה. ושתי הצרות גרו בבית אחד. ואז היו תמיד מריבות ביניהן. הרבנים היו פוסקים במקרים אלה, להפריד דירתן של שתי הנשים [62].

קשרי המשפחה

קשרי המשפחה בין הקרובים היו הדוקים ביותר. קרובי משפחה התעניינו בגורל בני משפחתם, השתתפו אתם בשמחותיהם. בעתות צרה ומחלה עזרו זה לזה. אף במריבה, היו בני המשפחה מצטרפים לקרובם לחבורה אחת, להטיח דברים כלפי הצד השני. ואין צריך לומר שהאחים אהבו זה את זה. על פי רוב היו משתתפים בעסקם, בין במסחר ובין במלאכה. ולפעמים אף חיו מתפיסת בית אחת. המשפחה כולה התפללה בבית כנסת אחד, ואף ישבו זה ליד זה בשורה אחת. פגישותיהם בבית הכנסת בשבתות וימים טובים חיזקו את הקשר ביניהם. אחרי התפלה הלכו לבקר זה אצל זה [63]. האב מוליך את בניו הקטנים אתו לבית קרוביו, והללו שמחו בהם, הרעיפו עליהם נשיקות ומתנות. כגון אגוזים קליות וממתקים. הביקור השאיר בדרך כלל רושם עז על הילד, שהיה מצפה לביקור נוסף אצל הדוד והדודה.

חגים ומועדים

במסגרת המשפחה לא חסרו חוויות לילדים ולמבוגרים כאחד, בעיקר בחגים ומועדים. **חנוכה.** מלבד הדלקת הנרות, שהיתה חוויה לכל בני הבית היה מנהג לאכול בארוחת הבוקר סופגניות חמות; ופעם אחת בח' ימי חנוכה מתאספים בני המשפחה כולם לאכול "סקסו". ובעלת הבית שולחת "עאדא" לקרובים שלא יכלו לבשל. ביום שמיני של חנוכה, אוספים את שיירי הפתילות והשמן של חנוכה ושורפים אותם במדורה בחוץ והילדים מקפצים על המדורה [64].

59 וכנראה שכל דבר שהוא עגול יש בו משום שמירה שהוא סוגר מכל צד בפני המזיקים. תעודות רבות יש במיני רפואה וסגולות וראה בתעודות לפי מפתח העניינים.

60 על חרם דרגמ"ה במערב, ראה אבני שיש, א, סי' כא; וראה מוצב"י, א, סי' ה; וראה תעודה 259.

61 ר' הלכה למשה, אהע"ז, סי ב, ותעו' 50, 259, וזהו המשפט "או כפי התקנה", המוזכר בכתובה.

62 וזה כפי פסק שו"ע אהע"ז, סי' עו ס"ז. וראה נופת צופים לר' פתחיה בירדוגו, אהע"ז, סי' כד.

63 ראה תעו' מס' 46, תקנה שמנעה ביקורים אלה בגלל שגרמו לביטול מנוחת ושמחת החג.

64 מנהג זה הזכירו א. בן אמוזג, אם למקרא, פאריש 1865 פר' שופטים.

פורים. מתחילת אדר, נהגו הילדים לצייר על נייר בצבעים המן, בניו וזרש אשתו. כל ילד כיד כשרונו לציור. אלה שלא ידעו לצייר, קנו ציורים אלו מילדים אחרים בעלי יזמה, שציירו ציורים רבים ומכרום לאחרים. רחובות העיר היו הומים מילדים המכריזים על סחורתם זו, בליל פורים באים הילדים לבית הכנסת, ציוריהם בידיהם, ומביאים אתם מהבית הקרש שעליו קוצצים את הבשר עם הקופיץ, וכששומעין שם המן מכים בקופיץ על הקרש ומחתכים את גופו של המן לפסות. לאחר התפילה מתמלא בית הכנסת מאיבריו הקטועים של המן, והילדים עושים מהם מדורות.

עקרת הבית מכינה לכל ילדיה עוגיות קטנות בצורות שונות הידועים בהם, צולת סולם קטן, צפורים, כף היד של חתול, גלגל, ועוד. את העוגיות היו חורזים במחרוזת הנקראת "אזלאג" וכל ילד תולה במסמר את המחרוזת שלו, ושומר עליה. הוא אוכל ממנה מפורים ועד פסח. אחרי הצהרים הילדים היו המובילים את ה"סינייא" מגש מלא מעוגות ותבשילים למשלוח מנות לקרובים ולידידים ומתנות לעניים. ובכל בית נתנו להם לילדים מעות פורים, מלבד מה שכל ילד מקבל מאביו באותו יום.

אחר הצהרים עורכים סעודת פורים. בכל בית מתאספים כמה משפחות יחד והסעודה נערכת ברוב עם. ומרבים בשירים וזמירות. רבני המערב חיברו פיוטים מיוחדים לסעודת פורים[65].

פסח. עוד לפני החג עוברות על הילדים חוויות ההכנות לפסח. מיד לאחר פורים, מכבסים את המצעים הטובים ומצניעים אותם עד לחג. את הבתים מסיידים והרצפה מורחים בסיד בצבע אדום. והכל מבריק לקראת החג. בימים שלפני החג ישנים על מצעים ישָנים, ואוכלים על גבי ארגזים, את השולחנות רוחצים ומכשירים ומצניעין לחג. בליל החג כל כלי הבית נראין כחדשים. רוח של קדושה חופפת על הבתים, והשמחה שרויה בכל.

עשיית המצות. משפחות אמידות מיוחדות, היו מכינות מצות "שמורה" משעת קציר, ומחלקות אותן לקרובים ולידידים[65*]. הכנת מצות אלו החלה כבר בימי הקציר. אבי המשפחה, עם בני ביתו הגדולים, יצאו לכפר כדי לעמוד על הקציר. מיד לאחר הקציר והמירוח, הובילו את החטים לבית, והכניסום לאוצר, למקום שאין הגשמים חודרים.

בחנוכה מוציאות הנשים את החטים ובוררות אותן מהפסולת שבהן. סמוך לימי הפסח הוציאום וטחנום בבית בריחים של יד, לאחר הטחינה ניפום בנפות חדשות, ובהרו את הסולת המובחר שבהן. אפייתן נעשית בתנור בעסק רב. רבים באים לעזור, בלישה, בעריכה ובאפייה. לעת ערב הבנים יוצאים בחבורה לראש המעין לשאוב "מים שלנו" וכדים חדשים על שכמם. במיוחד רבתה ההמולה בעשיית "מצות שלאחר חצות" בערב פסח. המשתתפים השתדלו לעמול ולהזיע בעשייתן. פרקי ההלל בקעו מכל רחוב. גם הילדים לקחו חלק באירוע זה. ויש שהשאירו את האפייה עד לליל החג לפני הסדר ואכלו מצות חמות.

65 ראה השיר של ר' יונתן סיריו על המאכלים המוגשים בסעודה. "אזכיר חסדי צורנו וכן שירו של ר' עמרם אלבאז, "כי אזכרה מקדם" שנדפסו בס' ישמח ישראל, פאס, תרצ"ו, עמ' 270—274.

65* בתקופה האחרונה חברת "אליהו הנביא" לקחה על עצמה להכין כמויות גדולות של "מצה שמורה" ולחלקם לכל בני העיר. ראה תעודה 315.

בליל מוצאי החג ליל ה"מימונא"[66] מבקרים עם הילדים אצל הכהנים והרבנים לקבל את ברכתם. הרב היה מזה על מצחם חלב ואומר את הפסוק "אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך". ויש שנותנים תמרה ממולאת בחמאה, סמל לשנה טובה. על השולחן היו מפזרים גבעולי חיטה ושעורה ירוקים. סמל לאביב. כל יהודי שיש לו מכרים מהגויים, שולחים לו הם קמח־חמץ חמאה, חלב, ועוד. והוא שולח להם מצות החג, מרקחת צמוקים הנקראת "מרוזייא" אגוזים, תמרים פולים מטוגנים ומיני מתיקה אחרים. והיו קוראים לזה "פרחא"[66*].

בלילה זה המשודך שולח למשודכתו מעין "סבלונות". דהיינו טבעת זהב או תכשיט אחר ביד הוריו וקרוביו. בקבלת הפנים שעושים בית הכלה, היו מביאים פייטן אתם, ושרים את השיר "שולמית בואי יותן מוהר נתן לר' שמואל בן אלבאז". למחרת, ביום אסרו חג יש שיוצאים לטייל מחוץ לעיר בגנות ופרדסים, טיול רגיל, כחצי שעה וחוזרים לעבודתם.

שבועות. קריאת האזהרות של ר' יצחק בר ראובן היתה מאורע חברתי. כל אחד קורא בית מהאזהרות בנעימה המיוחדת ונזהר לבל יטעה, מי שטועה היו משתיקין אותו ואומרים לו בנעימה "חזור, חזור אינך יודע, ישראל לא ידע עמי לא התבונן". ומי שנופל בחלקו הבית על "מצות הייבום", שופכים עליו מים וכשעובר ברחוב מזריקין עליו מהגגות מים. משחקי המים בחג השבועות, איפשרו לילדים משחק חביב, מבלי שהמבוגרים יגערו בהם. הנשים, אף הן מתאספות בבתי הרבנים, והרב קורא לפניהם את פתרון עשרת הדברות בערבית "עשר כלמאת". מאכלי חלב שונים היו בשבועות ויש משפחות שהיו מחלקים ל"חראבל" מקמח מצה "נענע" וסוכר[67].

גם יום האבל — **תשעה באב**, השאיר חוויות בלב הילדים. בתי הכנסת לבשו קדרות. אמירת הקינות המרובות, כמנהג ספרד, כשכל הקהל יושב על הארץ, וגועה בבכיה, זעזעה את הילדים, שהשתתפו תחילה כמשקיפים, וכשלמדו, לקחו חלק באמירתם כשאר הקהל. הם קלטו את סיפורי החורבן והצרות שעברו על עם ישראל בכל הדורות והזדהו עם עמם, כאילו הם באותו הדור.

לאחר שיוצאים הילדים מבית הכנסת, הולכים ל"דוכניהם". וכך היו עושים: יום לפני ט' באב, היו הילדים מכינים סמוך לבתיהם, "דוכן" בנוי ממש, מאבנים וטיט, הדוכן אמור לשמש להם כמעין "חנות". בבקר הם לוקחים "פלוס סיפייא" ("כסף לפירות הקיץ") מהוריהם. הם קונים בו "סחורות" דהיינו סוכריות, אבקת סוכר, תותים, ופירות העונה. "כל ילד היה שוטח את מרכולתו ליד ה"דוכן" שלו ומכריז על מרכולתו, הילדים מחליפים סחורות זה עם זה ומוכרים זה לזה, וההמולה ברחובות רבה. לדבר זה קראו "סיפייא"[68].

חודש אלול מלא חוויות לילדים, ההורים קמים לסליחות, עם בוא השמש להעיר אותם. הילדים אף הם קמים והולכים עם הוריהם לבית הכנסת, ואף הם מסלסלים בקולם באמירת הסליחות. עצם הקימה והיציאה לחוץ באשמורת הבוקר השאירה רושם חזק על הילדים.

66 בנוגע לשם "מימונא" נראה שמקורו מלשון "מימון" שפירושו מזל. ובלילה זה שראו אותו כתחלת שנה מברכין אחד לשני ברכת מזל טוב "תרבחו ותסעדו".

66* הדבר מצביע על שיתוף הפעולה ויחסי חברות שהיו בין הגוים ליהודים, בזמני רגיעה, המוסלמים אהבו את מאכלי היהודים ושמחו באותן "משאות" שהיו שולחים להם.

67 על אכילת מצה בשבועות ראה תל תלפיות תרצ"ה דף פט; ותרצ"ו דף מג.

68 שמא מנהג זה שריד מימי "השבתאות", שעשו הכל כדי להשכיח את העצב ולהפוך אותו ליום שמחה אף לילדים. ועיין לעיל, בפרק שני — על השבתאות במארוקו והערה 46*, 47.

בהתרת נדרים שהיתה נעשית בהמולה רבה בערב ר"ה ויוה"כ, נדחקים אף הילדים כדי לשמוע "מותרים לכם מותרים לכם". בליל ערב יום הכפורים היו לוקחים תרנגולים לכפרות. לכל בני הבית כבר שבוע לפני כן היו התרנגולים מוכנים בבית כל ילד היה מכיר כבר התרנגול שלו ויוצאים אתם לחוץ, והיו מעמידים אותם להלחם זה עם זה. וילד שתרנגולו היה מנצח מרגיש את עצמו גבור. הרב השוחט עובר בלילה מבית לבית לשחוט את ה"כפרות". בני הבית מחכים לו. ומי שהיו לו שני שמות חייב לשחוט 2 תרנגולים. ואשה הרה 3. אחת בשבילה, ו־2 בשביל העובר אם זכר הוא — תרנגול, ואם נקבה היא — תרנגולת. וכיון שהמשפחות היו מרובות ילדים, אין בית שלא שוחטים בו 10 או 15 תרנגולים. דבר זה היה למעלה מיכולתם של עניים שהיו דוחקים עצמם כדי לקנות התרנגולים לכל אחד. בעקבות זה תוקנה תקנה לשחוט רק תרנגול לכל בני הבית הזכרים ותרנגולת לכל הנקבות [69].

סוכות. בחג זה מרובות החוויות. הבן הולך עם אביו לקנות סכך. המראה של ילדים ומבוגרים המושכים את קני הסוף, השרה שמחה בלב העוברים המצפים אף הם לבוא החג. הבנים השתתפו עם האב בבניית הסוכה. הבנות תרמו את חלקם בקישוטי הסוכה ובדאגה לנקיונה וסידורה. הסוכות היו בכל בית ובכל חצר.. והשכנים צועקים מסוכה לסוכה לחיים! שמחתך! ומברכים זה את זה. ויש שנכנסים אחד לסוכתו של השני.

ארבעת המינים הוסיפו תפארה לחג. כל אחד מקשט את לולבו בחוטי משי בצבעים מרהיבי עין. יש שאף ילדים זכו בפרס מאביהם שקנה להם את ארבעת המינים. מכירת האתרוגים היתה במכירה פומבית. וכל הרוצה להוסיף, מוסיף וזוכה באתרוג המוצע.

ביום **שמחת תורה** כל ילד בא עם נר בידו לבית הכנסת. הנרות היו בצורות ובצבעים שונים. בתי הכנסת מקושטים בשטיחים, דקלים ואילנות אחרים. רוח של שמחה שורה בבית הכנסת. התפלות וההקפות נערכות בשירות ובזמירות. הילדים עולים לס"ת אף הקטנים. וקוראים "ולאשר אמר ברוך מבנים אשר". חתן תורה עושה סעודה גדולה לקהל בביתו. בתבשילים ומשקאות לרוב.

בצד מועדי שמחה ותוגה אלה היו השבתות של כל השנה. שגם בהם לא חסרו לילדים חוויות במסגרת המשפחה. הילדים רוחצים את עצמן ולובשים בגדי שבת. הם הולכים עם אבא לבית הכנסת, לשיר את שיר השירים ולכה דודי. בחזרתם מבית הכנסת מצאו את פתילות השמן־זית דולקות על שולחן השבת הערוך. עוד בבית הכנסת, שרים הם "אשת חיל" ובבית האב עם בניו הגדולים, שרים בנעימה "שלום עליכם" ו"בר יוחאי". ריחם של תבשילי השבת המיוחדים, נודף למרחוק ומעורר תאבונם של המסובים. בתוך הסעודה מזמר האב ובניו, כשהאשה והבנות מלוות אותו בזמזומם, ועיני הבנים הקטנים נשואות אל האב והאחים בהערצה וערגה. בבקר משכימים קום רבים מבני הקהלה עם עלות השחר וממהרים ללכת לבית הכנסת לומר "בקשות" וזמירות שבת. אחר התפלה מבקרים זה אצל זה. עם חזרתם הביתה מוצאים את החמין ומסבים לסעודה שנייה של שבת. הבנות היו צובאות על בתי התנורים כדי להביא את קדירת החמין משם. לאחר הסעודה הולכים לבית הכנסת לקריאת משלי, או איוב [70] ושמיעת דרשת החכם.

69 ראה תקנה 493 משנת תרצ"ו.

70 משלי היו קוראים ומתרגמים לערבית בנעימה, ובמקהלה אחת. בשבתות שבין פסח לעצרת; פרקי אבות נהגו בצפרו לאמרם, עם תרגום בערבית לאחר תפלת שחרית של שבת, אחרי שבועות

בצד השבתות והמועדים היו גם סעודות של מצוה כגון סיום הזוהר, סיום מסכתא, בישיבה, שהיו נעשים בפירסום גדול. וכל נכבדי הקהל מוזמנים להשתתף בהן. בסעודות אלו השמחה היתה רבה.

הפעילות החברתית בשכונה

בצד הפעילות החברתית של המשפחה במסגרת הבית והקרובים, התפתחה פעילות ענפה של תושבי הקהלה מחוץ לבית.

בית הכנסת. המקום החשוב ביותר אחרי הבית, הוא בית הכנסת שמילא תפקידים רבים, מלבד היותו מקום תורה ותפלה. בית הכנסת שימש כמקום מפגש חברתי ממדרגה ראשונה. בו נדברו איש אל רעהו, וטופחו קשרי ידידות. בדרך כלל, המתפללים בבית כנסת אחת, היו ידידים זה לזה. בבית הכנסת שמעו מחדשות השעה; שם הוקראו תקנות הקהל; שם התאספו להתפלל על עצירת גשמים וצרות אחרות; בבית הכנסת למדו תינוקות של בית רבן; ושם נתקיימו ישיבות של תלמידי חכמים; בית הכנסת שימש כאכסנייא לבית דין; הוא המקום לכתיבת גיטין ונתינתם, לכתיבת שטרות למיניהם. בית הכנסת הוא המקום להשבעת אנשים החייבים שבועה; שם מתפללים על חולים ועושים להם פדיון; שם הדלקת נרות למנוחת הנפטרים; שם תגלחת ראשונה לפעוטים; שם נערכות אספות הקהל, ומשם יוצאות התקנות לחיזוק בקיעי העיר; שם מכתירים את הרב; בו נעשית הערכת המס ולשם מביאים את כסף המס. בבית הכנסת מודלקין הנרות לעילוי נשמות הצדיקים כגון נר של ר' שמעון בר יוחאי ורבי מאיר בעל הנס, ויחידים תורמים שמן למאור לעילוי נשמתם[71]. בבית הכנסת היה תלוי לוח השנה[72], ומנהג היה לרשום בראשו את כל המאורעות החשובים שהתרחשו בעם ישראל ובמארוקו ובק"ק צפרו. כך כל מי שקרא את הלוח ידע קצת מההיסטוריה של הק"ק ושל העם. ואין צריך לומר שממנו ידע כל אחד על ראשי חדשים, החגים, זמני התקופות ועונות השנה שידיעתם נחוצה לחקלאים. בבית הכנסת הופגן הריבוד החברתי והקירבה המשפחתית. יוצאי משפחה אחת, ישבו זה בצד זה. מקומם של האנשים בבית הכנסת העיד על מעמדם בקהלה[73].

בערב ר"ה ויום הכפורים בית הכנסת הגדול היה מקום להתרת נדרים צבורי. כתות כתות נכנסים לבית הכנסת, שם ישבו כל הבוקר עשרה חכמים ומתירים להם את נדריהם, והם נותנים צדקה לעניי הק"ק.

קוראים את ספר איוב עם תרגומו הערבי. בשבועות את מגלת רות ואת האזהרות של ר' יצחק בר ראובן.

71 השבועה בבית הכנסת ראה חיי עמרם סי' מב; הערכת המס ראה תעודה 118; נר לעלוי נשמת ר"מ ור"ש תעודה 102, 119; הכתרת הרב ראה בס' תורה וחיים למר אבי זצ"ל בקונ' צבא ימי "עת הצהרים"; לימוד תינוקות בביהכ"ן ראה אבני שיש ח"ב סי' יד. והלכה למשה אה"ע סי' ח, מוצב"י א סי' מז. בית המדרש לישיבות בביהכ"ן ראה הלכה למשה שם. ואבני שיש ב סי' ט; תפלה לעצירת גשמים עומר מן דרושים דרוש ב דף כו ב; מסירת הגט בבית הכנסת, אבני שיש א סי' ב "וכאשר נכתב הגט והלכנו לבית הכנסת הגדולה ששם נותנים הגט"; דנים בבית הכנסת ראה אבני שיש ב סי' ט חיי עמרם סי' עה; הכרזה על תקנות הקהל בביהכ"ן ראה תעודה 18 257 וחיי עמרם סי' כח. אסיפות הקהל תעודה 114.

72 ראה תעודה 226.

73 בבית הכנסת "צלא לכבירא" היה פרוזדור ארוך בפתח ובו ישבו רק מדלת העם.

המקלה פ״י רבי הקדוש פ״ק [illegible] [illegible] [illegible]
בקולטובה · 762 לפטירת הרחבט ז״ל · 760 לחתימת מי״ב · לזכרמ״כם ז״ל · 729 לפשילקי
499 לבירת השמשלים לבאזוקי · 499 לנלוזת פלוס חלביה · [illegible] להמולת מולכת הדסום · 405 לבנין רומי · 400 לידתה רבי הלב״ה זיע״א · 381 להבור כ״ע · 367 לעזיבת עבד השוב״ח
ב״פ · 287 להרבן בתי כנסיות בבפלס · 147 למיתת המלך סיטי״ם ומלוכת בנו ומלוכת ק״ק כלם ובכניסת הארד המשי״ום ובו יבוי עם חילו יצר על נפרו בדוך הלל המושבע · 116 לכתילת הזום הגדול על נפרו הול״ד
76 למיתת מו׳ עבד לרחמלן ולמלכת בנו סיטוחמד כ״ח · 62 למיתת ס׳ מוחמד ולמלוכת בנו מו׳ לחלחסן
ולמלוכת לחיו מו׳ חפין · 25 לעמידת על הפלבתים בעו׳ חפין · ולביתת היל לרפת לעבי המערב · 24 להסרה ל

עשה ירח

מולדות

מולד	**תשרי**	יום אק״ל בשעות	תתג״ח חלקים
מולד	**חשון**	יום ל״ז בשעות	תצ״ל חלקים
מולד	**כסלו**	יום ב׳ ל׳ בשעות	תשע״ו חלקים
מולד	**טבת**	יום ל׳ י״ח בשעות	קנ״ו חלקים
מולד	**שבט**	יום ל״ז ו׳ בשעות	תתקנ״ו חלקים
מולד	**אדר**	יום ו׳ כ׳ בשעות	תרפ״ט חלקים
~~מולד~~	~~אדר ב׳~~	~~יום בשעות~~	~~חלקים~~
מולד	**ניסן**	יום ב׳ ל״ו בשעות	תשנ״ו חלקים
מולד	**אייר**	יום ה׳ כ״ה בשעות	טל חלקים
מולד	**סיון**	יום ה׳ י״ח בשעות	תתכ״ב חלקים
מולד	**תמוז**	יום ו׳ כ״ב בשעות	תקצ״ו חלקים
מולד	**אב**	יום ש׳ בשעות	אתי חלקים
מולד	**אלול**	יום ב׳ ש׳ בשעות	כ״ו חלקים

ניגודים

ניגוד	**תשרי**	יום כ״ו בשעות תקשב חלקים	שי״ו בו
ניגוד	**חשון**	יום ה׳ כ״ה בשעות רמה חלקים	כ״ו בו
ניגוד	**כסלו**	יום ד׳ ב׳ בשעות תתרשו חלקים	כ״ו בו
ניגוד	**טבת**	יום ו׳ כ״ב בשעות תשמ״ו חלקים	כ״ו בו
ניגוד	**שבט**	יום ש׳ י״ב בשעות תשלו חלקים	כ״ז בו
ניגוד	**אדר**	יום ב׳ ש׳ בשעות קכ״ו חלקים	כ״ז בו
~~ניגוד~~	~~אדר ב׳~~	~~יום בשעות חלקים~~	~~כ״ז בו~~
ניגוד	**ניסן**	יום ל׳ י״ה בשעות תתקי״ו חלקים	כ״ז בו
ניגוד	**אייר**	יום ל׳ ב׳ בשעות תתלו חלקים	כ״ח בו
ניגוד	**סיון**	יום ל׳ ש״ו בשעות תלו חלקים	כ״ח בו
ניגוד	**תמוז**	יום כ״ט ל׳ בשעות קי״ל חלקים	כ״ח בו
ניגוד	**אב**	יום ב׳ [illegible] בשעות [illegible] חלקים	כ״ח בו
ניגוד	**אלול**	יום ה׳ ל׳ בשעות תרכ״ו חלקים	כ״ח בו

למוד

התר״צו זשג״ם פשוטה · ימיה ~~8496~~ 8520 וחלק

תשרי וב״ה נ״ל · ימיו ל׳ · טוס גדליה יום כ׳
י״ו בו סוכה יום א׳ ל״ו בו · ובבת
יום א׳ כ״ב בו · הבדלה וב״ת יום ש׳ כ״ג בו · ברהבא
חשון מ״ח · ימיו ל׳ נח ל״ו · לך לך יב״ב בו · ויר
כסלו יום ג׳ · ימיו ל׳ · ~~חנוכה~~ ל״ו בו · ~~ויצא יג~~
ויצב ה׳ בוס מב״ח :
טבת הג״ן · ימיו כ״ט ~~ישן~~ כ״ו בו · טוס
כ״ג בו מב״ח :
שבט יום א׳ · ימיו ל׳ · ~~ויחי מ׳ טוס שבוע ק״ו~~ בו · כ
כ״ב בו מכפטים ומקלים כ״ג בו מב״ח :
~~אדר~~
אדר מ״ב · ימיו כ״ט · ס״ו **בו** · תרומה וה
ל׳ ~~שקלים~~ יום ~~ג׳~~ בו פוריס יום ג׳ י״ד בו · ~~תצוה ויקה~~
ניסן יום ב׳ ימיו ל׳ · ~~ויקהל~~ ל״ה · ו
כ״ל בו מב״ח :
אייר לה׳ · ימיו כ״ט · ~~פקודי ושמרש~~ ב׳ בו · ~~שחה ו~~
בוד ומחנק כ״ל בו מב״ח :
סיון יום ג׳ · ימיו ל׳ · במדבר ב׳ בו · בשושת יום
לך כ״ו בו · מבדכין החדש :
תמוז ~~ל״ו~~ · ימיו כ״ט · קרח ה׳ בוס חקת ל׳ בו ·
~~כ״ו בו מב״ח : שלח ושמש כה בו ל~~
אב יום ש׳ · ימיו ל׳ · ~~חשוה ומטעי כד~~ · הדברי
ואתחנן י״ב בו · עקב ב׳ בו ~~ראה כ״ג~~ ·
אלול גל ימיו כ״ט · ~~כלה כד~~ · שופטים ל׳ב

מזמורים שנוהגים לומר

בראשית למנצח לדוד מזמור ה׳ חקדתני : קלט

חלק מלוח השנה, תלוי על קיר בית הכנסת

בתי הכנסת הם דופק הקהלה, ומרכז החיים הרוחניים והחברתיים. הנשים אף שלא ידעו לקרוא היו צובאות על פתחי בתי הכנסת וחלונותיהם[74]. הן מתפללות בע"פ בערבית ושופכות את ליבן בתחנונים ועונות אמן. בעת הוצאת ספר תורה, היו מבקשות את בקשותיהן המיוחדות על בני משפחתם וקרוביהם, על חוליים ועניותם[75].

הרחוב והשכנים. השכנים היו במדה רבה חברים, ועזרו זה לזה. במסיבות שמחה, שיתפו השכנים את עצמם בטירדות חברם בעל השמחה. הגברים עזרו לו בהכנות בחוץ, והנשים בבישול ואפיה ובסידור הבית. אם חדר בעל השמחה צר היה מהכיל את כל מוזמניו, מעמיד השכן את ביתו לרשותו. אם לקרובים שהוזמנו להיות אצלו בשבוע השמחה, לא נמצא מקום ללין — נכנסו ללון בבית השכן. כך הדבר גם בעתות צרה. בעל שאשתו חלתה, נכנסת השכנה אצלה, מסדרת את ביתה ומכינה אוכל לבעל ולילדים; אחרת מסעדת את החולה: מכינה לה תרופות, מדברת על לבה, ומייעצת לה עצות מנסיונה. על ידי כך נתהדקו הקשרים בין השכנים, ונתקיים בהם המקרא "טוב שכן קרוב מאח רחוק".

קירבה יתירה זו שבין השכנים שימשה במקרים רבים כמנגנון הגנה אצל אנשים ונשים שהיו מועדים לסטיות שונות, ומפחד שהשכנים ידעו בהם, נמנעו מלבצע זממם[76]. אך למטבע שני צדדים. בצד החיוב היתה גם שלילה. סכסוכי שכנים נגרמו בעקבות דברים של מה בכך. אם בעקבות ריב בין ילדים, או בגלל שמוש באמצע החצר ונקיונה, המוטל על דרי הבתים לפי תור[77]. הקירבה היתירה בין השכנים גרמה לכך שכל שכן ידע הכל על שכנו. בשעת מריבה נתגלו כל הסודות הללו. משנתלקחה המריבה לא הספיקו הקללות והטחת דברים ומיד עברו לחבלות גופניות. אשה משכה את שערות רעותה. הבעלים התערבו במהלך המריבה[78]. משטרה שתשכך את הרוחות אין. רק אם אחד הצדדים פונה לקאייד, שולח הלה את משרתיו ואת הנגיד להביא את הצדדים לפניו. במשפטו היה מטיל קנס על הצדדים או מכניסם לבית הסוהר. יש שסכסוכי שכנים אלה מובאים לשיפוטו של **הרב**[79].

משנרגעו הרוחות נכנסים מתווכי שלום ומשלימים ביניהם. אז עושים "סולחה" ומסיבה לרגל השלום. הידידות אחר השלום יש ומתהדקת יותר מאשר לפני המריבה.

בשעת הפנאי. לפנות ערב, לאחר שגמרו להכין צרכי הבית, יושבות נשות החצר בפתח חצרן, מתגודדות אגודות אגודות, וכשידן עושה במלאכה, הן מספרות זו לזו על דא ועל הא, ומתבוננות בעוברים ושבים[80].

גם הגברים מתאספים היו ב"רחובה" של העיר לשמוע חדשות ולשוחח זה עם זה, בטרם ילכו לתפלה ולעבודה. בשבתות היו יושבים "שורות שורות במבואות אלה מזה ואלה מזה

74 **בבתי הכנסת במארוקו, לא היו בונים "עזרות נשים". והנשים היו יושבות בפרוזדור בית הכנסת וליד החלונות בחוץ.**

75 נשים שלא הלכו לבית הכנסת, התפללו בבקר ובערב בבית ליד המזוזה. אף אחרי האוכל אמנם לא ברכו ברכת המזון, אך אמרו בלשון ערבי, משפטים שיש בהם משום הודיה לה' על המזון שניתן להם, ומנשקות את הלחם.

76 ראה למשל תעודה 323, אבני שיש א סי' טז וסי' לב.

77 ראה תעודה 523.

78 ראה אבני שיש א ט, וראה תעודה 200.

79 ראה תעודה 393, 377, 523, 598.

80 ר' תעו' 79, 104.

לשוח בשדה על המחיה ועל הקלקלה אשר שם ספורים יקננו"[81]. תוקנה תקנה נגד תופעה זו והמתקנים ראו הדבר כנוהג נפסד מבחינת הדת, אולי מהבחינה החברתית הדבר היה בו חיוב. שיחות וישיבות־בצוותא אלה, שימשו דבק טוב בין האנשים ששפכו את לבם אחד בפני רעהו בחינת "דאגה בלב איש ישיחנה לאחרים". זה עזר לרקום קשרי רעות וקירבה בין יחידי הקהל. יצר הסקרנות בא בכך על סיפוקו. כשראו מנהיגי הקהל שההמון הפריז יתר על המדה, ויצאו מזה פירצות, דאגו לרסנם ולכוון את פעילותם לאפיק חיובי מבחינה דתית. על ידי הטפה ודברי התעוררות. התעוררותם של יחידים הביאה לידי כך שבצד הפעילות הספונטנית של היחיד המשפחה והקבוצה. נוצר אפיק חדש לפעילות במסגרת חברות.

81 ר' תעודה 90.

פרק תשיעי

חברות

החברות נוצרו מתוך דחף דתי. האנשים הכניסו את עצמם לעול זה בגלל המצוה שבדבר, ודרך אגב, באו על סיפוקם צרכים אחרים בחיי הקהלה. שירותים חיוניים נמצאו להם ספקים. בנוסף לכך, הדבר קירב וליכד את אנשי החברה אלו לאלו, הן כתוצאה ממגע הדוק בשעת מילוי התפקיד הכמעט יום־יומי, והן כתוצאה מהאסיפות והחגיגות המרובות שערכו בצוותא [1].

החברה הראשונה שאנו מוצאים זכרה בתעודות צפרו היא חברת "גומלי חסדים". עוד בימיו של ר' שאול ישועה אביטבול אורגנה מחדש ונקבעו בה סדרים חדשים. תפקידם היה "לחפור הקברות לשאת המטה ולכל צרכי קבורה" [2]. רובם הגדול של אנשי הק"ק, השתייך לחברת גומ"ח. החברה חולקה ל"ארבע משמרות" [3]. כל משמרה שירתה שבוע אחד, לפי התור. ובמאה הז' לאלף הה', כל משמרה טיפלה בנפטר אחד לפי התור. בראש כל משמרה עומד מנהל = "מוקדדם" האחראי על פעילותה הסדירה של המשמרת. לידו עוזרים עשרה אנשים בארגון וחלוקת התפקידים. משרת ה"מוקדדם" — משרה חשובה בקהלה. מלבד השררה והכבוד שבה, שכרבע הקהלה, הם פקודיו הסרים למשמעתו [4], הטבה חמרית בצדה, שכן פטור היה ממסים ומהטלות אחרות [5]. טיפולם של אנשי המשמרת, החל משעה שנודע להם, מפי אנשי חברת "ביקור חולים", שהחולה "במצב אנוש", בה בשעה באים אנשים מחברי המשמרת המיוחדים לכך, שבקיאים היו בטכסיסי גסיסה ויודעים לכוון רגע יציאת הנשמה, ושומרים את מיטת החולה עד יציאת נשמתו, שאז קוראים לפניו את "סדר קריאת שמע" המכונה "קריאה נאמנה" [6]. אם יארך תהליך גסיסתו של החולה, מתחלפים שומרי המטה יום יום. אנשים אלה מילאו תפקידם במסירות נפש ואף בעתות מגפה ודבר, ולא משו מעל יד החולה עד שיצאה נשמתו. גם תלמידי חכמים היו פעילים במסגרת חברה זו [7].

בעת האחרונה כשלאנשי המשמרה היתה עבודה ומסחר שלא יכלו לעזבם ביד אחרים, שכרה המשמרה אנשים אחרים שישבו במקומם, והם שילמו את שכרם.

החלוקה לארבע משמרות החזיקה מעמד עד לשנת תשכ"ג, שאז נדלדל היישוב בעיר,

1 אפשר לומר שהחברות, מילאו במארוקו את התפקיד החברתי שמילאה החסידות בחברה האירופית.
2 תעו' 87.
3 תעו' הנ"ל.
4 ראה תעו' 273.
5 ראה אבני שי"ש, ב, סי' צה.
6 ראה מוצב"י, א, סי' לא.
7 ר' שאול אביטבול מעיד על תלמידו ר' אברהם אצ'יני שהיה מסור לתפקידו אף בזמן מגפה ודבר . . . לא נמנע מלסכן עצמו ולשבת ליד החולה (תעודה 270).

כתוצאה מעלייה לארץ ישראל, וחולקו האנשים לשתי משמרות[8]. גם השמירה על החולה נעשתה בתורנות ונקבעו אנשים לכל יום מימות השבוע[9].

לאחר פטירתו של החולה, מעמיד הממונה על המשמרת אנשים שיחפרו את הקבר. החופרים מביאים אתם לבית החיים יי"ש ודברי מאכל, ואוכלים ושותים כדי להשכיח עגמת הנפש[10]. ורשות ביד הממונה לעכב את אנשי המשמרת לבל יסעו מחוץ לעיר לעסקיהם, והם מרותקים לעיר בשבוע משמרתם[11].

המתחמק ממילוי תפקידו, ללא אישור מוקדם מהממונה, "יטיחו עליה" = "נופלים עליו". דהיינו שלאחר סתימת הגולל, באים כל בני המשמרת לביתו. הם קונים מצרכים כראות עיניהם ושולחים לביתו של המתחמק. אשתו חייבת להכין מטעמים ממה שהובא לה. לאחר הסעודה, מחייבים את בעל הבית בכל ההוצאות בנוסף לקנס שמטילים עליו. האיש הסיק את הלקח הדרוש שלא כדאי לו להתחמק ממילוי תפקידו[11*].

עבודתם של החופרים היתה מלאכה קשה. כי לחצוב קבר באדמה ההררית והסלעית של צפרו, בכלים פשוטים וללא אמצעים טכניים מתקדמים. היא דורשת מאמץ פיזי.

חציבת קבר היתה ענין של 7—8 שעות עבודה. החופרים היו עולים לבית הקברות מוקדם ומתפללים שם כדי שיוכלו להכין את הקבר במועדו. לאחר שחפרו את הקבר הנחוץ, היו מכינים קבר רזרבי לשעת הדחק כגון ערב שבת כל משמרת היתה מכינה קבר כזה כדי שיהיו מוכנים לפחות 4 קברים רזרביים. שניים בחלקת הנשים ושניים בחלקת הגברים[12].

בתקנה מימיו של ר' אברהם ן' שטרית (בשנים תר"מ—תרס"א) נקבע שאין לאנשי משמרת אחת לעבור למשמרת אחרת, והמשמרת הקולטת את העבריין צפויה לקנס[13] שימסר לועד "ארבע ארצות".

עבודת חברת "גומלי חסדים" היתה כמובן שלא על מנת לקבל פרס. מי שמת לו מת לא חוייב לשלם לא תמורת קרקע הקבורה, שהיתה הקדש למטרה זו, ולא תמורת עבודתם של הקברנים. חברה זו נשאה את השם של "רבי שמעון בר יוחאי"[14]. משום כך ביום ל"ג בעומר, שהוא יום ההילולא של רשב"י, היה חגה של החברה. כל המשמרות נתאספו חבורות חבורות לסעודה של מצוה, בשירה וזמרה. באותו היום רושמים בפנקס החברה את צעירי הקהל לחברים חדשים בחברה. בן י'—י"ג נכנסו הילדים לחברה החדשה, והאב היה תורם לחברה לכבוד המאורע.

חברה זו פעלה גם בשטחים אחרים והיתה אחד מעמודי התווך של הקהלה. הם עזרו לחכמים בתיקון פירצות עיר, ובמקום שנכשלו הרבנים הצליחו הם. בהיות ידם תקיפה על הק"ק.

8 ר 'תעו' 314.
9 ר' תעו' 468.
10 ר' תעו' 39.
11 ר' תעו' 87 הנ"ל: "כל ממונה שולט עלא אלמסאפרין = הנוסעים שיזדמנו בשבוע שלו על פיו יצאו ועל פיו יבואו".
11* ראה תעודה 521.
12 בשנת תשי"ג תוקנה תקנה מס' 42.
13 תקנה מס' 39.
14 לראשונה נזכרה בשם זה בס' עת לכל חפץ בהקדמה. שם זה ניתן לכל חברות גומלי חסדים בכל מארוקו. והטעם משום שר' שמעון בר יוחאי היה מציין קברות (שבת לד, א).

1. הולכת בר מצוה מביתו לבית הכנסת ומבית הכנסת לביתו. אנשי המשמרת שאליה השתייך אבי הבר מצוה באים לביתו ברוב עם, עם פנסים מאירים ומעבירים את הבר מצוה, כעני כעשיר, בהמולה רבה ובשירים ורננות.

2. הולכת הכלה לבית בעלה. גם בזה היו פעילים להעביר את הכלה לבית החתן בשירה וזמרה. מי שהיה חבר בחברה זו קנה לעצמו קרובים ואחים רבים שמשתתפים אתו בשמחותיו וצרותיו[15].

3. היו מתאספים חבורות חבורות ללמוד זוהר מדי שבת בשבתו. כשהיו מסיימים את ס׳ הזוהר עושים סעודת סיום.

בשנים האחרונות כשהתחילה עליה המונית לישראל, היתה התרשלות־מה בעבודת חברה זו והיה צורך בתקנה שתסדיר את פעילות החברה תחת חסות ועד הקהלה. מי שהתרשל במילוי תפקידו, וועד הקהלה הטיל עליו קנסות, כגון שלא יטפלו במתו, אלא לאחר תשלום סך הגון שנקבע על ידי מנהיגי החברה[16].

קבורת המת

מלבד הכנת הקבר, מתפקידם היה לקבל את המת בבית הקברות, לקברו ולסתום עליו את הגולל. אחר כך הם הולכים לבית האבל ומכינים לו סעודת הבראה, בביצה וזיתים, ויי״ש כמנהג[17].

חברת הרוחצים

הם מטהרים את הנפטר ומלבישין אותו תכריכין[18]. גם הנשים לקחו חלק בפעילות חברה זו. הן טיפלו בטהרת הנשים הנפטרות, חיממו מים לחפיפת המת ורחיצתו, גזרו ותפרו את התכריכין. נשים אלו נקראו ״לגזבראת״ (=גזברות). ר׳ אליהו ן׳ הרוש[19] [תקע״ז—תרמג] הוסיף תפקיד אחר לאנשי חברה זו: עזרה לחולים וביקור אצלם מדש״ב. הוא הטיל עליהם מס חדשי לשם כך. העזרה כללה עזרה רפואית, ותמיכה חמרית לנזקקים. בביתו של ר׳ אליהו הוכנו תרופות שונות בצנצנות ושקיות מורכבים מעשבים שונים, כפי השגת ידיעתם בימים ההם, וחולקו לחולים הנזקקים[19*].

חברת אליהו או ״חברת הלוויה״

בשנת תר״ס, לערך, נוסדה חברה זו. כשראו שתושבי העיר אינם באים ללוויה, רק אם המת הוא אדם גדול כגון רב או עשיר, התעוררו יחידים מהקהל להקים גוף, שחביריו

15 כך משמע מתעודה 521.

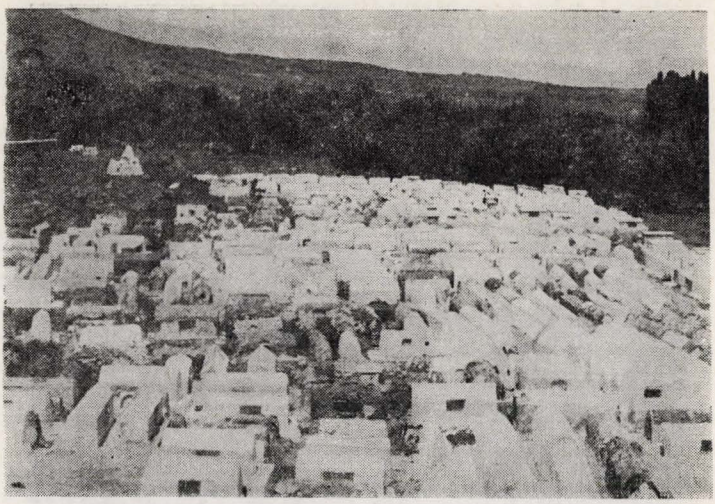
16 ר׳ התקנה הנ״ל.

17 בצד תפקידים שגרתיים אלה, מוטלים עליהם תפקידים בשעות חירום. כשהיה שטפון־הנהר, או במקרה של אש וכדומה הם היו משתדלים להציל את האנשים, ולהעבירם למקום מבטחים. (ראה צלצלי שמע, בהקדמה).

18 סדר הטהרה כפי מנהג צפרו, נדפס בקונטרס חסד ואמת, גרבה, תרצ״ח.

19 עיין תולדותיו, בהקדמת פירושו להגדה: כוס אליהו, גרבה, תרצ״ח.

19* ראה תעודה 201.

בית החיים במורד ההר

יראו חובה לעצמם, להפסיק את עסקם ומסחרם כדי להשתתף בלוויית המת. אנשי חברה זו נושאים את מטת הנפטר על כתפם מפתח ביתו עד בית הבקרות במשעול הכרמים. ובהליכתם קוראים מזמורי תהלים, בעיקר תמניא אפי. כשקרובי הנפטר היו עניים, ואין בידם לעשות תכריכין למת, אנשי חברה זו עזרו להם לקנות תכריכין למת.

חברה זו שאנשיה הלכו והתרבו, מצאו להם שטחי פעולה אחרים.

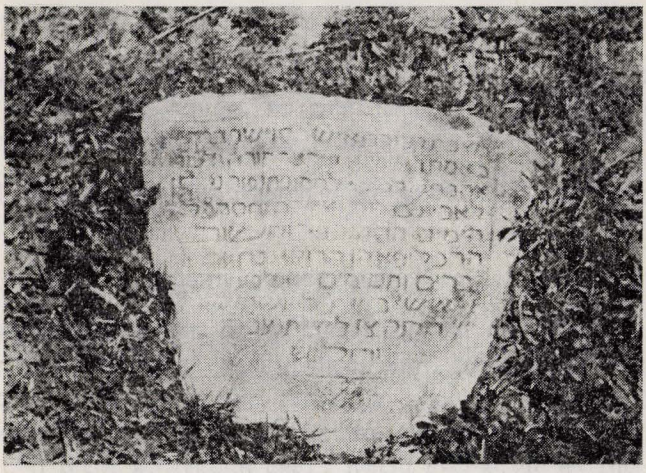
א. **מצות המילה.** בערב שלפני יום הברית, הם באים לביתו של בעל הברית, לומדים בס׳ הזוהר, ושרים שירים הנהוגים. אם בעל הברית איש עני, תורמים כסף לכבודו, שיוכל לשאת בהוצאות הכרוכות במצוה זו.

ב. **מצות של מצווה.** קנו חטה השמורה משעת קצירה, ועשו מצה שמורה לפני פסח, וחילקום חינם לכל בני העיר.

ג. **השכנת שלום** בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו.

ד. **הכנסת אורחים.** עד שנת תרי״א, הטיפול באורחים לא היה מאורגן, אורח שבא לעיר אם היה לו ״בעל־בית״ קבוע, נתאכסן אצלו. אחרת התקשה למצוא אכסניה לעצמו. חכם ובן־תורה שנזדמן לעיר, היה הגזבר מוצא לו ״בעל בית״ שיאכסן אותו. ת״ח היו באים לעיר בעיקר לאסוף נדבה. בשבת, בעת קריאת ספר תורה, היו מתנדבים לו הקהל. גביית נדבות אלו, נעשתה באמצע השבוע באקראי, על ידי גזבר העיר, שהיה טרוד בעניינים אחרים. היו שהתחמקו מתשלום הנדבה, דבר שהקשה על הגזבר, עד שבסוף, הגזברים סילקו עצמם מלטפל בגביית נדבות אלו. רבי עמור אביטבול הוא

למעלה: הקברות של הרבנים הגאונים רבי דוד אראג׳יל ז״ל ובנו רבי יצחק ז״ל, שנת שפ״ח
למטה: קבר של הר׳ כליפא ה״ן הרוש שנת התקצ״ו

שהתעורר לתקן את המצב. תקנה משנת תרי"א[20] מסדירה את הטיפול באורחים. נתמנו "גזברים" מיוחדים לכך. ערכו רשימה של בעלי בתים היכולים לשמש כאכסניה, והאורחים הופנו אליהם לפי התור. גזברים אלו קיבלו על עצמם לטפל בגביית הנדבה שהתנדבו הקהל לאורח. מי שהתחמק מתשלום הנדבה, מוסרים אותו לנגיד והלה מטיל עליו קנס בסך 50 אוקיות[21]. משנוסדה חברת "אליהו הנביא" נטלה לידיה את הטיפול באורחים. הם רכשו שני בתים אחד לאנשים ואחד לנשים, בכל חדר שמו מטות, שלחן וכסא ומנורה. האורחים הופנו לאכסניה זו. שמש החברה מבשל בביתו ומביא את האוכל לאורחים. הסדר זה מיוחד היה רק לימות החול. בשבתות, אנשי החברה "חטפו" את האורחים. היו רבים ביניהם על האורחים זה אומר אני זכיתי בו וזה אומר אני זכיתי בו. בביתם זוכה האורח לכבוד גדול. הם שימחוהו במאכל ובמשקה, ובדברים המתיישבים על הלב[22].

חברת מושב זקנים

חברה זו נוסדה בשנת תרצ"ב. במשפחה המארוקאית, טיפלו בזקנים בכבוד ובמסירות. בניו ובני ביתו של אדם מטפלים בו לעת זקנתו, וכל מחסורו עליהם. העניים שביניהם קיבלו תמיכה מקופת הקהל. ממילא לא היה צורך במוסד מיוחד שיטפל בזקנים. ברם, תעסוקה לזקנים לא היתה. הם היו מתאספים ב"רחבה" של עיר, ליד שער הכניסה לאל־מללאח. שם ישבו שורות שורות לראות בעוברים ושבים, לשמוע חדשות היום, ולשוחח שיחה בטלה של יושבי קרנות. המראה של זקנים, לבושים בלבושם הדל, חרושי־קמטים, ונפולי פנים, קידם את כל הנכנס לשכונת היהודים. המראה לא היה מן המעודדים. בשנת תרצ"ב, קיימת היתה חברת "בעלי חנויות" (=חוואנתייא"), אלה שהיו להם חנויות במללאח העיר. הללו נוהגים היו לסגור חנויותיהם בשעת הצהרים, כדי ללכת לאכול ארוחתם, ולנוח מנוחת־צהרים. וללכת אחר כך לבית הכנסת. "די מאיר" שם התכנסו לאחר הסעודה מיד, למדו זוהר ותהלים. משהגיע זמן מנחה קטנה, התפללו וחזרו לחנויותיהם. בהתחלה הצטרפו לסדר זה זקנים מספר. והללו הטיפו מוסרם לזקנים אחרים. אמרו להם: עד שהם הולכים בטל, בואו ללמוד ותזכו במצוה. דבריהם מצאו אוזן קשבת והזקנים הלכו ונתרבו ב"תיקון" של בעלי החנויות. אז התעורר לבב "יחידים" מבעלי החנויות, ושידלו את הזקנים ללמוד כל היום, והם יאספו תרומה מרעיהם בעלי החנויות ויתנו להם פרס שבועי. מעתה כל הזקנים יושבי הקרנות נאספו לבית הכנסת ללמוד כל היום. ככל שנתרבו בעלי החנויות, וגבו יותר, גדלה התמיכה שניתנה לזקנים. ברבות הימים, בראותם לבושם הדל של הזקנים, תיקנו לחלק להם מלבוש חם בימות הגשמים ומלבוש קל לימות החמה. יום חלוקת המלבוש היתה

20 ר' תקנה מס' 41.

21 בנו של ר' עמור, ר' חיים אליהו אביטבול, היה רודף אחר מצוה זו. היה הולך בעצמו לפונדקים, לחפש אחר אורחים. פעם, נזדמן לו, בערב שבת סמוך לחשיכה, השד"ר ר' אליהו ילוז וקיבלו בכבוד גדול. (מפי מו"א הרב ישמ"ח זצ"ל).

22 על כל פעולותיהם של אנשי חברה זו ראה תעו' 315. הלקוחה מהקדמת ס' "חסד ואמת" הנ"ל, שנדפס על ידי החברה הנז'.

"חגיגה" [23] של החברה הם הזמינו את ראשי הקהל, חכמים ועשירים. כל הנוכחים תרמו למפעל בעין יפה. גם נשים תרמו את חסכונותיהן למפעל זה. והחברה המשיכה להתקיים עד ימינו אלה [24].

ביקור חולים [25]

ניצניה של חברה זו הן די קדומים. כבר בימי ר' אליהו ן' הרוש, ראינו שהטיל על חברת הרוחצים גם טיפול בחולים העניים לספק להם צרכי פרנסה ורפואה. כך נמשך הדבר עד שנת תרפ"ז. בשנה זו נוסדה חברת "ביקור חולים", שהלכה ונתבססה. בשנת תש"ב, הרחיבה את פעולתה עד שזכתה להכרה כמוסד חיוני הן על ידי ועד הקהלה והן על ידי הממשלה.

חברה זו הגישה עזרה רפואית שכללה ביקור רופאים, תרופות ואף מצרכי מזון בסיסיים כחלב, בשר וכיוצא. הם פתחו בית מרקחת משלהם, ואף קנו "אמבולנס" להוביל חולים ויולדות לבתי חולים ממשלתיים בפאס במקרה הצורך. תקציב החברה כוסה בחלקו על ידי תרומות מאנשי הקהלה אנשים ונשים, ובחלקו על ידי הקצבה קבועה מועד הקהלה והממשלה [26].

חסד ואמת [27]

חברה זו נוסדה בשנים האחרונות, בחדש תמוז תרח"ץ (1938), מאחר והקברות בבית החיים הישן [בשפולי "זבל לקביר" — הר הגדול [28]] התחילו להתמוטט ויש שנהרסו כליל, ומי הגשמים נסחף אליהם. רב העיר מוא"ב ז"ל עם ועד הקהלה ייסדו חברה כזו לשיפוץ בית החיים בכלל בועד הפועל של חברה זו שהיה מחשובי הקהלה הייתי גם אני הצעיר ועל ידינו נרכש שטח אדמה שהיה יוצא דופן מצד האדמות המוקדשות לקבורה. ובהשתדלותו של יו"ר הועד מר רחמים טובאלי, נכנס ההר הנזכר בשם "שערי רחמים" לספר אחוזה ממשלתי "טבו", מכלל קרקעות השייכים לרכוש הקהלה.

מלבד חברות אלה שעסקו בחומר ורוח, היו אחרות אגודות "ללימוד תורה ועבודת השם". רבות מהן נתגבשו כתוצאה מיזמה של יחידים, שנתאספו ללמוד זוהר ומשנה, ולשמוע מוסר מפי חכם, במוצאי שבתות וחגים. כל פעם היו הולכים לבית אחד החברים לפי התור. ובשנים האחרונות נתייסדה חברה בשם "נעים זמירות" בנצוחו של מר רפאל זכרי בן יעקב "לשורר בקול נעים זמירות ה' בתפילות בחגים ובמועדים".

על חברות שעסקו ב"חינוך" כגון "עץ החיים" והברת אם הבנים ראה בפרק שבעה עשר החינוך בצפרו.

23 בדומה לחגיגת ה"הלבשה" ליתומים שהיתה נהוגה בשאלוניקי ותוגרמה בכלל.
24 על כל ההתפתחות הזו ראה בתעודה 317.
25 על חברה זו ראה תעו' 168, 316.
26 דו"ח חברה זו ראה תעו' 316 הנ"ל. ויש לציין שהודות למר אחי חכם ונבון רבי מימון עובדיה יחשל"א שעבד במסירות רבה, וטפל בחולים וברפואתם ועל ידו הלכה ונתבססה החברה, בשנותיה הראשונות, זכות הרבים תלוי בו וצדקתו עומדת לעד.
27 ראה תעודה 620.
28 ראה תעודה 517.

בית הכנסת צלא לכבירא (=הגדולה)
השמש מדליק את הנרות

אוכלוסיה וכלכלה

התקופה הראשונה

(ימי רבנותם של רבי דוד אראג׳יל, ר׳ משה ן׳ חמו, רבי ישועה בנו, רבי יוסף עטייה, עד שנת תק״י, 1750)

בתחלת תקופה זו צפרו היא עיירה קטנה[1]. בסופה כבר כותבים בגט ״מתא״ צפרו. אמנם ר׳ יעקב ן׳ צור מהסס אם להכשיר את הגט[2], שהוא מסופק אם צפרו הגיעה לכלל עיר, אבל מזה שתושבי המקום כתבו ״מתא״ משמע שראו את עצמם כעיר.

בכמות אוכלוסיית הקהל היו עליות וירידות.

דומה שבימיהם של ר׳ דוד אראג׳ל ור׳ משה ן׳ חמו התרחבה העיר. ״צלא לכבירה״ (=בית הכנסת הגדול)[3] היחידה בעיר בימים אלה, מכילה כ־400 מקומות. לא נטעה אם נניח שהקהל מנה אז כ־250 משפחות. כתוצאה מרעב ורדיפות נדלדלה אוכלוסיית העיר.

בשנת תצ״א, כשהוטל מס על הקהל, ברחו עשירי עם ל״זאווייא די סידי בועלאם״[4]. בשנת תצ״ח, כשהיה רעב בכל מארוקו, ״ורבים מתו וחלקם נדדו לערים אחרות[5]. אז נסגרה ״צלא דלחכם״[6]. ימים אלה הם ימי מרידות. מלכים קמו ונפלו, עד שמולאי מוחמד ן׳ עבדאלה תפס את רסן השלטון. הנגיד הבולט בפעילותו רבת־הפנים בתקופה זו הוא יהודה ן׳ הרוש, יוזמם של כמה תקנות שיש בהם משום קביעת סדרים לקהלה. על תקנות אלו חתומים החכמים תלמידי ר׳ משה ן׳ חמו ופני הקהל.

תקופה שנייה

(ימי רבנותם של ר׳ אהרן ן׳ זכרי, ר׳ שאול אביטבול, ור׳ שלמה אביטבול, שנים תקי״א—תק״ע

בשנים תקי״ב—תקי״ז, רבתה אוכלוסית העיר והוצרכו לפתוח מחדש ״צלא דלחכם״ כדי לקלוט את המתפללים. הודות לכתבים ואגרות של ר׳ שאול ן׳ אביטבול נשארו לנו שמות רבים של אישים ועסקנים של הקהל, על מצבת קבורתו של ר׳ שאול[7] נחקק שהוא מל למעלה מאלף וחמש מאות ילדים. בפנקס המילות שלו רשם לעצמו בין

1 בשנת תנ״ה, מתואר צפרו כ״כפר״ בתעו׳ 297. מאידך, בתעו׳ 512 בימי ר׳ שאול סיררו כותבים ״עיר צפרו״. וראה תעודה 170 שכותבים ״במתא צפרו ואגפיה״.

2 מוצב״י, א, סי׳ קעו.

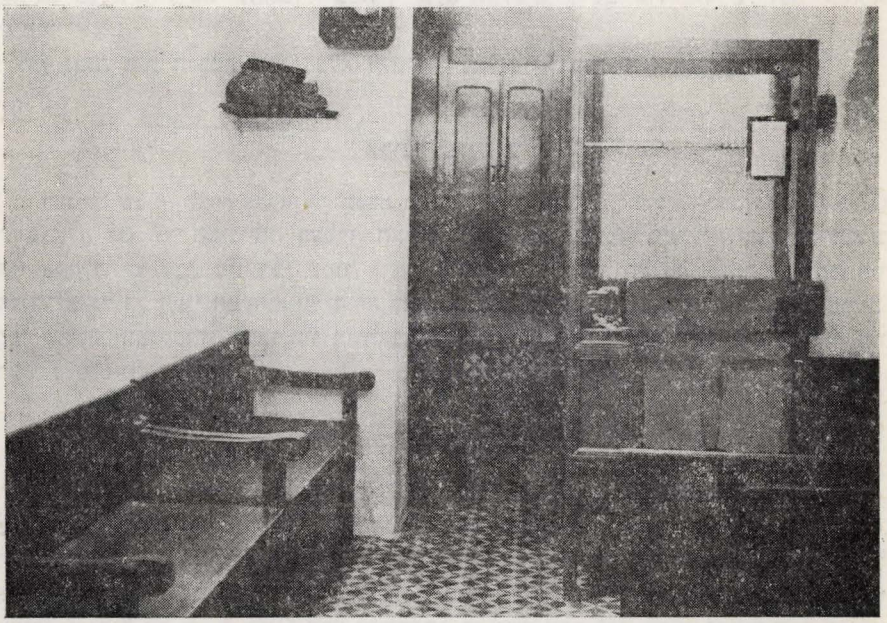
3 בית כנסת זה הוא העתיק ביותר בצפרו. בימי ר׳ דוד חלקוה. וחלקה הקטן הנקרא ״צלא דלחכם״ יוחד לרבי דוד, והכנסותיו היו לו.

4 אבני שי״ש, א, סי׳ ו.

5 ר׳ הלכה למשה, או״ח, סי׳ ד.

6 ראה לעיל הערה 3.

7 ראה בספר תולדות הרבנים שעומד לצאת לאור בעזה״י.

בית הכנסת די אתאג'י

השנים תקכ"ב—תקמ"ט למעלה מ־700 נימולים שנימולו על ידו. וודאי שהיו מוהלים אחרים זולתו. ואף שהיתה תמותה גדולה בין התינוקות, בפרט בקיץ, ניתן להניח שבימיו מנה הישוב היהודי בצפרו כ־450 משפחות. ולפני שנולד רבי שאול כבר נבנה בית כנסת הנקרא "ע"ש אתאזי" [8] שקבע בו את ישיבתו הוא ובית דינו. בשלהי תקופה זו חלה ירידת מה באוכלוסיית העיר כנראה לרגל פרעות מולאי אליאזיד. רבים יצאו לכפרים [9]. עם זאת, היה צורך בבית כנסת נוסף. וכשרצה ר' שלמה אביטבול, לבנות בית כנסת לעצמו, טען בין היתר, שצריכים להרשות לו מפני שיש "נמנעים מלהתפלל מחמת שאינם מוצאים מקום להתפלל בבה"ך אלא הולכים לישב ברחובה של עיר מחמת הדוחק" [10].

ואז נבנה בית הכנסת שלו "צלא דלפוקי" (ביהכ"ן שבעלייה") השלישי בעיר.

תקופה שלישית

(ימי רבנותם של ר' יהודה אלבאז ור' עמרם בנו, ור' עמור אביטבול, תקע"א—תרט"ו (1855—1811)

ימים אלה הם ימי האידיליה בצפרו. האוכלוסיה רבתה. מהומות ופרעות שבכוחן לשבש חיי הקהלה לא היו. בין רבי עמור ורבי יהודה שררו יחסי ידידות ורעות. שניהם היו מכובדים על כל רבני המערב. ר' יהודה לבד מל בין השנים תקע"ב—תר"ו כ־300 נימולים. כפי שרשום בפנקסו [11]. ודאי היו מוהלים אחרים בצדו. ניתן להניח שעד סוף תרט"ו, היו בעיר כ־600 משפחות.

תקופה רביעית

(ימי רבנותם של ר' חיים אליהו אביטבול ורבי רפאל משה אלבאז. תרט"ו—תר"ס (1900—1856)

מימים אלה, השאיר לנו ר' רפאל משה הנ"ל, תיאור מפורט של אוכלוסיית העיר והרכבה [11*]. הוא אמד את אוכלוסיית העיר ל"שבע מאות איש" מלבד נשים וטף [12]. בימיו מל ר' שאול אלבאז בין השנים תר"ה—תרנ"ד כאלף נימולים [13]. אז נבנה בית כנסת הנקרא "צלא די כ'איר". שנבנה על ידי ר' מאיר צבע ומשפחתו. ר' משה צבח בנו, שהיה תלמיד חכם, שימש בה כשליח צבור ורב. הוא נבנה אחרי שנת "יקח מצות" (=תרמ"ט) לרגל הצורך "יען כי צר להם המקום בכל בתי כנסיות עומדים צפופים, ובפרט בשבתות ובימים טובים הם

8 ר' תעו' 117 בה נזכר בית כנסת הנ"ל בשנת תקכ"ג וראה תעודה 207. בית כנסת זה נבנה בחצר שה־תה נקראת ע"ש יצחק אתאזי וראה תעודה 520 שטר חלוקת קרקע שנת אהבת"נו לפ"ק (התס"ד) ומדבר שם על החצר של שמעון אצאייג "שהיא עצמה הבית כנסת הנק' ע"ש אתאזי שהאלספלי הוא אשר נעשה בית הכנסת". וראה תעו' 265.

9 על עזיבה לכפרים ראה תעודה 73.

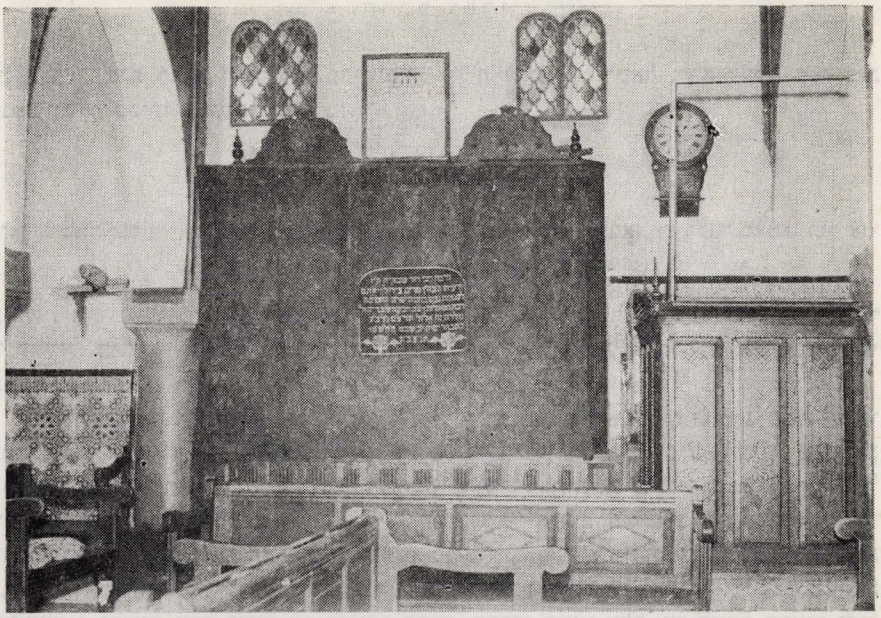
10 ר' תעו' 205.

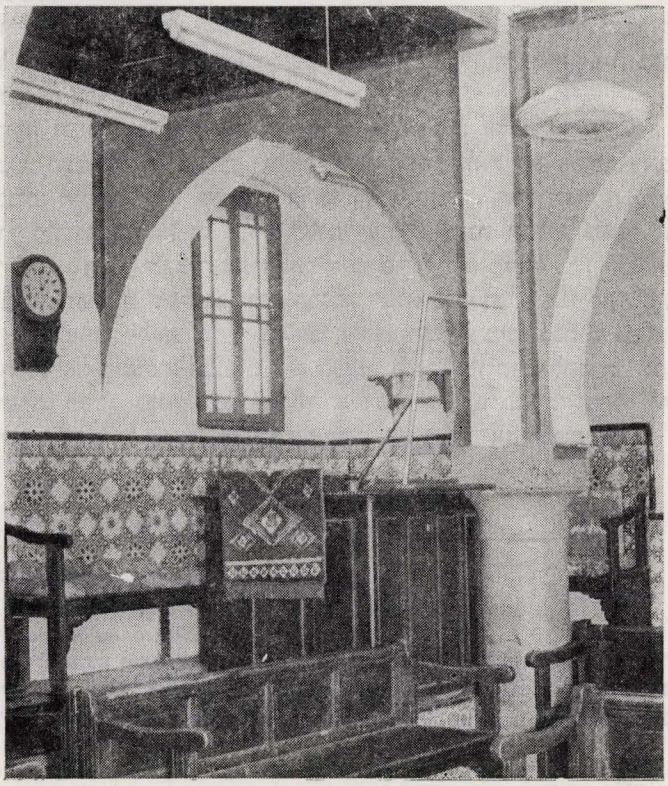
11 פינקס מילותיו באוסף שנמצא אצלי.

11* בימיו התרחבה העיר והיו כותבים: "במתא צפרו ואגפיה והכפרים הסמוכים לה והגלוים אליה" ראה תעודה 170.

12 ר' תעו' 135.

13 פינקס מילותיו באוסף שנמצא ברשותי.

בית הכנסת צלא דלפוקי וארון הקודש

בדוחק"[14]. בית כנסת זה שימש כ"ישיבה" לת"ח[15]. אף ר' רפאל משה עצמו, בנה בית כנסת משלו, בביתו, הנושאת את שמו.

תקופה חמישית

(ימי הרבנות של ר' אברהם בן שטרית, ר' שלום אזולאי, ר' אבא אלבאז, ר' רפאל מאמאן ומר אבי הרב ישמ"ח עובדיה, תר"נ—תש"ה (1890—1945)

בתחלת תקופה זו סייר הצרפתי Ch. de Foucauld במארוקו, והתארח בצפרו, אצל דוד ן' עולייל. הוא שיער שהיו בצפרו כאלף יהודים[16]. אך ודאי לא דק. ולא התקרב למספר הנכון.

בחוברת בדפוס שראיתי בעיר צפרו, תחת השם Israelites de Sefrou כתב, שלפי כרוניקה מקומית היו בעיר צפרו 2200 יהודים, שהם 550 משפחות, ב־64 חצרות שכוללים 542 חדר. הוא מונה 5 בתי כנסת בעיר. גם כרוניקה זו אינה מדוייקת. שהרי ר' רפאל משה אלבאז שירד לפרטים, וחזקה עליו שבדק את הדברים בטרם כתב את הדו"ח שלו לחברת כי"ח, קבע שהיו 700 בעלי בתים כלומר משפחות. ויתכן שבעל החוברת מונה כמשפחה אחת אב ובניו הנשואים. גם המספר 2200 נפש יצא לו מזה שייחס לכל משפחה בממוצע 4 נפשות אבל בשים לב לילודה הרבה, בצפרו בימיו אלה, יש לייחס ממוצע גדול יותר לכל משפחה.

בתקופה זו נבנה בית כנסת החדש, הנקרא "צלא־אזדידא", או "בית כנסת של הר' דוד אזולאי", בו נקבעה הדרשה המרכזית של מו"ר אבי ז"ל בשבתות. בית כנסת זה היא הראשונה שנבנתה בה "עזרת נשים".

בעצם תקופה זו, קיבלה הממשלה הצרפתית את המנדט על מרוקו (1912). האוכלוסיה רבתה בעקבות העלאת רמת החיים, ורמת הרפואה. המללאח לא הספיק לאכלס את כל היהודים. הבנייה היתה צפופה מאד. עד ארבע וחמש קומות. ראש העיר Marechal הרשה ליהודים לגור ולבנות בתיהם גם מחוץ לאלמללאח[17]. בשנת תרפ"ו, כאשר "בית הכנסת החדש", הנ"ל, נעשה צר מהכיל את המתפללים, פרש חלק מקהל בית הכנסת ופתח בית כנסת אחר באחת העליות שעל גבי בית הכנסת "צלא לכבירא" ונתנו לה שם בית הכנסת "אם הבנים". כי אותן עליות שהיו על "צלא לכבירא" שימשו ככתות גבוהות ו"ישיבה לתלמידי ביה"ס "אם הבנים". הכנסות בית הכנסת הנ"ל, היו קדש לחברת "אם הבנים".

בשנת תרצ"ה, כאשר נבנה הבנין הגדול של ביה"ס "אם־הבנים" מחוץ לחומת העיר, בנו לידו בית כנסת מפואר שנשא אף הוא את השם בית כנסת "אם הבנים".

14 הלכה למשה, אורח חיים, סי' ח.

15 שם.

16 ראה ספרו Reconnaissance, עמ' 37.

17 עד אז המוסלמים לא הרשו ליהודים לגור או לבנות מחוץ למללאח, בטענה שלפי דת האיסלאם, יש להבדיל בין "טהור" ל"טמא" (ר' שיש"א, א, סי' א; חק ומשפט, סי' עא) אף גוים לא יכלו לגור בין היהודים מאותו נימוק. (ר' דברי משה, סי' ד) de Foucauld, מוסר שראה בצפרו במללאח "בתים עם הרבה קומות" (Reconnaissance,הנ"ל עמ' 38).

בשנים אלו בערך, החלו יהודים עשירי הקהל, לבנות בתיהם "בעיר החדשה", המיוחדת לצרפתים. הם בנו רחובות מיוחדים ליהודים. ושם בנו בית כנסת הנקרא "צלאת טובאלי" על שם מר יעקב טובאלי שבנה אותו.

התקופה הששית

(ימי הרבנות שלי, תש"ה—תשכ"ד, 1945—1964)

האוכלוסיה המשיכה להתרבות בימים אלה עד קום המדינה בשנת תש"ח. אז נוסדו מוסדות חינוך הגדולים שמנו ביחד כאלף ושלש מאות וחמשים ילד. מספר המשפחות גדל. מצבם הכלכלי השתפר. הקהלה שגשגה והיתה דוגמה לקהלות אחרות.

חברת אליהו הנביא ייסדה בית כנסת נוסף בקומה שלישית על גבי בית הכנסת הגדול ("צלא לכבירא") ונקראת "צלאת חברת אליהו הנביא", שם היו מתפללים חברי "אליהו הנביא", וכל הכנסותיה קדש לחברה זו. גם בעיר החדשה נתרבו בתי היהודים, עד שהוצרכו לבנות בית כנסת נוסף. מר משה אזולאי, בנה בית כנסת יפה ומפואר הנושא את שמו "צלאת משה אזולאי", והכנסותיו קדש לישיבת העיר, "בית דוד".

מעת קום המדינה, רבים עזבו את העיר ועלו לישראל מתקופת ההעפלה ואחריה. במפקד האוכלוסין של שנת תשי"א, (1951), ירד מספר היהודים שהיה עד אז למעלה מ־7,500, ל־4,360[18]. כיום (תשל"ג) נשארו בעיר כ־100 יהודים בלבד.

18 ראה Census שערכה הממשלה הצרפתית בש' התשי"ב (1951) תעודה 321, העתק נמסר לידי ע"י הג'וינט; א. הטל, מפקד אוכלוסין במארוקו בתפוצות הגולה תשכ"ד.

בית הכנסת בבניין התלמוד תורה החדש "אם הבנים" עם עשרים ועשרים וכיתים ציצים ופרחים

פרק אחד עשר

השכונה והמגורים

בתוך האוכלוסיה הכללית, היוו יהודי צפרו, קבוצת משנה סגורה ומאוחדת, דבקה באמונתה, ונבדלת מסביבתה באורח חייה בדבורה ובלבושה.

מגורים

עוד בראשית כינונה של העיר ישבו היהודים בשכונה מיוחדת — קצר אלכופפאר [1].

בצפרו לא נתנו ליהודים לגור בין הגויים [2]. ויתרה מזו, גוי שביקר במכה וחזר, אסור היה לו לשרת יהודים [3]. כתוצאה מכך גדולה היתה הצפיפות ב"מללאח", ואף כי סופחו למללאח כמה מגרשים שבקרבתו כגון "אלערסא דלמללאח ועוד [4], לא סיפקו הללו את הדרישות, ונאלצו לבנות לגובה. תכנון הבתים וצורתם, זהים פחות או יותר, אצל היהודים והערבים. על פי רוב, הבנאים שבנו לערבים, הם הם שבנו גם ליהודים, אלא שלגויים היתה חלקת אדמה גדולה בסמוך לבית, בה נטעו עצי פרי וירקות. מה שאין כן אצל היהודים. בעיר הערבית, היו חנויות קטנות של בעלי מלאכה. עיקר המסחר היה בידי היהודים. תכנון הבנייה במללאח צפרו — כמעט אחידה. מחמשה עד שמונה חדרים פתוחים לאמצעה של חצר ללא תקרה שטופת שמש. על החדרים — בתים בנויים עליות "ג'רפא" עם מרפסת המשקיפה לאמצע החצר. בכל חדר גרה משפחה אחת. ויש בתים שהכילו למעלה מ־20 משפחות. ליד כל חדר בחצר, פינה המשמשת כמטבח [5]. שם שופתים הקדרות, ושוטפים את הכלים. החדר מרווח, תקרתו גבוהה לפעמים עד ארבעה מטרים, וחלונות קטנים קרועים בו לחצר, או לרחוב. החלונות קטנים, שלא לאפשר חדירה לגנבים. בחדר מחסן קטן בו שמרו דברי אוכל וכיוצא, הנקרא "תחת סריר". תקרת מחסן זה, שימשה חדר שינה בה היו מוצעים המצעים היפים לתצוגה. כשהבן מתחתן קובע בה הזוג החדש, את מקום לינתו. ווילון מפריד בינה לשארית החדר. מעל האיצטבא מחסן הנקרא "רוף" או "סריר", שם מכניסין דברים שאין צורך בהם בכל ימות השנה כגון כלי פסח, שם מאחסנים חטים של כל ימות השנה.

בקיר שבחזית החדר, תלוי מדף מקושט, הנקרא "מרפאע" ועליו סדורים, כוסות ובקבוקים נאים לנוי ולקישוט.

ריהוט החדר, כלל "קטרי" — ספסל עץ ארוך ורחבו מטר, בערך, ועליו מצעים ומזרונים המכוסים בסדין בצבעים שונים, לרגלי הקטרי המוגבה, מונחים מצעים אחרים על גבי

1 ראה לעיל פרק ב' הערה 9.

2 בערים מספר היו היהודים גרים יחד עם הערבים, כגון סאלי, רבאט, תיטוואן ועוד. המלך מולאי סלימאן האדוק בדתו, פקד להבדילם מן הגוים. ראה ד. קורקוס, יהדי מארוקו ושכונותיהם, ספר זכור לאברהם אלמאליח, ירושלים, תשל"ב, עמ' XIV.

3 ראה שיש"א, ב, סי' צט שגוי שחזר ממכה לא רצה לשאת מכתבי יהודים.

4 ראה תעודה 136.

5 ראה תעודה 523.

רחוב ממנו נכנסים לבית הכנסת צלא דלחכם ולבית הכנסת צלא לכבירא

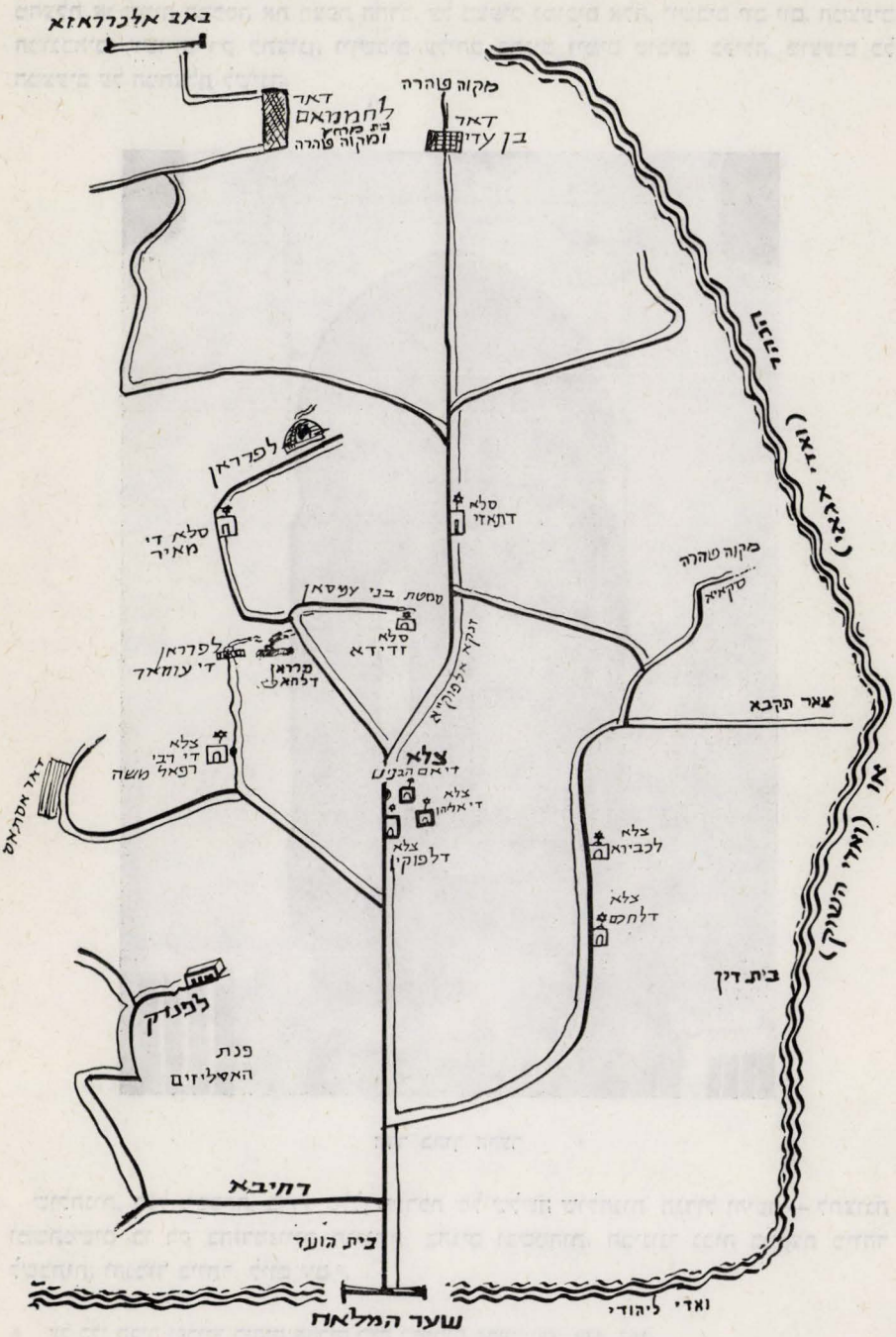
מחצלת או שטיח המכסה את רצפת החדר. על מצעים נמוכים אלה, יושבים יום יום. המצעים המוגבהים, עשויים רק לתצוגה ויושבים עליהם בחגים וימים טובים. בלילה, מוצעים כל המצעים על המחצלת לשינה.

חדר בתוך החצר

שולחנות, בכל משפחה, בדרך כלל, מערכת של שלשה שולחנות. הגדול והיפה — לתצוגה ומשתמשים בו רק בהזדמנויות חגיגיות, בחגים ובשמחות. הבינוני גבוה במקצת מיוחד לשבתות. והנמוך ביותר, ליום יום [6].

6 על כלי הבית ופריטי ריהוט אחרים ראה רשימות בתעו' 330, 439, 162.

רחובות השכונה וסמטאותיה, בתי הכנסת והתנורים

רחוב המוביל לסימטת בני עמסאן
לבית הכנסת צלא די מאייר

לתאורה השתמשו בכלים שונים. בתחלה היו משתמשים בנרות של שמן קטנים מבדיל או נחושת, של 4 או 6 פתילות. משהתחילו להדליק בנפט, מצויות היו מנורות נפט מנחושת התלויים לתקרה בשרשרת במרכז החדר. הללו מצויים היו בבתי האמידים. החשמל הוכנס למללאח צפרו בערך בשנת תר"פ. רחיצת הכלים נעשית בנהר. לשם היו מוליכים הקדרות, הקערות והצלחות לרחצם.

הכביסה — בנהר, או בפתח שער החצר, במבוי [7]. לשמירת הבגדים, השתמשו בארגזים מעץ "קופרי" שהיה אחד מהפריטים שהכלה מכניסה בנדונייתה. של עשירים היה צבוע ומקושט בפרחים ובצבעים שונים, הכל לפי כבודה ומעמדה של הכלה.

לבוש

מלבוש היהודים שונה היה משל הגויים השכנים. כלבוש עליון שימשה הג'לאבא, גלימה ארוכה מצמר או בד אחר. יהודים לבשו בדרך כלל "זלאבייא" שחורה. כובע היהודים מיוחד קטן — מעין כיפה — ושחור, המכסה את הקרקפת. הבלורית נשארת גלויה ויורדת מעל

יהודי בתלבושת מקורית בעל זקן ופיאות

7 ראה תעו' 79 על כביסה במבואות.

המצח. "חכמים" התעטפו בסודר מעל לכובע. המנעלים גם הם צבועים בצבע שחור[8]. תלבושת הנשים אף היא שונה משל שכנותיהן הערביות. מורכבת היתה משני חלקים חצאית, וחלק עליון הנרקם בחוטי זהב וכסף, וחגורה רקומה בחוטי זהב מהודקת מסביב לגוף. את ראשם כסו בצעיף כעין כובע הנקרא "צוואליף" ממנו יוצאות שתי קצוות חוטים שחורות דמויי צמות. כשהנשים יוצאות לחוץ, לובשות את ה"חאייך". אזור רקום העוטה את כל הגוף[9]. אף הילדים מכסים את ראשם בכובע ובכך היו מובדלים מילדי הגויים.

הלשון

הלשון המדוברת היא כמובן, ערבית בדיאלקט מרוקאי. לשונם של היהודים מתובלת היתה במלים עבריות או ספרדיות[10]. גם מבטאם של היהודים שונה משל הערבים. ושל יהודי צפרו שונה היה משל יהודי ערים אחרות[11]. דבורם מתנגן ומתמשך. גם בחזותם ובמראה פניהם שונים היו יהודי צפרו מאחיהם בני הערים האחרות. הם נתבלטו במבנה גוף חסון ובמראה פנים נאה. רובם לבני עור. מצטיינים הם באופיים החזק ובכח סבלם הרב[12]. הם מוכנים לכל עבודה, וזריזותם היתה למשל. האקלים ההררי והאויר הצח תרמו לכך שיהודי המקום יהיו בריאים בגופם וברוחם. מלבד בלבושם יהודי צפרו מוכרים היו בפאותיהם היורדות מאחורי האזנים ובזקניהם הארוכים[13].

הנקיון

היהודים אהבו את הנקיון. כל יום בבוקר רוחצים פניהם ידיהם ורגליהם. בערב שבת מתרחצים במים חמים וסבון. ומידי פעם הלכו לבית המרחץ. הבתים על אף דלותם, מוחזקים בצורה נאותה. הנשים סיידו את החדרים וחזית החצר פעמים בשנה בפסח ובסוכות. את קרקע הבית אף על פי שלא היה מרוצף בבלטות מרחו בסיד. ליד השולחן התנהגו בנימוס. כל אחד אכל בצלחת, עם כף וסכין לאט ובשקט. ההורים חינכו בניהם להתנהג יפה ליד

8 הצבע של ה"בלג'א" (=נעלים) במארוקו — צהוב או לבן. על היהודים נאסר ללכת במנעלים כמו של הגוים, ולכן נאלצו להשחיר אותה. לאחרונה לא היו מקפידים על כך וגם יהודים הלכו בבלג'א צהובה. תלמידי חכמים מקפידים ללכת עם מנעלים מושחרים. ולא משום הגזירה, אלא לשם היכר. שיהיו "מצויינים" בכך. כאתריה דרב יהודה שלא היו נועלים מנעל לבן עד שמשחרים אותו. ראה מסכת ביצה פרק א' משנה יו"ד וברע"ב שם. ועי' ב"ק דף נ"ט.

9 פריטי מלבוש של נשים ראה בתעו' 162, 318, רשימת דברים שכלה מכניסה בנדונייתה.

10 כגון המילים: אפילו, ודאי, חס ושלום, בשום אופן, ועוד. בספרדית: סרביטא (מגבת); זאבאדור, (חלוק) כות'ארא (כף) סוטאנו (מרתף) ועוד. טינאנאס (מלקחים) קרסאל, פונידור ובלדור (כלי מלאכת הקרסאל) טמפוראדא (עונה) לנטוזוט (משקפים). וראה בספר לך שלמה כאזבלאקנא תרצ"ז דף ג עמוד ד "שאבותינו הם מגולת ספרד מכמה מלות ספרדיות שרישומן ניכר בפינו עד היום".

11 ראה יעבץ, מוצב"י א, סי' יז. המעיר שקיימים שינויים בדבור בני ערים שונות. "ויש מקומות כגון צפרו שמדגישים (את ה־ ח) אותה בהרחבה רבה עד שנעשה מבטאה בטית. כגון מצ'רבא — מטרבא; אצ'לעא — אטלעא; נצ'ור — נטור.

12 ראה שיש"א, ב, סי' סה—סו, המעיד "בזמננו אין אדם ישן ביום".

13 פירצת גלוח הזקן לא היתה ידועה במארוקו. רק עם בוא הצרפתים החלו לגלח זקנם.

כד של שמן לחג הפסח
עם ציורים וכיורים

השולחן, שלא להראות כרעבתנים. ולהקפיד על לבוש נקי ומסודר[14]. כל משפחה הנחילה לבניה ערכים של הסתפקות במועט, והצנע לכת. הפתגם אומר ג'ועי פי קלבי וענאייתי פי ראסי (=רעבי בלבי, אך גאוני בראשי). רמת חייהם של היהודים עלתה על זו של שכניהם הגויים. ליהודים היתה הרגשת עליונות פנימית מוחלטת על שכניהם. משתי סיבות: א. מתוך האמונה החזקה שהדת היהודית היא הדת האמתית. ואילו הגוים הם משתחוים להבל וריק[15]. ב. מצד אורח חייהם ורמתם התרבותית. הגויים עצמם קינאו ביהודי המצליח יותר מהם ואפשר לומר שזו היתה אחת הסיבות לשנאתם אותם[15*].

משלוח ידם של יהודי צפרו

להלן ננסה לסקור את הקשת המגוונת של עבודות בהן עסקו יהודי צפרו, האמידים שבידם הון, עסקו במפעלים תעשייתיים או במסחר. התעשיות הזעירות שהיו ידועות הן:

1. **תעשיית שמן וזיתים.** תעשיה זו ידועה בצפרו עוד מהמאה ה־15 לחשבונם. ליאון האפריקני כותב: "תושבי העיר עשירים, ומלבושיהם לא נקיים. על בגדיהם כתמי שמן זית בו הם מתעסקים"[16]. רגלים לדבר שגם היהודים עסקו בזה הן כשותפים לגוים, והן באופן עצמאי[17].

2. **תעשיית הסאבון והבורית.** נתונה היתה בידי היהודים. תעודות רבות מצביעות על כך[18]. יצחק צבע, תעשיין יהודי שיחד את השר, כדי שיכפה על בעלי המכולת לקנות את תוצרתו ובמחיר הגון[19]. רבי רפאל משה אלבאז מציין שבזמנו היו כ־12[20] מפעלי בורית.

3. **תעשיית יינות ושכר.** תעשיית היין אף היא בידי היהודים, הצרכנים העיקריים, כיון שלמוסלמים אסורה שתיית היין[21]. בצד היין המשובח הנמכר לבעלי בתים ואפילו לערים אחרות, ייצרו, כמוצר לואי את "מאחייא", השכר הנעשה מפסולת היין, משריית צמוקים, תאנים, תמרים או פירות אחרים[22]. ה"מאחייא" של צפרו מפורסמת היתה בטעמה וחריפותה.

14 ר' מתתיה ן' זכרי מעיר צפרו מצוה באיגרת את בנו כיצד להתנהג בהיותו אצל אכסנאי בפאס. תעו' 299.

15 ראה מי מנוחות לר' רפאל בירדוגו, ח"ב, דף צח, ב.

15* על מספר החצירות והבתים, שמות החצירות, בתי כנסיות ותנורים, ראה תעודה 322.

16 ליאון האפריקני, עמ' 310.

17 ראה מוצב"י, א, סי' מב, המעיר: "שבשאר עיירות (כגון צפרו) רגילים לקנות יערות זיתים". באבני שי"ש, ב, סי' ח, מסופר על שר שנכנס לחצר הבורית של יהודי, ולקח שמן משם. על יהודי צפרו הוטל לספק לחצר המלך את הבורית הדרוש בתורת מס, והיו מעבירים את המס הנ"ל דרך מכנאס, תעודה 154; יהודי צפרו קנו אפר הדרוש לתעשיית הבורית מכפר "בני עלאם הסמוך לצפרו: חיי עמרם, סי' טז; שמואל ן' חמו איש צפרו היה בעל מפעל בורית גדול, תעודה 165. וראה תעו' 585.

18 ראה תעודה 100.

19 ראה תעודה 135.

20 ראה Pory, Description of Africa, p. 652.

21 ראה תעודה 279.

4. **תעשיית הצמר.** בצפרו היו מפעלים קטנים שעסקו בכך. העובדים העיקריים נשים. הן כיבסו את הצמר, עישנוהו בגפרית להלבינו, סרקוהו "במסרקות ברזל" (=קרסאל) צבעו וטוו אותו וארגו ממנו שטיחים, שמיכות צמר ואף בדי צמר שונים למלבושים [23].

מסחר

רבים מבני הקהל מצאו פרנסתם ממסחר זעיר ורוכלות.

1. **רוכלות.** רבי עמרם אלבאז אומר: "דרוב עסק בני עמנו, רובא דמינכר הוא שלוקחים ירקות ופירות וסחורות מבעלי החנויות והם הולכים ומסובבים מחוץ לעיר באהלי קדר יש מהם חוזר לביתו מערב לערב... יש מהם עד יום שבת" [24]; ר' רפאל משה אלבאז אומד בזמנו את מספר הרוכלים בצפרו ל"150 איש עניים ואביונים והם מסבבים בכפרים הסמוכים אצל נשים נכריות ומוכרים להם מיני בשמים, ומיני פירות, והם נותנים להם חטים ושעורים, ומתפרנסים בדוחק גדול" [25]. רוכלים אלה היו לוקחים אתם נערים שכירים העוזרים על ידם במסחרם [26]. יש שהיו נשארים זמן רב בכפרים וחוזרים העירה רק לחג הפסח ולחג הסוכות, ולאחר החג מיד חוזרים לכפר ולפעמים חוזרים כבר בחול המועד [27].

היו גם סוחרים בקנה מדה גדול יותר. הללו קנו סחורות בפאס ומכרום בחנויותיהם בצפרו. סחורתם מגוונת וכוללת בדים, סוכר, דברי מכולת אחרים, ומנעלים וכיוצא. בצד מסחרם שלחו ידם גם בעסקי בנקאות, והלוו לגויים ברבית, או השקיעו כספים בחקלאות, ובגידול בקר וצאן, בשותפות עם גויים בעלי אחוזות. סוחרים אלו מצאו פרנסתם בריוח, והם היו השכבה האמידה של העיירה, והפרישו מרווחיהם לעניים. ר' רפאל משה אמד מספרם בזמנו ל"חמשים איש" [28]. אלה כנראה, שלחו ידם לעתים גם בסחורה אסורה, ומכרו נשק "לבארוד" לשבטי הברברים, שהיו מתמרדים במלך [29]. בעונת הקציר, אחרי פסח יצאו עשירים אלה לכפרים כדי לחלוק את הגורן עם שותפיהם ה"פלשתים" [30]. בתקופה המאוחרת, הלכו ונתרבו, שותפויות אלו, עד שבימות הקציר, היו רחובות המללאח גדושים בשקי חטה ותבואה אחרת שה"פלשתים" הביאו לבתי שותפיהם היהודים, והמעבר ברחובות היה קשה. גם רבנים שהיה ברשותם הון קטן, שלחו ידם בעיסקות כאלו [31].

23 ראה תעו' 224, 79, מהם ניתן ללמוד על עיסוק הנשים בטוויית צמר. על אריגת בגדים מצמר ראה אבני שיש, ב, סי' צא.

24 חיי עמרם, סי' כז, עמ' 59.

25 תעו' 135. היו עתים שהשר אסר עליהם לצאת לרכול והדבר קיפח את פרנסתם והצטרכו למכור רהיטי ביתם. ראה תעו' 82; מולאי סלימאן בזמנו אסר אף הוא על הרוכלים לצאת לכפרים. ראה לעיל פ"ב, הערות 100—101.

26 בתעו' 95. אחרי גזרת המלך מולאי סלימאן שלא להסתחר יותר בכפרים צצה בעיית תשלום משכורת המשרתים שלא עבדו, ודרשו קיום הסכם העבודה.

27 שם בתעודה 95. וראה גם תעו' 135, 310, ותעו' 335. מכתבו של השד"ר שעומד על כך שיעשו לו נדבה לפני פסח, כי אחרי פסח העיר מתרוקנת ולא יוכל לגבות את הנדבות. ראה גם תעו' מס' 8. וראה הלכה למשה חו"מ סי' ס"ו.

28 על כל זה ראה תעו' 135.

29 ראה הלכה למשה, חומ"ש סי' יח. ותעו' 670.

30 שם תעו' 135.

31 ראה תעו' 306. וזה אחד מתחומי שיתוף פעולה בין יהודים לגויים.

2. **קצבים.** מעטים היו הקצבים. רבי רפאל משה אלבאז מונה מספרם ל־10, ומציין שרבים מבני העיר קונים מגויים כבש או עגל, נמנים עליו, ומחלקים אותו ביניהם לאחר שחיטתו [32].

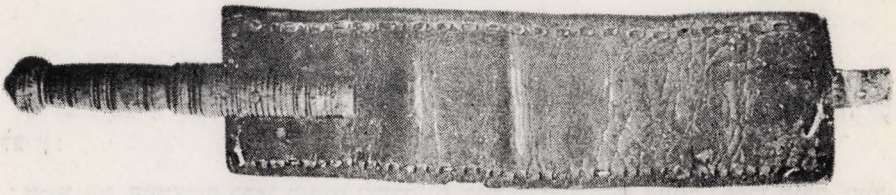
3. **בשמים.** גם בצפרו היו "עטארין" שמוכרים תבלינים ודברי מרכולת אחרים, כגון בושם ה"עטר", האהוד על הנשים הערביות במארוקו [33]. בכלל סחורתם מכרו הבשמים גם "טאבאק" [34].

4. **עורות.** היו יהודים שסחרו ב"עורות" שהיו מיוצאים לאירופה [35].

בעלי מלאכה

היוו חלק ניכר מהמפרנסים בק"ק צפרו. מלאכות שונות ומגוונות היו בידי היהודים.

הרצענים — סנדלרים. חלקם מייצרים נעלים המיוצרים מעור עדין ורך המיובא מפאס השכנה, והמיועדות לעירוניים, ומכרו אותם בפאס, וחלקם מייצרים נעליים מעור פרה בלתי מעובד, הקרוי "אגרוס", והמיועדים לאיכרים מכפרי הסביבה. ר' רפאל משה אמד מספרם בארבעים איש [36].

רצועת מלקות עשויה מעור כפי ההלכה ושתי רצועות קטנות מעור החמור
ראה הרמב"ם ז"ל הלכות סנהדרין פט"ז הל"ח (וראה תעודה 554)

חייטים. במקצוע זה עסקו בין נשים ובין אנשים. בצד אומנים שעבדו עבור השוק של "פאס", היו גם אנשים ונשים שתפרו בגדיהם של האכרים הברבריים מכפרי הסביבה. הנשים עסקו גם ב"תיקון" בגדים בשכר. הרמ"א הג"ל אמד מספר החייטים ב"שלשה" מלבד הנשים [37]. למלאכה זו יש לציין מקצועות העזר כגון יצור הקיטאן, הטפירא והעקאד, הדרושים למלאכת החייט.

"חראייריא" (=מעבדי המשי). הללו קנו משי גלמי עיבדוהו, וגלגולהו על סלילים הנקראים "זעבא", ומכרוהו לצרכנים.

32 ראה תעודה 135.
33 ראה שיש"א, ב, סי' סה בסופו. וראה תעודה 296 ושם מוזכר "שוק אלעטרין". ובתעודה 600 "פנדק אלעטארין".
34 ראה תעודה 504.
35 ראה אבני שיש, ב, סי' ג ותעודה 527.
36 תעו' 135, ר' אבני שי"ש, א, סי' סז שם מציין שלפעמים הרצענים שלחו ידם במסחר־עורות. וראה תעו' 211.
37 תעו' 135.

מתקן כלים יושב בפנת הרחוב

נגרים. בעיקר נגרות בנין המייצרים דלתות, משקופים, ותיקרות עץ. כענף משנה יש לציין:

חרטי־עץ, המייצרים כרעי מיטות ושולחנות עגולים, ידות "עץ חיים" לספרי תורה. ועוד. הרמ"א אמד מספרם ל־6.

חרשי ברזל, המייצרים מחרשות, מזמרות אתים ומגלים ותוצרתם מיועדת לאיכרי הסביבה. הרמ"א אמד מספרם ל־4 [37]*.

צורפים. מלאכה זו היתה מסורה בלעדית ליהודים. בצפרו ייצרו תכשיטי כסף, לאיכרי הסביבה, בסגנון האהוב עליהם, אבל הם ייצרו גם תכשיטים מעודנים עבור היהודים המקומיים.

מבין הצורפים היו שקנו מהמלך הזכות להטביע מטבעות [38].

פחחים. מייצרים כלים שונים כנרות, חנוכיות, סירים, קומקומים ועוד מפח ובדיל. אלה עסקו גם בתיקון כלים שניקבו או נפגמו. הרמ"א אמד מספרם ל־10.

נחאיישייא (=חרשי נחושת) שייצרו סירים, קערות מחתות חנוכיות ועוד. תוצרתם מיועדת ליהודים וגויים כאחד. רמ"א אמד מספרם בזמנו ל־10. כמו־כן מצויים יהודים שידעו לתקן כלי הנשק, רובים ורמחים, והיו עובדים עבור החיילים של המלך.

37* ראה תעודה 172.

38 ר' תעודה 7, 30, 31, ואבני שי"ש ח"ב, סי' ב.

עבוד עורות. גם בזה שלחו ידם יהודי צפרו [39].
מלאכת ל"קרסאל" — ייצור מסרקות ברזל, לסריקת הצמר. מלאכה עתיקה, שהיתה בידי היהודים עוד מתקופת ספרד כל שמות המכשירים הנחוצים למלאכה זו הם בספרדית [40].

חמרים. ההובלה היתה נחוצה להתפתחות צפרו, שקשורה היתה עם שכנתה פאס. וההובלה היתה מלאכה חיונית. גם בה עסקו יהודים שהיו להם פרדות וחמורים, והובילו סחורות מפאס לצפרו ולהיפך. חמרים אלה, קיימו קשרי־דואר להובלת מכתבים בין הערים

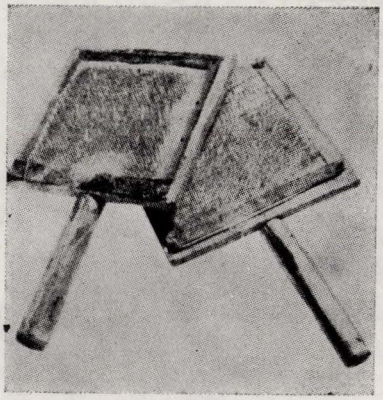
ספסרים יהודים מוכרים כלים ורהיטים במכירה פומבית בסרסרות

39 **אבני שי"ש**, ח"ב, סי' ג.
40 **פונידור** (המנקב את לוח הקרטון), בלאדור — בו צרים את צורת השניים של המסרק.

השונות. גם בין הגויים היו אנשים מיוחדים לכך הנקראים "רקאש", ולפעמים השתמשו בהם אף היהודים[40*].

סופרי סת"ם. סופרי סת"ם בצפרו הצטיינו בכתיבתם התמה. ופנו אליהם מערים אחרות שיכתבו עבורם תפלין מזוזות וס"ת[41]. בחלקם היו גם סופרי שטרות וכתובות[42].

כורכי ספרים. גם היא מלאכה מפותחת בין יהודי צפרו. ומוניטין יצא לכריכת־עור, של אומני צפרו[43].

מכשיר לסריקת הצמר

חקלאות

כבר ראינו לעיל שיהודים היו שותפים לגויים בעלי אחוזות. אך היו גם יהודים שעיבדו חלקות קטנות בעצמם. סמוך לעיר, בעיקר גני ירק, שתוצרתם מכרו לעיר הם עצמם.

איגוד מקצועי

ידוע על מקרה של התאגדות פועלים ביניהם כדי למנוע התחרות, פועלי "הרואידאש" בענף מלאכת "סקלי" בפאס, נשתתפו ביניהם. הדבר עורר זעם האומנים שטענו כי איגוד זה פוגע בפריון העבודה, כי הפועל שהיה מטיב מלאכתו כדי שיקפצו עליו, עכשיו לא איכפת לו, ואינו עושה מלאכתו כפי שצריך לעשות. הרבנים קיבלו טענתם, פסקו להתיר את אגודת הפועלים[43*].

40* ראה תעו' 118 ושם בהערה 23.
41 ר' מנחת העומר חומ"ש סי' יב.
42 ראה תעודה 45.
43 ר' תעודה 305, 307, 504, 552.
43* ר' אבני שי"ש, א, סי' ס'.

ארגון המורים והשו"כ. תופעה דומה היתה איגודם של הרבנים הסופרים, השוחטים ומלמדי תינוקות שנשתתפו ביניהם וקבעו תקנון למלאכתם שיעור השכר ותנאי קבלת התלמידים. ר' שאול אביטבול הסכים על ידם והם איימו להשבית את שרותיהם לצבור אם לא יתקבלו תנאיהם[43]**.

הקשר הכלכלי עם פאס

קשרים כלכליים עם ערים אחרות היו לק"ק צפרו, אך קשר מיוחד היה להם עם פאס הסמוכה. התעודות מספרות על שותפויות בין יהודים מפאס לבין יהודים מצפרו[44]. השותף מצפרו שולח סחורה לעמיתו בפאס ולהיפך. רוכלים וסוחרים קונים סחורה ופירות בפאס על מנת למוכרם בצפרו[45] ולהיפך פירות המצויים בצפרו מועברים לפאס. חמרי הגלם הובאו בעיקר מפאס. כגון עור, זהב וכסף לצורפים, בדים, צמר[46]. לרוב יהודי צפרו חסר היה הון עצמי, ורגילים היו כדי לפרוע חוב שהגיע זמן פרעונו, לקנות סחורה בהקפה ביותר מדמיה, ולמוכרה בפחות משווייה במזומנים כדי לפרוע חובותיו, במיוחד חובו לגוי[47].

על אף עיסוקיהם המגוונים המגויים לעיל, הכנסתם הכללית של יהודי צפרו היתה נמוכה, והוחזקו לקהל עני. ומשום כך גם המלכים והשרים הקלו מעליהם את עול המסים[48]. רמת החיים היתה נמוכה. מזונות לנער יתום הוערכו בשנת תקס"ב ב־10 אוקיות לחדש[49], דהיינו מתקאל ועוד. ואמיד היה מתגדב לנדבת החג ד' מתקאלים[50]. בשנת תקפ"ב הוערך מזונותיו ב־15 אוקיות. יתכן שבעשרים שנה עלתה רמת המחייה משהו אבל ודאי יש לזקוף את השינוי על עליית יוקר המחיה. שכבת האמידים בצפרו היתה דקה. רובם בעלי מלאכה שרמת חייהם נמוכה.

אף על פי כן השתדלו יהודי צפרו להשתתף עם שאר הקהלות בכל דבר של מצוה, כפדיון שבויים[51], נדבה לשד"רים מא"י ולתלמידי חכמים עניים המקבצים לעצמם וכדומה. כאשר נכנסה הבלשת לפאס, כנראה בשנת תק"ן, ונשדדו יהודי פאס פנו לק"ק צפרו לבקש עזרה[52].

43** תעודה 45.
44 ראה תעודות 530 והלאה מרבי יהודה אלבאז, ורבי רפאל אהרן מונסונייגו.
45 ראה תעו' 135 הנ"ל.
46 בתעודה531 מדובר על אחד שגנב גיזות צמר בפאס ומכרם בצפרו. וראה תעו' 395—396 על קשרים בין פאס לצפרו.
47 ראה אבני שיש, א, סי' כז.
48 ראה אבני שיש, א, סי' כג.
49 ראה תעודה 162.
50 ראה תעודה 263.
51 ר' תעודה 4, 65, 142.
52 ר' תעודה 111.

פרק שנים עשר

אורות וצללים

דיברנו למעלה על פעילות חברתית מבורכת של יחידי הקהל. אך בצד האור, כמו בכל חברה בריאה, היו גם צללים. הרבנים והמנהיגים התריעו על פירצות בחיי הקהלה, והשתדלו להביאם על תיקונם. לשם כך נקטו הן באמצעי שכנוע כהטפת מוסר, דברי התעוררות בכתב הנשלחים לקהלי בתי הכנסת ומוקראים באזניהם [1]; דרשות הרבנים המכוונים לעורר את לב השומעים, בשבתות, ובהזדמנויות שונות כגון עצרות, תענית־צבור ותפלות לעצירת גשמים [2]; והן באמצעים משמעתיים כהטלת קנסות, החרמות, ומסירת העבריין לידי השלטונות. אמצעי הרתעה אלו תרמו להבראת החברה. אמצעי נוסף הוא שיפוטו של הרב. בחתרו אל הצדק זיכה הרב את הזכאי וחייב את החייב. החוטא בא על ענשו, ומתגלה סרחונו. על ידי כך הוא עצמו שב למוטב.

מלשינות. דבר מכוער שהפריע לחיי הקהל, שכמה מנוהגי־חייהם מוסתרים היו מעיני השכנים והשלטונות השואפים לטרף, היא "המלשינות". נמצאו בקהל אנשים שבצע כסף, או כבוד, או כדי למצוא חן בעיני השלטונות, העבירום על דעתם, ומצאו עצמם משתפים פעולה עם השלטון [3] נגד אחיהם. הקהל — מנהיגיו ורבניו — נאבקו נגד תופעה שלילית זו, בכל הדרכים שבידיהם. תקנה משנת תפ"ו שנתקנה "כי השעה צריכה לכך" מטילה "חרם" על כל מי "שיפתח פיו לדבר סרה על שום בר ישראל" [4]. גם במקרה של חובל בחבירו והפילו למשכב, דנו החכמים כמלשין את האיש שסיפר על כך לשלטונות והביא לידי תפיסת החובל, שהפסיד ממון רב על כך; רצוי היה לקהל שדבר החבלה יתברר בפני חכם העיר והחובל יענש על ידו, ולא על ידי השלטונות [5]. תופעה זו של מלשינות היתה בכל הזמנים וגם במקומות אחרים [6].

1 ראה למשל תעודה 104, 274, 272, 521.

2 ראה עומר מן, לר' עמור אביטבול, דף נו, ב. ותעו' 62, 67.

3 מקרי מסירות על מת שלא הניח זרע זכר, שלפי חוק המדינה רכושו עובר לשלטונות, והקהל היה מעלים את דבר מותו, ראה הלכה למשה חומ"ש סי' יוד. במישור של "חזקת היישוב היו הלשנות שהביאו לכך ש"נתגלו לגוים מסתורי החזקות", ראה אבני שיש, א, סי' טז: התפרצויות הלשנה שכיחות היו בעיקר בשעת חילוקי דעות בתוך הקהל, כשכת אחת ראתה היתר לעצמה להבאיש את הכת שכנגדה, ראה תעו' 113 על הלשנה שהלשינו נגד הרב שיש"א, והוא כתב מודעה על זה. וראה תעודה 670, 665.

4 ראה תעודה 32. וראה תעו' 47, 116, 151, 122, שאף הם בענייני מסירות. וראה הלכה למשה חו"מ סי' כ"ד.

5 ראה אבני שיש, ב, סי' יוד, נדפס בתעו' מס' 232.

6 ר' שמואל עמאר במאה ה־19 במכנאס אף הוא מתריע על כך ומציין בספרו דבר שמואל חומ"ש סי' סו, שבשנת תרל"ח נשלח חוזר לבתי הכנסת ובו תוכחת מגולה נגד המוסרים ושם מציינן נוסח חרם הקדמונים נגד המוסרים.

זיוף. בשנות הת"ע, נתגלו מקרים של זיוף שטרות, על ידי שינוי זמנם. ואז תיקנו לכתוב את "הזמן" במלים. "יכתוב חמשת אלפים וארבע מאות וארבע ושבעים ליצירה ולא יכתוב תע"ד" [7].

עדות שקר. גם היא תופעה שכיחא. בשנת תקנ"א אומר ר' אליהו צרפתי שמצוי היה אז בצפרו, "שרבו עידי שקר" ואינו סומך על שטרי קבלת עדות [8]. על רקע זה נתקנה תקנה שקבלת עדות ומודעה צריכה להחתם על ידי דיין וסופר בית הדין [9]. במאה השביעית לאלף הששי, כאשר תופעת עדות שקר נתרבתה, תיקנו תקנה שקבלת עדים תעשה בפני בית דין [10] דוקא.

גניבה. ידועים מקרים בודדים של גניבה על ידי יהודים [11].

פנייה לערכאות. בתחלת ימי רבנותו של ר' יהודה אלבאז, מתרבות והולכות הפניות לערכאות של גויים [11]*. תחושה של ירידה מוסרית בקהל העיקה על הרבנים והמנהיגים. בתקנה בה הטילו קנס "נגד מי שיביא דין בפני ערכאות של גוים" [12]. הם מתריעים על מצוות אחרות שבין אדם למקום.

רבי עמרם בנו מתריע על "נגידים שהם רבי מעשקות" ונותנים שוחד לשר מכסף הקהל להנאת עצמם [13]. כשהביאו גויים כלים לאומן יהודי לתקנם, בעיקר תכשיטי זהב וכסף, נמצאו כאלה שרימו אותם והחליפו טוב ברע. דעת הרבנים לא היתה נוחה מכך כי מלבד האיסור בדבר, עלול היה להוות מקור סכנה לקהלה כולה והתריעו נגדם. אם הגוי היה חושד ביהודי אחר בחשבו שהוא שרימה אותו, חייבו החכמים את המרמה לשלם לחבירו את כל ההפסד שהגיעו כתוצאה מכך [14].

כן נמצאו אנשים שהכתיבו ממונם לבניהם, כדי להפסיד את המלוים שהלוום בעל פה, שאינם יכולים לטרוף ממשועבדים [15].

מריבות. מריבות וקטטות שכיחים היו בין אשה לשכנתה, ובין בעל לאשתו. ופעמים גררו אחריהן תופעות חמורות כגון אשה המפלת עוברה בעת קטטה [16], חתן המכה חמותו הזקנה [17]. בחורים שיצאו, ממסיבת חתונה והכו את הברם עד שקפץ עליו חולי ונטה

7 ראה תעודה 37. וראה מוצב"י ב, סי' קא, תשובה על רקע תקנה זו, בכתיבת ראשי תיבות בשטר. וראה אבני שיש, ב, סי' סב, על זיוף בשטר ונדפס בתעו' 241.

8 ראה תעו' 148.

9 ראה תעודה 36.

10 ראה תעודה 29 בימי ר' יקותיאל אלבאז.

11 ראה אבני שיש, ב, סי' א, (תעודה 300); וראה תעודה 531.

11* ראה תעו' 191.

12 תעודה 90. וראה אף העודה 191. על פנייה לערכאות ראה חיי עמרם סי' מב נדפסה בתעו' 165.

13 ראה חיי עמרם סי' לה.

14 ראה אבני שיש, ב, סי' מ ונדפס בתעו' 238.

15 מוצב"י ח"א סי' שמז, נדפסה בתעו' מס' 70.

16 אבני שיש ,א, סי' יוד.

17 ראה תעו' 509, וראה אבני שיש, ב, סי' לא. תעו' 240.

למות [18]; בחורים הרבים ביניהם ואחד מהם נחבל קשה [19]. ויש שנשים בעת מריבה שרתה עליהן הרוח וחברו "קצידא" — שירה בחרוזים בקלון חברותיהן [20].

קלפים. במאה השביעית לאלף הששי, חדר משחק הקלפים למארוקו. ונמצאו אנשים בצפרו שנמשכו למשחק זה. החכמים התריעו נגדם [21].

צניעות. בעניני צניעות היו פירצות בכל התקופות. ר' ישועה ן' חמו מתריע על "נשים שעושין השוק בין הגויים לקניות הקדרות והעצים וכל מידי והגוים מסתכלים בהם ומדברים להם דברי תפלות" [22]. ואז תיקנו שהנשים לא ישתתפו בלויית המת. ולא ילכו לבית הקברות רק פעם בחדש ביום שני הראשון של החדש. העוברת תתן קנס של 5 אוקיות [23]. ר' יהודה אלבאז תיקן שלא ישתתפו הנשים בהולכת כלה לבית החתן, ובהולכת בר מצוה "שמכשילים את הרבים בהרהורי עברה" [24] כמו כן התריע על נשים היושבות שורות שורות והאנשים עוברים ביניהם; ונשים המתאספות בעת מריבה ואין מקום לעבור והעוברים, נתקלים בהם. כן תיקן שלא יכנסו הנשים לבתי כסא של הגברים [25]. גם ר' רפאל משה אלבאז התריע בזמנו על דבר זה, ועל הנשים שמכבסות בנהר ואינן נוהגות בצניעות; ועל אלו העושות שוק [26]. ר' יקותיאל אלבאז התריע על כגון אלו בזמנו והחרים שהעובר לא יברכו לו ברכת אירוסין ולא יכתבו לו כתובה [27].

פירצות בעניני דת. פרצות בשמירת הדת היו בכל הזמנים. ר' ישועה ן' חמו מתריע על אנשים שמגלחים הפדחת "ומשאירים פאה כחוט העכביש" והטיל על העובר קנס של 10 אוקיות. כן התריע על נשים המתגודדות ושורטות על המת. על העוברת הוטל קנס 10 אוקיות שישולמו על ידי בעלה. ומחציתן תנוכה מכתובתה [28].

גם נמצאו בקהלה אנשים שלא התפללו שחרית עד שהלכו תחלה לעסקיהם, או שיצאו לרחובה של עיר ונשארו שם שעה שעתיים [29].

בשבת היו מתאספים במרכז המללאח, "ברחיבה", ומספרים ספורים זה לזה. במקום ללכת לבית מדרש או לישון בבית כדי לנוח. ר' אבא אלבאז התריע גם על אלה "המוחאים כף ומתופפים בשבת" [30]. בכל הזמנים עוררו הרבנים את יחידי הקהל להזהר בשמירת שבת

18 ר' תעודה 163. והיא בחיי עמרם סי' צט.
19 אבני שיש, ב, סי' יוד.
20 אבני שיש, ב, סי' יט.
21 ראה תעו' 528 ותעו' 274 ג'. ותעודה 528.
22 תעו' 62.
23 שם.
24 ר' תעו' 90.
25 שם.
26 ראה תעו' 79, ותעו' 104.
27 תעודה 26.
28 תעודה 62. וראה אבני שיש, ב, סי' צד, שניכה לגודדת על סמך תקנה זו.
29 ר' תעודה 104, 90.
30 ר' תעו' 274ב.

ולקבל את השבת מוקדם[31]. אך תמיד נמצאו אנשים שזלזלו קצת בשמירת שבת ויו"ט. היו שקנו בשבת מהגוים[32]; ויש שהשאירו דריכת היין של כל השנה — לחול המועד[33]. ר' אבא אלבאז התריע אף על המזלזלים בצום י"ז בתמוז ותשעה באב. וקבע קנס למזלזל לזכות שר העיר, ואפילו בית סוהר למזלזל בימי צום אלה[34]. בימיו פשטה מכת הזנות בקהלה. והוא התריע על כך. הנוהג היה לפרסם ברבים את האשה המזנה, מרכיבים אותה על חמור ומעבירים אותה ברחובות קריה כשראשה מגולח כדי לביישה ולגנותה[35].

לפעמים היו גם מקרים של המרת דת והרבנים השתדלו להחזירם בתשובה ולהבריחם לעבר הים[36].

דרך כלל אזהרות הרבנים ותקנותיהם נתקבלו על ידי הקהל שהשתדל לתקן את המעוות ולנהוג לפי הנחיות ההלכה.

31 ר' תעו' 104 הנ"ל מימי ר' יהודה אלבאז. מו"א ז"ל הקדיש דרשה שלמה לשבת ושמירתה, ר' תורה וחיים מהדו' ירושלים עמ' 313.

32 ר' תעו' 281.

33 ר' תעודה 274.

34 ר' שם.

35 עיין כללי הרא"ש כלל יח סי' יג; בעל הטורים על פסוק הוציאוה ותשרף (בראשית פ' לח, 24); שו"ת יכין ובועז ח"א, סי' קמג; מוצב"י א, סי' לה.

36 ראה תעודה 6, 491, וראה הל"מ חו"מ סי' נג וסי' פב ובשו"ת שבסוף ספר ברכת אליהו דף לח ע"א.

פרק שלושה עשר

יחסים בינקהלתיים

במקביל ליחסים החברותיים ההדוקים בין יחידי הקהלה, קיימים יחסים מפותחים בין בני קהלות שונות, במיוחד קהלות הקרובות זו לזו. כגון פאס מכנאס צפרו סאלי ותיטוואן. בין תושבי ערים אלו שררו יחסי ריעות וידידות. הם עזרו אלו לאו הן כגוף, והן כיחידים, בימי הטובה ובימי הרעה. חכמי הקהלות מבקרים אלו אצל אלו, מתכתבים ביניהם בענייני הלכה ושולחים אגרות שלומים ומתנות [1] זה לזה. גם בקשרי מסחר [2] באו חכמים אלו עם אלו. הסוחרים היו קשורים ביניהם בקשרי ריעות, שלפעמים התפתחו לקשרי חיתון. כיון שבתי הארחה כשרים לא היו במארוקו, כל סוחר כשהזדמן לעיר אחרת התאכסן אצל בן משפחה או רֵע וידיד. משפחות שימשו אכסניות קבועות זו לזו במשך דורות. קשרי הידידות עברו מאבות לבנים, דור אחר דור. כשהאורח בא, בעל הבית מכין עבורו כמכין לחג. אשתו מבשלת תבשילים מיוחדים, קבלת האורח היתה חמה. המארח לא חסך כל טורח ומאמץ על מנת להנעים לאורח את שהותו אצלו יש שהאורח היה נשאר שבועות, ובעל הבית מפציר בו להשאר עוד ימים, עד שהאורח נאלץ לפעמים לברוח כדי להשתמט מהפצרותיו [3].

גם קשרי חיתון שכיחים היו בין אנשי קהלות שונות. בני צפרו לקחו להן נשים ממכנאס ופאס ותיטוואן [4] נצפון, ולהיפך.

אף שצפרו עיירה קטנה ואנשיה אינם עשירים, במסחר הגדול לא שלחו ידם, ובעלי המלאכות עסקם קטן, עם זאת קשריה עם הקהלות האחרות מסועפים, והגיעו עד ערי המזרח הרחוקות ואפילו ארצות אירופה. בתעודות שנשארו לפליטה, והן בודאי חלק קטן ממה שהיה, מסופר על עשרות אנשים שבאו לעיירה ממקומות רחוקים וקרובים כדי לאסוף "נדבה" ולבקש עזרה. ר' ישועה די אבילה תלמיד ר' משה ן' חמו, מעתיק חידוש מספר כ"י "של כה"ר יעקב בנבנישתי יזיי"א יחזור לביתו שוט"ל והוא מעיר מראכיש" [5]; כן מביא חידושים ששמע מר' נפתלי הכהן אשכנזי [6] נר"ו, מר' יוסף הכהן הדר בעיר מדיונא [7],

1 ר' תעו' 544 אגרת ר' יהודה אלבאז לר' ידידיה מונסונייגו ובה מודה לו על הסלת ששלח אליו; ר' מנחם סירירו שולח לר' משה ן' חמו בצפרו כובע עבור בנו ר' ישועה. ר' מלכי רבנן, ערך מנחם סירירו. ור' מוצב"י א, סי' קלג שהחליפו חכמים הנ"ל ביניהם עופות וטבק; ר' יוסף עטייה שולח דלעת לר' שמואל אלבאז בתעו' 89; וראה עוד תעו' 19, 385, 195, 574.

2 על קשרי מסחר בין ר' יהודה אלבאז ור' ידידיה מונסונייגו ר' תעו' 308, 551, וראה עוד תעו' 408 ועוד.

3 ראה תעו' 56, תיאור "בעל בית" מארח אופייני.

4 ראה אבני שיש, ב סי' קז. ור' תעו' 318. ונר' שר' שאול ישועה אביטבול נשא אשה ממכנאס ור' ברוך טולידנו בן מהרי"ט היה כנראה גיסו ראה אבני שיש, א, סי' ח.

5 ר' קיבוץ גליות דף ז, א; על העיר מראכיש כותב בעל משמרות כהונה בסדר טהרות רבי אברהם יצחקי ליוורנו 1862 אות מ': "משני הערות שאלני מאור הגולה מורי ורבי רב של מרויקוס עיר ואם בישראל והוא רב על כל האפריקא הח' השלם הגאון המופלג כמוהר"ר שלמה אבן עמר ז"ל".

6 שם, דף יג, ב.

7 שם דף יב, א—ב.

ור' דוד אשכנזי[8]. ר' שאול ן' דנאן כותב למנהיגי צפרו על שבוי מארץ אדום שנשבה בידי המלך וקהל פאס השתדל לפדותו ומבקשים עזרה מק"ק צפרו[9]. כן מבוקשת עזרת יהודי צפרו לפדות שבויי ק"ק תינמילין[10]. ר' יעקב סירירו פונה בשנת ת"ר לק"ק צפרו בבקשת עזרה ליהודי שישאוון[11]. בשנת התק"ט מתבקשים אנשי צפרו לתת נדבה לר' שלמה אלגאז[12] מתונס.

מכתבי קיבוץ רבים מופנים לצפרו. בין השאר חיים ארוואץ ממכנאס זקוק לעזרה ומפנים אותו לר' שלמה אביטבול[13].

ר' ראובן אוחנא ממכנאס המופנה לר' אהרן זכרי בשנת תק"כ ושמואל בן חמו[14], אשר קורייאט ממראקש הרוצה לעלות לא"י וזקוק לעזרה[15]. יהודי בעלום שם המבקש עזרה מק"ק צפרו[16]; צבי שפירא שבא לקבץ לעצמו ור' אליהו צרפתי ואחרים מבקשים מק"ק צפרו לעזור לו[17]; שמואל אלבאז מפאס נכדו של ר"ש אלבאז בעל ויאמר שמואל מבקש עזרה מחכמי צפרו ר"י אלבאז ור' עמור אביטבול[18]; חכמי פאס ביניהם ר' חיים דוד סירירו, כנראה אחרי מרד אליאזיד, שולחים בקשתם לצפרו לעזור להם[19]; ילד שמובא לצפרו ונמסר לבעל בית שיאמץ אותו לבן[20]; הגר אברהם בן יצחק שעזב את דת אדום, ובנו גבריאל נמצאים בצפרו בשנת תקנ"ז ונתנו לו 350 מתקאל[21].

בעתות צרה טבעי שהקהלות מושיטות עזרה זו לזו: בשריפת נוואייל בפאס בסוכות תרנ"ז תרמו יהודי צפרו 50 דורו ספניול לעזרת אחיהם[22]; בפוגרום שעשו הגויים ביהודי פאס בל' ניסן תרע"ב תרמו יהודי צפרו 750 רייאל[23] כשהיה שטפון בז"ך אייר תר"ן, בצפרו והרבה בתים שקעו ואנשים נשארו ללא קורת גג, באו יהודי פאס לעזרת אחיהם בצפרו[24]. כאשר מונה נגיד מטעם המלך על כמה ערים היה שיתוף פעולה הדוק בין אותם הערים שתחת חסותו. יהודי צפרו מכירים תודה לשלמה ן' וואליד, הנגיד מטעם המלך, על פעולותיו לטובת הק"ק[25]. ר' אברהם הלוי ממונה ק"ק פאס משתדל לטובת יהודי צפרו

8 שם דף יז, א. וראה עליו תעודה 346.
9 ר' תעו' 65.
10 ר' תעודה מס' 4.
11 ר' תעו' 142.
12 ר תעו' 53, וראה מלכי רבנן ערך סולימאן אלגאז.
13 תעודה 140. גם רבי יעקב אבן צור פונה לרבני צפרו לעזרת חכמי ההסגר בפאס, תעודה 629.
14 תעו' 333.
15 תעו' 334.
16 תעו' 48.
17 תעו' 332.
18 תעו' 131.
19 תעו' 111.
20 תעו' 180, 338. וראה תעודות רבות אחרות על עזרה מהסוג הנ"ל.
21 תעו' 156.
22 ר' יחס פאס בכ"י, בהמשך שחיבר שלמה כהן עמ' 11.
23 יחס פאס לש"כ הנ"ל עמ' 59.
24 ר' הקדמת ר' אהרן ן' שמעון לספר עת לכל חפץ, אלכסנדריה תרס"א.
25 ר' אבני שיש, א, סי' סד. הנגידים סיבבו בערים לרגל מילוי תפקידם. וראה תעו' 55.

להקל מעליהם עול המס[26]; בימי מולאי ישמעאל ומולאי מוחמד היה קשר חזק בין ק"ק פאס—מכנאס—צפרו עד שעלתה הצעה לקבוע סיג'א משותפת לכסוי ההוצאות המשותפות[27] בעיקר קיים היה קשר מפותח מאד בין חכמי הקהלות שכיון שבאו זה עם זה בקשרי הלכה, נמצאו מכירים יותר ויותר איש את רעהו[28], מזה התפתחה ביניהם ידידות חזקה, אם כי לפעמים גם מחלוקת כשעמדותיהם היו מנוגדות. המכתבים ביניהם הקיפו שטחים שונים ומגוונים. ק"ק תאזא כותב לר' דוד אראג'יל ולחכמי צפרו[29] בענין לעז על רצח. כאשר משה ז' סמחון נגיד פאס הכניס לבית הסוהר רבני מכנאס ר' חיים טולידנו ור' יוסף בירדוגו כתבו ר' עמור אביטבול ור' עמרם אלבאז לנגיד מכתב בקשה לשחרורם[30]; ר' שאול אביטבול מוכיח את ר' יוסף אלמאליח מעי"ת רבאט על שהתריז כנגד ק"ק פאס[31]; ר' שאול ישועה אביטבול כותב לר' נתן ג'ייאן מחכמי אלג'יר להשתדל בהדפסת "משיח אלמים לר' יהודה כלץ הא'[32]; כששררה אי הבנה בין ר' יהודה אלבאז לבין קהלת צפרו, פונים חכמי פאס והנגיד שמואל ז' דנאן לקהל צפרו ודורשים מהם להשלים אתו[33]; ר' אליהו צרפתי מפשר בין שני עשירי צפרו יצחק ז' שטרית וישראל ז' חמו, ומודיע על תוכן הפשרה לחכם העיר[34]. הקשר המפותח בין הקהלות גרם לכך שכאשר רבני צפרו הסתכסכו עם אנשי קהלתם הם הולכים לפאס, ומתקבלים שם בכבוד[35]. בסכסוך עם השר הם בורחים לפאס ולמכנאס[36]. בייחוד היה הקשר בין פאס לצפרו הדוק ביותר. כי צפרו נמשכה בכל ענייניה אחר פאס והשפעת רבני פאס ניכרת שם[37] ביותר. במקרים מסויימים אפילו מינוי דיינים בצפרו מתאשר על ידי רבני פאס[38]. בהתגלע סכסוך בתוך קהל צפרו, חכמי ומנהיגי פאס מתווכים ומיישרים ביניהם את ההדורים[39]. איגרות ניחומים נשלחו מקהלה לחברתה לרגל פטירת אישים דגולים[40]. כן נערכו הספדים עליהם בכל הקהלים אפילו בפטירת חכמים

26 ר' תעו' 118.

27 מוצב"י, ב, סי' קעד.

28 מכתבי פולמוס ראה באבני שיש, א, סי' צב; תעו' 340; מנחת העומר, חומ"ש, סי' עח; נופת צופים, חומ"ש סי' קסג. המכתב מכוון לר' שאול אביטבול.

29 ראה תעו' 12.

30 תעו' 326. על מאסר שני החכמים הנ"ל ראה בספר מלכי רבנן בערכם.

31 ר' אבני שיש, א, סי' צב.

32 ר' מלכי רבנן ערך ישועה אביטבול.

33 תעו' 231 וראה בהקדמת ספר "חיי עמרם".

34 תעו' 148.

35 ר' יוסף עטייה ברח לפאס. גם ר' שאול אביטבול וחתנו ר' יהודה אלבאז. וראה תעו' 8, 49.

36 ר' יהודה אלבאז ור' עמור אביטבול ואחרים בורחים לפאס מפני חמת השר. מאידך ר' אליהו צרפתי ור' שאול סיריו השני ברחו לצפרו בימי מולאי אליאזיד. וראה תעו' 55, 109, 221, 262, 302, 545. ור' רפאל אהרן מונסונייגו רוצה לימלט לצפרו תעודה 545.

37 ראה מוצב"י ב, סי' קעט, וח"א, סי' קמח. וראה תעו' 50, 440.

38 ר' אליהו צרפתי אישר למשל מינויו של ר' שלמה אביטבול וראה תעו' 19.

39 ר' תעודות 9, 10, 11, 20, 49, 54, 81, 85, 89, 107, 115, 120, 141, 143 ועוד.

40 ראה אגרות ניחומים בס' לשון לימודים בכ"י לר' יעקב ז' צור. כן בידינו אגרות ניחומים על פטירת חכמי צפרו ר' תעו' 260, 261, 275, 276, 341, 454, 455, 457. וראה בס' אוצר המכתבים לר' יוסף משאש, ח"א, סי' קפט.

מחוץ למארוקו, בתוניס או באלזיר, ואין צריך לומר בארץ ישראל [41]. הפייטנים חיברו קינות על פטירת אישים אף שאינם בני קהלתם [42]. ולהיפך, חיברו שירי תפארת לרגל ביקורם של אישים מקהלה אחרת בקהילתם. גם בין פשוטי העם קיימים היו יחסים עם היהודים בקהלות אחרות, יחסי מסחר, עיסקות ושותפויות [43].

קשרים עם קהלות מרוחקות במערב. ר' שלמה אביטבול כותב לדאדש הרחוקה, בדרום מארוקו, כדי לברר השמועה ששמע אודות מלחמותיהם, ויחוסם על עשרת השבטים [44]. ר' יהודה אלמאליח מתיטוואן, שהה בצפרו ואף הכניס סדרים חדשים בשררת השחיטה [45]. חכמים וסתם אנשים מצפרו נסעו למקומות אחרים ושהו שנים מספר, ולעתים לא חזרו למקומם, ונשתקעו במקום מגוריהם החדש. ר' אברהם אצ'יני תלמיד ר' שאול ישועה אביטבול נסע לאלג'יר ונשאר שם שנים [46]. ר' רפאל בן יתאח נסע לקסנטינה שבאלג'יריה, שם מונה כמלמד גמרא לתלמידים והיו מרוצים ממנו [47]; ר' רחמים יוסף אזייני אף הוא נוסע לאלז'יר ומגיע עד לתוניס. שם הוא לומד עם החכמים ומעתיק את רוב ס"ז "משכנות הרועים" [48]. נסים אלקובי מצפרו נסע לתלמסאן ונשאר שם שנים רבות [49]. ר' אליהו ן' הרוש מצפרו שירת בקדש זמן קצר בק"ק ארזילה הסמוכה לתיטוואן [50]. בכל המקרים דלעיל, מלבד יציאתו של האיש למקום האחר, התפתח קשר מכתבים בגללו בין חכמי צפרו לחכמי הקהלה אליה הגיע, בהם ביקשו להחזירו לאשתו שנשארה עגונה, דרשו הספקת מזונות לאשתו וכיוצא. כמו כן הם נתנו המלצות בידי הנוסע ובכך הגיע שמעם למרחקים.

יחסים עם קהלות מרוחקות מעבר למערב כגון אירופה, איטליה ותורכיה אין לק"ק צפרו. אך בימי התסיסה הגדולה במארוקו, ערב כניסת הצרפתים החלה התעניינות יהודי אירופה בגורל אחיהם שבמערב. חברת כל ישראל חברים שלחה לחכמי הקהלות במארוקו לכתוב דו"ח על מצב קהלותיהן. באותה הזדמנות כתב ר' רפאל משה אלבאז דו"ח ארוך על קהלת צפרו בזמנו, ושלחו להם על ידי ר' מרדכי ן' ג'ו דיין טנג'יר [51]. גם לארצות הברית שלח ר' רפאל משה אלבאז מכתבים על דבר הקונסול Felix A. Mattheros שנתמנה קונסול ארה"ב במארוקו בשנת התרכ"ט (1869) וישב בטאנג'יר. פיליכס הנ"ל פעל כנראה רבות להטיב

41 בתעו' שברשותי כתוב "בא לנו טיליגראם מירושלים כי הרה"ג ראשון לציון כמוהר"ר חיים משה אלישר נתבש"מ ז"ל. ואנחנו למחר רוצים לעשות הספד, יען נהגו הא' זיע"א לעשות הספד על ראשון לציון".

42 ר' הקינות בס' קול יעקב לר' יעקב בירדוגו (לונדון תר"ד); עת לכל חפץ לר' יעקב ן' צור; תהלה לדוד לר' דוד ן' חסין, אמשטרדם תקס"ו; שיר חדש לר' רפאל משה אלבאז, ירושלים,

43 ר' תעו' 331 על שו"ת בין משה ן' סמחון מפאס, ועולייל מצפרו. וכן ר' תעו' 89.

44 ראה נוסח המכתב בהקדמת מנחת העומר ובתעו' 71.

45 ראה תעו' 44.

46 ר' תעו' 270 א' ב' ג'. הוא העתיק באלג'יר את ס' "יכין ובועז" שהוכן אז לדפוס ראה בהקדמות שבספר.

47 ר' תעו' 84, 338.

48 ר' תעו' 51 ועוד.

49 ר' תעו' 86, 128, 138, 179.

50 ר' תעו' 216, 217, 218.

51 הדו"ח הזה הוא מהווה את התעו' 135. באותה הזדמנות נכתב ס' יחס פאס על תולדות פאס ויהודי המערב בכלל, על ידי רב העיר פאס, ר' אבנר ישראל הצרפתי.

THE FOREIGN SERVICE
OF THE
UNITED STATES OF AMERICA

Ambassade des Etats-Unis d'Amérique,

Rabat, le 10 octobre 1963.

Monsieur le Grand Rabbin David Obadia,
62, Rue Cuny,
Fès.

J'ai reçu votre lettre du 10 juillet 1963 que j'ai adressée à "l'Historical Office" du Département d'Etat.

Selon les Archives du Département, Felix A. Matthews, de Californie, fut nommé Consul à Tanger le 16 avril 1869, prit possession de son poste le 9 septembre 1869 et se démit de ses fonctions le 31 mars 1870. Il fut de nouveau nommé Consul à Tanger le 9 juillet 1870, occupa son poste le ler octobre 1870 et se démit de ses fonctions le 4 mars 1887. Il fut nommé une troisième fois Consul à Tanger le 12 février 1890, occupa son poste le ler mai 1890, y fut promu Consul Général le 13 août 1890 et exerça cette fonction jusqu'au 13 décembre 1893. Matthews mourut le 17 avril 1899.

Certaines des dépêches de Matthews ont été publiées dans les volumes suivants de la publication périodique du Département intitulés "Relations Extérieures des Etats-Unis" (Washington, 1861): 1873, page 711; 1877, pages 430-432; 1878, pages 684-694; 1879, pages 840-846; 1880, pages 749-805. Cette correspondance comprend un résumé des efforts de Matthews pour améliorer le sort des minorités opprimés au Maroc.

Malheureusement, nous n'avons pas ces publications ici à Rabat, mais les originaux des dépêches de Matthews sont conservés à la Section Diplomatique, Juridique et Fiscale du Service National des Archives et des Enregistrements, Bâtiment des Archives Nationales, Washington 25, D.C. (the Diplomatic, Legal and Fiscal Branch of the National Archives and Records Service, National Archives Building, Washington 25, D.C.). On a tiré des microfilms de ces dépêches; le microfilm en question est connu sous le nom de Microcopie T-61, y compris les bobines 9-15 et 17-19; une série de ce microfilm peut être obtenue auprès du Service National des Archives et des Enregistrements pour la somme globale de 45 dollars.

On pourrait naturellement obtenir des photocopies des pages des "Relations Extérieures" citées dans ce qui précède, à un prix moins élevé.

Je continuerai à rechercher des détails supplémentaires concernant la mission de Matthews. En attendant, si je peux encore vous aider, n'hésitez pas à m'écrire.

Veuillez agréer, Monsieur le Rabbin, l'assurance de ma considération distinguée.

John H. Ferguson
Ambassadeur des Etats-Unis d'Amérique

מכתב משגריר ארה"ב במרוקו בו מפורטים המקורות,
לקורות ימי חייו של פ. מאטיוס

תנאי קיומם של יהודי מארוקו. כשרצתה ממשלת ארה"ב להחזירו למולדתו, כתבו יהודי מארוקו בקשות להשאירו בתפקידו. ר' רפאל משה כתב לועד היהודי הראשי בארה"ב [52], ובקשם להשתדל שישאר על כנו. עם כניסת הצרפתים למארוקו נתחזק הקשר בין יהודי מארוקו ואחיהם בארצות אירופה. בשנת תרע"ד (1914) בא למארוקו ר' זאב הלפרין מרוסיה וייסד ישיבות עם סדרים מיוחדים בכמה מערי מארוקו, ומכללם גם בצפרו [53]. עתונים יהודיים החלו לחדור גם למארוקו. בין השאר הגיעו עתוני הצפירה, העולם, ההד ועוד.

כשהיה פוגרום ביהודי רוסיה, נאספו קהל צפרו בביהכ"ן הגדול כדי להספידם, ונתחברה תפלת "יזכור" מיוחדת לזכר חללי הפוגרום [54].

52 ר' תעודות 158—159. וראה תעודה 676 שגם מעיר מקנאס כתבו בענין זה לועד היהודי באמריקה.

53 תורה וחיים למר אבי ז"ל בקונטריס צבא ימי (מהדורת ירושלים, תשל"ב) ובפרק "החינוך".

54 ראה תעודה 303.

פרק ארבעה עשר

יחסים עם הגויים

ברקע יחסים אלו, מונח העיקרון לפיו היהודים — אהל־לכיתאב — הם "דמי", שאין להם זכות קיום אלא כ"בני חסות" בלבד ולא כעצמאיים בעלי זכויות. מותר אפוא לרדפם ואף מצוה לשימם ללעג. ואכן רבים הם החוקים והנוהגים שהיו בארצות האיסלאם, שמגמתם לדכא ולהשפיל את היהודים.

יהודי בעימותו עם גוי, ידו תמיד על התחתונה. אם לא שמרצה הוא את השליט בשלמונים. המקורות מלאים ספורים מהסוג הזה. יהודי שניסה להציל נערה יהודיה מידי גוי שביקש לאנסה, העליל עליו האנס שקלל את מוחמד, והוצא להורג על פיו של הגוי בלבד [1]. אחד שהעז לחשוד בגוי שגנב ממנו הושם בבית הסוהר וחוייב לשלם קנס לשר [2]. "מעשים בכל יום שהגוי מעליל על ישראל בשקר גמור וכשישראל משיב לגוי להד"מ, הגוים מתקנאים ואומרים איך אתה מכחיש לגוי... ואף כשידוע להם שהגוי דובר שקרים הם מקפידים למה יעיז ישראל בפני הגוי ויכחישהו" [3]. שנים ממנהיגי הקהל הורשעו במכירת יין לגוי על פי דברי הגוי השיכור בלבד [4]. יהודי שהיכה את הגוי או קיללו בפני שנים, יש סכנת מות לו ולבני משפחתו [5]. הדברים אמורים בימים כתיקונם. כשהמלך שולט, ומלך במשפט יעמיד ארץ, בימים שבין "מלכא למלכא" [5*], בימי אנרכיה חיי היהודים היו אז תלויים מנגד ודמם נחשב הפקר. מרובים הם הפוגרומים וההתנפלויות על שכונת היהודים ואפילו אחר בוא הצרפתים. כל סכסוך שהיה לברברים עם המלך מצא לו ביטוי בהתנפלות על שכונת היהודים. בנסיבות אלה היהודים היו מתגוננים על נפשם בשתי דרכים. א) על ידי סגירת

1 יהודי צפרו יודעים לספר על מיתתו המשונה של האיש, ושמו משה תורג'מן האשה היתה בדרכה לנהר לטבול לנידתה, בערב. עלילת הגויים על יהודים, "שקיללו את הנביא מוחמד" היתה נפוצה ביותר במארוקו. עלילה כזו גוררת לפעמים משפט לינץ' ביהודי ההוא. ראה חיי עמרם סי' יד. ור' תעודות 14, 90, 92, 119, 243, 256 א—ג, 293, 301. וראה בספר חיי עמרם סי' כט על מי שהמיר דתו וכשרצה לחזור חשש שישרפוהו כשמעם. וראה תעודה 6. שמיעצים למי שהמיר דתו לנסוע לערי אירופא. ובתעודה 491 משתדלים לשולחו לעיר ליוורנו. וראה תעודה 200 א'. ותעודה 630.

2 ר' חיי עמרם סי' יט.

3 שם. ובאבני שיש א, סי' מ: "דמרד גדול הוא ליהודי לשאת אל גוי חרב דכפי דתם הותר דמם של ישראל". תמיד שמעתי מליצה מפי מר אבי ז"ל על שמות בני ישמעאל: "ומשמע ודומה ומשא" — תשמע, תשתוק, ותסבול. לרמוז על הגלות המרה תחת ידם.

4 ראה תעודה 80.

5 ראה אבני שיש א, סי' פז, הכותב: "באתריה דמר [אירופה ארצו של הסמ"ע] לא בריא היזקא מפני שהם תחת אדום... אם הגוי מכה יהודי גם היהודי מכהו... אנן תחת ישמעאל. ישראל המכה את הגוי בפני עדים או מקללו, יש סכנת מות לו וגם לישראל אחרים". ורבי רפאל משה כותב: "אנו מכירים את הגוי ואת שיחו והבל פיו שורף כעכנא אלם זייפן וחמסן ודיבורו הקל היא גופא גזירה ויש לו יד ושם עם הצ"ר הצורר ולא יבצר ממנו כל אשר יזם וכבר עשה כרצונו והגדיל כמה פעמים מצד אלמותו וגזים ועביד כידוע לכל", הלכה למשה חו"מ סי' ל"ו.

5* ראה בהקדמת ר"א בן שמעון לספר משפט וצדקה ביעקב ח"ב, נא אמון התרס"ג.

שערי־השכונה והעמדת שומרים ולוחמים על החומה[6]. ב) צום ותפלה ותחנונים בבתי הכנסת. וכל זה לא עזר תמיד להרתיע את המון המתנפלים שפרצו למללאח, שדדו רצחו ואנסו נשים ובתולות. אך ליהודים לא היתה ברירה ומיד לאחר הפוגרום חזרו אט אט היחסים למסלולם הרגיל, ומחדש טופחו יחסים של שיתוף פעולה וחיים בצוותא. בימים כתיקונם הגויים נכנסים ויוצאים במללאח. יש שנתנו עיניהם באשה, נכנסו לביתה ואנסוה[7]. במיוחד פקידי המלך שאין מי שיאמר להם מה תפעלו. נמצאו אף נשים יהודיות שסייעו בידיהם ושימשו כסרסור לדבר עבירה[8]. ואף שהגויים גם כן הקפידו באיסור הזנות ואשה שנתפסה בזנות היא ומשפחתה היו בסכנת מות, בכל זאת לא תמיד רצו היהודים להתלונן בפני המושל על גוי זה או אחר מחשש עלילת קללת הדת וכיוצא, והעדיפו לשתוק. נמצאו משפחות שהעדיפו לעקור מהעיר[9] במקרה של הטפלות של גוי אליהן.

שוד ורצח יהודים שיצאו לרכול בכפרים לפרנסתם הוא מהדברים השכיחים[9*]. על מנת לגזול את כספו הדל של הרוכל לא היססו הגויים מלרצחו[10]. ופעמים רבות נתאכזבו כשלא מצאו אצלו כלום לאחר שהרגוהו[11].

היו גם חטיפות יהודים, נערים ונערות שהחזיקום אצלם כדי לקבל כופר פדיונם. ילדה נשבית בידי גוי בעד חוב שאחיה היה חייב לו[12]. לשותפיהם היהודים, רימו ואכלו את כספם במרמה[13]. פגיעות לא חמורות ביהודים הם מעשים של יום יום.

גויים מהכפר הבאים ליום השוק, הכניסו בהמותיהם לחצרות היהודים, ללא כל צורך בבקשת רשותם. נזק שנגרם בחצרות בעקבות כך, לא עלה על דעתם כלל לשלם. ולפיכך אם נמצא החמור מת בבוקר, חוייב היהודי בעל החצר בדמיו[14]. גנבים גויים פרצו בלילות לבתי יהודים, מחשש זה היו משכיבים את הסולמות בלילות על האדמה[14*]. גויים נכנסו לבתי כנסת במללאח לקחו נרות שעוה מתוך הפנסים לעיני המתפללים ואי אפשר היה

6 ראה מוא"ב ז"ל בספרו תורה וחיים, בקונטריס "צבא ימי".

7 מעשה כזה מסופר באבני שיש, א, סי' לב.

8 ראה אבני שיש, א, סי' טז.

9 ראה אבני שיש, ב, סי' ק ותעו' 236.

9* ראה תעודה 135. רבי רפאל משה אלבז מספר: "וכמעט אין בכל שנה ושנה שאין חומסים והורגים שנים שלשה נפשות מישראל". ראה תעו' מס' 135. על השוד והשלל ראה הלכה למשה חו"מ סי' לה ובספר ברכת אליהו בשו"ת שבסוף הספר די"ט.

10 ראה תעודה 189 משנת תקע"ז; תעודה 237 (שנת תקפ"ה) תעו' 214 (שנת תרפ"ד). מנחת העומר סי' ב. אבני שיש, ב, סי' כג.

11 ראה אבני שיש א, סי' ד. חיי עמרם סי' לב. בתעודה 525.

12 ראה אבני שיש, א, סי' טו; ו . . .

13 ראה לדוגמא תעו' 312.

14 ראה אבני שיש, ב, סי' קד. וראה עוד לרבי משה טולידאנו ז"ל בספרו השמים החדשים קאזאבלאנקא התרצ"ט, דף ב' ע"א שמתאונן: "הנה בשנת רחמי"ך רבי"ם ה' לפ"ק היו הקהל בצער גדול עם מלכים ויועצי ארץ שהיו רודים בעם . . . ונוסף עליהם כהנה וכהנה שהיו מתים הכלבים שהם מטילים עליהם לשומרם ולהאכילם מכל טוב וכשמת איזה כלב מהם מטילים קנס על הצבור לתת בעדו סך מרובה . . . ועלינו פתרו הפותרים הצילה מחרב נפשי מיד כלב יחידתי".

14* ראה שם, א, סי' סב.

למונעם ממעשיהם[15]. כשמזכירים בשטרות הנעשים בערכאותיהם את שם היהודים מוסיפים לידו את הקללה "נעלת אללאה עלייה" [=קללת אלקים עליו[16]] לשטרות שנעשו בידי סופרים יהודים לא היה כל תוקף בערכאותיהם[17].

בשנת תקכ"ו אסר שר העיר את חכמי העיר על כי הרימו היהודים קולם בתפלתם. כשהתערב הנגיד מרדכי אלבאז להצילם, העלילו עליו שקילל את דתם, והוצרך להוציא הוצאות מרובות להציל נפשו[18].

בפטירת החכם ר' יש"י עולייל, בשנת ת"ר (1840) תקעו היהודים בשופרות כמנהגם בשעת ההלווייה. הקאדי האשימם והטיל קנס על הקהל[18*]. כדי לרפאת מחלה שפרצה בצאן היו צריכים להשתמש בעצמות מתים. והוציאו מתי ישראל מקברותיהם כדי לעשן בעצמותם. עצמותיו של שד"ר בשם ר' נתן יפה שנפטר בצפרו הוצאו לשם כך[19].

בשנת תרנ"ז, בימי מולאי עראפא שהיה משנה למלך מולאי עזיז, נהרגו בעי"ת תאזא כמה יהודים ועונו כמה נשים על תקיעה בשופר. והמשטמה בין יהודים ומוסלמים שנמשכה מזה, ארכה כששה חדשים[20]. האיסור על היהודי לרכב על סוס או פרד זולתי על חמור הוא מהמפורסמות.

כשעובר יהודי ליד המסגד חייב לחלוץ מנעליו ואם היה רכוב, חייב לרדת מעל בהמתו. ביטול רשמי של גזרה זו הושג רק בימי המלך מולאי אלחאסאן (1873—1894), לאחר ששריף אחד סטר על לחיו של שד"ר מארץ ישראל, על שלא חלץ מנעליו בעברו ליד מסגד. בהיותו נתין־זר, התלונן השד"ר בפני הקונסול שלו, תוצאת הטיפול בתלונה זו היתה, שהמלך העביר קול קורא לאזרחים המוסלימים לבל יקפידו על כך[21]. אסור להעביר מת יהודי על פני המסגד. עקב כך נאלצו יהודי צפרו להעביר מתיהם לבית העלמין בדרך עקיפין ארוכה ומיגעת משום שדרך קצרה עברה על ידי המסגד. איסור זה בוטל רק בשנת תרפ"ז (1927) בימי מושל העיר הצרפתי Marechal Roland. הלה שלח שאלה לקאדי עבאדי אלפאסי. אם יכולים להעביר נבלת בהמה על פני המסגד. הקאדי השיב לתומו שאין איסור בכך. אמר מרשל: אם כן מותר ליהודים להוליך מתיהם ליד המסגד. גופת יהודי לא יכולה להיות גרועה מנבלת בהמה[22].

בלדר גוי שחזר מן "אלחאז" [=ביקור במכה] היה מוחזק כמקודש, ואסור לו לשאת

15 שמעתי ממר אבי ז"ל שראה זה במו עיניו.

16 גם זה שמעתי ממר אבי זצ"ל.

17 ראה מנחת העומר, חומ"ש, סי' פא: "דשטרי ישראל בעיני עש"ג כלא חשיבי" וראה קונטריס צבא ימי הנ"ל; אבני שיש, א, סי' מא; שם, ב, סי' סב.

18 ראה תעו' 146.

18* מפי מר אבי ז"ל, שהמשיך לספר לי שלא נמצא לקהל כסף במזומן, ומשכנו רביע מהכנסות בית הכנסת הגדול על מנת לשלם. ונשאר ממושכן עד ימי רבנותו של מו"א ז"ל, שהשתדל בפדיון המשכנתא.

19 ראה תעודה 270 ב'.

20 ראה המשך יחס פאס, לשלמה כהן, בכת"י שברשותי, דף 14.

21 שמעתי מפי מר אבי זצ"ל. גזירות רבות מסוג זה בוטלו עוד לפני כן בהשתדלותו של השר מונטיפיורי, כשבא למארוקו בשנת תרכ"ג (1863).

22 ראה קונטריס צבא ימי הנ"ל.

איגרות יהודים פן יטמאוהו[23]. מריבה בין שני נערים יהודים, נוצלה על ידי השר כדי להטיל על הוריהם קנס המשולשל לכיסו[24].

"מושל חדש" שנתמנה למושל צפרו ערב כניסת הצרפתים למארוקו, אסר על היהודים לקנות פרחים, ורדים ופרחי עצי־הדר, בטענה שריח טוב ובשמים אינו יאה ליהודים[25]. בו בזמן פלשו שבטי הברברים לצפרו ויהודים רבים נרצחו[26].

על אף המקרים העגומים והתפרצויות הזעם שתוארו לעיל ידעו היהודים לתמרן בין מצרים אלה, לשתף פעולה עם המוסלימים ולעתים קרובות לפתח אף יחסי ידידות עמם. יש להבחין בין היחסים שהיו בין יהודים וערבים לצרכי מסחר ומלאכה לבין היחסים של יהודים בעלי הון שהלוו כספים לערבים ברבית ואף עשו אתם שותפויות במקנה ובחקלאות. רמתו השכלית של היהודי הגבוהה מזו של הגוי, גרמה לכך, שהוא ידע לכלכל את ענייני השותפות לשביעות רצונו של הגוי, שנמצא נהנה מכך. יהודים אלה היו קשורים בקשרי ידידות כל עוד שהגוי מצא תועלת בכך. יהודים אלה אומצו כבני חסותם של השבט והמשפחה אתם היו קשורים. היו יהודים ש"שחטו"[27] כבש או עגל ליד בית הגוי, בטקס כזה היתה הזמנה רשמית של היהודי אל הגוי שיאמצו כבן חסות. משפחה שלכבודה שחטו ראתה את עצמה מחוייבת להגן על בן חסותה, לפעמים עד כדי יציאה לקרב עם שבט או משפחה אחרים כדי להגן על היהודי בן חסותה[28]. יהודים היו באי ביתו של השר ונכבדים אחרים והם שימשו סוכניהם או ספקיהם[29]. יהודי־חצר אלה, מכריו של השר, נבחרו במקרים רבים, לתפקיד "נגיד הקהל", בגלל השפעתם על השר[30]. היו שרים שהשתדלו לקנות את לב היהודים. לבל יתלוננו עליהם לפני המלך, והיו אתם בקשרי ידידות[31].

יהודי שמצא עצמו חבר ורע לאחד ממקורבי המלך, היה מרשה לעצמו לכתוב שטרותיו על שמם. זה שימש לו ערובה ובטחון לגביית חובו[32]. על יסוד יחסי אימון העמוקים שהתפתחו בין יהודים לידידיהם הערבים ניתן להבין את העובדה, שבימי מהומה, כשפשטו שמועות על פלישה קרובה של שבטי הברברים למללאח, היו היהודים מעבירים תכשיטי זהב וכסף, וצרורות כסף מזומן לבית הגוי מכרם להצניעם שם אצלו עד יעבור זעם[33].

23 ראה אבני שיש, ב, סי' צט.

24 ראה תעו' 163.

25 ראה תעודה 158 — איגרתו של רבי אבא אלבאז לניו־יורק בשנת תרמ"ז (1887).

26 ראה האגרת הנ"ל.

27 על ה"דביחה" ראה תעודה 55, 97.

28 ראה תעו' 319. ולפעמים הגוי בעל החסות מפיר את בריתו ובוגד בבן חסותו ורוצחו. ראה אבני שיש א, סי' ד.

29 ראה תעו' 94.

30 ראה תעודה 22 נבחר לנגיד בגלל היותו מקורב לשר.

31 ראה תעו' 302, בה מספר ר' עמור אביטבול שהשר הטיח לעברו: "כיצד זה שאחרי שכרתי ברית אתכם עדיין ממשיכים לרגל אחרי". היו מקרים שיהודים התלוננו על השר ומעלליו אתם, בפני המלך. ראה מנחת העומר, חומ"ש, סי' ן' ושם: "אחד מהיהודים שהיו בעוכריך והלכו לקבול עליך ליר"ה (=ירום הודו)".

32 ראה אבני שיש ב, סי' קא.

33 ראה תעו' 96, 212, 266.

ולפעמים אף עבר היהודי ובני ביתו לגור בבית חבירו הגוי אפילו תקופה ארוכה של שנה ויותר[34].

המסחר בעיר נתון היה בעיקרו בידי היהודים. בשבת, כשהיהודים סגרו את חנויותיהם, שבת המסחר בעיר. והערבים לא יכלו לבצע קניותיהם. כשחל חג יהודי ביום השוק, העבירו את יום השוק ליום אחר לפני החג. מנהגיהם ודרכי חייהם של היהודים היו גלויים וידועים לגויים וכן להיפך[35].

ביקורים הדדיים בבתים שכיחים, בעיקר בימי חג. מאכלי היהודים עריבים היו על הערבים. ה"סכינא" של שבת (=החמין) המצות עם מרקחת הצימוקים "מרוזייא" שמם יצא לפניהם אצל הערבים. בחג הפסח היו יהודים לוקחים למכריהם המוסלימים את ה"פרחא", מעדנים וממתקים ממה שהכינו לחג. הערבים היו מעריכים מאד תקרובת זו, וראו בה הערכה וכבוד להם ולבני ביתם. תמורת זה הם הביאו בליל מוצאי החג "ליל המימונה" קמח, חלב טרי, חמאה ודברים אחרים. הגויים ביקרו בשמחות כגון חתונה או "ברית מילה" בבית היהודים, ויש ששתו "מאחייא" והשתכרו[36]. גם יהודים שנזדמנו בבית הגוי הכינו בשבילם דברים שמותר לאכלם כגון, חמאה, זיתים שחורים כבושים, שמן זית, וטה.

בין יהודי השר לבין השר התפתחו לפעמים יחסים אינטימיים. במשרע אל־רמלא, משדך השר בתו של יהודי שלו אל יהודי אחר מבני חסותו. והוא קובע מי יהיה חתנה של הבת[37]. שר אחר מעכב ירושה של אשה שנתאלמנה אלא אם כן תתחתן עם אחד מיהודי השר[38].

גם במישור של חיי רוח, היה קיים שיתוף פעולה. גויים השתטחו לעתים קרובות, על קברי צדיקים יהודים, כי האמינו שיכולים להתרפא על ידם[39] והיו תורמים כספים לקופות שבקברות אלו. חוץ מבתקופות משבר, שררו על פי רוב יחסים של סובלנות דתית. היהודים הורשו לשפוט לפי משפטי התורה הן בדיני ממונות, ונזיקים והן בדיני אישות וירושות. ר' שמואל עמאר, במאה הו' לאלף הה', בשרטטו את ההבדל בין בני אשכנז ובני המערב בשטח זה אומר: "ואמת אם היינו מתגוררים ביניהם ומכריחים אותנו לבטל את כל דיני תורתנו ולהתנהג עמהם כדתם וכמנהגיהם, החרשנו, ברם כגון דא עקא שמימי אבותינו ורבותינו עד היום לא נשמע כזה בגלילותינו כי הם רחוקים הרבה מארצותינו ותחת יד ישמעאל אנחנו שעם כל גזרותיהם משתדלים תמיד בקיום דתינו ומצוה עליהם מנביאם לתמוך את ידינו בחיזוק אמונתנו"[40].

34 ראה תעודה 96 הנ"ל. ר' יהודה אלבאז כותב לחברו ר' רפאל מונסונייגו בפאס: "דע לך אחי שאף כי הפקדתי קצת מן המקצת בבתי הנכרים, הספרים לא מצאתי מקום ראוי להצניעם" (תעודה 495).

35 ראה תעודה 422. ר' עמור אביטבול מעיד בה "בעיר הזאת הגויים מצויים בשכונת היהודים וכל ענייני היהודים גלויים להם". וראה אבני שיש ח"ב סי' פ"א.

36 תופעה זו של גויים המשתכרים ברחוב היהודים ידועה היתה גם בתקופה קדומה. ראה כרם חמר, ח"ב, תקנה מב. וראה תעו' 80.

37 ראה מוצב"י, א, סי' יח.

38 שם סי' לח, וראה תעודה 295.

39 עיין L. Voinot, Pelerinages Judéo-Musolmans du Maroc, Paris 1848.

40 דבר שמואל, קאזאבלאנקא, ת"ש, חומ"ש, סי' סא דף צח, א.

פרק חמשה עשר

חיי הרוח

עיירת צפרו, עם היותה עיר קטנה, תרמה תרומה גדולה ליצירה התורנית ולתרבות היהודית במארוקו. רבניה, שמם הלך לפניהם. מפורסמים היו לתהלה בין חכמי פאס ומכנאס, תיטוואן וסאלי, ואף מחוץ לגבולות מארוקו הגיע שמעם. מיקומה של העיירה בשכנות לפאס, גרם לכך שחכמים בעלי שיעור קומה התיישבו בה, והעמידו בה תלמידים הרבה. ר' משה חמו שכנראה למד בפאס, העמיד בצפרו חבורת תלמידים, המתוארת בפי חכמי המערב "החבורה הטהורה", "החבורה הישרה", "אנשי חברה קדושה", "חברת הלומדים בעלי תריסין"[1]. ומאז לא פסקה בצפרו. יצירתם של חכמי צפרו הקיפה את כל תחומי התורה.

הלכה

חיבורים רבים בהלכה חיברו חכמי צפרו. א) שיטות וחידושים על הש"ס. בין המחברים בשטח זה יצויינו: ר' עמור אביטבול שחיבר חידושים על הש"ס בשם "שורות העומר"[2]; ר' שמואל אלבאז (נפטר בשנת תר"ד) חיבר אף הוא שיטות על הש"ס[3]; ר' שמואל אזייני (מאה הז' לאלף הו') חיבר חידושים על הש"ס, ונדפסו בספרו רמת שמואל[4]. ויש להניח שחכמים אחרים גם כן חיברו חידושים על הש"ס אלא שלא הגיעו לידינו.

חידושים ונימוקים על השלחן ערוך כתבו כמעט כל רבני צפרו. יצויין בעיקר החכם ר' רפאל משה אלבאז (נפטר בשנת תרנ"ו), שחיבר ספר על סדר הגט בשם "ספר כריתות"; "זבחי צדק" על הלכות טרפות; ערכים הלכתיים על דיני ממונות בשם "ציון במשפט; פירוש על תקנות חכמי קשטילייא בשם "יד רמה"; קיצור ספר משכנות הרועים לר' עוזיאל לחאייך מתונס, בשם "חצר המשכן" מפתח לספר הנ"ל בשם "תורבץ החצר"[5]. מו"א חיבר קונטרס "בית השמשי" על דיני בין השמשות[6]. ר' אבא אלבאז חיבר "זובחי הזבח" על הלכות שחיטה וטרפות[7]. הרב יחייא אדהאן לקט וסדר "ש'פר המנהגים" מנהגי טריפות[7*]. בעיקר כתבו רבני צפרו תשובות מרובות. חלקם נשאר עדיין בכת"י וחלקם ראו אור הדפוס. בין אלה שזכו לדפוס יצויינו: אבני שיש, בשני חלקים שו"ת לר' שאול ישועה אביטבול

1 מוצב"י, א, סי' מז. סי' קד, רך; ח"ב סי' צט.
2 הספר בכת"י נמצא בספריית האוניברסיטה יי"ל וסימנו Ms Heb 34. וכולל חידושים על מסכתות מגלה, תענית, יומא ועוד.
3 ראה מלכי רבנן, ערך שמואל אלבאז, דף קכא, א.
4 נדפס בירושלים, תרפ"ז.
5 כל הספרים הנ"ל בכ"י ונמצאים באוסף שלי, ובידי משפחת המחבר.
6 נדפס בתוך ספר ישמח לבב, ג'רבא, תשי"ב ובסוף ספר אבני שיש ח"ב סי' קיח.
7 נמצא עדיין בכת"י אצל צאצאיו.
7* כבוד מלכים דף כב.

(נפטר בשנת תקס"ט)[8]. "מנחת העומר" לר' שלמה אביטבול ובנו ר' עמור[9]. "חיי עמרם" לר' יהודה אלבאז ובנו ר' עמרם אלבאז[10]. "הלכה למשה" לר' רפאל משה אלבאז[11]. "מלל לאברהם" לר' אברהם בן שטרית[12]. פסקים מר' רפאל מאמאן הא'[13]. "ישמח לבב" למר אבא הרב ישמ"ח עובדיה זצ"ל[14]. פסקים מר' אליהו ן' הרוש[15]. בין אלה שנשארו בכת"י יצויינו פסקי דין מר' רפאל אביטבול בן ר' שאול ישועה הנ"ל, שו"ת מר' מתתיה בן זכרי[16], שו"ת לר' שלום אזולאי[17], "דין אבא" לר' אבא אלבאז[18]. כל זה מלבד פסקי דין של החכמים מדורות ראשונים אשר נדפסו בספריהם של חכמי המערב האחרים[19].

מקרא

בפרשנות המקרא חיברו חכמי צפרו פירושים שרק מספר קטן מהם ראה אור הדפוס כגון: "ברכת אליהו" לר' אליהו ן' הרוש[20]; תורה וחיים למר אבי הרב ישמ"ח עובדיה זצ"ל[21]; "חירגא דיומא" לר' יוסף מאמאן[22]; "רמת שמואל" לר' שמואל אזייני[23]. ובכת"י יצויינו: "פותר מים" לר' רפאל משה אלבאז[24], והוא פירוש ל"מים עמוקים" על התורה של ר' יהודה בירדוגו; "שבות יהודה" לר' יהודה אלבאז; "בנין נערים" על פירוש רש"י והרא"ם לר' עמרם אלבאז[25]; "בני הנעורים" לר' שאול אהרן אביטבול נכד הרב שאול ישועה[26] הנ"ל; דרך הפרשנות העולה מחיבורים אלה היא פרשנות הענין כשלמות אחת ולא פרשנות פילולוגית. כמו כן נעזרים הם במדרשי חז"ל ואף במאמרי הלכה.

דרשנות

גם בתחום זה השאירו בידינו ספרות ענפה ורחבה. חיבור שיטתי על מדרש רבה, חיבר

8 נדפסו בירושלים ח"א — בשנת תר"ץ, וח"ב — בשנת תרצ"ד.
9 נדפס בג'ירבא [תוניסיה], תש"י.
10 נדפס במכנאס, תש"ט.
11 נדפס בירושלים, תרס"א.
12 נדפס בפאס, תשכ"ג.
13 נדפסו בתוך ספר "יד רמה" ג'ירבא, תש"ט.
14 צויין לעיל הערה 6.
15 נדפסו בסוף ספר ברכת אליהו, ג'ירבא, תרצ"ט.
16 ראה מלכי רבנן, בקונטרס כבוד מלכים, אות פסקי דינים.
17 נמצא בכת"י באוסף שלי.
18 נמצא בכת"י אצל צאצאיו.
19 בעיקר בספר מוצב"י א—ב; שופריה דיעקב לר' יעקב בירדוגו, ליצחק ריח לר' יצחק אבן דנאן, ועוד.
20 צויין לעיל הערה 15.
21 נדפס ראשונה בג'ירבא, תרצ"ח, מהדורא שנייה מורחבת בירושלים תשל"ב.
22 נדפס בירושלים תשל"ב.
23 צויין לעיל הערה 4.
24 מצוי בכת"י אצל משפחת המחבר.
25 שני החיבורים של האב והבן אצל צאצאיהם.
26 השער עם ההקדמה בלבד נשארו מהספר והם תחת ידי. בהקדמה מזכיר את ענין הספר וכותב "מה שהעתקתי מכתב אבא מארי".

כנראה רבי דוד אראז׳יל רבה הראשון של צפרו הידוע לנו, אם כי הספר לא הגיע לידינו [27]. חיבור גדול על מאמרי חז״ל חיבר ר׳ משה ן׳ חמו שלחידושיו וביאוריו על פסוקי המקרא ומאמרי חז״ל יצא מוניטין ברחבי המערב. לדאבוננו נאבד הספר ולא הגיע לידינו [28]. בין החיבורים הידועים לנו בתחום זה יצויינו: ״קיבוץ גליות״ לר׳ מאיר די אבילה תלמיד מהר״ם בן חמו [29]; ובסופו חידושי פסוקים למו״ז ר׳ מסעוד עובדיה. ״אבני קדש״ לר׳ שאול ישועה אביטבול [30]; ״עומר מן״ לר׳ עמור אביטבול [31], ובכת״י ספר ״בית יעקב״ לר׳ יעקב גבאי, בו אסף גם פירושי רבו ר׳ יוסף עטייא [32]. הידושים על מאמרי חז״ל לר׳ יום טוב ן׳ הרוש [33]; ״לפי ספרי״ ו״שיחת דרדקי״, פירושי פסוקים ומאמרי חז״ל לר׳ רחמים יוסף אזייני ור׳ אבנר בנו [34], דרש משה לרבי רפאל משה אלבאז [34*]. יצויין גם המאמר המקיף ״על האגדות״ למר אבא הרב ישמ״ח עובדיה זצ״ל, נדפס בראש הספר תורה וחיים, והוא חקירה על דרכי האגדה.

פירושים להגדה של פסח כתבו כמה מחכמי צפרו. ר׳ שלמה אביטבול חיבר פירוש על הגדה של פסח, ראה אותו ר׳ יעקב משה טולידנו [35]. זקיני רבי אליהו ן׳ הרוש חיבר ס׳ ״כוס אליהו״ על ההגדה [36]. בהיותו באלג׳יריה חיבר רבי רחמים יוסף אג׳ייני יחד עם ר׳ אברהם חלימי, פירוש להגדה בשם ״ויוגד לאברהם״ [37].

קבלה

תחום שעסקו בו הרבה בצפרו הוא לימוד הקבלה. במקצוע זה התבלטה עיר זו. שכן על כל אחד מרבניה יש עדות שעסק בקבלה, ורובם אף השאירו כתבים במקצוע זה. כבר השם ״החבורה הטהורה״ או ״אנשי חברה קדושה״ [38] תואר בו כונתה, אותה קבוצת חכמים תלמידיו של ר׳ משה ן׳ חמו וביניהם ר׳ מאיר די אבילה, ר׳ שמואל ן׳ חותה, ר׳ יוסף עטייה, ועוד, נראה כמרמז על עיסוקם של חכמים אלה בקבלה. ואכן בחיבורו של ר׳ מאיר די אבילה ״קבוץ גליות״ חלק גדול מפירושי המאמרים והפסוקים הם על פי הסוד [39]. ר׳ שאול ישועה אביטבול מכונה בתאר ״המקובל האלקי״ [39*], ואין צריך לומר בנו, ר׳ רפאל

27 ר׳ מלכי רבנן, בערכו דף כד, ב.
28 על מסיבות אבדן כתביו של החכם הנז׳, ראה במלכי רבנן בערכו, דף צ, ב.
29 נדפס בפאס, ש׳ תשכ״ב, עם ספר מלל לאברהם.
30 נדפס עם ס׳ אבני שיש ח״ב, ירושלים תרצ״ד.
31 נדפס עם מנחת העומר ג׳ירבא, תש״י.
32 הספר נמצא באוסף הרב י״ל מיימון ז״ל, במוסד הרב קוק. ראה ארשת, כרך ב, (תש״ך) עמ׳ 388.
33 ר׳ מלכי רבנן, בערכו דף נו, א.
34 נדפסו בסטנסל על ידי צאצאי המחבר, ירושלים, תשל״א.
34* בכ״י ראה כבוד מלכים דף כב.
35 ראה שריד ופליט, א, עמ׳ 30.
36 נדפס ג׳רבא תרצ״ח.
37 נדפס ליוורנו תרכ״ב.
38 ראה לעיל בראש הפרק והערה 1.
39 לדוגמא ראה הפירושים לפסוקים ונפשנו קצה בלחם הקלוקל, דף כא, א; לא על הלחם לבדו דף כב, ב; ואמחה את שמם, שם; ויהס כלב דף כ, א. ועוד.
39* ראה תעודה 283.

פתח השער לספר אוצרות חיים כתב יד

שעסק כנראה, אף בקבלה מעשית והשתמש בשמות הקדש עד שזה שימש עילה לתלות בה פטירתו במבחר ימיו. אף בדורות האחרונים, ר' רפאל משה אלבאז, שידע היטב את חכמת האמת חיבר קונטרס "עטרת פז" להסביר את צירופי השמות. ובספרו "עדן מקדם"[40] שיקע הרבה פירושים וחידושים על פי הסוד. אתה מוצא רעיונות קבליים, מפוזרים בכתביהם ודרשותיהם. באגרת שכתב ר' שאול ישועה אביטבול לגר צדק יצחק בן אברהם הקדים לדבריו רעיון הגרות על פי הקבלה, לפיו הגרים הם ניצוצות נשמות קדושות שנתפזרו בין הקליפות והם מתקבצים וחוזרים לשרשם הקדוש[41].

בחוג חכמי צפרו היה מעין "מגיד", והוא ה"חלום". הם מרבים להביא פירושים שפירשו בחלומותיהם, העריכו אותם הערכה מיוחדת עד שהקפידו לרשום את היום והשנה בהם התרחש החלום[42]. בפירושים אלה, ראו מעין התגלות זוטא. ר' שלמה אביטבול השאיר ספר חזיונות, שמור אבי זצ"ל, ראה אותו, והוא דוגמת חזיונות מהרח"ו. החכמים הנ"ל עסקו אף בחישובי הקץ על פי גמטריאות ונוטריקון[43]. בחבורה הטהורה הנ"ל, נהגו לעשות "הסגר" לתקופת שנה ואף יותר, דהיינו להסתגר בבית המדרש ללמודים, ולא לצאת משם אלא לצרכי נפש בלבד[44]. בדרשות רבות ב"קיבוץ גליות" מזהיר מפני רדיפה אחרי התאוה וממליץ על הסתפקות במועט לשם "קיום הנפש" בלבד[45].

ר' יהושע ן' זכרי (נפטר בסוף המאה הה' לאלף הו') ובניו ר' יוסף ור' אהרן העבירו רוב ימיהם בתעניות ותפלות[46]. ר' שלמה אביטבול התענה תענית הפסקה, כלומר שבוע ימים[47]. הרבנים חדורים היו יראה וחסידות, וקיימו בעצמם "תמים תהיה עם ה' אלקיך". וכל מגמתם — קרבת אלקים. ומכאן קרבתם לחכמת הקבלה והתנהגותם על פי הסוד. גם הצפיה לגאולה החרוטה עמוק בנפשם, גרמה לדבקותם בתורת הסוד.

ספורי אגדה על גילוי אליהו ומעשי נסים אחרים מהלכים בין תושבי העיירה. ר' שמואל ן' חותא אחד מהחבורה הקדושה הנ"ל, מספר מעשה שקרה בימיו. אשה ענייה ראתה בחלום אביה ואיש לבוש לבנים ואמר לה אביה שהוא אליהו ונותן בידה פרוטה ובבקר כשקמה

40 הקונטרס עטרת פז נדפס בסוף ספר עדן מקדם, פאס, תש"י.

41 ראה תעודה 156. רעיון זה נמצא באור החיים לר"ח בן עטר, פרשת ויחי, פרק מט, פסוק ט, גור אריה יהודה. וראה תעודה 491.

42 ראה ס' קיבוץ גליות הנ"ל בדף כג, ב, על הפסוק תמים תהיה: "אור ליום עשירי באייר ש' הפ"ת ליצירה חלמתי ואני דורש...."; ובדף לז, א; ליל כה אלול ש' בעתה לפ"ק חלמתי וכו'; וראה בס' עומר מן לר' שלמה אביטבול דף נ, א; דף מז, א—ב; עדן מקדם קונטרס מיני מתיקה דף ה א. ועוד. ונראה שתופעה זו לא היתה מיוחדת לצפרו בדורות אלה, גם ר' חיים ן' עטר בסאלי בספרו "אור החיים" מזכיר את החלומות שלו בפרשת ויחי, בראשית מט, י, על פסוק אוסרי לגפן עירו.

43 ראה אבני קדש דף לח, ב; קיבוץ גליות דף ג, א.

44 כך היינו מפרשים "הסגר" במארוקו.

45 ראה קבוץ גליות דף כד, א. ועוד.

46 ראה תעודות 282—283, 285.

47 ראה עומר מן דף נו, ב. מחזיונותיו של רבי שלמה אביטבול על הפסוק: "ימטר על רשעים פחים אש וגפרית ורוח זלעפות מנת כוסם", דק' והא אין רע יורד מן השמים. ותירצתי בחלומי בליל ש"ק בכסלו שנת תקנ"ו לפ"ק ואני מהלך עם כמה ת"ח וקהל ממקום למקום עד שהגענו למקום שאין דרך לצאת ולבוא שהיה גדר מזה וגדר מזה וכותל של לוחי ארז באמצע והיה

מצאה את הפרוטה בידה[48]. בכתובתו של ר' שאול אביטבול, אשר בהתאם למנהג במארוקו כתוב בה שלשלת היוחסין של החתן והכלה עד לדורות ראשונים, מתואר זקנו של החתן ר' ישועה אביטבול "שנגלה אליו אליהו הנביא בליל חופתו[49]. ר' ישועה אזולאי (היה בחיים בש' התק"ס) לא נשאר ממנו כ"א מאמר הני נשי במאי זכיין על דרך הקבלה. עליו מסופר שכאשר צרה בלשת על עיר צפרו, והיו היהודים בסכנה וגזרו תענית צבור ובאו הקהל להרב שיתפלל בעצם מה עשה? לקח צלוחית של חרס חדשה, וכתב עליה שמות הקדש ונתנה ביד נערה בתולה ואמר לה בחצות הלילה יפתחו לך את השער ותצאי מן המללאח ותבואי עד מחנה הברברים בתוכם, ותזרקי את הצלוחית עליהם בכח, ותחזרי בלי מורא ופחד. וכן עשתה. ובבקר כשעלה עמוד השחר השקיפו על מחנה בראברא והנה אין איש שם. כאילו פתחה האדמה את פיה ותבלעם. ונפתחו שערי העיר ויצאו היהודים לעבודתם. וכל העם שמעו וייראו. והרב מיד עמד וכתב צוואה לבני ביתו ובתוך חדש נתבש"מ[50]. ובמלכי רבנן בערכו מביא עוד סיפור על החכם הנ"ל שהיה חסיד קדוש. יום אחד היתה גלימה מוצעת למכירה על ידי סרסור. והרב הציע מחיר. וכראות האנשים שהרב רוצה לקחתה, נמנעו מלהוסיף עליו והרב קנאה בזול. באותה עת היה איש תמים עובד אדמתו ליד ההר, ובא איש לקראתו ויאמר לו תלך להחכם ישועה אזולאי ותאמר לו להשיב את הגזילה אשר אתו וזה לך האות שאתמול היה לומד בישיבה ונתקשו בענין פלוני. ואחר נעלם האיש[51].

ועל נכדו ר' אליהו אזולאי שגם הוא עסק כנראה בחכמת הקבלה מסופר שכאשר היתה העיר במצור והאויבים מנעו אספקת מים מהנהר. ובאותה עת היתה חתונה בבית הרב ואין מים לשתות עמד הרב וכתב שם קדוש וחפר גומא בקיר ויצאו מים רבים ותשת העדה. ואחר שברחו הברברים והיה שלום בעיר נסתם המעין[52].

באותו כותל חלון א' שא"א ליכנס בחלון ההוא כי אם ראשו של אדם והייתי מביט מן החלון ההוא וראיתי שם רצפת לבנה של זכוכית וכתוב עליה במי זהב ענין מלך המשיח ושמתי כדכד שמשותיך וכו' וכדומה ונסיתי עצמי אולי אוכל להכנס בחלון ההוא והסירותי מלבושי העליון ודחקתי עצמי ונכנסתי מן החלון ההוא ולפנים וניסו הת"ח וכמה מהקהל ולא יכולו, והייתי מהלך על הזכוכית הנז' ולא נשתברה והייתי תמיה אני והעומדים שם אצל החלון איך לא נשתברה הזכוכית והייתי מהלך עד שהגעתי לבני אדם של צורה היושבים שם ובני אדם אחרים למטה מהם, ואמרו לי אמור שבחו של הקב"ה ואמרתי מלך אדיר רחום וחנון ארך אפים גבור ונורא מאד על כל המעשים והשבחים וחזר ואמ"ל, אמור מהו שכרן של צדיקים לעת"ל, ואמ"ל שיושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה, ואמרו לי מהו הפורענות שמביא הקב"ה על הרשעים, ואמ"ל ח"ו אין רע יורד מן השמים אמ"ל מנ"ל הא ואמ"ל מהאי קרא ימטר על רשעים פחים אש וגפרית וכו' ואמ"ל אדרבא מהאי קרא משמע שהקב"ה בעצמו ממט־ר על רשעים וכו' ואמ"ל מסיפא דקרא מנת כוסם ר"ל הצדיקים נאמר בהם דשנת בשמן ראשי כוסי רויה שמתענגים בכוסם ע"י מעשיהם הטובים בסעודתו של לויתן והרשעים ע"י מעשיהם הרעים ממלאים כוסם פורענות ונברא על ידם כמה מחבלים ומקטרגים כמ"ש ותמוגגנו ביד עונינו וכיון שנתמלאה כוסם פורענות הקב"ה ממטיר עליהם כוסם שמלאו הם, אש וגפרית ר"ל החלק והמנה שבחרו הם שבו מלאו כוסם הוא שהמטיר עליהם והייתי מהלך בכמה גנות ופרדסים ואיקץ והנה חלום. (העתקתי מנייר בלוי דבוק בלוח ספר ישן).

48 ראה תעודה 515.

49 ראה מלכי רבנן ערך ישועה אביטבול דף עח, ב. ותעו' 464.

50 ראה תעו' 517 ופי' המאמר בכת"י תחת ידי.

51 ראה מלכי רבנן בערכו דף עח, ב. ובתעודה 516 מסופר הסיפור בצורה שונה במקצת.

52 שמעתי מפי נכדו.

שירה ופיוט

בצד חכמתם בהלכה, נתברכו חכמי צפרו גם ברגש ובדמיון מפותחים. כמעט כולם כתבו שירים, פיוטים וקינות. בין המשוררים הבולטים ביופי לשונם ובדקות ביטויים יש למנות את ר' שמואל בן ר' יהודה אלבאז שחיבר: א) "נועם שיח", פיוטים וקינות על חרבן בית המקדש והגלות; ב) אזהרות, על מנין המצוות כדוגמת האזהרות שכתב ר' יצחק ב"ר ראובן. רבי עמרם אחיו, שחיבר ספר שירים ופיוטים בשם "קול זמרה"[53], ר' רפאל משה אלבאז בן ר' שמואל שחיבר ספר "שיר חדש"[54], ר' שלום אזולאי (נפטר בשנת תרפ"ב), כתב שירים המצטיינים בלשון צחה[55] וציורית מלאת רגש ונראית כאילו היא המשיך ישיר לשירת משוררי ספרד ר' שלמה בן גבירול או ר' יהודה הלוי. מפורסם ביותר שירו בשבח התורה "לי אמרה נעימה", שהבית הראשון שלו אנו נותנים כאן:

שפע יופייך הדורה — מלהב יופייך
נוגה זרחך כיסה כלימה — ולהט לחייך
עש כסיל כימה — איילת אהבים, יעלת־חן, עדינה, תמה.
ובושה חמה — לו יראך האדם כי ימות — וחי
אספו וחפו זהרם — בטל אורך תעירה
הפשיטו סות פארם — ישני מערה.
והשליכו ציץ נזרם

המשורר מדמה את התורה ליעלת חן, שיופייה ואורה מכלים ומבייש את אור החמה עש כסיל וכימה. תוך שינוי סדר המלים הוא משתמש בפסוק "לא יראני האדם וחי" ומשמעותו משתנה לחיוב. האדם כי ימות יראה את אור התורה — וחי. כי טל אורה הוא טל תחיה המחיה אף ישיני מערה. הדימויים בשיר קולחים ומשתנים בזה אחר זה. ומעניקים לשיר עוז ביטוי ותנועה שובבה. השפה ציורית, השורות קצרות עם חרוזים מלאים ומתחלפים. שתי השורות הארוכות בבית נראים כשיא התמונה. בהם כאילו לא יכול המשורר לעצור בלשונו מלתאר התורה בשפע תארי־שבח, שהשיא בהם הוא היותה מחיה את המת[56].

שירתם של החכמים הנ"ל, היא בעיקרה שירת קדש. הם שרו:

א) על הגלות והגאולה הנכספת. ברוב שיריו מתלונן ר' רפאל משה אלבאז על אורך הגלות ועל העלבון הצורב שיש בכך שישראל משועבדים "לממשל ניני אמה". בשיריו משתקפת הציפיה לגאולה, האהבה והערגה שבלבו לארץ ישראל:

אל עיר קדש כמה בשרי
כלה שארי

53 הספרים "נועם שיח" ו"קול זמרה" נמצאים בכת"י אצל משפחת המחברים. ספר האזהרות נמצא תחת ידי.

54 נדפס ירושלים, תרצ"ה.

55 שיריו נדפסו בסוף ספר עת לכל חפץ לרבי יעקב אבן צור, נא אמון תרנ"ג, מדף סח ואילך.

56 מלבד משוררים אלה ידועים עוד חכמים אחרים שכתבו שירה כגון ר' יוסף עטייה, ר' עמור אביטבול שספרו שבכתב יד. עט הזמיר, כולל גם פיוטים רבים ונדפסו גם בסוף ספר מנחת העמר; רבי אליהו ן' הרוש שיריו נדפסו בסוף ספרו ברכת אליהו, "מהלל אל" למר אבי זצ"ל, בסוף ספרו תורה וחיים. ר' ראובן אג'ייני שספרו "שפתי רננות" נדפס בסטנסל בירושלים תשל"ג.

מאין יבוא עזרי
בה רעיוני וסעיפי דבקו [57].

ב) **שירים לחגים ומועדים.** חגיהם של יהודי המערב הצטיינו בשפע השירה שהיהודי שר בעת סעודתו, תפלתו, ובמפגשי רעים וקרובים. השירות הללו השרו אוירה מיוחדת לכל חג, עד שבמשך דורות כל חג נזדהה והתמזג עם מגנינות השירים המיוחדות לו. המשוררים במארוקו כתבו כולם שירים לחגים ולמועדים, בהם סיפרו על ענייני דיומא ועל המאפיין את החג, וסיימו באיחולים לגאולה ולביאת המשיח.

ג) **שירי מוסר.** ר' רפאל משה כתב שירים על מאבקו של האדם עם יצרו הרע, בהם הוא נותן עצות לאדם כיצד להשמר ממנו, להתרחק ממדות רעות, ולהדבק בטובות:

I	II
אני לדודי פאר המדות אוהב טהר־לב	אחי אתה הסר כעס מלב
שפל ברך וקומה	כי היא מדה מגונה
אדם להבל דמה	ואת פושעים הוא מנה
יתרון דעת וחכמה	מי פתי יסור הנה
דורש טוב עמו	איש אף יגרה
נתן מלחמו	אפו יחרה
בתומו	הוא יורה
הולך רצוף אהבה	חצים ואש־להבה
לבו לא גבה	הוות בקרבה
לא מינה לא מקצתה.	כי דרכי שאול ביתה [58].

על מדת הגאוה כותב רבי רפאל משה בשירתו [58*]:

מה יתאונן אדם ילוד אשה	קצר ימים לא בכח יגבר
שני חייו כמלונה במקשה	בשצף קצף או מת או נשבר
הבל הבלים חרפה ובושה	מה יענה ביום שידובר
איך יתגאה כארי יתנשא	יצריח ועל אויביו יתגבר
ליום עברות נפשו יבשה	כל טובו ויופיו חמק עבר

בקרוב עליו בוגדים עם מריעים
יהפך עליו למשחית הודו
אז יתן חשבון על כל פשעים
אין שכחה לפני כסא כבודו

אם יעלה לשמים שיאו	ידל כחו לרעבו וצמאו
יתבונן מוצאו ומובאו	איך ירום ונשא לפני בוראו
מים סרוחים ממנו יצאו	לו חכמו ישכילו זאת ויראו

57 שיר חדש, דף יד, א.
58 שם, דף מז, א.
58* שם דף מ"ה מ"ו.

במה נחשב תולעת קטנה — ועל פת לחם פניו נשתנה
מעבר מאוס עבר ושנה — איש אשר אלה לו למנה
יתפעם אם עקצתו כינה — מה אחריתם רוש ולענה
משפט כתוב חבורות ופצעים
מלך אדיר דנו ומעידו
גאים ורמי קומה גדועים
יעלו בתוהו ויאבדו

ד) שירים לכבוד התורה ולומדיה. שתפקידם חינוכי, לנטוע בלב ההמון אהבה לתורה ויראת־כבוד לתלמידי־חכמים. ולסוג זה שייכים שירי תפארת ששרו לכבודם של חכמים ואישים שהיו נדיבים ורודפי מצוות. ולהיפך קינות לפטירתם של בני העדה, תלמידי חכמים ומנהיגים.

ה) שירי שעשועים. שירתו של ר' רפאל משה הצטיינה אף בחוש הומור. הוא כתב שיר על "מקקים", "בק" בערבית. בנושא זה התכתב בשירה ר' אבנר ישראל הצרפתי[59], ויכוח בין איש לאשה בה כל צד מונה את הצד שכנגד[60].

משוררים במארוקו כתבו שירים אף בשפה הערבית. שירי מוסר. כגון השיר:

"תובו ללאה יא נאס" [שובו לאל הוי אנשים] לר' עמור אביטבול[61].

"מארית מן הווא האני" [לא ראיתי מי שהוא בטוח] לר' רפאל משה[62].

אף ר' דוד אראג'יל רבה הראשון של צפרו, כתב כנראה שירים רבים וממנו נשארת תוכחה— מוסר לאדם[63].

אגרונות

כל אגרותיהם של החכמים כתובות במליצה בסגנון המקאמה. גם בזה גדל כחם של רבני צפרו. ר' עמור אביטבול חיבר ספר "עט הזמיר"[64], ר' שלמה אביו כתב עט סופר[65]; ר' רפאל משה אלבאז כתב ספר "שקל הקדש"[66]; ר' שמואל אלבאז כתב "עט דודים"[67].

חכמות כלליות

גם חכמות כלליות ידועות היו לפחות לכמה מחכמי צפרו. מסורת בידינו שר' דוד אראזיל היה מכיר את חכמת אלכימייא[68]. ר' משה בן חמו ידע את השפה הערבית וספרות

59 שם דף יוד, ב.
60 שם דף נ, ב.
61 נדפס בס' ישמח ישראל, פאס, תרצ"ח, עמ' 59.
62 שיר חדש, דף טל, ב.
63 נדפסה בס' מגחת העומר, דף כח בקונטרס פרפראות לחכמה.
64 נמצא בכת"י וצלומו במכון בן צבי.
65 כנ"ל.
66 נמצא בכת"י תחת ידי.
67 בכת"י נמצא אצל משפחתו.
68 ראה מלכי רבנן בערכו דף כד, ב.

הישמעאלים — ספרות הפיק״ה — על בוריין. ״בקיא בלשונותם בחסיריהם וביתרותם[69], עד שפנו אליו בשאלות חכמי הגויים.

ברפואה היו להם ידיעות אלמנטריות, על צמחים שמועילים לרפואה. רשימות שונות של תרופות השאירו בידינו[70]. בשטח זה היו בידם מסורות שבכתב, אף מנשים זקנות שהיה להן נסיון רב ומסורות שבעל פה, בשימוש בצמחים ותרופות אחרות. הם ידעו להרכיב חיסון נגד חולי אבעבועות[71]. יהודי צפרו השתמשו הרבה בקמיעין וסגולות לרפואה. מערים אחרות פנו אליהם בבקשה לכתיבת קמיעין[72].

תכונה ועברונות

אף בתחום זה ידיעותיהם של חכמי צפרו מעמיקות. ר׳ שמואל אלבאז כתב סוד העיבור בדרך שיר בשם ״חדשי השנה״, וסביב לו פירוש ארוך[73]. ר׳ רפאל משה בנו כתב חיבור בשם ״כח מעשיו״ כמו כן כתב חיבור גדול על שבע החכמות בשם ס׳ באר שבע[74].

מוסר והגות

מלבד ספרות הדרש, המשובצת דברי תוכחה ומוסר ולפעמים מחשבות ורעיונות מקוריים, כתבו חכמי צפרו ספרי מוסר מיוחדים. רבי שלמה אביטבול באגרת שכתב, מטיף לעצמו דברי מוסר[75]. רבי רפאל משה חיבר ספר מוסר בשם ״פרשת הכסף״[76] וקונטרס ארבעה שומרים שכולל גם סדר תיקון לעבירות שונות[77].

69 מנחת העומר חומ״ש, סי׳ צב דף פז, ב. וראה האגדה על זה במלכי רבנן בערכו, דף צא, א.

70 ראה תעודות 201. בהם נמסר על עיסוקו של ר׳ אליהו בן הרוש בהכנת תרופות. וראה ספר עדן מקדם לר׳ רפאל משה אלבאז, נדפס בפאס, תש״י, שם נאספו הרבה סגולות ותרופות.

71 התרכיב נלקח מליחה שבדדי הפרה או מחולה אבעבועות אחר. וראה בביוגרפיה של ר׳ אליהו אלבאז, בספרי על תולדות הרבנים.

72 ראה תעודות 227, 305, 307, 309. ביניהם התכתבות בין ר׳ רפאל אהרן מונסונייגו ור׳ יהודה אלבאז בהם מבקש ממנו קמיעין ורפואות שונות. בקשר לרופאים, הנוהג היה כמו שאמרנו שכל זקנה שהיה לה קצת נסיון ושומעת על חולה הולכת לבקר אצלו ומיעצת למשפחה לנסות רפואה זו או אחרת, ולפעמים בלטו אנשים שהצבור נתן להם כנוי רופא אברהם אטביב = הרופא, משה אטביב או שלמה אטביב; זכורה לי האגדה שספר לי אבא ז״ל על רופא שזכה לכנוי כזה, ורצה לרכוש גם מסמכים על מקצועו, הוא פנה אל רב אחד שהיה פקח ולקחו לגבות עדויות מהחולים שנתרפאו על ידו, אחרי שבקרו אצל כל החולים שברשימה אשר ביד הרופא התנהל דו־שיח בין הרופא והרב; הרב מבקש שיתלוה עמו הרופא לבקר עוד במקום אחר לגבות עוד עדויות, הרופא, באיזה מקום, הרב, בבית הקברות, הרופא ומה לנו עם המתים, הרב, עד עתה שמענו עדויות מפי החיים שנתרפאו על ידך, מעכשיו עלי לפנות למתים לשמוע כמה מתו בטפולך.

73 הספר נמצא בכת״י אצלי.

74 שני הספרים בכת״י אצל בני משפחתו.

75 ראה תעודה 271.

76 אצל בני משפחתו בכת״י.

77 נדפס בפאס, תש״ב.

דברי הימים

חוש מיוחד להיסטוריה היה לחכמי צפרו. כמה מהם רשמו את קורות חייהם ודברי הימים, הן בחיבורים מיוחדים, והן דרך אגב, בתוך תשובותיהם בהלכה או בכתביהם האחרים. ר' יעקב גבאי הוא הראשון שנשארו ממנו רשימות היסטוריות על מאורעות השנים תצ"ג—תצ"ז (ימי הרעב הגדול [78]). ר' שאול ישועה אביטבול בכתביו ופסקיו הבליע דרך אגב, תיאורים וסיפורים על כמה מאורעות [79]. הגדיל לעשות ר' רפאל משה אלבאז שחיבר ספר "כסא המלכים" דברי הימים והמלכים עד זמנו, וקונטרס "אשכבתא דרבנן" על מועדי פטירתם של חכמים עד זמנו [80]. גם מו"א הרב ישמ"ח עובדיה זצ"ל שרטט וכתב כמה ממאורעות זמנו ודרכי חייו במסתו "צבא ימי" שבראש ספר "תורה וחיים". בצפרו כבערים אחרות, נהגו לתלות לוח שנה בבית הכנסת שהיה נכתב בכת"י, שבצד היותו לוח שנתי לקביעת ראשי חדשים תקופות וכו' [81] מצויינים היו בתחילתו התאריכים החשובים בחיי העם היהודי בכלל, ובחיי יהודי מארוקו ועיר צפרו בפרט. לדבר הזה היתה תועלת מרובה, שממנו ידעו פשוטי העם ידיעות בסיסיות בהיסטוריה הכללית והיהודית.

כתיבה וספרים

יחס מיוחד היה לרבני צפרו לכתיבה ולספרים. הם טיפחו את מעשה הכתב וכתיבתם של רבים מהם היתה כתיבה תמה מעשה ידי אמן [82]. הם שלטו שליטה בלי מצרים בשפה העברית ומליצתה. והעריכו ואהבו את השימוש בשפה הצחה והמליצית [83]. אהבה מיוחדת נודעה להם לספר לכריכתו ולהידורו, ואין צריך לומר לרכישת ספרים. בצפרו היו מצויים ספרים שלפעמים לא נמצאו בערי פאס ומכנאס [84]. ואכן אנו מוצאים שבספריהם מצוטטים ספרים שונים זמן קצר לאחר הוצאתם לאור. דבר המראה שמיד עם הופעת הספר השתדלו לרכשו. בצפרו ידועות היו כמה ספריות פרטיות גדולות. ביניהם: א) ספרית משפחת בן זכרי [85] שהיתה בבית השייך למשפחה. ב) ספרית ר' שלמה אביטבול ור' עמור בנו, שהיתה

78 ר' תעודה 66 מה שכתב ר' רפאל משה אלבאז משמו.

79 ראה אבני שיש, ב, סי' צד, סי' קד ועוד.

80 הספר הנ"ל בכת"י באוסף שלי וראה תעודה 518.

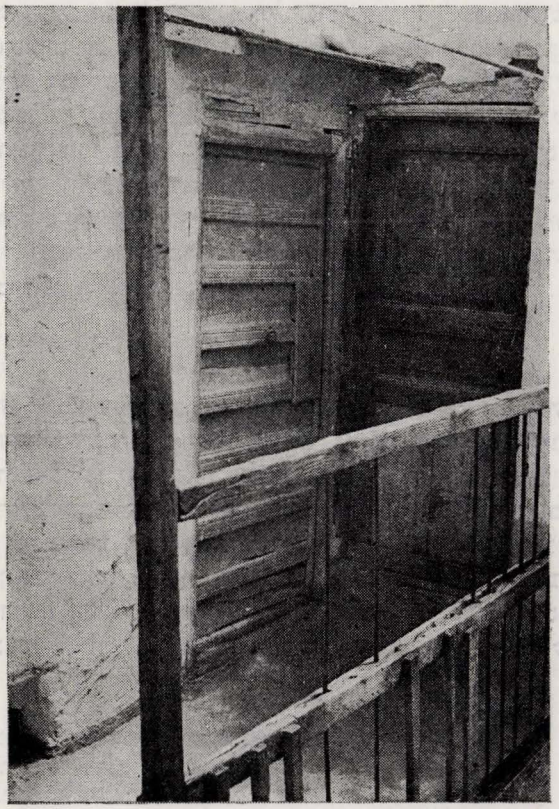
81 ראה תעו' 228. בשנים האחרונות הלוחות הללו היו נדפסים, מדי שנה בשנה. וראה למע' עמ' 99.

82 תצויין בעיקר כתיבתם היפה של ר' עמרם אלבאז ורבי רפאל משה אלבאז, ושל מר אבי זצ"ל שהיתה קליגרפית ממש.

83 ראה ר' רפאל משה אלבאז בספרו עדן מקדם, ערך חכמות דף מג, א. את הערכתו למעשה הכתב. "חכמת מעשה הכתב והמליצה היא חכמה שכל החכמות צריכים לה אף חכמת התורה".

84 ר' יונתן סירירו כותב לר' עמור אביטבול "כי ש"ל ספרי הפוס' מצויים אצלכם אין מחסור כל דבר" (מנחת העומר אהע"ז, סי' לב). רבי חביב טולידאנו כותב לרבי משה בן חמו "ומ"ש לי מעכ"ת שנעיין בדברי הרב מהר"י מטראני זלה"ה יוודע לכ"ת כי הספר ההוא אינו בנמצא בידי ולא בעיר הזאת (מקנאס) כלל... ראה תעו' 157 שחלק בית יוסף אורח חיים לא היה נמצא בעיר הנז'. ולפעמים כשלא היה ביכולתו של רב אחד לקנות ספר, היו משתתפים בו שנים. הספר מנות הלוי (דפוס ויניציאה שנת השמ"ה) נכתב בגליון הסופי: "זה הספר מנות הלוי הוא לנו אנו ח"מ לחלק ולמנה ויד שנינו שוה בו ולראיה החתמנו פה ששה לאלול המ' שנת תג"ן לפ"ק וקיים מאיר בר יוסף דאוילה ס"ט שמואל בן חותא".

85 ראה תעודות 282—283, 285.

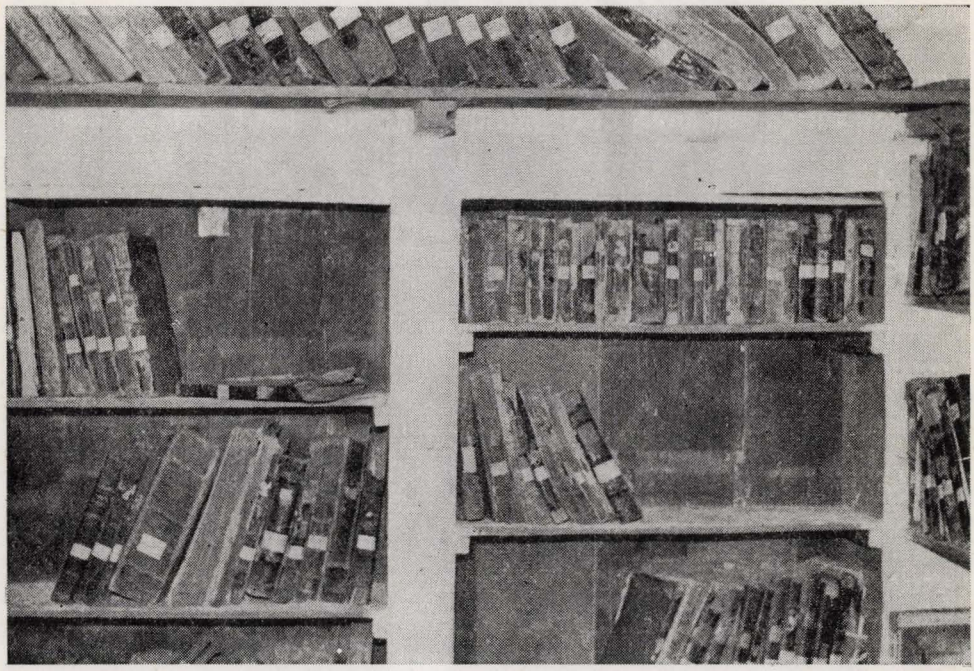
משמאל: הכניסה לבית מדרשו וספרייתו של רבי יהודה אלבאז ז"ל

בחדר מיוחד בבית ר' עמור הנ"ל[86]. ג) ספרית ר' יהודה אלבאז בה נבלעה ספרית חותנו ר' שאול ישועה אביטבול גם כן בחדר מיוחד שבביתם. ד) ספרית ר' שלום אזולאי.

מלבד ספריות גדולות אלו, ידועות היו גם ספריותיהם של ר' רפאל מאמאן, ומו"ז ר' מסעוד עובדיה. המשפחות הללו שאפו לרכוש ספרים חדשים וישנים, שהיו באים להם על ידי הש"דרים וסוחרי הספרים שהיו מסיירים במארוקו[87]. הם דאגו לכריכה יפה של הספר, ולשמירתו במקום מתאים.

קשרים רוחניים עם ערים אחרות

קשרים רוחניים מסועפים קיימו חכמי צפרו עם הרבנים מערי המערב האחרות, בפרט פאס, מכנאס ותטוואן. רבי דוד אראג'יל התכתב עם ר' שאול סירירו ור' יעקב אבן דנאן[88]. חכמי תאזא פונים אליו "ולחכמי צפרו"[89]. ר' משה בן חמו היה אישיות רצויה מאד

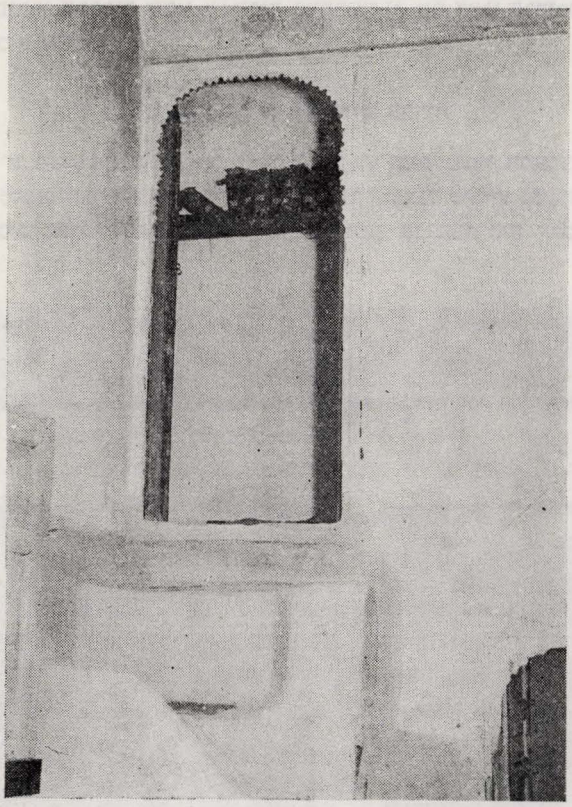
בפנים הספריה ובית המדרש של רבי עמור אביטבול ז"ל

86 חדר־ספריה זה, שימש מקום לישיבות בית הדין.

87 על קניית ספרים מפאס ראה תעודה 360—365, 499, מצפרו מוכרים ספרים לערים אחרות ראה תעודה 461, 463, 465, 496, וראה ספר חיי עמרם חומ"ש סי' יא.

88 ראה מלכי רבנן בערכו דף כד, ב ותעודה 57.

89 ראה תעו' 12.

הכניסה לבית מדרשו של רבי עמור אביטבול ז״ל

בפאס[93]. אף היה כנראה מבקר במכנאס. התכתב עם חכמיה ר' חיים טולידאנו ובניו ר' משה ור' חביב[91]. תלמידי ר' משה מתכתבים עם ר' יהודה ן' עטר, ר' מנחם סירירו ור' יעקב ן' צור בפאס. משם ואילך הקשר של רבני צפרו עם שאר החכמים, הוא מהמפורסמות שאין צריך להן ראיה.

גם הקהל הרחב בצפרו, חכמי צפרו, השפיעו על קהלתם, הרביצו תורה בתלמידים בדרשותיהם המרובות לפני העם, החדירו בהם יראת שמים ואהבת התורה ומעשים טובים. עקב כך קהל צפרו היו רובם בני תורה. והקהלה מתוארת "עדה מפוארה לצבי ולכבוד, תמיד אוהבי ה' ותורתו הקדושה וכל בניה למודי ה'"[92]. ובמקום אחר: "ואל תוציאו דבה רעה ח"ו על כללות קהלכם שיש לכם שם טוב ש"ל בכל המערב כי קהל צפרו אנשי חסד ושומעי משפט ושומעים לדברי חכמים"[93]. או "רובם יראי ה' וחושבי שמו"[94].

90 ר' יעקב ן' מלכא כותב עליו: "ארי שבחבורה ... מופלא שבסנהדרין ... נהירנא כד הוינא טליא שהארץ (פאס) האירה מכבודו וכל הקהל שמחים בהקבלת פניו כראות פני שכינה" (מוצב"י, א, סי' מז).

91 בספר כתב יד אצלי דף קך ע"ב.

92 ראה מוצב"י, א, סי' מז.

93 ראה תעודה 107.

94 כך מעיד עליהם רבם ר' רפאל משה אלבאז. ראה תעודה 135.

פרק ששה עשר

מתולדות העיר צפרו

חצי המאה הששית עד שנת תשכ"ד

בחדש אייר תר"ן (1890), ירדו גשמי זעף, נהר צפרו עלה על גדותיו; ארבעים ושמונה יהודים מצאו את מותם. ואחרים נשארו מחוסרי כל ללא קורת גג. ר' רפאל בן שמעון שנמצא אז בצפרו, מתאר כיצד הוא עצמו ניצול ממות באותו ליל שבת [1]. בנוסף לשטפון שסחב אתו כל רכושם של היהודים, נוצלה הפיכה זו על ידי הערבים לשדוד את חנויות היהודים באותו לילה. יהודי פאס באו ביום ראשון והביאו עזרה כספית ליהודי צפרו. כמו כן אנשי החברה הקדושה "רשב"י", של פאס באו לעזור בפינוי ההריסות ובקבורת המתים [2].

בשנת תרנ"א (1891) היתה מכת ארבה שעשתה שמות בעצי הפרי ובצמחיה[3]. המצב הכלכלי בצפרו היה בכי רע. הקהל הוצרכו להעלות את המס על הבשר כדי שיוכלו "לעודד עניים ואביונים לעת כזאת שנגעלו שערי השפע וכלתה הפרוטה והזמן הולך ודל". דבר זה פגע גם בשכבה הבינונית "שכעת בצוק העתים ויוקר יאמיר... ובעלי בתים נתמוטטו" [4].

בשנת תרנ"ב (1892) נוסד בצפרו הכולל הראשון. החכם ר' משה מורצייאנו מדובדו ייסד ישיבת כולל "וזאת ליהודה" לזכר אחיו ר' יהודה שלא הניח בנים. הכולל מנה כשבעה תלמידי חכמים וכמה תלמידים־חברים [5]. כולל זה נתקיים עד שמת ר' משה הנ"ל בדבדו, במרד בוחמארא שנדבר עליו להלן. בישיבה זו למדו לראשונה תלמוד ופוסקים — כלומר בית יוסף על חושן משפט ואבן העזר, במגמה להכשיר דיינים ומורי הוראה לעיר, דבר שעד אז היה קיים רק בחוג סגור של דייני העיר ובניהם אחריהם בלבד. גזבר העניים של הקהלה היה מו"ז ר' מסעוד עובדיה שמילא תפקיד זה עד שנפטר בשנת תרס"א [6].

בימיו האחרונים של המלך חאסאן, בחדש אדר תרנ"ד (1894), שלשה חדשים לפני מותו, הוציא צו המבטל את ההילך החוקי של מטבעות ה"דורוס" [7] הספרדים. עד אז נהנו כל מטבעותיהם של מדינות אירופה, כאנגליה, צרפת, גרמניה וספרד, מהילך חוקי במארוקו. וככל שהמסחר עם מדינות אלו הלך והתפתח, כן נתרבו מטבעותיהם במחזור. צו זה הביא [8]

1 ראה בהקדמתו לספר עת לכל חפץ, נא אמון, תרנ"ג; תורה וחיים למו"א הרב ישמ"ח עובדיה ז"ל, קונטרס צבא ימי עמ' 23.

2 ראה עת לכל חפץ, שם.

3 ראה תורה וחיים עמ' 24.

4 ר' הלכה למשה סי' קנו.

5 ר' קונטרס צבא ימי הנ"ל, עמ' 25.

6 שם, עמ' 28.

7 שני סוגי דורוס ספניול היו: 1. הנקרא בומדפע לקדים; 2. הנקרא איזבל. כנראה שהוטבע על ידי המלכה איזבלה השנייה שהועברה מהמלכות בשנת תרכ"ח (1868). בשטרותיהם, היו היהודים מפרשים באיזה מטבע נעשתה העיסקא. ראה מלל לאברהם, סי' ט.

8 ראה Terrasse, Histoire ח"ב, עמ' 340 שגם הוא מונה בין תכונותיו של חאסאן חוסר ראיית הנולד Manque de Prévoyance; וראה שם עמ' 370 על המטבע המקומי והזר במרוקו בתקופת מולאי חאסאן, וראה תעודה 158.

אזרחים וסוחרים רבים במבוכה, כיון שברשותם היה מלאי גדול של מטבעות אלו, ובן רגע ירד לטמיון. מושלי הערים בעצה אחת עם הסוחרים, שינו את הצו מצו פוסל לצו המפחית מערך המטבעות. אחר כך הודיעו למלך על השינוי, והוא אישרו. איננו יודעים מה היו מניעיו של המלך בפסילת מטבעות אלו, אם מתוך סכסוך עם מלכות ספרד או מפני שמטבעות אלו היו משומשים ומשופשפים. על כל פנים מעשה זה מעיד על חוסר ראיית הגולד של המלך ומבליט את חולשתו.

בשנים תרנ"ה—תרנ"ו (96—1895) פרצה הקולירא. בפאס היו קרבנות רבים. בצפרו נפגעו שבע נפשות מהמחלה [9]. בסוכות תרנ"ז היתה שרפה במללאח פאס ונשרפה שכונה שלמה "הנוואויל". הרבה יהודים נשארו מחוסרי כל, וללא קורת גג. משלחת מצפרו בראשות הרב שלום אזולאי יצאו לנחם את קהל פאס, והגישו להם עזרה סך "50 דורו ספניול" [10].

השנים תרנ"ה—תרע"ח (1895—1918)

בר"ח טבת של אותה שנה היתה רעידת אדמה חזקה אבל לא נגרמו אסונות [11].

חמש עשרה השנים, ממות מולאי חאסאן עד כניסת הצרפתים למארוקו, הם שנים של תסיסה ומאבק. קשרי המסחר עם ארצות אירופה, עשו את המדינה פתוחה יותר לקבלת השפעות מן החוץ. אירופאים רבים שהו בה. אורח חייהם קסם לרבים מהסוחרים ואנשי המעמד האריסטוקרטי. גם המלך הצעיר עבד לעזיז, נמשך לצורת חיים מפונקת זו. לאירופאים היו מהלכים בחצר המלכות ואחדים מהם אף הגיעו למעמד בכיר בחצר המלוכה. סגנון החיים בחצר נקבע במדה רבה על פיהם. דבר זה לא מצא חן בעיני ההמון הערבי, ובעיקר בעיני אנשי הדת הקנאיים שהתנהגותו של המלך הרגיזה אותם. הם הטיפו לשנאת הנוצרים. מתיחות נוצרה בין המלך לבין העם, מרותו של המלך נתרופפה ומרידות מקומיות נתרבו. הדבר השפיע כמובן על מצבם של היהודים, שמעתה נתונים היו במדה רבה לשבטם או לחסדם של השליטים המקומיים.

בימים ההם שימש כשר העיר צפרו הקאייד "לעסכרי". אהב שוחד ורדף שלמונים. פעם יועצו היהודי אמר לו: רצונך לקבל כסף רב, טול את נגיד היהודים ותנהו בבית הסוהר, והיהודים חזקה עליהם שיתנו כל כופר שיושת עליהם כדי לפדות את הנגיד. וכך עשה. מצא לו עילה ונתן את הנגיד מרדכי צבע בבית הסוהר. כשבאו הקהל לשחררו קבע להם סכום גדול כקנס. הם הסכימו בדעתם לשלמו ובלבד שישוחרר הנגיד .אך מרדכי הנגיד הזהירם לבל ישלמו עבורו אפילו פרוטה של נחושת. "אם יראה השר שזו הדרך להעשיר עצמו, יכניס מדי פעם אחד ממנהיגי הקהל כדי לקבל עבורו כסף", אמר להם: אינני מרשה לכם לשחררני בכסף כלל. אלא לכו והגישו קובלנא למלך בפאס. הלכו וקבלו לפני המלך ואף על פי שהוציא צו לשחרורו של הנגיד, היה השר דוחה את הביצוע בטענה שהדבר בטפול. ומאסרו נמשך עד שהלכו מנהיגי העדה ושבתו שביתת שבת באורוות המלך בפאס. הדבר נודע למלך, מיד ציוה להביאם לפניו. אמרו לו אדוננו המלך לא נזוז מכאן עד שישוחרר נגידנו. סיפרו לו את פרטי העלילה שהשר העליל עליו. המלך שלח רץ מיוחד לשר, כדי לשחררו. השר ששמע בינתיים על כך, שלח אחד ממשרתיו לנגיד בבית הסוהר.

9 יחס פאס, המשך בכת"י לר' שלמה כהן.
10 שם.
11 שם.

הלה הציע למרדכי שישלם קנס סמלי כי כיון שיצא הדבר מפי השר, אין זה מכבודו לחזור בו. ואף אם אנוס הוא לשחררו על פי מאמר המלך, ימשיך לדחות את הביצוע. הנגיד השיבו: כסף אין לנו שניתן לשר. מה שנוכל לעשות לכבוד השר הוא שאשתי וחברותיה, ועוד כמה נשות נכבדי הקהל יבואו להתחנן ולהתנפל לפני השר שישחררני, וזה יהיה בשבילו מוצא של כבוד. השר קיבל עצתו, וכך עשו. הנגיד שוחרר עוד בטרם בוא שליחו המיוחד של המלך. עם זאת ראשי הקהל נשארו בפאס ודרשו החלפת השר. המלך נענה לבקשתם[12] ומינה בצפרו השר עומר מאיית יוסי (שבט ברבארי). אך הוא היה רע מקודמו.

בשנת תרנ"ה נתמנה כשר בצפרו עומר איית יוסי. כאמור משרה זו ניתנה לו כפרס על שעזר למלך לדכא את מרד השבטים הברברים[13]. השר הזה, ששמו נזכר לרעה בתולדות קהלת צפרו, הטיל על היהודים מסים רבים, העבידם בבנין הארמון הגדול והמפואר שהקים לעצמו. ר' שלום אזולאי, שהיה רבה של צפרו לאחר פטירת ר' רפאל משה אלבאז, הלך הוא וראשי הקהל לשר, וביקשוהו להקל את עולו מעל היהודים. השר דחה את בקשתם ואף איים להרגם. ר' שלום נאלץ לברוח לפאס. כשנודע לשר על בריחתו הגביר את עולו על היהודים. אילצם לחלל את השבת ולעבוד בשבילו חינם. היהודים אמנם התלוננו לפני המלך, ואף השיגו צו מלכותי[14] בו פקד עליו לא להטיל עליהם הטלות החורגות מהמקובל ולא להעבידם עבודת כפייה, אך השר המשיך בשלו, מעמדו היה איתן, והמלך נאלץ להעלים עין ממעשיו.

המצב בצפרו הלך והחמיר, כאשר קאייד עומר נסע למראקש ובהיותו שם, מרד בו שבט "איית חללי, שהיו כפופים אליו, ומינו על עצמם שר חדש, ונתעורר מאבק קשה בעיר בין מצדדי עומר ומשפחתו, ובין שבט אייתי חללי ותומכיהם. העיר היתה סגורה ומסוגרת "והמלחמה התמידה על החומות ועל המגדלים, והקולות המבהילים יומם ולילה לא ישבותו. ואנשי העיר, [כערבים כיהודים] נאספו ברחובות אין יוצא ואין בא"[15]. ויש להניח שכשחזר ממראקש דיכא את משפחות איית חללי.

לעומר היה יהודי מלשין, שגילה לו את סודות הקהילה. מסר לו על היקף רכושם של היהודים העשירים. הלה היה מזמינם לארמונו. בטרם הגיעם, דאג לזַמֵן "עדול" [=סופרים] והקאדי, בנוכחותם הציע סכום מועט ליהודי עבור קרקעו. ובקשו למכרו לו. היהודי מפחד, נאלץ להסכים. הסופרים כתבו שטר הודאתו בו במקום. וה"קאדי" אישר את חתימתם. תכניתו האחרונה היתה להרוג את מנהיגי הקהל הבולטים הלא הם מרדכי צבע, הנגיד, אהרן אזולאי, אהרן מאמאן ואלישע אג'ייני.

בהיותו חונה במחנה בקרבת צפרו על מנת להלחם עם משפחות ברבריו [כנראה איית חללי] שמרדו בו, הזמין את היהודים הנ"ל לבוא אליו למחנה תוך שבוע. הוא פקד על

12 כל הספור הנ"ל שמעתי מפי יצחק צבע, בנו של מרדכי הנגיד הנ"ל.

13 Aubin, Eugene בספרו Le Maroc d'aujord'hui, Paris, 1922, עמ' 396 כותב שכתשורה על שרותיו הטובים שהעמיד לרשות המלך בדיכוי מרד בוחמארא, נתן לו המלך משרה של קאייד ופאשא בצפרו. אך קשה לקבל דעה זו. שהרי מרד בוחמארא התחיל בשנת תרס"ב = 1902 ואילו קאייד יוסי נכנס לתפקידו הנ"ל בתרנ"ה (1885). לכן נראה שקאייד יוסי אמנם עזר למולאי עבד לעזיז אך במרד אחר ולא של בוחמארא.

14 ראה תעודה מס' 291 והופיעה בתרגום צרפתי בספר La Condition Juridique de l'Israëlite marocain André Chouraki, עמ' 217.

15 ראה קונטרס צבא ימי עמ' 31.

חמשה מאנשיו לארוב להם בבואם ולהרגם. כך יוכל לומר שנהרגו על ידי לסטים מזוייניים. שניים משכירי חרב הנ"ל, היו ידידים לאחד מהיהודים ובאו והודיעו לו מה שפקד עליהם השר, והזהירום לבל ילכו לפגישה שנקבעה. המנהיגים הנ"ל נבוכו. אם ילכו לפגישה — בטוחה מיתתם בידי האורבים. אם לא ילכו תהיה זו אמתלא לשר, ויוכל להרגם בפומבי כמורדים בו. קמו ונסעו לפאס ליטול עצה מחכמיה. בפאס זומנה ישיבה של מנהיגי העיר בבית הכנסת של ר' רפאל אבן צור. באמצע הישיבה קם ר' רפאל וניגש לארון הקדש ופתחו. בכה ואמר רבונו של עולם בניך אלה באו ליטול עצה מאתנו מה עליהם לעשות. ואנחנו לא נדע מה נשיבם. אם נאמר להם שילכו, נשקפת סכנה לחייהם, ואם נאמר להם שימנעו מללכת — סכנה נשקפת לחייהם. יהי רצון מלפניך שימות השר ולא יצטרכו ללכת. בדמעות בעיניהם ענו כל הנוכחים אמן.

הדבר היה ביום חמישי. למחרת בערב שבת, חזרו ממוגי צפרו הנ"ל לעירם. וכל העיר נחרדה לקראתם. הם החליטו ללכת ביום ראשון לפגישה אליה זומנו ומה שיהיה יהיה. בו ביום הכינו צוואות לבני משפחותיהם. הנגיד מרדכי, שבנו יחידו הגיע למצוות, החליט לערוך חגיגת הבר־מצוה של בנו באותה שבת, בטרם ימות. הוא הזמן חכמי העיר ונכבדיה, לסעודת צהרים חגיגית ביום השבת. באמצע הסעודה יצא מרדכי לבית הכבוד לעשות צרכיו. פגע בו ערבי אחד ממכריו. הלה לחש לאזניו "השר עומר ליוסי נהרג בקרב". מרדכי לא האמין למשמע אזניו. משחקר ובדק נוכח שהדברים כנים, וחזר לביתו לבשר למסובין את הבשורה המשמחת. השומעים לא האמינו לו. עודם מדברים והנה התפרץ לבית בבהלה היהודי המלשין חברו של עומר, ושנים יהודים רודפים אחריו עם נשק להרגו. גם מרדכי מיהר אל נשקו כדי להקדים ולהרגו כי נקעה נפשם ממנו. אך המלשין נאחז בחתן הבר־מצוה כבקרנות המזבח. אם החתן התחננה בפני בעלה שלא יתן להם להרגו. מיד פורק הנשק, הכניסו את המלשין לחדר מיוחד שלא יעשו בו שפטים, ובמוצאי שבת הבריחוהו לעיר פאס, בו ביום החזירו את ר' שלום אזולאי[16] מפאס ועשו הודאה כל העיר ור' שלום חיבר שיר הודאה* לכבוד המאורע[17]. קבעו אותו יום, יום כ"א סיון תרס"ד, ליום פורים וחוגגים אותו משפחות הניצולים בכל שנה.

לאחר מות השר הנ"ל, קבלו הקהל לפני המלך עליו שהוציא מהם רכושם, חנויותיהם ואדמותיהם, במרמה ואונס, וכיון שהחוק קובע ששר שמת רכושו לאוצר המדינה נתפשרו הללו עם המלך, והוחזר להם חלק מרכושם. בני השר הצורר נשארו מחוסרי כל, והיו מוציאים קורות ודלתות מארמון אביהם ומוכרים אותם כדי לקיים את נפשם[18]. השר הנ"ל מת בסיון תרס"ד (17.5.1904). אחריו מונו בצפרו ה"כלאייף", הסגן של הפאשא שכיהן בפאס אזדיד. ביניהם כליפא סעיד.

בתשרי תרס"ג (1903) החל מרד זילאלי בוחמארא" נגד מולאי עבד לעזיז. המרד החל בתאזא ובצפון. בוחמארא הצליח ללכד סביבו רבים שהתאכזבו מהמלך המכור לנוצרים. מדי פעם היה יוצא למלחמה נגד גדודי המלך ומנצחם. הוא שנא יהודים. ומשום כך פיחדו הללו שמא יצליח לתפוס את השלטון. תחום השפעתו התרכז בעיקר מתאזא צפונה, אך זה

16 כל הספור הנ"ל שמעתי מפי חתן הבר־מצוה בעצמו הוא יצחק צבע בן מרדכי הנ"ל.
17 ראה תעודה 609.
18 על פי יצחק צבע הנ"ל.

הספיק להתסיס אף שבטים ברבריים אחרים שמעולם לא ראו בעין טובה את המלך. ותסיסה בארץ כמו מארוקו, אין לדעת מה יהיה בסופה, במיוחד כשהשלטון רופף, בדבדו, התעלל ביהודים. את ר' משה מורצייאנו, מייסד הישיבה "וזאת ליהודה" בצפרו, כבל בשלשלאות "היה מניחו כל היום נגד חום השמש עד שחלה ונפטר"[19]. כך נהג בודאי עם אחרים שנפלו בידו. עבד לעזיז לא הצליח להכניעו.

בשנת תרס"ז (1907) התחילו מהומות בעיר הנמל קאזאבלאנקא. אירופאים רבים נרצחו בידי שבטים מתמרדים בשאווייא. התקפות רצחניות היו גם על מושבות הצרפתים בסמוך לנמל, כתגובה על התקפות אלה, הפגיזו הצרפתים את העיר מאניות מלחמה, ואז חזר הסדר על כנו. לשמע החורבן שגרמו הצרפתים, המליכו במראקיש, את אחי המלך, מולאי חפיד, במקום מולאי עבד אל עזיז בתשרי תרס"ח (1908). בצפרו ובפאס היהודים היו בפחד מחמת התסיסה המתמדת, וההתמרדויות התכופות של שבטי הברברים שבסביבה[20]. עזיז יצא לרבאט להלחם נגד אחיו חפיד, ונוצח בשדה הקרב. בחדש שבט תרס"ח (1908) המליכו גם בפאס את מולאי חפיד. בסיון של ש"ז, נכנס המלך חפיד לפאס בכבוד גדול. אז חזר הסדר על כנו לתקופה מוגבלת[21]. היהודים שבסביבת פאס במכנאס וצפרו הביאו מתנות למלך. יהודי צפרו הגישו לו כשי "לבבא" (=צוארון) של זהב.

מולאי חפיד מינה כבאסא בצפרו סיך ארביע [=מפקד צבאי] לחאז חראזם. מולאי חפיד שם כל מעייניו לדכא את מרד בוחמארא. על מרידות מוגבלות־מקומיות לא נתן את דעתו. שבטי הברברים שהיו בסביבות צפרו ניצלו עובדה זו. כשהיו באים לצפרו ביום השוק היו משמיעים איומים לפלוש למללאח, והיהודים נאלצו להתפשר אתם במתן ושלמונים" כדי למנעם מלבצע את זממם[22]. על שר העיר לא יכלו לסמוך, ולשבת בחבוק ידיים. אחריו נשלח לצפרו השר "לחאז לערבי".

בימיו של שר זה נוסדה במארוקו תנועת חיבת ציון. ביום ז' חשון תרס"ט (1909), נפתח בצפרו סניף החברה, אהרן אזולאי, מנכבדי העיר, היה יו"ר. מנהלי הסניף קיבלו כחברים רק בעלי בתים אמידים ומשכילים שיכלו לתרום כסף. כיון שתנועה זו היתה מרכזה באירופה וכל כולה היתה "מוצר של יבוא" במארוקו, חבריה שהיו אנשים של צורה, נחשבו בעיני הבאסא כאזרחים אירופיים שאינם תחת שלטונו. כתוצאה מכך כיבדם וחפש את קרבתם. וממילא היה הבאסא הזה ידיד ליהודים. אלה שלא נתקבלו כחברים בתנועת חיבת ציון יסדו חברה אחרת חברת "האחדות"[23] שפעלה נגד חיבת ציון. בראשה עמדו יודה ורפאל ז' סמחון. כנראה היתה היא רק סניף, למרכז שהיה בפאס.

בשנה זו מרד סריף אחד מוחמד לכתאני בן "סי לכביר" במלך מולאי חפיד בטענה שגם הוא הולך אחרי הנוצרים. והלך לשבט הידוע בשם "בני מטיר" בקרבת צפרו והתסיסם. מולאי חפיד שלח גדוד נגדו ותפסו. בשנת תרס"ט עלה בידי מולאי חפיד לכתר את המורד בוחמארא ותפסו חי. הם הביאוהו לפאס והושיבוהו בכלוב של ברזל והניחוהו בככר העיר

19 קונטרס צבא ימי הנ"ל, עמ' 27 הערה ו'.

20 תיאור מפורט מחיי היהודים בצפרו בימים אלה, תיאר ר' ראובן אזייני, בקצידא שחיבר בערבית. ראה תעודה מס' 611. וראה Terrasse, ח"ב, עמ' 391—395, על כל הנ"ל.

21 על שמחת יהודי צפרו בהכנס מולאי חפיד לפאס ראה בקצידא הנ"ל.

22 ראה קונטרס צבא ימי הנ"ל עמ' 31.

23 על תנועות אלו חיבת ציון ו"האחדות" ראה קונטרס צבא ימי, עמ' 33—35.

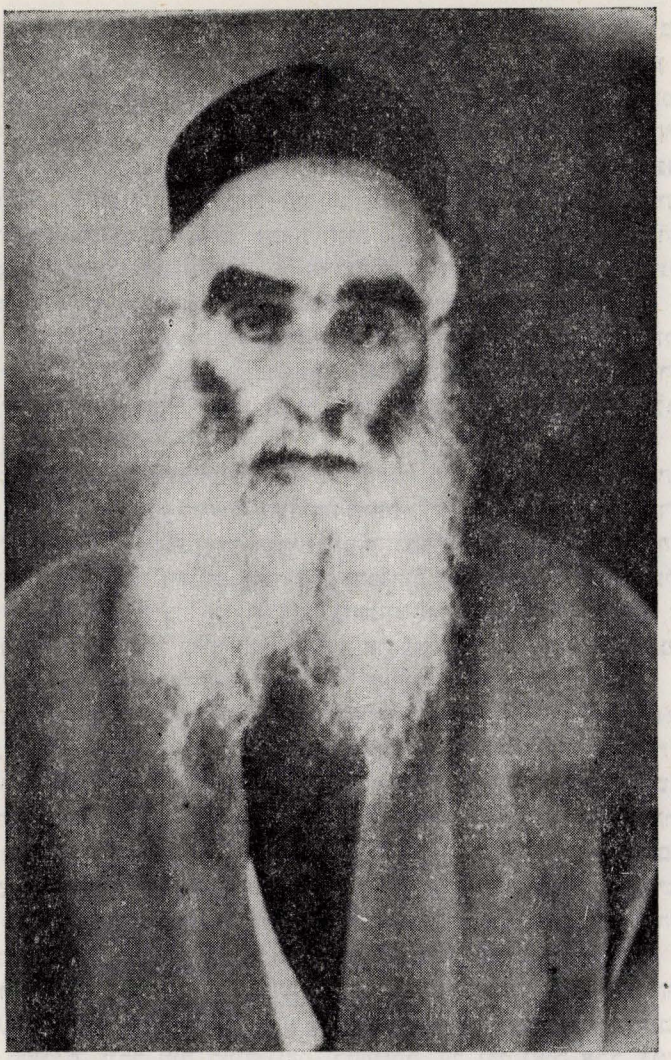
שליד ארמון המלך על אצטבא גבוהה וכל העם מקצה הוזמנו לראותו ומכללם גם היהודים. ר' ראובן זייני חיבר קאצידא בערבית, בה תיאר את השתלשלות מרד בוחמארא [24].

בשנת תרס"ד (1904) מונה מו"א הרב ישמ"ח עובדיה לגזבר העיר, ולעוזרו נתמנה הגביר שלמה בן יעיש. עם כניסתו לתפקיד בימים רעים אלה, לא היו כמעט הכנסות לקופת הקהל. וקרקעות הקהל היו ממושכנים ברובם בידי אחרים, ושאריתם היו רעועים ומוזנחים ואינם ראויים להשכרה. מההכנסות המעטות היו יכולים להגיש עזרה רק לתלמידי חכמים ולאלמנות ויתומים. הגזבר היה מוסר הנאת חנות או חצר בידי כמה תלמידי חכמים והם השכירוה לאחרים וגלגלו עם השוכר. מן ההכנסות פירנסו עצמן בדוחק. כשנכנס מו"א לתפקיד השתדל קודם כל לפדות את המשכנתות. נמצאו משכנתות שבעצם כבר נפדו אך איש לא נתן לבו להוציאם מרשות בעלי המשכונא. כמו כן שפץ וחזק את שזקוק שיפוץ ותיקון. הוא שיכנע את יחידי הקהל לקבוע נדבה נוספת בחדש טבת כדי לספק צרכי העניים בחדשי החורף. כמו כן נקבעה נדבת הסתיו לפני המועדים בחדש תשרי. מלבד הנדבה הקבועה ל"קימחא דפיסחא" [25].

בשנת תרס"ו (1906) היתה עצירת גשמים ושער הקמח עלה, ואז הוצרכו לטחון חטים ללוש ולאפות לחם כדי לחלקו מוכן לעניים. העבודה היתה נעשית על ידי אשת הגזבר אמי ז"ל, עם אשת שלמה ן' יעיש ושכנותיהן הגרות עמהן בחצר. בט' באב ובפורים היו עורכים מגבית בבתי כנסיות לטובת העניים. השוחדות והמנחות שהיו מגישים לשרי העיר ולשבטי הברברים קזזו את הכסף שיכול היה לשמש להגשת עזרה לנזקקים [26]. עבודה צבורית זו היתה קשה ומפרכת. מר אבי שלא יכול לשאת את נטל גזברות העיר על שכמו, התפטר מתפקידו בשנת תרע"א, ובמקומו מונה הרב רפאל מאמאן ז"ל כגזבר העניים.

בשנת תרע"א (1911) מרדו במלך משפחות "סראדא די אזגאר" שליד פאס. נגדם שלח המלך את גדודיו. בינתיים נצטרפו אחרים למרד: בני מטיר, משפחות בני עלאהם, איית יוסי, איית חסין ואיית מרגי. הם השתלטו על הדרך בין צפרו לפאס, ואין יוצא ואין בא. שבטים אלו, עשו יד אחת להתנפל על מללאח צפרו. היהודים כשמעם מזימה זו, החלו להתארגן כדי לעמוד על נפשם. עוד לפני כן היו היהודים צוברים נשק. חיילים וברברים רבים היו באים לשוק עם נשקם. היהודים היו מלוים כסף לחיילים וברברים הזקוקים לכך, וכמשכון קיבלו מהם את נשקם. "משכונות" מסוג זה רוכזו על ידי הנגיד במקום מיוחד. בין היהודים רבים היו הגבורים, חסונים ואמיצים שידעו להשתמש בנשק. המנהיג מרדכי צבע היה גבור עשוי ללא חת, תקיף ובעל קומה והופעה מרשימים. היהודים ידעו שאם תהיה התקפה על המללאח, היא תהיה ביום השוק, יום חמישי. ביום זה היו באים ברברים מכל הסביבה כדי לשווק תוצרתם. ונקל היה למנהיגיהם, להפנותם, על ידי נאום אחד, נגד היהודים. משום כך ביום חמישי היו מנהיגי הקהל עומדים על המשמר, שמא יחליטו הברברים להתנפל על המללאח. יום חמישי אחד, "נשבר השוק" (=נכסר שוק). הברברים פנו לעבר המללאח. מרדכי צבע, הצליח מהר לסגור את שערי המללאח על בריח. מיד נזדרזו היהודים שהיו מחוץ למללאח להכנס לביתם. לאלו היה מרדכי נותן להכנס דרך השער, ולערבים שנמצאו בתוך המללאח לא נתן מרדכי לצאת. הוא אספם וחילקם בין בעלי

24 ראה תעו' 610 נדפסה בס' שפתי רננות לר' ראובן אזייני, ליטוגרפיה, י-ם, תשל"ג, עמ' 219.
25 ראה קונטרס צבא ימי עמ' 29—30.
26 שם.

הרב רבי רפאל מאמאן ז"ל

בתים, עליהם הטיל לדאוג לכלכלתם. ערבי אחד שהיה מופקר ליהודים ומצוי הרבה במללאח, לחוסיין זאזא, ביקש ממרדכי להכניסו בטענה שהוא רוצה להפגש עם מכריו. אך השייך עמרם בן יעיש לא נאות לבקשתו, מחשש שזהו טכסיס, על מנת לנצל את כניסתו כדי שכל הברברים שהיו צרים על המללאח יתפרצו בהמונם [27]. בינתיים חולק הנשק

27 ראה תעו' 612.

לאנשים היודעים להשתמש בו והועמדו על הגגות ובנקודות תורפה. סגורים בתוך המללאח, היו היהודים מנהלים משא ומתן דרך גגות וחלונות מסורגים, עם משפחות ברבריות המוכנות לקבל על עצמן את השמירה על המללאח. כספים רבים שולמו אך לא היה ליהודים אמון ובטחון מלאים בשומרים אלה, היכולים לנצל שעת כושר ולהצטרף לברברים. מאין ברירה סמכו היהודים על משענת קנה רצוץ ושכרו שומרים בכסף רב, מלבד כלכלתם, לחם, סוכר, ומספוא לבהמותיהם. אחד משומרים אלה אף ביקש שיעמידו לרשותו סוס לרכב עליו[28]. בינתיים טיפלו היהודים בבקיעי העיר. הם סתמו פירצות שנתגלו פה ושם. הגביהו מקומות נמוכים וחיזקו וביצרו את בתי הכסא שליד הנהר. בד בבד, כל בעל בית חיזק וביצר את ביתו. הכין קרשים, מלאי אבנים ושמן־רותח, למקרה שהברברים יצליחו לפרוץ למללאח ח״ו. ליל שבת שמעו השומרים, קול הלמות פטישים של ברברים, המנסים לחתור חתירה דרכה יפרוצו. מרדכי צבע ויצחק סבעוני, ממפקדי המללאח, עמדו ליד המקום וארבו להם. משהשלימו את חתירתם ואחד הכניס ראשו דרכה, ירה עליו מרדכי צבע והרגו. משבאו לסלקו מהמקום, ירה חברו יצחק על הבאים והרג שנים מהם. משראו הברברים כי שלשה מהם נהרגו לקחו את ההרוגים ונסתלקו בבושה מהמקום. בינתים סתמו היהודים את הפירצה. והמללאח נשאר סגור. באותה הפוגה החל מרדכי לשלשל את הערבים בני הערובה שהיו במללאח, מאחורי הגגות, אחד אחד. ביום ראשון רמזו הערבים שהם מוכנים לעשות שלום עם היהודים. תחלה פחדו היהודים לצאת אליהם. ולבסוף העיז מרדכי הנז׳, ואהרן אזולאי לצאת אליהם ולשאת ולתת אתם. המשא ומתן נתארך עד שמשפחות היוצאים החלו לחשוש לחייהם. עם שקיעת השמש חזרו מרדכי ואהרן הנז׳, ודווחו לקהל על המשא ומתן שניהלו. הם סיפרו כי הערבים דרשו למסור להם את הנשק שבידי היהודים, אך הם הכחישו שיש להם נשק. בסוף הוסכם שישלמו להם סכום של עשרים אלף פראנק, בתשלומים חדשיים, ונכבדי השבטים התחייבו שבכל יום חמישי, ישבו הם עצמם בשערי המללאח לשמור עליו. בנוסף לזה התחייבו היהודים לספק יום יום לחיילי המורדים שבמחנה עין שמאר, קמח סוכר וטה[29]. עם כל זה לא שקטו היהודים. וחייהם היו תלויים מנגד.

בינתיים גם ערביי פאס מרדו במלך מולאי חפיד, והצטרפו לשבטי הברברים שהיו צרים על העיר. הם הרגו וטבחו אירופאים רבים שהיו בפאס. המלך חפיד לא יכול יותר לשלוט במצב. כל אותו הזמן, ניהל התכתבות עם הצרפתים שהיו בנמל קאזאבלאנקא. מכתבי המלך היו מועברים לצרפתים דרך צפרו על ידי היהודי יוסף צבח ששימש כמרגל ואיש

28 שם.

29 הספור על המצור וההסכם הנ״ל מלוקטים מכמה מקורות. מפי יצחק צבע בן מרדכי שמעתי את השתלשלות הדברים. גם באגרת ר׳ שלום אזולאי לכי״ח (תעו׳ 251) מסופרים עיקרי הדברים: ״כל גויי המערב היו שפה אחת . . . וימרדו באדוננו המלך יר״ה וילחצו וירעצו וירוצצו את היהודים וזה ארבעה חדשים שחלפו היינו נבוכים בארץ סגורים ומסוגרים אין יוצא ואין בא דוויים סחופים, דחופים ומטורפים, מושלכים במצולות ים סוער, ואניתנו חישבה להשבר, ואף שק״ק צפרו נתנו שוחד לפלשתים הנק׳ איית יוסי שהיו צוררים מצרים לעירנו זאת יותר מ־20,000 פרנק, יגענו ולא הונח לנו כי פערו פיהם לבלי חוק ולא אמרו הון (משלי ל, טו) ומגמת פניהם היתה להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים, ושללם לבוז״. כן מתוארים הרבה מהדברים בשיר של ר׳ ראובן אגייני (תעו׳ 612) ובקונטרס צבא ימי הנ״ל.

קשר בין המלך לצרפתים. חפיד ביקש את התערבותם של הצרפתים להחזרת הסדר על כנו. לצרפתים ניתנה שעת הכושר לה ציפו מזמן. הם שלחו את חילם לפאס, בחדש אייר תרע״א [=1911] והכניעו את המורדים. אחר כך פנו לדרך צפרו לטהר אותה משבטי המורדים. הם הגיעו לכפר בהאליל ביום ט׳ סיון תרע״א, והקימו את מחניהם, ביצרוהו והקיפוהו בתותחים. הצרפתים ידעו כי המורדים יתארגנו ויתקיפו את המחנה. מה עשו, עזבו את המחנה ותפסו עמדות מוסוות מסביב לו ליד קני התותחים וארבו לפלשתים. איית יוסי והשבטים שאתם, פרצו למחנה בלילה וראו כי ריק הוא. החלו לשדוד מן הבא בידם ואז הפעילו הצרפתים את קני תותחיהם והפילו מהם חללים רבים, והנשארים נסו בבהלה להרים. היהודים הסתכלו מחלונותיהם על שדה המערכה וראו כיצד היו מובילים את פצועיהם לבתיהם שבעיר. יום לפני כן, נצטוו היהודים להכין לחיילי המורדים לחם אפוי ומוכן, ולא קמח כמנהגם עד אז, כי לחיילים שהיו צריכים להלחם, לא היה סיפק להכין לעצמם לחם. וכל אותו לילה עבדו הנשים היהודיות לשו ואפו והכינו למעלה ממאתים ככר לחם ואספום בבית הכנסת. על מנת למסרם לחיילים בבוקר השכם. חכמי העיר היו מזרזים ומעודדים את העובדות. בחצות הלילה ניגש ר׳ אלישע אפרייאט, מחסידי מנהיגי הקהל, לארון הקדש, פתח את ההיכל ואמר, רבש״ע אנו מכינים לחם זה לאויבינו ואילו ענייינו אין מי שידאג להם. יהי רצון מלפניך, שהלחם הזה יאכל על ידי ענייינו ולא על ידי הגויים. ואכן בבקר השכם, נלחמו הצרפתים עם הברברים ויכום, והלחם חולק לעניי ישראל[30]. הצרפתים העלו באש בתים רבים בכפר בהאליל. תושבי צפרו הערבים, שחששו לעצמם, באו להזמין את מנהיגי הקהל היהודים, שיואילו ללכת אתם, לקדם את פני המפקד הצרפתי במנחה ובזבח. הם זבחו לפני הצרפתים כבשים רבים וביקשו שיסלח להם. המפקד קיבלם בסבר פנים יפות, אך כוון את המשלחת לפאס, למלך חפיד. בבואם לפני המלך בהכנעה, קיבלם ומינה להם שליטים חדשים. על כפר בהאליל מונה סי׳ קאסם לבהלולי, שהיה מפקד זוטר בצבא המלך. אנשי צפרו נכנסו תחת שלטון לחאז בריק סראדי, שהיה אף הוא מפקד בגדוד הצרפתים, וכפרס על לחימתו נתנו לו משרה זו.

יהודים אחדים מצפרו יצאו לכפר בהאליל ומצאוהו ריק. הם בזזו מהכפר כבשים, בהמות משא ואחרות ומן הבא לידם. כשהגיעו לצפרו, היכה להם מרדכי צבח, שציוה לקחת מהם את הביזה ולהכניסה למחסנים. הוא עצמו הלך אחר כך לכפר בהאליל עם מנהיגי־קהל אחרים והחזיר את כל הכבודה לכפר. בהיותם שם ניגשו למחנה הצרפתים כדי לברכם על הצלחתם. בינתיים קיבלו הצרפתים פקודה להתקדם לעבר מכנאס, היהודים הנ״ל חששו לחזור לצפרו לבדם דרך בהאליל פן יתנקמו בהם, המורדים. והחליטו לצעוד בעקבות חיל הצרפתים, ברגל. לכוון מכנאס. משנתעייפו בדרך, פיקד סי׳ מוחמד לעמורי סראדי, שהיה עם חיל הצרפתים, על כמה מחייליו, שכל אחד מהם ירכיב אתו על סוסו אחד מהיהודים. וכך הגיעו למכנאס. במכנאס נפוצה שמועה, שהמורדים פלשו למללאח צפרו. מנהיגי צפרו לא ידעו מה לעשות. מרדכי צבע אמר אני אלך לצפרו לבדי ויהי מה. ביקש מהצרפתים שיתנו בידו רובה, וסוס לרכב עליו. התלבש כערבי, וחזר לבדו לצפרו. משהגיע מצא את המללאח סגור, ולא רצו לפתוח לו, כי לא האמינו לו, וחשדו שמא ערבי משתמש בשמו כדי להטעותם. רק משנתן להם סימנים מובהקים הכניסוהו, הוא סיפר להם את הרפתקאותיו, והם סיפרו לו שהמורדים החלו להציק להם שנית, בראותם כי הצרפתים התרחקו. משמסר

30 ראה תעו׳ 612 הנ״ל, וקונטרס צבא ימי.

הרב אלישע אפריאט ז"ל, עטוף בסודר של ת"ח

להם כי הצרפתים עומדים לחזור לצפרו, בקרוב, נרגעו. משחזרו הצרפתים לאיזור צפרו, עם מנהיגי הקהל צפרו שהיו אתם, חנו במגרש "שעבא" של אלישע אג'ייני, ממנהיגי הקהל הנמצאים אתם. הצרפתים רצו להטיב עמו ועם האחרים. הם הציעו לו להיות ספק הצבא. אלישע שלא ידע כיצד לארגן את זה ויתר על ההצעה. רק מרדכי צבע, שהיה זריז, עירני ונועז קיבל על עצמו את האחריות לספק לחיל הצרפתים בשר, לחם ויין ומצרכים אחרים. כל יום בערב היה מקבל מהם סכום נכבד. מתפקיד זה נתעשרו מרדכי ומשפחתו. כמו כן

אסרו הצרפתים לייצר משקאות חריפים כ"מחייא" בכל בית. והתירו לעשות כן רק במחסן מיוחד לכך שמרדכי הקים. כל מי שרצה לעשות "מאחייא" בא למחסן של מרדכי. בית זה נקרא עד היום הזה "דאר מאחייא".

את המפקד מוחמד לעמורי סראדי, שהיה אתם בגדוד כאחד המפקדים מינו כפש'ה בצפרו, בצד מושל צבאי (Chef du Bureau Arade). באשא זה, נתגלה עד מהרה כאוהב בצע ורודף שלמונים, כלפי יהודים וערבים כאחד. כרודף נשים ערביות אילץ בעליהן של נשים בהן חשק, לגרשן, ומיד לקחן להרמונו כנשיו. הכריח את הקהל למסור מהם אנשים לשמירה בלילות סביבות העיר, אם יהודי קבל לפניו על עוול שנעשה לו, העליל עליו כי רכוש פלשתים תחת ידו, ולא פטרו עד ששלשל לכיסו סכום נכבד. מדי פעם הזמין מאמידי הקהל לבוא למשרדו, והטיל עליהם תשלומים שונים. המסרב לשלם, הושם בבית סוהר עד שנאות לשלם כקנס, סכום גדול יותר. כך עשה לעשרה ממנהיגי הקהל העשירים. הטיל עליהם לשלם סכום גדול, משסירבו הוכנסו לבית הסוהר שם שהו עשרים וארבעה יום עד שנאותו לשלם קנסות כבדים. הוא אסר על היהודים הרוכלים, לרכול בכפרי הסביבה. ובכך קופחה פרנסתם הדלה, עד שריצוהו בשוחד. עם זאת ארך האיסור הנ"ל כעשרה חדשים. מיהודים סוחרי עצים משך למעלה מאלפיים קורות ושלם תמורתם חצי מחיר. ממחסני התבואה של היהודים לקח מספוא לבהמותיו, ושלם מה שנדבו לבו ולפעמים לא שילם כלל. אסר על היהודים לרכב על בהמה כל שהיא בתוך העיר. ובכך החייה איסור שעוד לפני בוא הצרפתים היה בחזקת בטל. העליל על כמה יהודים וערבים שמכרו נשק לברברים. הצרפתים שעדיין לא ביססו את שלטונם, והשעה היתה שעת חירום, התייחסו לעבירה זו בחומרה רבה, שבעה מבין הערבים הנאשמים הוצאו להורג. גזר דין דומה היה תלוי ועומד גם נגד היהודים שבקבוצה. רבי וידאל צרפתי, רבה הנכבד של עיר פאס, שיגר מכתב לחברת כי"ח בפאריז, בענין זה, והודות להשתדלותו שוחררו כמה מהם. הנגיד עמרם בן יעיש השתדל ושיחרר חשודים מבני משפחתו, דבר שהעמיק את החשד נגדו, מצד הקהל שחשדו בו עוד לפני כן שהוא משתף פעולה עם הבאסא הנ"ל. קובלנות שקבלו הנפגעים עליו בפני המושל הצבאי יו"ר Bureau Arabe, לא נשאו פרי. נתברר כי הבאסא והמושל עשו קנוניה, שכל השוחדות שיתקבלו יחולקו ביניהם. ולכן מילא המושל את פיו מים. גם תלונותיהם של מנהיגי הקהל נגדו בפני המושל הכללי של מארוקו General Lyautey, לא נשאו פרי, מעמדו היה איתן בגלל היותו משתף פעולה־לשעבר עם הצרפתים, וזכרו לו את עובדת הלחמו לצידם נגד אחיו השבטים המתמרדים[31].

בשנת תרע"ב (1912) מרדו שוב ערביי פאס במלך חפיד. ופשטו על המללאח. שדדו ורצחו אירופאים רבים ויהודים. חיל המצב הצרפתי במקום לא יכול להחזיר הסדר על כנו. רק לאחר שביצעו את זממם הגיעה תגבורת ממכנאס ואז הפגיזו את העיר. ונפגעו שני בתי כנסת ובהם כתבי יד רבים. יהודים רבים נשארו מחוסרי כל, רעבים ללחם. ויהודי צפרו הגישו עזרה ליהודי פאס סך 750 דורו[32].

בשלהי תרע"ב (1912), נסע מולאי חפיד לצרפת. על כסא מלכותו עלה אחיו הצעיר מולאי־יוסף שנשאר מלך עד מותו בשנת 1927[33].

31 כל זה ראה בתעו' 82.
32 ראה יחס פאס כ"י לשלמה כהן עמ' 59.
33 יחס פאס הנ"ל, עמ' 64.

בסיון תרע"ד (1914) החלה מלחמת העולם הראשונה. אף שמארוקו רחוקה היתה מזירת הקרב, הורגשה המלחמה בה היטב. מוצרים רבים התייקרו, ומצרכים אחרים נעלמו מהשוק. בעיקר היה מחסור בסוכר ובנפט, חומר הבעירה היחיד בו השתמשו אז.

בשנה זו ביקר החוקר ד"ר נחום שלוסץ, איש נכבד וחשוב בעיני הממשל הצרפתי, בערי מארוקו. הוא נתקבל גם בצפרו בכבוד גדול. לקח אתו כמה כתבי יד יקרים שהיו בצפרו, ביניהם "ספר התקנות". ספר יקר, בו רשמו תקנות הקהלה מיום הווסדה [34].

התקופה החדשה

אף שהצרפתים נכנסו למארוקו בשנת תרע"א (1911), לא הספיקו לפתח שום פעילות עד שהוכרזה מלחמת העולם הראשונה, וכל המשאבים הופנו אליה. רק לאחר המלחמה בשנת תרע"ט (1919) — התפנתה הממשלה הצרפתית לבסוס שלטונה במארוקו, לארגון מנגנון יעיל לספוק השרותים השונים לאזרח, לחקיקת חוקים, שיכניסו סדר חדש ולכינון משטר מתקדם בחברה המארוקאית.

בין היתר, הוצאו בשנת תרע"ט כמה "דהירים" הנוגעים לארגון הקהלות ומוסדותיהן.

1) חוק בתי הדין הרבניים. בערים הגדולות נקבע "תקן" של בתי דין של שלשה דיינים, הנחשבים פקידי ממשלה (fonctionnaires détat) ומשכורתם משתלמת על ידי הממשלה. בערים הקטנות נקבע תקן של דיין אחד (Délegué), הכפוף לבית הדין האיזורי, ומשמש כנציג בית הדין האיזורי בעיירתו. בפאס נתמנה הרב ר' וידאל הצרפתי לראש בית הדין [חשון תר"פ]. ובצפרו נתמנה ר' שלום אזולאי לדיין העיר, הכפוף לבית הדין של פאס, בתפקיד זה כיהן עד פטירתו בט"ו בשבט תרפ"ב. עם פטירתו היו שני מועמדים לכס הרבנות. ר' אבא אלבאז, ומור אבי זצ"ל. בבחירות ראשונות נבחר מור אבי ז"ל. משראו אחדים מהקהל שמו"א ז"ל נבחר, דבר שלא היה לרצונם, סיבבו פני הדברים, עד שנערכו בחירות אחרות ובהן עלה בידי תומכי ר' אבא אלבאז ז"ל להביא לידי בחירתו. הוא ז"ל כיהן בתפקיד רב העיר עד שנת תרצ"ח[35]. עם פטירתו נתמנה מור אבי ז"ל לדיין העיר [36]. בשנת תש"ב נפל מור אבי זצ"ל למשכב, ונתמניתי אני הקטן כממלא מקומו. ביום כ"ג תמוז תש"ב (1942). ובחדש כסלו תש"ו (1945) נתמניתי רשמית לדיין העיר בחיי מו"א זצ"ל. עד שנת תשכ"א, כשקטנה קהלת צפרו בגלל העליה לארץ ישראל, ולא הוענק לה יותר תקן של משרת "דיין העיר".

2. חוק ועדי הקהילה. באותה שנה הוצא "דהיר" המחייב מינוי ועד קהילתי. בצפרו נתמנו כחברי הועד: מרדכי צבח הנ"ל, אהרן אזולאי, אלישע אג'ייני, אליהו אסודרי, הועד הוא הגוף המייצג את הקהלה אצל השלטונות. כמו כן מונו שני נציגי הקהלה במועצת העיר. הראשונים שמונו לתפקיד זה היו: שלמה פוני ואליהו אזולאי.

מינויים של הועד, ושל הנציגים במועצת העיר, חודש כל שנתיים ללא בחירות. רק

34 כך שמעתי מפי מא"ב זצ"ל.

35 ראה בתעודה 280 פרטים על סמכות הדיין וסדרי הדיון.

36 ראה תעו' 616, 617.

קהלת צפרו

DECISION VIZIRIELLE

-i-i-i-i-

LE GRAND VIZIR,

Vu le dahir du 22 mai 1918 (11 chaabane 1336) portant organisation des Tribunaux rabbiniques et du notariat israélite;

Vu l'arrêté viziriel du 19 février 1944 (24 Safar 1362) réorganisant le cadre des rabbins-juges et des rabbins délégués;

POUR COPIE CONFORME
Rabat, le 2 JAN. 1946
P. le Conseiller du Gouvernement Chérifien et p. o.

D E C I D E :

REBBY DAVID OBADIA, demeurant à Sefrou, est nommé Rabbin-juge de 3°cl. pour exercer dans cette ville les fonctions de rabbin-délégué, en remplacement de REBBY SIMON OBADIA, rayé des cadres.

La présente décision aura effet du 1er décembre 1945./.

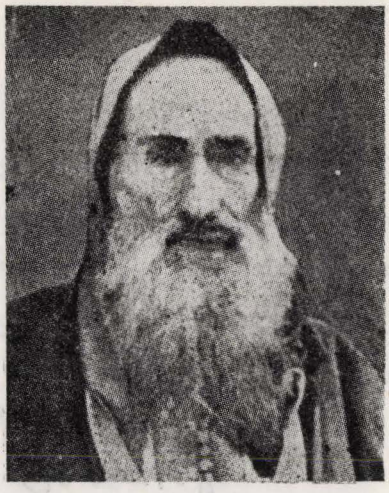
RABAT, le 28 DEC. 1945

Signé : MOHAMMED EL MOKRI

VU:
Le Conseiller du Gouvernement chérifien,
Signé : CHANCEL

Visé le 21 DEC 1945
N° 16176
Le Contrôleur des Engagements de dépenses,
Signé : BLOSSIER

מינוי רשמי על הרבנות
אחרי שמר אבא ז"ל קבל את הפנסיה

הרב אבא אלבאז ז"ל

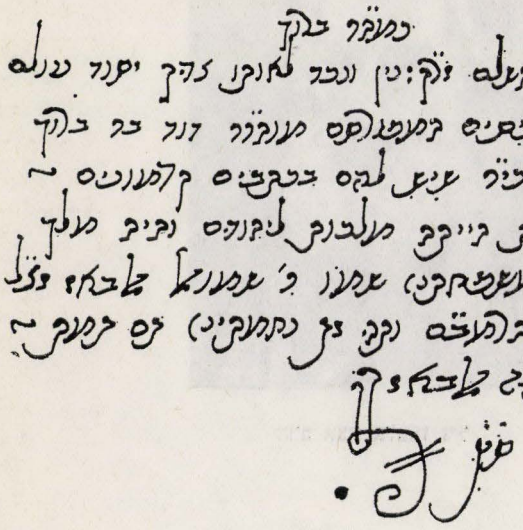
לאחר שהצרפתים ביססו את שלטונם, בוטל הממשל הצבאי, ובמקומו נתכונן ממשל אזרחי, הונהגו בחירות לוועד ולמועצת העיר.

3. חוק סופרי בתי הדין. בחדש אדר תרע"ט (1919) יצא דהיר לקביעת סופרים מוסמכים שישמשו כנוטריונים מוכרים ליד בתי הדין הרבניים. לשם כך, כל הסופרים שבכל הערים, חוייבו לעבור בחינה שבעקבותיה תוענק להם תעודת כושר לשמש כסופרים. לסופרים מפאס ומכנאס וצפרו נערכה הבחינה בעיר פאס. מור אבי ז"ל, שהיה סופר ותיק ומנוסה, נתבקש על ידי ר' וידאל צרפתי, אב בית הדין של פאס להכין שאלון הבחינה. ואכן הוא הכין את השאלון [37], והוא עצמו נבחן בו. ומאז היה אבא סופר בית הדין בצפרו עד שעלה על כסא הרבנות.

משרת הנגיד, רוקנה מתוכנה. תפקידי השיטור ניתנו למשטרה הכללית. והנגיד הפך להיות מעין פקיד רישום של הממשלה, המודיע על הילודים והמתים בקהלה. עמרם בן יעיש שהיה נגיד, הועבר מתפקידו, ובמקומו מונה השיך יוחנן בן יתאח, ששימש בתפקיד זה עד שנת תש"ח (1948) בה פרש לגימלאות, ובמקומו מונה כשיך רפאל ן' זכרי, "השיך" האחרון של קהלת צפרו [38].

37 ראה בספרו ישמח לבב חו"מ סי' כב. וקרא לשאלון הזה בשם "מסכת סופרים". וראה תעודה 278.

38 ראה תעו' 522.

שמעתי מהחכם השלם זר"ק כמה"ר ברוך נין ונכד לאותו צדיק יסוד עולם הרב המלומד בניסים המפורסם מוהר"ר דוד בר ברוך הכהן תזו"ג זיע"א כי"ר שיש להם בכתבים קדמונים שבמחז תמגרות הייתה מלכות ליהודים והיה מלך עליהם אחד ממשפחתנו שמו ר' שמואל אלבאז זצ"ל וזה היה בימי הרמב"ם ותהי זאת נחמתינו אם אמת היה הדבר **אב"א אלבאז** ס"ט

בשנת תרע"ט (1919) נתמנה כמושל בצפרו הצרפתי Capitaine Matter. אנטישמי מובהק, שנהג בנוקשות מופרזת כלפי היהודים. יהודי שעבר לידו חייב היה להצדיע לו. ומי שלא עשה כך זכה למלקות במקל שהיה מחזיק בידו דרך שררה. הוא הציק ליהודים, עד שהחליטו לשגר משלחת לרבאט עיר הבירה שתתלונן עליו לפני השלטון המרכזי ותדרוש את החלפתו. משלחת מורכבת מחברי ועד הקהלה יצאה לרבאט. אך לא עלה בידם להתקבל על ידי הנציב העליון General Lyautey, אף על פי שעשו ברבאט זמן רב.

Matter היה מקורבם של אנשי הממשל, ומעמדו היה איתן. באין מוצא, פנו לעזרה לרב הראשי של מארוקו, רבי רפאל אנקאווא זצ"ל, שהיו לו מהלכים בחצר המלך. בהתערבות הרב קיבלו הבטחה לעיין בבקשתם. ברשותי מכתב ששוגר לר' רפאל אנקאווא ז"ל, בענין זה, מהקהלה, ושנוסח בידי מור אבי זצ"ל[39]. משנואשו חברי המשלחת מבקשתם להעביר את Matter מתפקידו, חששו לחזור לעירם, מחשש שמא יוודע למושל, שהיו ברבאט כדי לדרוש את סילוקו. הם נשארו ברבאט עד שקנו נתינות של מדינה זרה בכסף, ועל ידי כך הגנתם הובטחה. ימים מספר לאחר שובם לצפרו סולק Matter מתפקידו. והקהל נשמו לרווחה.

השנים תרע"ח—תרצ"ח (1918—1938)

לאחר מלחמת העולם, משנתפנתה צרפת מתלאותיה של המלחמה, החלה נותנת דעתה על פיתוחה וקידומה של מארוקו, הארץ שזה עתה נמסרה לידיהם כמנדט, עתירת המים ואוצרות טבע, שאוכלוסייתה רחוקה מאד מכל מושגי התרבות המערבית. בתנופת ההתפתחות נסחפה גם קהלת צפרו. תחומי פרנסה חדשים ודרכי פעילות לא ידועים נפתחו בפניהם. אט אט סיגלו עצמם למצב החדש שהחל מטביע חותמו על צורת חייהם.

משנתבסס השלטון בידי הצרפתים, גבר הבטחון בדרכים ואתו בטחונם העצמי של היהודים. על הברברים הוטל איסור להחזיק נשק. בכל כפר נוסדה נקודת ממשל Bureau arabe שדאגה בין היתר לסדר ולבטחון. היהודים החלו פורצים את המסגרות הכובלות של מסחר זעיר ורוכלות שהיו מנת חלקם עד אז, ואמידים שבהם בעלי היזמה זכו במכרזים שונים, כאספקת צרכי הצבא במחוזות שונים. יודעי השפה הצרפתית, אפילו במקצת מצאו פרנסתם בכבוד, כפקידים ועוזרים במפעלי תעשיה ומסחר שייסדו צרפתים. במשך שנים מספר נסללו כבישים רבים ונסללה מסילה חדישה לרכבת, ואמצעי תחבורה ממוכנים הוכנסו לשימוש. קשר יעיל בין הערים לכפרים נתפתח. מקומות שהיו מרוחקים ובחזקת סכנה, נעשו קרובים ובטוחים. כתוצאה מכך הרחיבו היהודים עסקיהם ושותפויו־תיהם, עם הברברים בכפרים. הם יכלו לפקח על עסקיהם באופן נמרץ ויעיל. מעתה לא היו צריכים לשהות תקופות ארוכות של ששה חדשים, ולנטוש את משפחותיהם כפי שעשו בעבר. ימי שהותם בעיר נעשו ממושכים ותכופים יותר. כך יכלו למלא חובותיהם לקהלה ולמשפחה. שיתפו עצמם בדאגה לחינוך ילדיהם. פעילותם החברתית במסגרת הקהלה נעשית מלאה ואינטנסיבית. הון שנצטבר בידי יחידים, איפשר עיסקות ושותפויות בין בעלי ההון לבין אחיהם יחידי הקהל. וכל פעילויות הקהל קיבלו תנופה חדשה.

39 ראה תעו' 3.

חינוך ותרבות

בית ספר גדול "אם־הבנים", נבנה לתפארה על ידי הקהילה, וקלט כל ילדי העיירה. מעתה ועד הקהלה הוא הדואג לחינוכם של הילדים. בבית ספר זה, הקנו לתלמידים ידיעות בסיסיות בלמודי קדש, תנ"ך, תפלות, קרוא וכתוב בלשון הקדש, במיוחד כתיבת איגרות, דינים, משנה ואף גמרא למתחילים. מורים חכמים הובאו על ידי הקהלה ממכנאס וממוגדור החכמים, מורי ורבותי רבי משה אזוגי ורבי דוד עטר [1].

בצד ביה"ס "אם־הבנים" הנ"ל, ייסדה חברת כי"ח בית ספר מפואר שקלט בעיקר בנות שלא היה מקובל ללמדם לימודי קודש, ועתה ניתנה ההזדמנות להשכילם, ומקצת בנים שהוריהם העדיפו לשלחם לכי"ח, להקנות להם השכלה כללית וידיעת השפה הצרפתית [2].

ביזמתם של רבנים וחכמים רשומים, נוסדו חברות ללימוד תורה ולגמילות חסדים. חכמים אלה קיבצו מסביב מספר רב של יחידים מאוהדיהם והנתונים להשפעתם בלטו בין היתר החברות דלהלן:

חברת עץ חיים. והיא "כולל" ישיבה לתלמידי חכמים שבעיר שלמדו תלמוד ופוסקים, וקיבלו פרס שבועי. כל הת"ח נחלקו לשתי ישיבות. וכל שנה ביום ג' דחנוכה, היו עושים סיום מסכתא. בני העיר היו נאספים בביהכ"נ "צלא דלפוקי", ולומדים שם את סיום המסכת, החכמים משמיעים דרשות, והנוכחים מתנדבים להחזקת המוסד. אחר כך היו עושים סעודה גדולה באחד הבתים, בהתלהבות ושמחה, במחולות ושירים ופיוטים, ואותו היום היה חג לכל הקהילה. ואף חכמי פאס היו באים במיוחד לקחת חלק בשמחת המצוה [3].

חברת "העומדים בבית ה' בלילות". בעלי בתים רבים שנתאספו בלילות לשנות משניות, ח"י פרקים, ובשבתות קראו יחד את הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום [4].

חברת "יחזקאל הנביא". על ידי יחידים שנתאספו במוצאי שבתות ללמוד

1 "אם הבנים" נוסד בתחלה על ידי אגודת נשי הק"ק ביזמתו הברוכה של הרב זאב היילפרין. הנשים היו מתאספות פעמים בשנה בח' שבט, יום בו נתייסדה החברה, וביום אסרו חג שבועות, וכולן תרמו תרומה יפה לחזקת המוסד. בשני ימים אלה היו נערכות בחינות לילדי המוסד בנוכחות מנהיגי ונכבדי הק"ק. ר' צבא ימי עמ' 36 ועמ' 309; שיר על המוסד ר' ראובן אגייני, שפתי רננים, עמ' 105.

2 בין שני המוסדות הללו קיימת היתה התחרות כל ימי קיומם, על קליטת הבנים. בראשונה אף רבנים התלהבו מן הרעיון של שילוב תורה עם השכלה כללית ושלחו בניהם לכי"ח כי ראו בה קרן אור שתרחיב את אופקי ילדיהם ותהפוך אותם ל"אנשים של צורה" אך כשראו שחינוך כי"ח בפרט מחנכיו שמו את הדגש על השכלה כללית והרחיקו את הילדים ממקורות היהדות נחלו אכזבה והחלו להרחיק את בניהם ואת הנתונים להשפעתם מבית ספר כי"ח. וראה לנושא זה מאמרי "מאה שנה של פעילות האליאנס במארוקו" תעודה 617, ונדפס חלק ממנו בספר Les Droits De L'homme et L'education Maison de L'U.N.E.S.C.O. Paris 1960. צד 182. וראה להלן עמוד 253 ובצרפתית עמוד 252.

3 ראה צבא ימי הנ"ל עמ' 38 את תיאור החגיגה הנז'. על ייסוד החברה ראה שירי ר' ראובן אגייני עמ' 98 ומאמרי על החינוך.

4 שם שפתי רננים, צד 109.

משנה ולשמוע חידושים על פרשת השבוע מפי חכם, ובסוף היו עושים סעודת מלוה מלכה בשירה ובזמרה. חברה זו שמה לה למטרה, גם עזרה לעניים ואביונים[5].

חברת "רבי עמרם בן דיוואן". על שם השד"ר הנ"ל, שבא למערב כשליח חברון, ומצא את מותו במארוקו. הם למדו כל יום זוהר הקדוש, וביום ההילולא של הצדיק עשו סעודה גדולה[6].

חברת "כף החיים" נוסדה על ידי בשנת תרצ"ו. חבריה היו קבוצת אברכים ובני תורה שהיינו קמים באשמורת הבוקר ללמוד את השלחן ערוך עם פירוש "כף החיים" הידוע. חברה זו גם השתדלה בהדפסת ספרי חכמי צפרו. על ידם נדפסו הספרים "כוס אליהו" פירוש על הגדה של פסח ו"ברכת אליהו" חידושים על פרשיות השבוע, שניהם של מו"ז החכם ר' אליהו בן הרוש זצ"ל.

פעילויות אלו בלילות, נתאפשרו משהוכנסה לשימוש מנורת הנפט, שאורה לעומת העששיות משמן ונפט שהיו לפני כן, היה כעין החשמל. וכאשר הוכנס החשמל לשימוש בצפרו בשנת תרפ"ב לערך, רבו המשתתפים בחוגים אלה של לימוד תורה בלילות.

גם רמתה התרבותית הכללית של העיירה עלתה. אופנת הבנין נשתנתה. ריצוף הדירות שלא היה קיים עד אז, נעשה דבר שבאופנה. בבנינים החדשים, ובבנינים ששופצו, נפתחו חלונות במספר רב, גדולים ורחבים שהזרימו לדירה אור שמש ואויר. לבניה היה צורך ברשיון ממהנדס העיר, והלה נתן רשיון רק לתכניות שנעשו בידי אדריכל צרפתי מוסמך. חומות הגיטו נפרצו, ויהודים קנו מגרשים באיזור העיר החדשה ובנו עליהם בתים מודרניים.

אופנת הריהוט השתנתה. מקום השולחן הנמוך שישבו לידו ברגלים מקופלות, תפס השולחן הגבוה ולידו כסאות גבוהים. מערכות צלוחיות וכוסות זכוכית דקורטיביות עיטרו כל שולחן. צלחת חרסינה מערכות סכו"ם ממתכת מבריקה הופיעו בחנויות, וקוניהם הלכו ונתרבו. במקום לאכול על הרצפה במפות פרימיטיביות מעופרת תוצרת ביתית, אכלו ליד שולחן גבוה בסכו"ם תוצרת גרמניה וצרפת. בין פריטי הריהוט ה"חדיש" תפסו מקום נכבד שעוני קיר גדולים שנוכחותם וצלצוליהם השרו אוירה חדשה ורגועה בבתים. מראות קריסטל או זכוכית גדולות ודקורטיביות קישטו את הקיר המרכזי בכל חדר, והוסיפו אור ועליצות, ומאידך דרשו מתושבי הבית תשומת לב יתירה להופעתם הנאה. אופנת הלבוש אף היא השתנתה. רבים החליפו את התלבושת המסורתית בחליפה נוסח אירופה. הנשים נטשו את תלבושתן האצילית והסגונית בשמלות פשוטות מבד אירופי. הצעירים והאמידים פרצו תחלה את המסורת רבת השנים, ואחריהם הקשישים. לסיכום אורח החיים האירופאי החל משליט סיגנונו בכל תחומי החיים.

מסורת ודת

עם כל התמורות בדרכי החיים הנ"ל, שמרה הקהלה בדרך כלל על אמונתה היהודית התמימה ועל צביונה הדתי והיהודי כל ימי קיומה. רק יוצאי דופן מועטים, בעיקר מבין

5 שם צד 135.
6 שם צד 87.

בוגרי בית הספר של כי"ח, החלו לזלזל בקיומן של כמה מצוות, אך הללו בטלים היו במיעוטן. השפעתן על אחרים היתה שולית ביותר. חכמי הקהילה ורבניה ידעו לכבוש את לב שומעי דרשותיהם, ולחזק את זיקתם לערכי התורה והמצוות. חכם העיר הזדרז לתקן את הפירצות בעודן באיבן על ידי דרשות וחוזרים הכוללים דברי מוסר שהיו מוקראים בכל בתי הכנסת בעיר עם הוצאת ספר תורה. בצד חוזרים אלה שהשפעתן היתה מרובה תוקנו תקנות לענות על צרכי השעה ולסתום כל פירצה בחומת הדת [7].

הרב הדיליגי

החכם הדיין, שנתמנה על ידי הממשלה הצרפתית, טיפל בכל ענייני הדת חוץ מדיני ממונות שעברו לשיפוטן של הערכאות [7*]. קשריו עם אנשי קהילתו מרובים היו. הוא דאג ליתומים ולאלמנות, הוא השכין שלום בין איש לאשתו ובין אדם לחבירו על ידי דרכי נועם, התערב אצל השלטונות לטובת יחידי הקהלה שהסתבכו עם החוק באיזה תחום שהוא, הן להוכיח את חפותן מפשע, או להקל את עונשן. פעולותיו אלו לטובת הק"ק, הקנו לו מעמד של כבוד והערצה, והשפעתו על הקהלה התחזקה.

קשרים עם קהלות

ככל ששירותי הדואר והתקשורת נתייעלו, נתחזק הקשר עם קהלות אחרות. נסיעות לערים אחרות לא היו כרוכים בקשיים, החכמים נסעו לערים אחרות, וקשרו קשרי ידידות עם רבנים אחרים, קשר שנמשך אחר כך על ידי התכתבות. גם הקשר עם קהלות אירופה, שהיה בלתי אפשרי עד כה, החל להירקם. אבי זצ"ל קיבל כתבי עת תורניים מארצות אירופה, ואף תרם להן מפרי עטו. באמצעות עתונים כמו "הצפירה", "ההד", "המגיד" ידעו על המתרחש בעולם הגדול, ודרכו עברו הידיעות לאחרים עד שנעשו נחלת כל הקהילה. גם אחרים קראו עתונים בצרפתית שהיו נמכרים במארוקו**[7]. משנת תרצ"ה ואילך נתקבלו בביתנו כתבי העת כגון "לקט שושנה", "אוצר חיים", "הנשר", "תל תלפיות" ועוד. למו"א ז"ל היתה התכתבות עניפה עם חכמי פאס ומכנאס, עם ר' משמ"ח אליקים שד"ר מא"י שנתמנה לדיין בעיר קאזא בלאנכא, והיה שולח שאלות אל מו"א. שאלה מר' נפתלי שווארץ מסאטמאר ותשובת מו"א עליה, שנשארה לפליטה נדפסה בספרו [8]. גם עם חכמי א"י התכתב מו"א הן בענייני הלכה והן בענייני שד"רות [8*]. אז החלו לתת את הדעת להדפיס ספרים של חכמי צפרו בארץ ישראל. גיסי הרב יקותיאל אלבאז זל"ה יזם את הדפסת ספר "אבני שיש" לרבי ישועה אביטבול בשנת תר"ץ. הדפסתו מומנה על ידי האחים אביטבול־טובלי מזרע הרב המחבר. כמו כן נדפסו בארץ ישראל הספר "הלכה

7 מעין חוזרים אלה ראה קונטרס "תשובת השנה" למא"ב ז"ל ונדפס בספרו תורה וחיים מהדורת ירושלים, צד 389 והלאה. וראה תעודות 104, 110, 168, 257, 258, 272, 274, 281, 493, 521.

7* חוקי שיפוט הדיליגי ראה תעו' 280, 277.

7** בשנת תרפ"ז הופיע עתון דו־שבועון (כנראה הראשון במרוקו) בערבית ובאותיות עבריות בעיר קאזא בלאנקא בשם "אור המערב" צ'אוו אלגרב La Lumiere du Maroc גאזיטא דצ'אר לביצ'א תכרז מרתאיין פשהר, על ידי מר מ. חאדידא שהיו בו ג"כ חדשות מהמתרחש בעולמינו.

8 ראה בספרו ישמח לבב או"ח סי' ג, ט, יא, יז. ביו"ד סי' א, כה, לא, לב, לג — מא מה, באה"ע סי' ב, כד, ובחו"מ סי' ב, יב, טו, טז.

8* ראה תעודה 465, 414.

ל מ ש ה ״ של ר׳ רפאל משה אלבאז, וספר השירים שלו שיר חדש. את הספר כוס אליהו הדפסתי אני הצעיר בג׳רבא בשנת תרצ״ח. באותה שנה הדפיסה חברת ״אלהו הנביא״ את הספר חסד ואמת. קשרים אלה הביאו לידי כך שהעדה היהודית במערב, החלה להרגיש עצמה אבר מאיברי האומה, שמחה בשמחתם וכואבת בכאבם. בשנת תר״ץ הגיעה הידיעה על פוגרומים ורדיפות ביהודי רוסיה. בצפרו גזרו תענית ציבור, נתאספו לתפלה וחוברה תפלה מיוחדת להצלתם [9].

ועד הקהלה

גם ועד הקהילה נתחזק ועבודתו נשאה פירות יותר מבעבר. הוא מימן את הוצאות החזקת ״אם־הבנים״ [10] ומוסדות אחרים. לביצוע משימותיו דרושים היו הכנסות של ממש. גביית המס לא היתה יעילה, ורבים לא שילמו במועד את נדבתם. בשנת תרצ״ו תוקנה תקנה שלא לערוך חופה וקידושין ולא לספק שאר שרותים דתיים רק למי שפרע את חובו לקהל. הנחיות ניתנו לרבנים לדרוש אישור הועד בטרם יערכו חופה וקידושין [11]. בשנת תרצ״ח נוסדה חברת ״חסד ואמת״ שמתפקידה היה לתקן את בדק ׳בית העלמין׳. אז נקנו אדמות אחרות להרחבת בית העלמין הקהילתי [12].

בשנת תרפ״א (1921) נתארגנו 52 משפחות לעלות לארץ ישראל. הם נסעו לפאס על מנת לקבל מהקונסול האנגלי דרכון ורשיון. אך הקונסול הערים עליהם קשיים והסכים לתת ויזה רק מפעל קדוש. זו היתה ההופעה הראשונה של נציג התנועה הציונית בצפרו [13]. הכמיהה לעלות לארץ ישראל חזקה היתה תמיד בק״ק צפרו. רק ששעת כושר לא ניתנה להם.

בשנת תרפ״א נתארגנו 52 משפחות לעלות לארץ ישראל. הם נסעו לפאס על מנת לקבל מהקונסול האנגלי דרכון ורשיון. אך הקונסול הערים עליהם קשיים והסכים לתת ויזה רק למי שבידו סך אלף צ׳ורו במזומן. האמיד מבין הקבוצה היה הנגיד לשעבר מרדכי צבח. הלה הלווה מכספו לרבים מהם את הסכום הדרוש כדי לקבל את הרשיון. אותם שלא הצליחו לגייס את הסכום חזרו לצפרו בפחי נפש.

אף שמצב בטחונם של היהודים במארוקו שופר בהרבה לעומת המצב שלפני בוא הצרפתים, זה היה בדרך כלל, ומידי פעם היו רציחות של יהודים שלא יכלו למצוא את האשמים. בשנת תרפ״ד נשבו שני יהודים מצפרו בהיותם בכפר איית־גרוסין [14].

ימי הרבנות שלי אני ע״ה דוד עובדיה ומלחמת העולם השניה

מלחמת העולם השנייה, הורגשה בהתחלה במארוקו רק במישור הכלכלי. מצרכים בסיסיים ניתנו בקיצוב, ומצרכים אחרים נעלמו כליל. היוקר האמיר. מלבד זה, הגיעו למארוקו דרך העתונות והרדיו, שמועות על השמדת היהודים. צער רב נצטערו יהודי מארוקו. בכל מקום גזרו תעניות צבור והתפללו לשלומם של אחינו הנתונים בצרה [15]. עם חתימת הסכם

9 ראה תעו׳ 668.
10 תעודה 619.
11 תעודה 18, 325.
12 תעודה 620.
13 ראה תעודה 153.
14 ראה תעודה 214.
15 ראה תעודה 668.

משפחה מעיר צפרו בדרכה לארץ ישראל
בעליה של שנת תרפ"א (1921)

שביתת הנשק בין צרפת לגרמניה וכינונו של משטר "וישי" בצרפת החלה נושבת רוח אחרת גם במארוקו. פקידים אנטישמיים ופרו־נאציים נשלחו למארוקו. בהשראתם ובעידודם החלו חלק מהתושבים הערביים להונות את היהודים אמרו עוד מעט ונכחידם מגוי. ולולא המלך מולאי מוחמד ה־5, ירחמו ה' שרי ממשלתו ופמלייתו עמדו בפרץ, ולא נתנו לפגוע כמלוא נימה ביהודים, מי יודע מה היה גורלנו. המלך דחה את כל הלחצים שהופעלו עליו מצד ממשלת וישי והודות לו לא נשתנו פני הדברים באופן מהותי.

הפעולה האנטי־יהודית הממלכתית שהצליחו עושי דברו של פיטאן להעביר היתה פקודת הצהרת רכוש. לכאורה זה היה על מנת לאפשר לשלטונות לקבוע מהו שיעור המס שילקח מהיהודים למימון הוצאות המלחמה, אך כיון שרק היחידים חוייבו בכך, רווחו שמועות עקשניות, לפיהן זהו רק צעד ראשון להחרמת רכושם של היהודים וסופו של תהליך מי ישורנו. על כל פנים יהודי מארוקו בכל הערים והכפרים מילאו טופסי הצהרת הרכוש אך לא נודע מה היה אתם כי בשנת תש"ג (1942) נכנסו האמריקאים ובני בריתם למארוקו, והגרמנים לא הצליחו להוציא לפועל את תכניותיהם. השמועה אומרת כי המטוס שבו הטיסו את כל טופסי ההצהרה לצרפת הופל וכל החומר הושמד, ולא היה סיפק בידם לחזור על המבצע, ברוך ה' שהצילנו מידם[16].

באותה שנה בה נכנסו האמריקאים למארוקו, (ביוני 1942) שנת התש"ב כאשר מור אבי היה מרותק למיטת חוליו ונבצר ממנו למלא תפקידו כרב העיר, הגיעני אני הצעיר כתב מינוי ממשלתי[17] כממלא מקומו זמנית עד יתרפא מחוליו כאמור למעלה. ומאז נכנסתי אני בעול הנהגת הקהילה.

אמנם יחס ערביי צפרו בדרך כלל לא נשתנה כלפי היהודים, רובם היו אנלפביתים ולא ידעו בדיוק מה מתרחש בעולם. אבל הערבים המשכילים־קימעה, ציפו לנצחון הנאצים, וחיכו שיבואו למארוקו ויתחילו בפתרון "שאלת היהודים". על רקע שנאת היהודים בשנים אלה ניתן להבין את מאורעות יום ט' באב תש"ד (1944) בצפרו.

באותם ימים, חנה גדוד חיילי ה"גום"[18] במרחק צפרו. נראה הדבר שתכננו ביניהם, פשיטה על היהודים, וחיפשו עילה, שתביאם למימוש תכניתם. בבקרו של יום א' ט' באב, התפתחה קטטה בין יהודי אחד לבין חייל מביניהם. החייל הכה את היהודי נמרצות, משראה שאין לאל ידו להתגבר עליו, נכנס רצוץ לביתו וסיפר לאחותו את אשר קרהו. האשה שהיתה נמרצת ופעילה, יצאה ומצאה את החייל, ודרשה ממנו שיתלווה אליה לתחנת המשטרה הקרובה. הלה סירב לדרישתה ואף הכה אותה וחבל בה. יהודי בשם "ישועה לכסלאסי" שנזדמן למקום, נכנס בקטטה עם החייל, על מנת להציל את האשה מידיו. אך תוך כמה דקות, נתפזרו "הגומיים" בכל קצות העיר, והגיעו גם לחוותו של מר שמואל חמו הרחוקה מן העיר והחלו מכים וחובטים בכל יהודי שנזדמן בדרכם, מיידים אבנים על בתי היהודים, משברים דלתות ומנפצים שמשות, ונכנסים לבתי היהודים. באותו בוקר, יום ט' באב היו כל חנויות היהודים סגורים, ובעליהם בבתי הכנסיות בוכים ומקוננים על חורבן בית המקדש. "הגומיים" נכנסו ראשונה לבית הכנסת שב"אם־הבנים" שהיה מלא מתפללים, זרקו עליהם אבנים והכו בהם. כעשרים

16 העתק מטופס ההצהרה בתעודה 618.

17 צלום מכתב המינוי ראה למעלה עמוד 174.

18 גום = חיילים ברברים, כל שבט חייב היה להפריש מכסה קבועה מאנשיו, לצבא. הם הודרכו ואומנו על ידי הצבא הצרפתי ולקחו חלק במלחמת העולם השנייה, לצדו של דה גול.

במרכז המלך סידי מוחמד החמישי ר"א בביקורו בעיר צפרו. מקבלי פניו: מר רחמים טובאלי, מר מרדכי בן יעיש, הרב דוד עובדיה, ורבי ישועה מאמאן, וערבים אנשי הממשל ואישי צבור.

איש נפצעו, ביניהם בצורה קשה, והוצרכו להובילם לבית חולים שבפאס[19]. הנגיד שעשה דרכו למשרד המשטרה בלוויית שני שוטרים שבאו להזמינו מצא עצמו מוקף חיילי־גום, שמשכו בזקנו והכוהו, על אפם של שני מלוויו. משהגיע למשטרה, מצא שם את הרב, ואת נשיא ועד הקהלה שאף הם הוזמנו. מפקח המשטרה לא נמצא במקום, סגנו קצין בשם Feron, קיבלם, ובמקום להתנצל בפניהם על אזלת ידה של המשטרה שלא נקפה אצבע להבטיח שלומם של היהודים, התרה בהם ואמר: "אתם אחראים על היהודים לבל ינסו לארגן מהומות ופרעות". והזכיר להם שבנסיבות דומות נהרגו בקונסטנטין שבאלג'יריה יהודים רבים. לכן עלינו להמנע מפרובוקציות, ולשמור על השקט והסדר.

ארבעה ימים היה עוצר בעיר, והגומיים הם הם ששמרו על ה"מללאח". ולא נתנו לאיש לצאת מביתו. בבתים רבים לא נמצא מים. ועלו לגגות וצעקו לשכניהם שיצילום וביאו להם מים לשתיה. ולשכניהם לא היה לאל ידם להושיעם כי הגומיים לא נתנו להם לצאת מבתיהם.

ביום שני בא הקצין של מחוז פאס ופמלייתו לעמוד על הדברים מקרוב. אך הוא הוסיף וחיזק את העוצר. ולא עוד אלא, שכ־200 יהודים הוכנסו לבתי סוהר על ידי פקיד המשטרה שהופקד במיוחד על זה. הערבי "לערבי בן עלי בן לחסן", שהעליל עליהם שהם גרמו להפרת השקט והסדר.

ביום הרביעי קרא הקצין של מחוז פאס וירלי לנשיא הועד ומסר לו על הכוונה להפסיק את העוצר, אך תוך שמירה על תנאים מספר: 1) שאסור ליהודים להיראות בבתי קפה, ובבתי קולנוע, ואסור להם להופיע במקומות צבור שבעיר החדשה. לתלונת אחד מחברי הועד על מכות שספג מידי חייל "גום" ענהו הקצין וירלי: "טוב לכם יותר אם היו באים כאן הגרמנים". להערת קצין לגיון הזרים שנמצא באותה ישיבה, שהעלה חשש שמישהו הסית את הגומיים להתנפל על היהודים, ענהו הקצין: הס מלהעלות דברים אלה על דל שפתים. ולולא שאתה נכבד וזקן, הייתי מעניש אותך על דברי הסתה אלה. באותה ישיבה הוחלט שיהודים שנמצאים בבית סוהר ישארו שם לרצוי עונשם. מעשה זה בא ללמד שאף על פי שיהודי מארוקו לא סבלו מן הנאצים, אך האנטישמים בפקידות הממשלתית ושונאים למיניהם, מצאו מקום, למשש מאווייהם הכמוסים.

בעצם ימי המלחמה, כאשר היוקר האמיר, עלה בידי להדפיס את ספרו של מו"ז "ברכת אליהו" על התורה בהשתדלות חברת "כף החיים". בהשתדלות מתמדת עם שר המשפטים יכולתי לשכור דירה על חשבון הממשלה עם ריהוט מתאים, ובה פתחתי לראשונה משרד "בית הדין" שמלפני כן היתה בית הכנסת משמשת למטרה זו.

בימים אלה היה פאשא בצפרו מ ב א ר ך א ל ב ק א י. שאתו שיתפתי פעולה והתיעצנו זה עם זה בדברים רבים. היחסים הטובים כמעט ידידותיים אתו היו לי לעזר רב במילוי תפקידי. ואף הוא במקרים רבים היה מתייעץ אתי מה עליו להחליט בשאלה זו או אחרת שבאה לפניו. והקשר בינינו היה תמידי קרוב ויעיל. אף ביתי היה ליד ביתו. ויחסי שכנות טובים היו בינינו. לא פעם אחת ולא פעמיים באו מביתו של הבאשא לבקש שמן או בצל ושומין או מצרך אחר כשבאו להם אורחים ועמדו על החסר להם. אני מדגיש דבר זה כדי להבליט שאכן הגענו לפעמים לשיתוף פעולה ולדו־קיום בשלום ומעבר לזה, וצריכים היינו רק לדעת כיצד לכלכל ולטפח קשרים אלה.

19 בין הפצועים היו יעקב אלבאז, יצחק צאייאג, עמור אסולין, בן שמעון עולייל, בן יהושע נחמני, בת אברהם הריס, אברהם טפיירו (ששדדו את כל כספו) ועוד.

באותם ימי מלחמה ומצוקה נמכרו מצרכים בשוק השחור. ויחידים מהקהלה נתפסו על כך והוכנסו לבית הסוהר. מדריכיהם היו מעבידים אותם בשבתות וימים טובים. אני התערבתי בנדון עמדתי על כך שלא יעבידו אותם בשבת ויו"ט, שהעבודה בהם אסורה היא על פי דתנו. ובקשתי נתקבלה[20]. יום כפור אחד באותם ימים, היו עצורים כמה יהודים וביניהם אף נכבדים בבית הסוהר. בערב יום כפור סמוך לסעודת הצהרים עלה במחשבתי שיש לדאוג לכך שיהודים אלה יוכלו לעבור את היום הקדוש בתפלה במסגרת משפחתם. מיד קמתי ועליתי אל המושל הצרפתי. שטחתי לפניו את בקשתי. אמרתי הם צריכים לרצות את עונשם. אבל יום קדוש זה הם צריכים להתפלל בו אל האלקים. אמר לי המושל אם אתה תערוב לי שהם יחזרו מיד לאחר יום כפור. אמרתי לו מוכן אני. חתמתי על ערבות ויצאו עוד באותו יום לחופש, עברו את היום הקדוש בחיק משפחתם, ולמחרת חזרו לבית הסוהר.

בחנוכה של ימות המלחמה חשבתי שיש להשתדל להשיג קיצבת שמן מיוחדת לקיום מצות הדלקת חנוכה. שזה לא צריך להיות כלול במנה החדשית. העליתי בקשתי לפני המושל, והיהודים קיבלו מנה נוספת באותו שבוע כדי להדליק נר חנוכה. פעולות מסוג זה עזרו משני כיוונים. השלטון ידע כי אני עומד בתוקף על זכויות קהילתי והעריכוני על כך.

ואנשי הקהלה בראותם שאני דואג את דאגתם הוסיפו לחבבני, הקשר שלהם עם ערכי הדת התהדק יותר, ושמעו אלי גם בדברים אחרים.

את פעולותי בקהלה ריכזתי בארבעה מישורים: 1) החינוך הדתי והתורני. 2) במישור הדיינות והמשפט. 3) בביצור ענייני הדת בקהלה. 4) בטיפוח קשרים תקינים בין הקהלה לבין השלטונות. 5) בטיפוח יחסים טובים בין הועד לביני, ובין יחידי הק"ק לביני.

החינוך

עם גמר מלחמת העולם השנייה, ושואת יהדות אירופה בעונותינו הרבים, הופנו זרקורי מוסדות היהדות העולמית ג'וינט ו"אוע", אל יהדות ארצות המזרח, במגמה להוציאה ממצב ההתנוורות בו היתה נתונה. אני פניתי אליהם בתכנית להקמת רשת חינוך כללי תורני בעירנו. חינוך חברת כי"ח לא היה לרוח רוב אנשי העיר. מאידך דרכי ההוראה באם הבנים היו נראים לעיניהם מיושנות ולא יתאימו לרוח הזמן. שאיפתי היתה להקים מוסד חינוכי שיהיה מעמיק מבחינת שיטות ההוראה והחינוך, ויהיה תורני ממש בתוכנו. פניתי למנהלי הג'וינט שיעזרו לי לסדר באם הבנים גן ילדים, ועד החינוך התיכוני הישיבתי. הם אמרו שאם נגייס סכום בסיסי מהקהלה, הם יהיו מוכנים לכסות את השאר. הסכמתי ונרתמתי לפעולה. עוד באותו ערב זימנתי אסיפה של כל מנהיגי הקהלה ואמידיה והבאתי בפניהם את התכנית ואת דרכי ביצועה. אני הראשון תרמתי סכום רציני. אחרי כולם תרמו תרומה הגונה. לא זוזתי משם עד שהיה בידי צ'ק על הסכום הבסיסי הדרוש. למחרת נסעתי לקאזאבלנקא אל מנהלי הג'וינט, מסרתי להם את הצ'ק, ונרתמו אף הם לפעולה. לא עברו ימים מעטים ומכוניות משא החלו להביא רהיטים וציוד לבנין אם הבנים. שיפצנו את הטעון שיפוץ ופתחנו גן ילדים לכל ילדי הקהלה. עד אז היו ילדים אלה נתונים לטיפולם של מלמדי תינוקות מהדור הישן שלא דאגו לא לנקיונו של הילד ולא לבריאותו. ראשית דבר פיטרתי

20 הצעה זו הגשתי לפני מועצת הרבנים החמישית, שם במרוקו שנת תשי"ד.

את כולם, ונתנו להם פיצויים, הבאנו מורות צעירות מבית הספר לבנות "בית יעקב" שפתחתי לפני כן והן החלו לטפל בילדים. הג'וינט אף סיפק להם מזון, ותלבושת מסודרת לנזקקים. תוך שבועות מספר נראו ילדים אלה אחרת לגמרי. הלחיים שהיו רטובות מלכלוך ודמעות הפכו ללחיים ורודות חייכניות. שמחתם בגן היתה רבה. ההורים החמיאו לנו בהבעת תודתם הגלויה.

גם בתחום החינוך היסודי והתיכוני התחרינו בבתי ספר של כי"ח. והצלחת מועמדינו בבחינות הבגרות עלתה על שלהם בהרבה. גם בשטח זה נעשתה מהפכה. בתחלה לימודי הצרפתית והמקצועות הכלליים בביה"ס הקהלתי היו מסורים בידי מורים מדרגה נמוכה והתוצאות לא היו משביעות רצון. אני גייסתי לביה"ס שלנו את מיטב המורים. התלמידים מצידם עבדו בכל כחם ונשארו עד שעה מאוחרת בלילה אך התוצאות שלא מיהרו לבוא פיצו אותם. הם סיימו לימודיהם התורניים והכלליים בהצלחה מירבית. שמו של ביה"ס בק"ק צפרו הלך לפניו, והפך דוגמה לקהלות אחרות. כאשר מאוחר יותר נפתח בעיר רבאט בית מדרש לרבנים בחסות מועצת הרבנות העליונה, עירנו שלחה את רוב המועמדים שנתקבלו, ובכך איפשרה את פעילותו של בית מדרש זה.

חוץ מזה הופיע בעיר אברך מלונדון בשם רבי בנימין פילס בשנת תשי"ב והקים מוסד חינוכי תורני לבני הכפרים עם פנימיה והשתדלנו עם הממשלה לקבל רשות להקמתו. ויזכר שמו לטובה ולברכה.

בתחום הדיינות

לאחר שנצטבר קצת נסיון אצלי בתחום זה למדתי להכיר בכדי למנוע איבה וגזל ושבועת שוא שלא תמיד צריך לפתור את השאלות הבאות רק מתוך מקורות ההלכה. אלא בעיות רבות פתרתי תוך שימוש בשכל ישר ובדרכים עקיפות. פעם אחת באו אצלי בעל ואשתו, הוא טען שהיא גונבת לו שהביא כמה שקי תבואה למחסן הבית והם חסרים, והיא הכחישה מכל וכל. שקלתי בדעתי שאם היא גונבת הרי ודאי שלא תרים את השקים בעצמה ותעשה זאת על ידי סבל. מיד התקשרתי עם ראש הסבלים שיברר אם אחד מהסבלים העביר שקים מבית פלוני בימים האחרונים. הוא בירר ושלח לפני את הסבל שאמר שאכן העבירם. ביררתי לאן הועברו ושלחתיו לבדוק אם הם שם. נתברר כי היא העבירתם למחסן במקום אחר, שלחתי אחר האשה ואמרתי לה שהשקים נתגלו. היא הודתה בפני ואני הזמנתי את הבעל ופייסתיו והחזרתי את השלום למעונם. הרבה מקרים כדוגמא זו פתרתי למנוע שבועת שוא כאמור.

במקרה אחר היתה תאונה וכמה יהודים שנסעו באוטו משא מתו והשאירו יתומים קטנים ואלמנות הזועקים ללחם ואין. עלה בדעתי שהביטוח צריך לשלם. נסעתי לפאס לעו"ד בוטבול שהיה מפורסם במקצוע והבאתי לפניו את המקרה. אמר שצריך לעיין בפוליסת הביטוח שלהם. כשהובאה התברר שתקופת הביטוח עברה ולא חודשה לאחר מכן. אמרתי לו, עיין בפרשה וניתן לך אחוז גדול ממה שתשיג. עיין בדבר ושלח אלי שהוא מוכן לטפל בענין והטיל עלי להביא לו כמה מסמכים הדרושים. הבאתי לו את הנדרש ובסוף המשפט קיבלו היתומים והאלמנות כסף רב. הכנסתי את הכסף לבנק על שמם והיו אוכלים את הפירות והקרן שמורה להם לכשיגדלו. מניתי אפוטרופוס שניהל את חשבונותיהם. ולפני עליתי ארצה קראתי להם וחלקתי ביניהם את הכסף שהיה שמור על שמם.

וזה נוסח הצעתנו :

א) להיות שבעיית החינוך הם מהרוק דורשת תיקון מיד, ומחילות זו נתגלית בהרבה בזדמנויות בפי הרבנים ובפי ועדי הקהלות .

ב) להיות שהמפלגות הקהלתיים החלו מתחרה אחת הן ואי אפשר להן להקן בוס דבר של קיפוח בנתי עזרה בדדית, לכן הננו מציעים :

1) למנות מתוך מועצת הרבנים, ועידה לחינוך דתי .

2) הועידה תהיה מורכבת מחמשה רבנים, אחד מכל עיר ניצרי פרס, מקנקס, ספרו, דאר לבידה, מרקש .

3) הועידה הזאת תתקשר עם ועידת החינוך הכללי בממונה מטעם הרבנים, ושתיהן יחד יהוו **ועידה מארוקאנית לחינוך דתי** שתהיה מוסמכה לכל עניני החינוך הדתי בתוך מארוק .

4) בתקציב הכללי יחלקו להם העבודה לפי מחוזים . זה שליד כל רב עם חבר מבית הקהלות ימלא מחוז שיהיה תחת השגחת שניהם ביחד .

5) הרב ועמיתו יערכו תכנית חינוך לכל מקום הניתן לפיקוחם, ויהיו בקרם חופשי, והם יהיו מחויבים להועלתה לפועל ובכל פעם שיתדלו להתחיל בזה לאחר המקומות .

6) יבקרו שתי פעמים בשנה את תלק תמכותם . פעם רא' למחצית הנ הסוכות ופעם שניה בין פסח לשבועות .

7) בדרך כלל יזהרו להקים מוסד תלמוד תורה בכל מקום ולחסל החדרים .

8) על חברי ועידת החינוך להחדיר ללב כל ועד קהלה את החיבה המוטלת עליו בנוגע לקיום מוסד חינוך דתי ליבודי בעירו, ויחד עם זה לחרגן חברה שתפקח כל המעכבים הכספיים הדרושים למוסד הזה, בין ע"י מגביות בין ע"י מחזיקים וכו' .

9) במקרה שהחברה לא תפקיד לבקשת כל הכוללות, על ועד הקהלה למלאות את התקנון .

10) ובמקרים שאי אפשר למלוא מחזיקים ולא לערוך מגביות, אז ממילא החובה כזאת תחול בשלמות על ועד הקהלה .

העתק מחוברת מועצת הרבנים במרוקו
האסיפה השנתית הרביעית תשי"ב, "החינוך הדתי", עמוד 48 והלאה

11) תכנית הלימודים תהיה מורכבת מחלוי יום תורה וחלוי יום לרפתיה.

12) חברי הועידה יזכרו שבכל בית חינוך דתי יתקיים, בהופן קבוע ותדיר, טיפול רפואי הסעדה לפחות פעם אחת בכל יום והלבשה פעם בשנה לכל הפחות.

13) חברי הועידה יתאספו פעם אחת בשנה ובקוף האספה יערכו שני תזכירים, א' בשביל מועצת הרבנים שיושלח לבד' הגדוה, וא' עבור בריית הקהלות שיושלח למזכירות הכללית.

14) על דבר הועלות שיורי חברי הועידה תוגש הריסה למר בוטבול בשביל הרבנים ולמר דהן בשביל חברי בריית הקהלות.

15) יתמנה נציג לחלק הועידה הרבני ונציג לחלקה הקהלתי, ושניהם יהיו אחראים להנהלת הועידה. הללו יתרכזו במיסמכים והתיקים השייכים לעבודתם וחליפה יפנו היחיד, הליבור והמוסדות בכל ענייני החינוך הדתי פה מחרוק.

16) הועידה תקוט בכל האמצעים העומדים לרשותה למען הרבות הסניף ללימוד שיספקו לורך כל עיר ועיר.

17) חברי הועידה מתבקשים להתעניין היטב בהכשרת מורים מקלוטיים ובשיפור מצבם הכספי של כל המחנכים בכלל.

נדמה לנו שהתויינו בחופן כללי הקווים העיקריים לתביעת ועידת החינוך הדתי במחרוק ועל חברים לתכן במשטר הפנימי שעל פיו יתנהגו.

חולם חלילה לנו לעכוב ענין הבי עיקרי של ישיבות הסם. כבר בתזכיר הכללי שהגשנו לפני מועצת הבלטנו חשיבות המדרשה הגבוהה שתקויימה לפני שתי שנים, וכולכם בודאי מודים שמוקד זה הוא חלק יקודי בחייה הרוחניים של קהלתנו פה מחרוק. וכל כמה שאנו מעריכים אותה אנו חייבים לדאוג למולא התלמידים הרצויים לה. ולמי נקוה ולמן נפנה אם לא נקבע מעתה יסיבות שכי שתשמשנה פרוזדור למדרשה הגבוהה ושבהן יתהנכו התלמידים במשך ומהן בתלמוד, בתנך, ובפילוסופיה בעברית ובדקדוק וגם ילכשו להם ידיעות בדברי טעמו ובספרותו שליטה בלרפתית.

נגיע בעלמנו אם לא נכין חומר מעין זה למדרשה, מה יועילו כל הסדרים שנתחנו ליקד וגם העזרה שהושקה לנו ? יבוא עת ומחפק תלמידים הגונים וכאה, כשעור משנתנו, שכל מה שעמלנו היה דרך חלום ולא בקיון .

וכמו כן קרה בשנה הראשונה ופניה לפתיחת המדרשה שלולי העיר קפרו שהעניקה לנדה שניה עשר תלמידים מהשערים שונים המדרשה, מי יודע אם היינו זוכים ללחון בתחלת כזה למנות תלמידים הגונים שבלעדיהם רעיוננו לא היה מתגשם כולחול ולפי מהות הזרע ילא הפרי ואם נשתר בזרעים גלוטים, במקום לעשות שנדים נעשה בחושים .

ולמרות שלני פוגע בשנותיהו של ידידנו הרב דוד **עובדיה** ישלו אשר כלא שוטף מרן ושיפע יזמות, ההכרה אלנני לפרקס כאן שובדא לאת השייכת אליו הלא היא :

סועידה המטפלת בשניני המדרשה הגדולה, שהתחנך עם כללת תלמידי קפרו בשתי השנות שעברו, החליטה לערוך אליו (לרב דוד עובדיה) מכתב ברכה והנני קורא אותו לפניכם אות באות בגלל חועלתו רבת החשיבות.

"המועלה להנהלת המדרשה הגדולה יש לה השמחה לגרך את "כבודו בגלל ההללחה שהוכתרו בה, שתי שניס רלופות, התלמידים שהלוג "כתר" לשחיה לקבלת התלמידים למדרשה.

"היא מכירה בערך העמל שהשקיע כתר" להשגת הזכות הזאת "שהנחילה לתלמידיו להיותם רוב מנין תלמידי המדרשה .

"היא רואה בהללחה הזאת מעין קמל המשמעת הלמה השורה "בינו ובין מר **טובאלי** היו"ר עם ועד הקהלה, ומחלת לכם להמשיך בדרך הנכונה הזאת לתועלת קהלתכם בפרט והיהדות המרוקאנית בכלל .

"בלרוף חיחולי הלחיים, יקבל נא כתר" ברכתי, ברכה החיים "והשלום .

החותם : שמול **אבן דנאן** מנהל המדרשה

מכתב שידוד הזה נשלח בלרפתיה למר **טובאלי** בחתימת יד מר יצחק **דהאן**, מזכיר כללי של ברית קהלות יהרחל במארוק .

בעמדי על הקשיים במציאת אפוטרופוס ראוי לנהל את עסקי היתומים, כי האחוזים המוצעים לא היה בהם כדי להגיע את האפוטרופסים לקבל את המינוי המוצע, ראיתי צורך למנות סופר־פקיד מיוחד בבית הדין שינהל חשבונותיהם של כל יתומי הקהלה. שכרו יהיה מלא לפי האחוזים ותהיה לו משרה מלאה כך שהשכר עשוי לספק אותו. על סמך נסיוני בקהלתנו העליתי הצעה באסיפה השנתית החמישית של מועצת הרבנים במארוקו שנתקיימה בשנת תשי״ד ונתקבלה החלטה ברוח הצעתי.

ביצור הדת בקהלה הצריך טיפול בבעיות פרטיות של כל אחד, בהפיכת קיום מצוה לנוח ולמשתלם. שכרנו דירה מפוארה עם בריכת שחייה מודרנית לישיבה התיכונית. שיפרנו את מקוה הטהרה ודאגנו להחזקתו במצב נקי ונוח. נתעוררה בעיית הבאת המים בצנורות מן המעיין. זרימתן דרך מד־מים הופכתן למים שאובין לדעת הרבה פוסקים[21]. התערבתי אצל מחלקת המים העירונית וביקשתי שהמים יוזרמו למקוה ללא מד־מים תמורת סכום קבוע שנשלם לעיריה. ניתנה הסכמתו לכך, והמים זרמו מן המעיין למקוה ללא הגבלה. יהודי שהיה פועל נקיון בעיריה, אולץ לעבוד בשבת. ביקשתי מהבאשא בכתב לשחררו מעבודה ביום השבת והבקשה נתקבלה. דרכי היתה לסתום כל פירצה בתחום הדת בעודה באיבה, לא לתת לה להתרחב ואחר כך לטפל בה שאז ספק אם הטיפול יעזור, ובמדה רבה הקדמנו רפואה למכה על ידי חינוך, תקנות ושכנוע, והפיכת חיי הדת למשתלמים ולמהנים. בפרט למה שתרמתי מכוחותי והתחלתי בשבת תרומה ח׳ לח׳ אדר ש״ש התש״י לערוך דרשה בכל ליל שבת קודם ברכו מלבד הדרשה לפני מנחה בשבת תשובה ושה״ג שהיו קבועים לדרשה מקדמת דנא ע״י רב העיר. הלכתי בעקבות אבא מארי ז״ל[22] לדרוש בכל שבת, ובחרתי בדרשה בליל שבת, משני טעמים: א. כי זה היה מנהגו של התנא רבי מאיר זיע״א[23] ובודאי היתה בזה כוונה קדושה וטהורה; ב. היות והדרשה היתה מרתקת ומתובלת מהלכה ואגדה ומשלים, רציתי שהשומעים יביאו את השמועה לביתם וישיחו בה בג׳ הסעודות של שבת, לא כן אם מאחרים את הדרשה ליום בשעת המנחה כמובן. בפרט שמספר השומעים והבאים לבית הכנסת בליל שבת הוא יותר גדול מביום השבת אחרי אכילת החמין והשנה בשבת תענוג. דרשה זו נמשכה ברציפות יותר משש עשרה שנה. מי ראה בית הכנסת מלא מנער ועד זקן מהיושבים והעומדים צפופים ומטים אזנם לשמוע ד״ת בשמחה אשריהם ואשרי חלקם.

21 ויכוח בהלכה על זה עיין בספר יחוה דעת, ירושלים התשל״ד, לידידי הרה״ג מו״ה יצחק חזן שליט״א יו״ד סי׳ ה׳ וסי׳ ו׳ יעו״ש, שלא הביא את מה שכתבתי לו בשלימות, ויש לי מה להשיב על דבריו ולא כאן המקום.

22 ראה בספר תורה וחיים בקונטריס צבא ימי עמוד 28.

23 ראה ירושלמי מסכת סוטה פ״א ה״ד: ״רבי מאיר הוה יליף דריש בכנישתא דחמתא כל ליל שובא . . .״.

השטפון*

ערב סוכות תשי"א (25.9.50)

העיר צפרו בנויה על שתי גדות הנהר, הנקרא "וואד אגאי" או "וואד אל יהודי", היורד ובוקע מצפון העיר לדרומה וחוצה אותה לשתים.

מוצא הנהר הוא מן המעינות ואפיקי נחלים, הנובעים מרגלי ההרים, דרך בקעות ועמקים. אשד הנחלים יורד ושוטף במורד גבוה דרך הגאיות, ועובר ובא אל העיר בארובות וחריכי החומה, מראשה עד סופה, במשך הימים הצירו צעדיו ובתחומו על שפתיו מזה ומזה, נבנו שורת חנויות וחצירות שחלונותיהם פתוחים אליו. על צוארי הוקמו גשרים לתחבורת דרכי הכלל והפרט, ולא נשאר למהלך הנהר רק משעול צר ומתפתל על פי הבנינים הבנויים לאורכו, וחוסמים בעדו. גובה המים הנורמלי הוא סנטימטרים אחדים.

אולם כאשר גשמי זעם ניתכים על רוכסי ההרים במקום הנק' אלבקעייא — לפאת מוצאו, אזי הוא מתפרנס עוד מגולות מים ותעלות, הבאים ונקוים לתוכו, מימיו גוברים ונוהרים בשטף עז ובהמולה רבה, ההרים נמחים תחתיו והעמקים יתבקעו, בדרכם סוחפים סוחבים גושי עפר וצרורות ורגבים עצים ועשבים, וגדרי הכרמים — כגן עדן ארץ לפניהם ואחריהם כמדבר שממה — בעוברם תוך העיר דרך העקלתון זורמים ושוטפים הורסים ומערערים כל הבנינים העומדים לנגדם, כאשר כן אירע באייר התר"ן שהרסו כמה בתים, ומתו מ"ח נפשות מישראל (ראה בהקדמת הרב אהרן בן שמעון ז"ל לספר "עת לכל חפץ").

מכאן והלאה, מדי פעם בפעם, לא היתה תגבורת המים עולה רק לאיזה מטרים אחדים, כאשר כן גבהו בערב ראש השנה תש"י ששטפו ועברו לתוך בתים אחדים, ולתוך החנויות הנמצאות בתחום הנהר, הגם שהנפשות נצולו, הנה הסוחרים נזוקו וממונם אבד. הממשלה עזרה להם במקצת וסר מהם הנזק.

ערב סוכות תשי"א 25 ספטמבר 1950, היה יום בהיר, העיר היתה שוקטת. ילדים וילדות משחקים ברחובותיה. הקהלה היתה עומדת בשמחה להכין צרכי החג, הדרכים והרחובות היו מלאים אנשים השוטפים ועוברים רצוא ושוב, הפנים מאירים והשמחה ניכרת, קרני הוד השמש העליזים הוסיפו חן, והם היו מרקדים ומפזזים לפרסים ולהעביר הרגה בכל פנות העיר, אחר עבור חצות היום, התקדרו השמים בעבים, השמש אספה נגהה, ופניה לא היו עוד, נעתמה והועמה, הסירה עדיה מעליה ולבשה בגדי אלמנות על אסון — בלי שם — והתהפוכה הקרובה לבוא על העיר העליזה, הרעננה והנחמדה. בשעה שלוש אחר הצהרים, התחיל גשם־מבולי לרדת והמשיך עד שתים עשרה בלילה, רעם וברק, בזק וחזיזי קולות, בלי הגזמה מי הים נשפכו על הארץ, וארובות השמים נפתחו, קדרות ועלטה, החוצות נשמו, הלב דפק, הנשימה קצרה והאנחה התפרצה.

הגם שהורגלנו לגאות הנהר בימים החולפים, מעולם לא היה זועף כבפעם הזאת, הנהר הצטבר ולגם בהלעטה מי ההרים היורדים אליו, ודכה בגליו בפראות עזה את העיר, בהתפרצות רגזנית ומוזרה שלא נשמע כמוה. בשעה שבע בערב בא לתוך תוכה, עבר ורמס בתוך הרחובות והמרתפים הנמצאים על שפת הגיטו, לא נשא פנים גם לשני בתי

* מאמר זה יצא בשמי בעתון "הד המזרח" יוד טבת תשי"א. וראה בתעודות 683 והלאה.

כנסיות הסמוכים וחדר ובא לתוך היכלי הקדש וספרי התורה העומדים שם. כל העיר עלתה כיאור כולה כבריכת מים ואנשיה נסים. הנהר טלטל והנהיג בדחיפה עזה עצים וחלקי תבן, רסיסי צורים, ושרידי מפולת, וכבואו אל החומה סתם את מוצא המים ואסף מימיו עד רדת החומה הגבוהה, וכנהר גיחון נגח, הרס ונתץ השחית וזעזע הרוב הגדול של הדירות הנמצאות על שפתו הימנית אשר שם חונה הגיטו.

שתי שורות חנויות, רוב מסחר היהודי, כמעט כולם נהרסו, הרבה דירות הנמצאות גם לפאתו השמאלית נתמלאו מים והם נפלו על הדרים בהם ובתיהם היו קבריהם.

כל תושבי העיר יהודים ומוסלמים סובלים ומצטערים על האסון הבא עליהם, וביותר הקהלה היהודית אשר לקחה החלק הגדול מהנזק.

שמחת החג נהפכה לאבל, והממשלה הביאה חיל ההנדסה, להרוס ולהפיל כל המקומות הרעועים והחשודים למפולת, ההרס היה על ידי פצצות, אשר כל העם נסו לקולם.

הקהלה היהודית שיכלה 21 נפש. מהם: 14 ילדים, 6 נשים ו־1 גבר.

והם שתי משפחות אשר מתו, הסבתא האם וחמשת בניה בגיל נמוך (שלא זכו לקבורה עד לאחר ארבעה ימים) הסבתא וששת נכדיה, והאם הוציאוה לאחר רדת המים עודה בחיים, עתה נמצאת בבית החולים במצב מסוכן. כשלושים נפשות חולים וזקנים נוצלו על ידי בחורים שהראו מסירות נפש.

החצירות שנהרסו 7 אשר בהן מתגוררים למעלה מ־41 משפחות.

החצירות שנוטים למפולת ונתרוקנו מדיוריהם 53.

המשפחות הנמצאות בלי דירה 286 המונים 1.450 נפש.

חנויות יהודים שנהרסו כליל: 48.

חנויות שנכנס לתוכם השטף והסחורה נאבדה: 79.

מספר כללי: 127 חנויות ומחסנים הנמצאים בעורקי המסחר.

מצב הגיטו: הרבה חצירות הבנויות על גבי מרתפים, ודיוטות תחתונות נמלאו מים ושקעו בטיט. הרבה מהם צפויים להרס.

הביבין ותעלות המים, הצנורות והמרזבים, בתי כסאות של הקהלה, הושבתו, ולדעת מומחים אי אפשר להחזירם למצבם. גם חוטי החשמל נפסקו ותחשך הארץ.

אכסניה לנמצאים בלי דירה: המקומות המיוחדים שאנו יכולים לסדר בהם לפי שעה האנשים שנפגעו בשטפון הם בתי הספר, "אם־הבנים" ואליינס. עד עתה אוכסנו בהם 650 נפש, עם מספר רב העומד לבוא בכל רגע. והנשארים מצאו מחסה אצל קרוביהם שאי אפשר להם להשאר שם, כי אם לימים מספר, יען שכל בתי היהודים מרובים באוכלוסים וכל בית מכיל 10, 12 נפש.

חלק גדול מהנפגעים שנמלטו לא הצילו כי אם המלבוש שעל עורם וכל רכושם אבד: רהיטים, תלבושת, מצע מכשירי מטבח.

על ועד הקהלה הוטל לפקח על המצב במה שאפשר:

1. פרנסתם: התקציב לפי המספר של אלף נפש ורק לערך 60 פראנק ליום לכל נפש. נחוץ לפרנסתם 2 מליון פראנק לחודש חוץ מעזרתה הכלכלית של הג'וינט.

2. הלבשתם.

3. המצע. הקור מתחולל ומורגש, החורף הגיע ולכל נפש נחוצים מכסה, מטה מטלטלת, אם נגין על מצב בריאותם של הנפגעים.

הסתדרות ועדי הקהלות: ועד הקהלה המונה ששה חברים יסתייע מעשרים חברים נוספים שיתהווה מכולם ועד כולל אשר יחולק לועדות:

1 — הועדה למגע עם השלטונות. 2 — ועדה לגזברות מרכזית. 3 — ועדה לחקירת נפגעים. 4 — ועדה לכלכלה. 5 — ועדה להלבשה ולמצע. 6 — ועדה לבריאות. 7 — לפנוי ולנקוי.

הסתדרות בין ועדי הקהלות: ועדי הקהלות פאס מקנאס שהתעוררו ובאו לבקר קראו לאספה ב־28 ספטמבר, בה נוכחו הרב ש. אבן דנאן ראש הרבנים במארוקו, וכל חברי ועדי הקהלות פאס, מקנאס, צפרו, והנאספים בועדה ראשית המורכבת מחברי צפרו, פאס, מקנאס, בראשה עומדים הרב הראשי אבן דנאן, והמזכיר הכללי של מועצת ועדי הקהלות במארוקו י. אדהאן, המשלחת תתאסף לעתים, לשאת ולתת על הבעיות העומדות על הפרק, בענין האסון והתהפוכה שסבלה הקהלה היהודית בעיר צפרו. בועדה נמנו עוד האדונים דאנאן, בירדוגו, חמו, צירי מועצת הממשלה שיכולים לבוא במגע והתערבות עם ראשי נציבות ממשלת צרפת בעיר רבאט.

עתה דנים על הקמת דירות ל־300 משפחות מחוסרי דירה ולהרוב הגדול הדרים בגיטו, בתנאים קשים. בעיה זו לא תפתר כי אם על ידי הממשלה!

העזרה: העזרה הראשונה שהגיעה לנפגעים היא מהאלייאנס בפאריס, מהג׳וינט. כן חשו לעזרה ועדי הקהלות מקנאס, פאס, ורוב קהלות מארוקו, לסיבה זו נסעו רב העיר דוד עובדיה והא. בוטבול לקאזא־בלאנקא, טאנג׳יר, וטיטוואן.

קאזא: האסיפה היתה מנבחרי הקהלה מסולתה ומשמנה, בנכחות האדונים בראנשוויג, טאזורי, ביין (זוינט) ד״ר רפאל (אזע) ש. לוי, א. צבח.

טאנג׳יר: הרב מ. אנקאווא י. הכהן, אזינקוט, וסגן הנשיאות נהון.

טיטוואן הרב י. כלפון, והאדונים מ. חאסאן, סגן הנשיאות כ. גאוויזון, א. עולול, ש. ן׳ נאיים, אסא.

כן הגישו עזרה ממשית העשירים והנכבדים של הקהלה במקום, ולא כמו שציינו לגנאי בעתוני הארץ חס וחלילה.

בשנת תשט״ז (1955) כאשר מארוקו קיבלה את עצמאותה, נתמנה הבאשא של צפרו אלבקאי, לראש הממשלה ולשר הפנים שלה. כמובן שידידותי אתו לא נשכחה, ויכולתי אז להיות לעזר לא רק לקהילתנו אלא לכל יהדות מארוקו. טיפוח קשרים טובים עם השלטונות היה דבר עדין המצריך שיקול דעת וטאקט. באותם ימים היתה עליה גדולה לארץ. משרד הפנים שהרגיש בכך, עיכב את מתן הפספורטים. ביקשוני להתערב אצל שר הפנים ביקשתי ראיון אתו ובראיון אמרתי לו: מדוע אתם מעכבים מתן הפספורטים? על ידי זה אתם לא מצמצמים את העליה אלא להיפך אתם נוטעים בתוך היהודים הרגשה שהם אסירים כאן, וטבעו של אסיר שמחפש כל דרך להשתחרר מבית הכלא. אדרבה תנו להם פספורטים ככל שירצו וכשיהיה הפספורט בכיסו הוא עצמו יהרהר טוב אם כדאי לו להגר, שהרי הוא מאבד את מעמדו הכלכלי ועוד. ועוד אמרתי אם מישהו יבוא ויספר לכם שאנו היהודים לא אוהבים את ארץ ישראל אל תאמין לו. כולנו מזכירים יום יום בתפלותינו את ארץ ישראל כמה פעמים אבל סיבות אחרות, של עבודה ושל פרנסה מכתיבים לנו להשאר

כאן ואין דופי בכך שאנו אוהבים את ארץ ישראל, כמו שאתם אוהבים את מכה; דברי עשו רושם על השר והתוצאות לא איחרו לבוא. כאשר היה רעש באגאדיר בשנת תשכ"א, ורבים נשארו ללא משפחה וללא קורת גג, לא הרשו השלטונות לשלוח מכתבים לקרובים בישראל, ביקשתי משר הפנים שיאפשר העברת המכתבים דרך הצלב האדום. כמה פעמים הזמינני שר הפנים אלבקאי שהיה אדם פיקח ונבון ומקבל את האמת ממי שאמרה, והתייעץ עמי מה לעשות בשאלה זו או אחרת. פעם אחת כשבקרתי בארמון הממשלתי אמר לי: יא אלחזאן (= הה רבי) כמה קשה לטפל באנשינו אלה! אני זקוק לעידוד ולברכה, אנא ברכני, התכופף והניח את ידי על ראשו וברכתיו.

בשנת תשי"ח (1957) מוניתי על ידי שר החינוך של מארוקו כחבר הועדה לריפורמה בחינוך במארוקו, ובאותה שנה נתמניתי על ידו כמפקח על החינוך היהודי במארוקו. זכורה לי עדיין חזרתו של המלך מוהמד ה־5 לאחר עצמאות מארוקו, כאשר הושב למלכות לאחר גלותו. אנו רבני מארוקו הלכנו לברכו. היה זה יום שבת. ואלפי שרים ופחות היו בין הבאים. ביניהם היו כאלה אשר שיתפו פעולה עם הצרפתים בימי גלותו. חבורה של צעירים מתנועת האיסתיקלאל, עמדו בשער הארמון, והיה תור עצום. הם היו רואים כל אחד, ואותם שנחשדו על ידם בשיתוף פעולה נהרגו בצורה אכזרית. על ידי רוצצו את גולגלתו של אחד מהפחות המכובדים במארוקו. חיל ורעדה אחזונו אנו הרבנים, אף על פי כן חובתנו היתה זאת ומלאנוה. כשהוצגנו בפני אלבקאי שם, פנה אלינו ואמר היו שקטים, אני לא אתן לנגוע באף יהודי, לא תפול משערת ראשכם ארצה!

יחסי הרב והקהלה

ביחסי עם הקהל השתדלתי לא לעשות שום דבר מבלי שיהיה ידוע לועד הקהלה וליחידי הקהל. שקלתי שאם אעשה דברים מאחורי גבם יווצר חיץ ביניינו, ושיתוף הפעולה יפגע. עמדה בפני בעיה אחת הנוגעת למנהל ביה"ס. אחת הסיבות שלפי דעתי הביאו להצלחת ביה"ס כי"ח היתה שהם על פי רוב הביאו צוות המורים ממקומות אחרים, ובהיותם זרים, זכו לירא כבוד הן מצד ההורים והן מצד התלמידים שלא הכירום, ולא העזו להמרות פיהם או לפגוע בכבודם. ב"אם הבנים", כיון שהמורים היו מעורים בקהלה ומוכרים היטב להורי התלמידים ואף לתלמידים עצמם, המשמעת היתה רפויה. החלטתי אפוא להביא ל"אם הבנים" מנהל זר, מצרפת, אשר בעצם היותו זר יצליח להשליט את מרותו הן על צוות המורים והן על התלמידים. הבעיה שעמדה בפני היא שעלולים לרנן אחרי, מדוע אני נותן משרה כזאת לזרים, ולא לאחד מבני הקהלה. לכן הזמנתי לאסיפה את הועד ואת יחידי הקהל, ושטחתי לפניהם את הבעיה ואת שיקולי. הם הסכימו לדעתי, ואני הזמנתי את המנהל בו רציתי, יהודי שהוצל משואת גרמניה ממשפחת אליוביץ, ואכן הוא הצליח במילוי תפקידו.

אחד התחומים שצריך לנהוג בו בעדינות הוא ה"שחיטה" המגע עם הקצבים, וההקפדה על הכשרות מצריך שיתוף פעולה מירבי בין הרב לבין הקצבים. בעיריה תכננו בניית בית מטבחים כללי שישרת את כל התושבים, נוצרים ערבים ויהודים ביחד. התכנית נודעה לי, וחזיתי שאם נהיה ביחד, זוהי פירצה שעלולה להצמיח תקלות של תערובת טרפות וכשרות. באתי בדברים עם ראש העיר והמהנדס, וביקשתי שיקימו מדור נפרד לשחיטה היהודית, והסברתי להם את נימוקי. הם שוכנעו ועשו שינויים בתכנית, ואיפשרו לנו מדור מיוחד ונפרד לשוחטים היהודים, וכך נחה דעתי.

الحمد لله

المملكة المغربية

وزارة التعليم والفنون الجميلة الرباط في

=====

من وزير التعليم والفنون الجميلة

الى جناب الحاخام عماديا

سلام عليكم ورحمة الله عن خير مولانا أعزه الله وبعد، فان لجنة التعليم التي أمر سيدنا نصره الله بتشكيلها وعينتم عضوا فيها ستفتتح أعمالها يوم الاربعاء المقبل ان شاء الله ، 30 جمادى الاولى سنة 1376 موافق ثاني يناير سنة 1957 في الساعة الثالثة عشية ، وسيتقبل صاحب الجلالة نصره الله أعضاء اللجنة صبيحة اليوم المذكور في الساعة 11 .

فالرجاء منكم الحضور بالقصر الخاص للمثول بين يدى صاحب الجلالة أعزه الله في الوقت المذكور وعلى المحجة والسلام ٪

وزير التعليم والفنون الجميلة

הזמנה לישיבה הא' בועדת הרפורמה לחינוך

תרגום

רבאט

הממלכה המוגרבית
משרד החינוך והתרבות
מאת שר החינוך

אל החכם עובדיה

ועדת החינוך, אשר אדונינו הורה להרכיבה, ואשר כבודו חבר בה. תפתח את עבודתה ביום ד׳ הקרוב 30 ג׳ומאד אלוול 1376 — 2 ביאנוואר 1957 בשעה 3.
נא להיות נוכח בארמון אלעאמר בזמן הנזכר.

שר החנוך והתרבות

מינויי כחבר הפרלמנט

ביום ט׳ שבט תשי״ט (20.1.1959) נתמניתי על ידי המלך מוחמד ה־5 ר״א לחבר האסיפה הלאומית המחוקקת, אך לא עזבתי את העיר צפרו אף שהיתה לי העילה לכך. ואף לפני כן עוד בשנת תשי״ג (1952) הוצע לי על ידי בית הדין העליון לשרת אב בית דין בעיר רבאט וסרבתי לעזוב את צפרו. גם בשנת תשי״ד (1953) הוצעה לי משרה של ראש אב בית דין בקאזאבלאנקא, ומנהלי הג׳וינט בקאזא הפצירו בי לשרת שם ברבנות, שאהיה קרוב אליהם, אך מחמת הקשר הנפשי שלי עם עיירתי, ויתרתי אף על משרה זו, הקשר ביני לבין קהל צפרו היה הדדי גם הם הפצירו בי לא לעזוב אותם. ואף בשנת תשכ״ב (1961) כאשר נתמעטה הקהלה בעקבות העלייה שזרמה לארץ ונאלצתי לקבל משרה של דיין בעיר פאס, שמרתי על קשר מתמיד עם צפרו, ולא עקרתי דירתי ממנה ושיתוף הפעולה ביני לבין ועד הקהלה בפרט והקהלה כולה בכלל, נמשך. מפאס המשכתי לפקח ולדאוג למוסדות החינוך טפוחי ידי בצפרו אף מרחוק.

כאשר כיהנתי כדיין בפאס, וכחבר הפרלמנט המארוקאי, הופנתה תשומת לבו של מזכיר משרד המשפטים לכך שאני אוחז בשתי משרות ממשלתיות, וקיבלתי מכתב ממנו שעלי לוותר על אחת מהן. ידעתי שאם אפנה למשרד המשפטים לא יקבלו ממני שום טיעון ויאלצוני לוותר על משרת הדיינות. נסעתי אפוא עם המכתב ליושב ראש האסיפה הלאומית. אמרתי לו אני משרת בדיינות שנים רבות. אדוננו המלך מינה אותי לחבר באסיפה הלאומית דבר שלא אני ביקשתי והנה עתה קיבלתי המכתב הזה ממשרד הפנים. אמר לי אין לך מה לחשוש אתה מונית על ידי המלך בנוסף על תפקידך כדיין. ויהודי שהיה שם פקיד והעליל על כך העלה חרס בידו.

בימי כהונתי בצפרו, השתדלתי בהדפסת ספרי חכמיה. בשנת תש״י הדפסתי את ספרו של ר׳ שלמה אביטבול ובנו ר׳ עמור בשם ״מנחת העומר. ובסוף הספר הדפסתי את עומר מן, דרשותיהם של הרבנים הנ״ל, ופרפראות לחכמה, הערות מן הצד בכ״י שמצאתי על ספרי תשובות הרא״ש ואחרים, בכתיבת ידו של ר׳ שמואל אבן דנאן ועוד. דומה שהערות אלו הם

ROYAUME DU MAROC

MINISTERE DE LA JUSTICE

Direction du Personnel et du Budget

FB/AA/.

ARRETE

LE MINISTRE DE LA JUSTICE,

VU le dahir N°1.58.303 du 18 Joumada II 1378 (30 Décembre 1958) fixant statut de la Magistrature,

VU le dahir N° 387 du 22 Ramadan 1380 (10 MARS 1961) ;

VU les nécessités du service ;

ARRETE :

ARTICLE UNIQUE. - Monsieur OBADIA David Juge du 3° échelon (indice:375) au Tribunal Rabbinique de SEFROU est muté en cette même qualité au Tribunal du Chrad de FES./.

Le Présent arrêté aura effet à compter du 1er juillet 1961./.

Visé le 16 Août 1961
N° 96 715
Le Contrôleur des Engagements de Dépenses
Signé : Bennany

RABAT, le

Pour le Ministre et par délégation
Le Directeur du Personnel et du Budget.

Pour Copie Conforme

Le
P. le Ministre de la Justice et p. o.

Signé : CHERKAOUI

Signé : A. SIMARES

REHOUI

מנוי העברה לב"ד השלום בעיר פאס

לעת עתה כל מה שיש לנו מתורתו של חכם גדול זה, ונשתמר הספר דוקא בספריית ר' עמור אביטבול ז"ל. בשנת תשט"ו הדפסתי ספר בת רבים לר' יעקב ן' סמחון ובשנת תשכ"ב את ספר מלל לאברהם, שו"ת לר' אברהם אבן שטרית יחד עם "קבוץ גלויות", חדושים לר' מאיר די אבילה ועוד. שניהם מחכמי העיר בדורות שלפנינו וכך הקימונו שם לרבנים

ԱՀԱԿ ԱԿՈՐ ՕՀԱՀԱ ՄՀ

ՕԱՕԱՀ ԿՈՕՈՆԿ: ԱՀԱԸ ԸԱԱՀ ՕՒԿԿՈՆՒՀ ՄՀ՝ ՀԱԸ ՈՈՔԿ ՕՈՈՆՈ ՄՀ՝ ԿԿՍԸՀԿԿ ԸՀ ԱԱՈՈ ՀԱ ՕՒԸՀԱՀ ԿՀՀ
ՈՈՒՀՀ ՀՈՈՈՆՀ ՀՀՀՍՀՀ ՀՀՀՍՀՀ

ועדת השחיטה מטעם מועצת הרבנות העליונה, ישיבה שהתקיימה בעיר קזאבלנקא ב' אייר תשי"א
מימין לשמאל: השוחטים רבי יאיר אסבאג הי"ו, רבי יוסף ן' נאיים ז"ל, הרבנים: הרב
חיים בן סוסאן ז"ל, הרב יוסף משאש ז"ל, הרב חיים סיריירו ז"ל, ולהבדיל בין החיים הרב שמעון
הכהן הי"ו, הרב דוד עובדיה הי"ו, והשו"ב רבי אלעזר בלולו

הנ"ל, וזכרון לעיר צפרו אשר גידלה אותם. מובן ג"כ שהשתדלתי בהדפסת ספרי מור אבי זצ"ל: שו"ת ישמח לבב בשנת תשי"ב, וס' תורה וחיים, שנדפס בגירבה, ומהדורא ב' בירושלים.

עבודתי במסגרת מועצת הרבנים העליונה במארוקו

בשנת תש"ט (1948) נתקבלה החלטה בבית הדין העליון לכונן מועצה רבנית עליונה, שתטפל בבעיות של כלל המדינה, להפנות תשומת הלב לדברים הטעונים תיקון, ולחפש דרכים לשמור על גחלת היהדות, בחברה המארוקאית המתפתחת והפתוחה להשפעות מבחוץ. מוניתי כחבר במועצה הנ"ל, ומלאתי תפקידים בהרבה מועדותיה. אין ספק שפעולות המועצה היו נחוצות וברוכות. היה צורך לאחד את נוהגי הפסיקה ולתקן תקנות שיחייבו את כל בתי הדין ואת הקהילות, ואכן הושגו על ידה תוצאות חיוביות רבות. היה צורך לאחד את מנהגי השחיטה שעד אז היו הערים מפולגות, אלה אוחזים במנהג הנפיחה ואלה לא וכדומה. בשנת תש"י נתנה מועצת הרבנות את דעתה על זה ומונתה ועדה שתכין את התקנות והמנהגים החדשים, ואני הייתי חבר ועדה זו ותרמתי את חלקי לגיבוש מסקנותיה. בכנס שנת תשי"ד (1954) הפניתי תשומת לב המועצה לנושא האפוטרופסות, הצעתי על סמך נסיוני בקהילתי למנות אפוטרופוס קהילתי לכל יתומי הקהלה. בנושא אחר התרעתי על נוהל שהיה לאסור נשים יהודיות בבית סוהר אחד עם גברים יהודים וערבים וביקשתי שמועצת הרבנות תתערב בנושא זה להשיג הפרדה של אסירות יהודיות, ומה גם שבעירנו צפרו היה נהוג משנים קדמוניות בית סוהר מיוחד לנשים היהודיות בתוך המללאח, תחת אחריותו של הנגיד. גם התרעתי על העסקת אסירים יהודים בשבת וביקשתי להסדיר את הנושא הכאוב הזה. בועדת החינוך של המועצה הייתי חבר קבוע.

מינויי כראב"ד ב־מראקיש

בשנת תשכ"ד (1963) התחלתי לחשוב על עלייתי ארצה. חששתי שדבר עלייתי יתגלה ויש בכך סכנה לי ולאחרים על כן חיפשתי הזדמנות בה אוכל לתכנן את עלייתי בשקט מלא. ההזדמנות ניתנה לי. הוצע לי להיות אב בית דין בעיר הדרומית מראקיש. קיבלתי את ההצעה, ועברתי למראקיש לכהן במשרתי. כמובן שבני ביתי נשארו בפאס והם התכוננו לארוז את הכל, רהיטים, ספרים ושאר חפצים על מנת לעבור למראקיש. הכנתי הכל וארזתי חפצי מעט מעט, והקול יצא שאני עובר למראקיש. בינתיים המשכתי בעבודתי של הרבנות במראקיש, והכנסתי סדר בעבודה, עברתי על התיקים שנצטברו בבית הדין וזימנתי את הצדדים לבוא לדין. תוך כמה שבועות הוצא פסק דין בכל התיקים הרבים שנצטברו. יום אחד בא לפני סגן יו"ר ועד הקהלה בלוית מורה גוי צרפתי שהורה בבית הספר התיכון בעיר. המורה הנז' התאהב בנערה יהודיה בת המקום, ואף היתה מעוברת לו. ראש הועד ביקש ממני לגייר אותו. אני לא רציתי כי היה ברור שבגלל אהבתו לנערה מסכים הוא להתגייר. התפתחו הדברים עד כדי כך שהוא הגיש קובלנה נגדי למשרד המשפטים שאיני רוצה לגיירו. אני עניתי שלא סירבתי לגיירו במוחלט, אלא אני עוקב וחוקר אחריו, ולכשתסתיים חקירתי אזמינו להתגייר. סגן ראש הועד בא ואמר לי אנו נעליל עליך שאתה ציוני ואם אתה תמשיך להקשות עלינו את הדבר ותסרב לגיירו בהקדם אנו נעביר את הידיעה הנ"ל לכתובת נכונה. באותה שעה גמלה בלבי ההחלטה. ואת המטען שהייתי אמור להעביר

المملكة المغربية
وزارة العدل
المجلس الاعلى للقضاء

الرباط في 5 أكتوبر 1963

من وزير العدل
الى السيد عباديسة دافيد القاضي بمحكمة السدد بفاس
تحت اشراف السيد رئيس المحكمة الاقليمية بفاس
تحت اشراف السيد الرئيس الاول لمحكمة الاستيناف بهما

1333 ـ ع

سري

محكمة الاستيناف بفاس
9 OCT. 1963
رقم ... 3212 ...
الكتابة العامة للرئيس الاول

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته مولانا المنصور بالله

الموضوع: تعيينكم بالغرفة الغبرية بمراكش

وبعد، فبناء على ما اقتضته المصلحة العامة، وبعد موافقتكم السامية عليه منكم ان تلتحقوا في اقرب وقت ممكن بالغرفة الغبرية بمراكش مع تكليفكم برئاستها والسلام.

وزير العدل

امضاء: احمد اباحنيني

عدد 3212 بتاريخ 2 أكتوبر 1963
نظير ووجهه
إلى السيد عباديسة دافيد
تحت إشراف السيد

محكمة الاستيناف بفاس
وجه بعد الاطلاع
الرئيس الاول

الامضاء: ابراهيم قدارة

REGIONALE
Arrivée le 10 OCT 1963
N° 1012

عدد 3212 ع
تاريخ الوصول 10 أكتوبر 1963

מכתב ממשלתי למנוי שלי כראב"ד בעיר מראקש

למראקיש, הועבר לנמל קאזבלאנכא ומשם לצרפת. אף אחד לא ידע על הדבר. כשחזרתי לביתי בשבת אמרתי שאנו נוסעים קודם לצרפת. ותוך כמה ימים הייתי בצרפת. ובזה נסתיימה תקופה א' ברבנות שלי, רבנות מפוארת שהיתה שרשרת של עבדות בפועל, ועבד לעובדי ה'.

ומשם עליתי לארץ ישראל משאת נפשי ורוחי, ביום כ"ו לחודש אב הרחמן ש"ש זתשכ"ד באוניה "ירושלים". ארץ ישראל וירושלים אשר קניתי לי ביסורים (שנפל עלי ארון (ליפט) המטען שהבאתי מחו"ל בליל מוצ"ש כ"א לח' אייר תשכ"ה ושבר שתי רגלי לתפ"ץ, ברוך פודה ומציל) ונתקיים בי מאמר חז"ל: חייב אדם לקבל פני רבו ברגל. וברוך גומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב. והנני היום משמש בקדש חבר לשכת הרבנות בירושלים יה"ר שיתקנני ה' בעצה טובה מלפניו ויפרוס עלי ועל ב"ב יוצאי חלצי עם כלל ישראל סוכת רחמים ושלום, אמן.

פרק שבעה עשר
החינוך בצפרו

כדי לעמוד על טיבו ומהלכו של החינוך בק״ק צפרו, וכדי להבין את שלבי התקדמותו, נחלק את סקירתנו לשש תקופות. בכל תקופה נצביע על אישיות מרכזית שפעלה בתחום החינוך והצעידה אותו קדימה. נעמוד על שיטתו, תוצאותיו, מצבו החומרי של המורה ועוד.

תקופה א׳: (הרב דוד אראג׳יל) מראשית הקהלה עד שנת ה׳שפ״ה (1625).

תקופה ב׳: (הרב משה בן חמו) משנת ה׳שפ״ה (1625) עד שנת ה׳ת״ע (1710).

תקופה ג׳: (הרב שאול ישועה אביטבול) משנת ה׳ת״ע (1710) עד שנת ה׳תק״ע (1810).

תקופה ד׳: (הרב ר״מ אלבאז) משנת ה׳תק״ע (1810) עד שנת ה׳תר״ס (1900).

תקופה ה׳: (מוא״ב עט״ר הרב ישמח עובדיה) משנת ה׳תר״ס (1910) עד שנת ה׳תרצ״ה (1935).

תקופה ו׳: (אני ע״ה דוד עובדיה) משנת ה׳תרצ״ה (1935) עד שנת ה׳תשכ״ד (1963) (שנת עלייתי לארץ).

תקופה א׳

הרב דוד אראג׳יל (שפ״ה 1625)

על מצב החינוך בתקופה זו, היינו, מייסודה של הקהלה עד שנת שפ״ה (1625) אין לנו ידיעות ברורות. קרוב להניח שלא היה לימוד התורה נפוץ בין כל בני הקהלה, כי רבנים רבים, שהם ההוכחה העיקרית והעדות היחידה לקיומו של חינוך ממשי, לא נודעו לנו מתקופה זו, מלבד הרב דוד אראג׳יל, שעליו אמר בעהמ״ח ״מלכי־רבנן״[1] שהוא היה הראשון הידוע לחכמי צפרו ושהיה בימיו של מרן הקדוש ר׳ יוסף קארו ז״ל, ואשר בא כנראה לצפרו מק״ק פאס, שם למד. מאידך, ודאי היתה לו לר׳ דוד אראג׳יל ישיבה אשר בה למד ולימד[2], ובודאי היה גרעין קטן של תלמידי חכמים ובני תורה.

תקופה ב׳

הרב משה בן חמו (שפ״ה—ת״ע — 1710—1625)

מצב החינוך

בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית לאלף החמישי, זרח אורו של הרב משה בן חמו, ששימש רבה ונשיאה של הקהלה עד שנת ת״ע. הוא השקיע הרבה ממרצו ומכושרו לחינוכו התורני של הדור הצעיר וזכה להעמיד דור ישרים, תלמידים רבים גדולים בתורה ובמעשים.

למרות העול הכבד של הנהלת הצבור, בו נשא לבדו[3], טיפל גם בעניני חינוך הילדים

1 דף כד ע״ב.

2 ראה תעודה 12 אגרת מהכמי תאזא בה דורשים בשלום רבני פאס: ״וגם חכמי ספרו ובראשם הה״ר דוד ראג׳ל ישצור״ו ויגן בעדו״.

3 מוצב״י א׳ סימן מז: ״אשר יצא לפניהם ובא לפניהם וסבל טרחם ומשאם וריבם כל ימי חייו והרבה גבולו בתלמידים במח״ק . . .״.

בגיל הרך במגמה לחסל את הבורות שהיתה נפוצה בקרב הקהילה. הוא פתח "חדרים" רבים בבתי הכנסת, הושיב מורים ומלמדים שאולי הביא מערים אחרות ובעיקר מפאס הקרובה, דאג לספרים ולדרכי לימוד והדריך את המורים. אחרי שנים של מאמץ ראה פרי בעמלו וזכה להעמיד דור חדש מלא תורה ויראת שמים[4].

בימיו היו הלימודים התורניים (משנה, גמרא ופוסקים) בהישג ידו של כל תלמיד מחונן בכשרון ללא הבדל של משפחה או ייחוס, כי בתי אבות בעלי שררה ובעלי חזקה לא נודעו עדיין בקרב הקהלה וכל התפקידים הציבוריים (רבנות, דיינות, נשיאות, הוראה, חינוך, שחיטה ובדיקה, מילה, ספרות סת"ם ושטרות וכו') ניתנו לכל מי שראוהו פרנסי הקהלה ראוי והגון לכך.

למצב החינוך בתקופה זו הלם מאמר חז"ל: "תורה מונחת בקרן זוית וכל הרוצה ליטול יבוא ויטול", מאמר שהיה [אולי] הנושא העיקרי בנאומיו ובדרשותיו אשר נשא ברבים; מגמת דבריו היתה להשפיע על ההורים לתת לבניהם חינוך יהודי תורני שהנו חובה, ולא רשות, לגבי כל בן ישראל.

שיטת החינוך

התכלית היחידה אשר הציב לו הרב משה בן חמו למטרה בחינוך היתה "הרבצת תורה והפצתה ברבים". הוא עמד לימין המורים, ניהלם והשגיח עליהם בעינא פקיחא, על דרכי עבודתם ועל שיטת לימודיהם, השתדל שהלימודים בחדרים יינתנו בצורה מודרגת, כפשוטו של מקרא "חנוך לנער על פי דרכו".

כנראה שמלבד ביקוריו הרבים הבלתי רשמיים, ביקר באופן רשמי בחדרים ובישיבות פעמיים בשנה (אחרי חג הפסח ואחרי חג הסוכות. כאשר היה נהוג אחריו עד ימיו של רבי אליהו בן הרוש, ראה הלאה הערה 18).

כעבור כמה שנים, הגדיים נעשו תיישים, ובתוך הקהלה פרחו אברכים אשר כשרונותיהם וידיעותיהם בתורה וביראת שמים העידו עליהם שהם כדאים וראויים להמשיך ולהתעלות בלימודים. הרב דאג להם במיוחד ולמענם יסד ישיבה שהוא עצמו לימד בה גמרא שו"ע ופוסקים, מלבד מקצועות שיעזרו להם בחיי יום יום (ספרות סת"ם, ספרות שטרות, שחיטה וכו').

מהישיבה הזאת יצאו רבנים שהיו למופת לדורות הבאים[5]. הרבנים הידועים לנו, אשר ישבו בשבת תחכמוני של הרב משה בן חמו הם הרבנים:

1. רבי ישועה בן חמו, בנו, החליף מכתבים בהלכה עם רבי יהודה בן עטר ועם ר' יעקב בן צור, ז"ל[6].
2. רבי דוד בן־שטרית, חכם ודיין, החליף מכתבים בהלכה עם הרב יהודה בן עטר, מפאס.
3. רבי יוסף גבאי, ראב"ד (ראש אב בית דין), שהיה לו יד ושם בחכמת הקבלה. רבי יהודה

4 מוצב"י שם: "והיה שומעו הולך בכל המדינות מחכמתו ותורתו ויופי מדותיו . . .".

5 ראה למעלה בפרק "חיי הרוח", וראה מוצב"י א סי' קד רך, ח"ב סי' צט.

6 על רבי ישועה בן חמו ור' דוד בן שטרית כתב רבי יעקב אבן צור מוצב"י א קמ"ה: "שני שרי צבאות ישראל בני היצהר צנתרות הזהב השרדים אשר ה' קורא לעבודתו . . .".

בן עטר מפאס כותב לו: "אלו עיינת עיון שלם לא היית כותב כך דלאו קטיל קני באגמא את כי כבר תלי"ת אנו יודעים ומכירים זכות שכלך".

4. רבי יוסף עטייא, רמו"ץ (רב ומורה צדק), החליף מכתבים בהלכה עם הרב יעקב אבן צור.

5. רבי יחייא באנון, רמו"ץ, וחתם בהרבה פס"ד בספרי מוצב"י.

6. רבי מאיר די אבילא (בעהמ"ח ספר "קבוץ גלויות") ולמד תורה גם מפי רבי יהודה בן עטר מפאס.

7. רבי מסעוד בן רבוח בן בתו של רבי משה בן חמו וחתם בהרבה פס"ד בספר מוצב"י.

8. רבי משה בן רבוח. ן יוסף.

9. רבי שמואל בן חותא. חתם בהרבה פס"ד בספר מוצב"י.

משעמדו החכמים הללו בראש הקהלה, לא פסקה שוב התורה מצפרו, הם העמידו תלמידים ותלמידי תלמידים שהנחילו את התורה לדורות מאוחרים עד היום הזה[7].

מצבו החומרי של המלמד

ההורים דאגו לשלם שכ"ל לכל מורה ומלמד, כפי ערכו ומדת אחריותו בעבודה, משכורת קבועה לצורך פרנסתו, בסוף כל חודש. הסכום שקבל מצומצם, ולא היה בו אלא בכדי להיות חיי דוחק ועוני.

המורים לא מלאם לבם מעולם לבקש משכורת הגונה, אולי משום שלא רצו בהנאה מרובה מן הצבור או משום שידעו מראש מה תהיה תגובתם של פרנסי הקהלה.

תקופה ג'

הרב שאול ישועה אביטבול (ת"ע—תק"ע — 1810—1710)

מצב החינוך

בתקופה זו הלך החינוך והתפתח, עד כדי כך, שלא היה בית כנסת בעיר שלא שוכנו בו חדרים ללימודים, ובכל מקום שאדם עבר בשכונת היהודים, שמע קול תינוקות של בית רבן הבוקע ועולה דרך פתחיהם וחלונותיהם של בתי הכנסת[8].

הישיבה היתה מרכז התורה לאלה שרצו לעשות תורתם אומנותם. שם למדו אברכים מצויינים שגמרו את חוק לימודיהם בחדרים בהתמדה ובשקידה רבה, ואף הפנו שאלות בד' חלקי השו"ע לרבנים אחרים המפורסמים בערים אחרות.

הרב שאול ישועה אביטבול תצ"ט—תקס"ט (1739—1808), רבה של הקהלה, אשר שמע חכמתו ויראת חטאו יצא למרחקים סמך את ידו על כמה אברכים ומינה אותם לרבנים

7 הרב אהרן בן זכרי ידוע היה כמלמד תינוקות בתקופה זו: ראה מוצב"י א סי' מז, וכן תעודה 89 מרבי שמואל אלבאז שמזרזו במלאכתו.

8 התלמידים לא היו ממשיכים בלמודים, והיו עוזבים החדר מגיל י"ב ומעלה, ראה אבני שיש ב, סי' יד.

ולדיינים לפסוק הלכה ולהורות משפט. ביניהם גם תלמידו הרב שלמה אביטבול שהיה לפני כן מלמד תינוקות [9].

כמו הרב משה בן חמו בשעתו, פיקח גם הרב שי"ש אביטבול על ענייני החינוך [10]. על פיו נקבעו כל סדרי הלימוד בחדרים ובישיבה. הוא עמד על משכורתם הדלה של המורים ומלמדי התינוקות, והשתדל בכל כוחו להגדיל את הכנסתם הן על ידי מענקים מיוחדים מדי פעם והן על ידי העלאת משכורתם לפרקים. לא אחת הסתכסך עם פרנסי הקהלה שהתנגדו לדעתו בהגנו על המורים, עד שלבסוף, כאשר ראה שאין ביכולתו עוד לעמוד בפרץ, הוכרח להסתלק מצרכי צבור, כאשר יעידון יגידון דבריו בכתב ידו [11].

בתקופה זו בעיקר גובשה שיטת הלימוד בכתות הנמוכות שנמשכה עד ימינו.

שנת הלימודים הראשונה לגיל הרך, לימוד הקריאה בארבעה שלבים:

ש ל ב א': (תביזארא?) הילד מתחיל לקרוא את שמות האותיות (תרוף) והתנועות (נקוט).

ש ל ב ב': (תכמים = מחשבה) הילד לומד להגות את האות עם תנועתה: שלב הנקרא, "אסאקאר(?) סג'יר ולפביר".

ש ל ב ג': (זדי = צירוף מלים) הילד לומד לקרוא את האות עם התנועה בהוספת אות אחרת בלי תנועה (או אות שואית) כלומר הברה סגורה.

ש ל ב ד': (מטלוק = לאט) הילד מתחיל לקרוא את המלה בשלמותה או קבוצת מלים. שלב זה נקרא גם "פרשה דתביזארה": ו — יא — מר.

שנה שניה: לימוד פרשה (תורה) בשלשה שלבים:

ש ל ב א': (מטלוק) כעין חזרה על מה שלמד בשנה ראשונה. קריאה זו נעשית מתוך ספר פרשה. התלמיד רוכש לו מהירות בקריאה.

ש ל ב ב': (טעם) קריאת הפסוק עם הטעמים (בתחילה את שמו ונגינתו של הטעם ולבסוף כל הפסוק בשלמותו).

ש ל ב ג': תורה עם תרגום בערבית. הילד קורא קבוצת מלים ומתרגמה לערבית [12].

9 ראה תעודה 19.

10 בימיו היו אנשים שמקדישים אחרי פטירתם קרנות לצורך ת"ת ליהנות הת"ח מפירותיהם, ראה אבני שי"ש א, סי' כט.

11 ראה להלן מצבו החומרי של המורה, והערה 13.

12 זכורה לי האגדה שמספרים משמו של רבי רפאל בירדוגו ז"ל מעיר מקנאס שנסע אל הדרום ובביקורו בכפרים מצא שמלמד תשב"ר היה עם הארץ ושמע שמתרגם בערבית תרגום מחר את הפסוק או גבן או דק או תבלול בעינו (ויקרא כ"א כ') או למגבון דקו, או בלבל צבעך ודחיהולו פעינו", ("אם דל הוא, הכהו; או הכנס לו אצבע בעינו") וזה מה שהביא את הרב בירדוגו לתרגם את כל התנ"ך לערבית; השוה לזה מעשה המלמד תשב"ר בלבוב — ומעשה שהיה כך היה, איש אחד ירא שמים ויודע לשון ושמו כהן. אליו שלחו בשבת את הילדים על מנת שיבחנו אותם. בפרשת שמיני תרגם הילד את השם "השלך" — דג משוגע. כהן הזמין את המלמד וביניהם התנהל הדו־שיח הבא: "למה שלך הוא דג משוגע? המלמד: התרגום אומר — שלינונא, נונא זה דג "שלי" בפולנית זה משוגע. כהן: אם דג הוא מה מקומו בין העופות הטמאים? המלמד: "מכאן ראיה כי משוגע הוא (ראה החסידות אהרן מרקוס הוצאת נצח, תל אביב עמ' 35).

מצבו החומרי של המלמד

עברו כמה שנים והגיעו ימים שהקהלה זכתה לקצור את אשר זרעה. תלמידי חכמים רבים רשומים, מהם היו רבנים, דיינים, חזנים, סופרים, מוהלים, שוחטים וכו'. אך כיוון שזכה האחד במשרה צבורית, בפרט אם היתה בעלת ערך, החזיק בה הזוכה והעבירה לבניו אחריו, מדין השררה, אם בכדי להנחיל לזרעו זכר טוב ויחס נכבד או בכדי להמציא לו ממנה פרנסה הגונה, והאיש אשר היתה בידו משרה כזאת בירושה מאביו ומזקנו נהגה ממנה לבדו ולא הרשה לאיש ליהנות אתו גם אם היה לקהילה צורך במישהו אחר בלעדיו. כנוהג בדין ה"שררה" [12]*.

גם בחינוך היה ראוי לנהוג כן אלו מצאו בו מלמדי התינוקות עסק טוב. אם נמצאו מבין המורים אברכים ותלמידי חכמים, הרי אלה, רובם ככולם, עסקו בחינוך רק באופן ארעי, עד להשגת מקור פרנסה אחר מכובד יותר.

בתקופה זו התעוררו לפעולה המורים שלא הסכימו להשאיר את עצמם ואת מקצוע החינוך בשפל המדרגה. הם ידעו, כמובן, ששפלות זו באה מצד שפרנסתם היתה תלויה תמיד בחסדם של ההורים ופרנסי הקהלה. לכן התכנסו באסיפת מורים ושוחטים והחליטו שלא ללמד כי אם אחרי שיקבלו אנשי הקהלה את דרישותיהם כדלהלן:

1) שלא יהנו מקופת הצבור משוה פרוטה ומעלה.
2) ששכר הלימוד יהיה הגון כנהוג בערים הגדולות.
3) שהשלום יהיה בהקדם ומדי חדש בחדשו.
4) שכל המורים יהיו בשותפות אחת בלימוד הנערים.

וזה נוסח ההסכם שעליו חתמו המורים בשנת תקמ"ג (1783):

גם הרב שי"ש אביטבול הסכים אתם ואישר את החלטותיהם בהסכמה שכתב וחתם להם [13]. וכנראה מאבקם של המורים הוכתר בהצלחה ותנאיהם התקבלו.

תקופה ד'

הרב רפאל משה אלבאז, תק"ע—תר"ס (1900—1810)

מצב החינוך

בתקופה זו השתנו פניו של החינוך במדה מרובה. גם בני עליה התחילו מתמעטים כמו שיבואר להלן:

הילד התקבל ל"חדר" בגיל רך מאד (כנראה גם פחות מבן שנתיים). לשם כך חולקו הילדים לפי גילם ורמתם, בבתי כנסת שונים.

הטיפול הראשוני היה בבית הכנסת "אתאג'י", בו נאספו ובאו הפעוטים גם בטרם ידעו לדבר. המלמד שמר על הילדים והשגיח עליהם שלא יתקוטטו ביניהם.

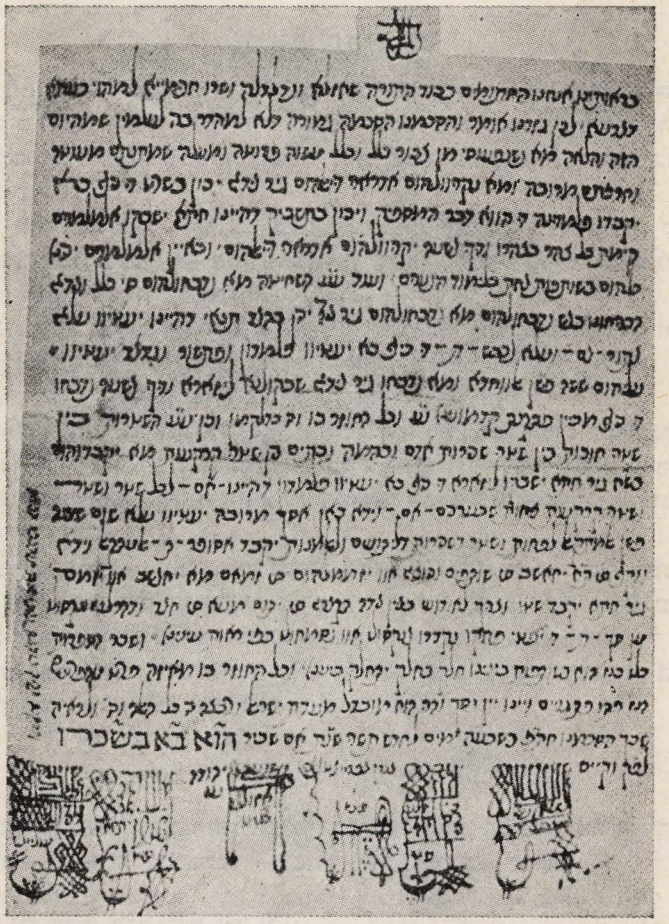
כבן שלש שנים הובא הילד לבית הכנסת הגדול "צלא לכבירא" שהיה מחולק אז לשטחים נפרדים כמספר המלמדים, שם למד הילד, עד הגיעו לגיל הבר־מצוה. או הוא נעשה חפשי מהלימודים. רגילים היו אז הורים רבים להוציא את בניהם מהלימודים כדי ללמדם מקצוע

12* ראה לעיל בפרק המנגנון "מוסד השררה".
13 ראה תעודה 45.

או שהסיעו אותם אתם לכפרים לעבוד כרוכלים[14], או כעוזרים לסוחרים ולבעלי מלאכות.

נדיר היה למצוא הורים שרצו (או יותר נכון שיכלו) שבנם ימשיך בלימודיו אחר חינוכו למצוות, זולת אם היה בר־אבהן שאז מסרו אביו לידי רב או שהוא עצמו למדו משנה, גמרא ופוסקים כדי שימשיך בשלשלת היוחסין הרבנית.

הילד הפשוט לא היה יכול להמשיך בלימודיו מפני שכל המשרות הצבוריות (רבנות, דיינות, שחיטה וכו') נמסרו רק למשפחות מיוחדות ומיוחסות בקהלה, להן קראו "בעלי

אגודת המורים ושביתתם, תעודה 45
נוסח ההסכם שעליו חתמו המורים בשנת תקמ"ג (1783)

[14] רוב הדברים האמורים בתקופה זו הם על פי "תורה וחיים", עמ' 26. וראה בתעודות מספר 162.

השררה"; ולכן, ההורים שדאגו לעתיד בניהם שיהיה להם מקור פרנסה העדיפו ללמדם מלאכה.

בשלהי תקופה זו, בשנת התרנ"ב, נוסדה הישיבה "וזאת ליהודה" ביוזמתו ובמימונו של הנדיב רבי משה מורצייאנו ז"ל מעיר דובדו, למנוחת נפש אחיו רבי יהודה ז"ל[15]. לישיבה זו נתקבלו כעשרה תלמידים שלמדו במשך כל היום גמרא ופוסקים, כמו רמב"ם וטורים ובית יוסף[16]. מישיבה זו יצאו רבנים ודיינים מצויינים בהלכה שהרימו את נס התורה בק"ק צפרו והעמידו תלמידים הרבה, והודות להם ולתלמידיהם נשארה קהילתנו מקום תורה וחכמה גם בימינו.

שיטת החינוך

המיוחד בשיטת החינוך בתקופה זו היה בכך שה"חדרים" לא היו נפרדים בהתאם לדרגת הלימודים בהם, אלא מלמד אחד, אותו מלמד, טיפל בילד משנת לימודיו הראשונה עד עזבו את הלימודים ביום הבר־מצוה; המלמד טיפל בעת ובעונה אחת בהרבה ילדים ברמות לימודים שונות.

רק מלמד אחד היה מנת חלקו של הילד במשך כל שנות לימודיו. אמנם קרה שהאב העביר את בנו למלמד אחר אך היה זה משום שהוא הסתכסך אתו מסיבה כלשהי: שכר הלימוד או אי־שביעת־רצון מלימודו[17].

מספר התלמידים בכל כתה עלה בדרך כלל על מספר המקומות בחדר. זה לא מנע מהמורה מעולם מלקבל יום יום תלמידים חדשים לבקרים כדי להרבות על ידי כך את שכרו, ולא היה "תקן" לאכלוס הכתה שאותו היה אסור לעבור[18].

חבר המלמדים לא דאג לקבוע משטר וסדרים בחדריו: זמן קבוע להרשמת תלמידים וקבלתם, טיפול בדירוג הכתות, בחינות של ממש לשם העברת התלמידים מדרגה לדרגה, אוורור ותאורה בחדרים, ניקיון והיגיינה, מעקב אחרי התלמיד והתנהגותו: סדרים כאלה לא היו ולא נתקבלו עליהם.

הלימוד, בפרט בכתות הנמוכות, היה בצורה אינדיבידואלית. המלמד טיפל בכל ילד לבדו וקשה מאד לתאר איך היה המורה יכול להבחין ברמתו של כל ילד מכיון שלא נמצאו כמעט בכתה שני תלמידים בדרגה אחידה. מפני זה לא הצליח הילד ללמוד כל האלף־בית בשנה אחת כי תורו לשבת ליד המלמד הגיע רק פעמיים או שלש בשבוע ורק בני עשירים ומיוחסים עלה בגורלם להתקרב אליו פעם אחת בכל יום.

מצבו החומרי של המלמד

נקל לנו להבין את מצבו החומרי של המלמד בתקופה הזאת, אם נשוה את החדר — לחנות, את התלמידים — לסחורה, את המלמד — לסוחר, ואת ההורים — ללקוחות.

15 ראה צבא ימי, בספר תורה וחיים, עמ' 25.
16 ראה בספר תורה וחיים הנ"ל במכתבים, מכתב כ"ו, עמ' 517.
17 ראה צבא ימי הנ"ל, עמוד 20.
18 מו"ז ר' אליהו בן הרוש השתדל בזמנו להכניס קצת סדר ומשטר בתוהו ובוהו זה. בין פסח לעצרת היה רגיל לבקר בחדרים והוסיף מלמדים כשראה צורך בכך. ראה צבא ימי הנ"ל, ותעו' 110.

סוחר זה, לאו עתיר נכסי הוא. הולך לו לקנות סחורה כמדת כספו. מצאה זולה — קונה ממנה הרבה; יקרה — קונה ממנה מעט. יושב לו הסוחר בחנותו ומצפה ללקוחות. נתרבו — הרי הוא שמח; נתמעטו — הריהו עצוב, ופונה והולך לחפש לו עסקים אחרים.

המלמד שלנו כך הוא. שמח — כשהתלמידים מועטים והשכר הרבה והריהו מתמסר באמונה למלאכתו מלאכת הקודש. ואם נהפוך הוא הריהו עצוב ומוכרח לחפש לו התעסקות אחרת ממנה יוכל להרויח כדי מחיתו[19].

וכל כך למה? משום שעיקר פרנסתו של המלמד היתה צריכה לבוא אליו רק משכר הלימוד שקיבל מהתלמידים מדי שבת בשבתו או מדי חדש בחדשו; ואע"פ שכל השכר ניתן ישר למורה, הרי שכר זה לא היה נקוב מתחילתו לא מפי המלמד ולא מפי האחראים לחינוך אלא היה תלוי בנדיבות לבו, בחפצו ורצונו של האב; ומשום שרוב ההורים נתנוהו בתור צדקה[20] בהסתמכם על העיקרון של "מה אני בחנם וכו'", לכן לא נחשב בעיניהם כחוב שצריכים לפרוע וממילא לא קבעו לו לא זמן ולא שיעור, ויש אשר לא דאגו להמציאו לבעליו במועד הנכון, ויש אשר כבשוהו אצלם שבועות וחדשים וכשבא המלמד על שכרו פשט לו האב את הרגל ושלחו בפחי נפש; ויש אשר נמצא אתו כסף וזהב והוא שם בכל זאת למלמד עלילות דברים לאמר: "לא ראה בני סימן יפה בלימודו אצלך" והוא מוציא את בנו ממקום חובה למקום פטור.

כתריס בפני הפורענות וכתגובה נסתרת כלפי המזל, שירך המורה את דרכו וחיפש לו דרכים אחרות, אם קצרות וארוכות ואם ארוכות וקצרות ובלבד שירויח על ידן הרבה, הן ברבוי התלמידים שעל ידם יתרבה שכרו, הן בכתיבת שטרות, הן בפדיון נפשות לחולים, הן ע"י השכבות למתים, בבחינת "ויעמד בין המתים ובין החיים ותעצר המגפה".

הצד השוה הוא, שהאב לא הוציא את מעותיו אלא לרצונו, ושהמלמד השתכר סוף־סוף; אך היצור הקטן, בנו של האב ותלמידו של המלמד, נפגע קשה מאביו ומרבו, שאביו לא חינכו כדבעי, ורבו לא לימדו כיאה.

תקוה מיוחדת היתה למלמד, בהגיע אחד התלמידים לגיל הבר־מצוה, בדרך כלל כבן תשע או עשר. ביום התחנכו למצות טלית ותפלין, אחר תפלת שחרית, יוליך המלמד את תלמידו לביתו (של המלמד) בלוית הוריו קרוביו ומיודעיו ושם יעשה סעודה קטנה מכיסו. ולעת ערב, יכין האב סעודה גדולה וכל הקרואים יתנו למלמד נדבה איש כמתנת ידו. נוסף לכך, כתום הסעודה, יעמוד המלמד ויחלק לכל אחד מהמסובים כוס יי"ש וכל השותה את הכוס ישלשל לתוכה מטבע ויחזירנה למלמד... הנותן בכוס עינו[21].

תוצאות החינוך

אם נבוא לסכם את כל האמור לעיל, נוכל לומר שהרבנים בתקופות הקודמות פעלו הרבה לטובת היהדות בכלל והחינוך בפרט, עד כדי כך, שלא יכלה הקהלה הקטנה אחר כך, בגלל מיעוט אנשיה, לתמוך כדבעי בתלמידי חכמים ובמלמדים. משום כך התמעטו בני עליה, בפרט אם נוסיף לכך הגורם השני שהוא דין השררה אשר שרר בעת ההיא, ונשתרש בקהלה, אושר וחוזק מדי פעם ע"י פרנסי הדור לטובת יחידי הסגולה ולרעת כלל הקהלה.

19 ראה צבא ימי הנ"ל, שם.
20 צבא ימי, עמוד 21.
21 צבא ימי שם, וראה תעודה 161 שהתלמיד היה מביא למלמד תרנגולת תמרים ואגוזים.

כתוצאה מזה, נמצאו כמה מההורים שאמרו: "למה לנו ללמד את בנינו תורה ולעשות מהם תלמידי חכמים ומלמדים, על מנת שיצטרכו למתנת בשר ודם המעוטה ומרובת ההרפה?[22] הלא טוב לנו ללמדם מלאכה ואפילו אומנות בזויה ובלבד שתהיה פרנסתם מצויה, בבחינת "יגיע כפיך כי תאכל".

מני אז הצטמצם החינוך והוגבלו הלימודים בחדרים, כי בהגיע הילד לגיל י"ג שנה יחנכו אביו למצוות ויוציאו ללמוד מלאכה. החינוך נשאר איפוא, נחלתם של יחידים בלבד, כאשר יעידון יגידון דבריו של גאון הדור הרב רפאל משה אלבאז, באחד הדו"חות ששלח משנת תרל"ט (1879) למר איזידור, מזכיר חברת כי"ח (אליאנס) בפאריס באמצעותו של הרב מרדכי בן ג'ו (שהיה אז נציג החברה בטנג'יר)[23] ואשר בו נאמר בין היתר: "...יש כמו שלשים חכמים, שלשה מהם נמנים לדין בין איש ובין רעהו. עשרה מהם רשומים לשאת ולתת בהלכה, והשאר יש מהם תלמידי חכמים להבין מה שלומדים ויש מהם סופרים ומלמד תינוקות ורובם עניים ומחייתם מהפרס המתחלק להם מדי שבת בשבתו בשכירות הקרקעות המוקדשים לעניי העיר ומגיע לכל אחד דבר מועט שאינו מספיק אפילו לציקי קדירה והבינונים שבעיר מהנים אותם לפעמים בהיות להם איזה חופה או שבוע אבי הבן ואין הקומץ משביע, ה' ימלא חסרונם...".

תקופה ה'

מר אבי הרב ישועה שמעון חיים עובדיה ז"ל, תר"ס—תרצ"ה (1900—1935)

מצב החינוך

משנת תר"ע ואילך, אחר כניסת הצרפתים למרוקו ואחרי התנחלם בארץ, חלו שינויים במדינה שבעקבותיהם הוטבה גם רמת החיים של היהודי. מצרפת וממדינות אחרות באירופה, נשבו רוחות חדשות שחידשו את פניה של היהדות בכלל ושל החינוך בפרט[24].

בשנת תרע"ז בא מלונדון לפאס הרב זאב הילפרין[24*] ובהשפעתו נוסדה שם חברת "אם־הבנים". על חברה זו נמנו רק נשים, נשים צדקניות אשר נדב אותן לבן לקרבה אל המלאכה, לתמוך במלמדי תינוקות למען קיום התורה. מטרתה של החברה, כפי שקבעו מייסדיה, היתה: "חינוך ולימוד התורה לתינוקות של בית רבן".

בעיר פאס, טיפח מוסד זה הרב שלום אזולאי, מצפרו[25]. הוא החל לעשות נפשות

22 ראה תעודה 45.

23 ראה תעודה 135.

24 יחסית לאוכלוסיות השונות — יהודים, אירופאים וערבים — הרי מספר ה"מתחנכים" מבין היהודים, ביחס למספרם בעיר, הוא הגבוה ביותר: בשנת 1955 היה מספר התלמידים בבתי"ס כדלקמן: יהודים 1400; ערבים 1200; אירופאים 180. וראה א. הטל — מפקד אוכלוסין במרוקו — אביב תשכ"ד. בשנת 1951 היה אחוז היהודים בצפרו 26.3 מכלל האוכלוסיה.

24* ראה צבא ימי הנ"ל, עמ' 36. הרב הנז' יליד רוסייא הגיע למרוקו בשנת תרע"ב, ראה אוצר המכתבים לרבי יוסף משאש א, סי' ריב.

25 ראה תעודה 465.

לרעיון שגם בצפרו ייסדו מוסד כזה[26]. הרב היילפרין לא הסתפק במוסד שנוסד בעיר פאס, הוא עבר מעיר לעיר; תחילה הלך אל "לעראייס" בצפון מרוקו, ראה שאין שם תורה, והקים חברה לחינוך ולתורה בשם "הר סיני". בעיר מקנאס, שבה היו בעלי תורה וחכמים רשומים, אך חינוך התשב"ר היה רופף, ייסד חברה בשם "עץ חיים". הוא בא לעיר צפרו וקבע ישיבה מת"ח הרשומים שילמדו עם הרב שלום אזולאי (שבא אתו לצפרו). הרב היילפרין הכניס גם דרכי לימוד ושיטות חדשות ויעילות שנוהגות היו באירופה. הרב שלום אזולאי הפליא גם הוא לעשות ויש לראותו כמחולל מהפיכה בנושא הזה. גם כשהלך לעיר פאס[27], לא שקט ולא נח, עשה נפשות לרעיון, וחבריו הבטיחוהו שהדבר קום יקום בע"ה.

בעיר היתה חברותא של מתפללי ותיקין, וכך היה מנהגם: מי שמתעצל ולא בא בהשכמה לביהכנ"ס להתפלל, היה מוכרח לתת קנס. אחדים מהחברה הזכורים לי היו: מסעוד צירולייא ז"ל ומר אברהם הרוש יבל"א.

ביום ו' בשבט תרע"ז (1917) לא הופיע אברהם הנז' לביהכ"נ וכל החבריא הלכו אליו לבית אביו ר' דוד הרוש לתבוע הקנס. הוכנה סעודה קטנה ונכח בה מר יעקב זכרי ז"ל (עלה ארצה לפני מספר שנים וחיה בבאר שבע עד יום פטירתו) וכטוב לבם ביין ובשכר, פנה יעקב זכרי למסעוד אלבאז ז"ל (עלה ארצה וחיה בירושלים עד יום פטירתו) והציע לנצל את ההזדמנות לקיים את ההבטחה להרב שמא"י ולכונן את החברה, שיחזיקו בה הנשים; מיד קראו לשכנות: הראשונה היתה רבקה שלום, אשתו של דוד הרוש, בעלת הבית, והשכנות עיישא אלקובי, בונינא זאזון, שקיבלו עליהן לתת החזקה חדשית למען המוסד. מצד אחר, נתנה דחיפה לזה גם האשה אסתר אלבז, שנכחה בעיר פאס במסיבת ייסודו של בית הספר "אם־הבנים" בפאס, ועז היה חפצה לראות גם בעיר צפרו מוסד כזה; אע"פ שהגרעין כבר היה קיים, ביקשה היא מהחברים לחגוג שוב בביתה את המאורע על חשבונה: מיד הוזעקו נכבדי העיר ורבניה לביתה ומר אבי הרב ישמ"ח לבב זצ"ל הכין דרוש על המאורע, הוא הלהיב את הנאספים וגם צווה על מגבית מיוחדת מכל נשי העיר. באותו מעמד נתמנה על פי הגורל ליושב ראש הועד הנכבד מר רפאל סמחון, ואשתו אסתר אלבאז נשיאה. חברי הועד היו ממייסדי החברה: הרב שלום מרדכי אזולאי, הרב יהושע זכרי, דוד הרוש, מסעוד צירולייא, מסעוד אלבאז והשמש יצחק יונה; וייבדלו לחיים ארוכים הרב עמרם שאול אזייני, אברהם הרוש. באסיפתן השנייה, אחרי אסרו־חג השבועות, התכנסו כל הנשים ומו"ר אבי ז"ל נשא נאום על מעלת התורה והחינוך ועל תפקיד האשה בחינוך הבנים כמאמר חז"ל: "הני נשי במאי זכיין?"[28].

מאז נעשה הרב מא"ב ישמ"ח עובדיה זלה"ה אחראי לחינוך התורני ב"אם־הבנים", וכמו הרב משה בן חמו בשעתו, השפיע בנאומיו ובדרשותיו על ההורים לשקוד על חינוך בניהם וקבע שבימי החגיגות הללו יהיו נבחנים התלמידים[29].

26 וכאשר הגיעה השמועה לצפרו התעוררו גם נשי החיל אשר בעיר על הקמת מוסד בשם "אם הבנים" ועדה מיוחדת נבחרה לעבור מבית לבית להשפיע על בנות יעקב סבא להימנות בין החברות ולתמוך בסכום מסויים מדי שבת בשבתו, ומאז נעשה החינוך דאגה כללית של הקהלה ודאגה פרטית של כל אם לבנה.

27 שם בתעודה 465.

28 ברכות יז. וראה צבא ימי הנ"ל עמוד 37.

29 שם.

בעיית המורים היתה קשה. אחרי התלבטויות נבחרו למורים הרבנים פנחס זכרי, ראובן אזייני, דוד מאמאן, ונתוספו עליהם גם הרבנים אליהו אזולאי, רחמים אלבאז[30].

כחמשים תלמידים היו בהתחלה במוסד. ובמשך הזמן עלה מספרם; ההנהלה דאגה לתלבושת לעניים שבין התלמידים, ובאותה שנה, הראשונה, חילקו 18 כובעים, 18 זוגות נעליים, ומאתיים מיטר בד. הועד שכר בית מגורים גדול שהיו בו חדרים רבים ושם הוקמו הכתות הגבוהות: המקום נקרא "לפוקי דצלא" סמוך לביהכנ"ס "צלא דלפוקי" ממעל לביהכנ"ס "צלא לפבירא"; גם הקימו כתות בביהכנ"ס "צלא די מאייר", ושאר בתי הכנסת שבעיר היו מיוחדים לכתות הנמוכות. בחדרי הבית הגז' העמידו ספסלים וגם לוח על הקיר.

ההכנסות לקיום המוסד היו מתרומה חדשית של הנשים, מתרומות בבתי הכנסת, ומשכר לימוד של הורי התלמידים, בהתאם למצב הכלכלי של המשפחה. בני העניים היו פטורים משכר לימוד. אף ארגון ממשלתי או צבורי לא עזר למוסד. פעמיים בשנה נאספו הנשים המחזיקות בכנס מיוחד, נמסר דו"ח על ניהול העניינים, נערכה התרמה. משנה לשנה במשך זמן קיומו של המוסד נתמנו [בזמן האחרון ע"י בחירות] כחברי הועד אנשי צבור נכבדים. האדונים: יוחנן יתאח, יעקב הרוש, אבא אפרייאט, עמרם אזיני, מאיר אזולאי, שמואל אביטבול, יוסף רחמים שקרון, יעקב אביטבול, עמרם עטייא, שלמה חיים חותא, יהודה בן סמחון אלעזר שקרון, יעקב חמו, מימון הלוי, מאיר בן סמול, הרב יקותיאל מיכאל אלבאז, והרב יקותיאל אלבאז, מרדכי בן יעיש, מסעוד לוטאטי, יצחק כאביסא.

רשימת ההכנסות וההוצאות במשך קיומו של המוסד

	הכנסות	הוצאות
	צ'ורו	צ'ורו
תרע"ז	157.13	½ 8.08
תרע"ח	1229.19	661.18
תרע"ט	2790.13	1365.12
תר"ף	½ 4285.16	1824.17
תרפ"א	5783.13	2330.07
תרפ"ב	6434.10	3436.04
תרפ"ג	6095	3090.11
תרפ"ד	6902.17	3458.16
תרפ"ה	7293.19	4199.09
תרפ"ו	½ 8979	½ 5490.05

30 משנתרבו התלמידים, הובאו מורים מערים אחרות: רבי משה אזוגי (מו"ר) ממקנס, רבי שלמה אדרעי מצפת, (מו"ר) רבי דוד עטר ממוגאדור, ושני תלמידיו רבי חיים אלפרסי, ורבי שמעון וועגונו, ור' משה וויזגאן מעיר אצאווירא. אנשי הועד אירחו אותם ופרנסו אותם בכבוד. מו"ר רבי משה אזוגי ז"ל התארח אצל הצדיק רבי אליהו אביטבול ואשתו הצדקת רבקה משה ז"ל, אשר טיפלו בו במסירות וחיבה רבה.

תרפ"ז	12261.19	7303.13
תרפ"ח	17115.02 ½	9247.04 ½
תרפ"ט	21070.08	11606.15
תר"ץ	24965.19 ⅛	12023.11
תרצ"א	27671.15	13028
תרצ"ב	34175.17	15747
תרצ"ג	37470.10	20480.11

נקנה הקרקע לבנין והוכן ציוד לבנין הגדול.

תרצ"ד	41716	39424.51

בשנה זו היה הבנין.

תרצ"ה	25958.13	25654.18

הושלם הבנין וחנכוהו ומה שנשאר

תרצ"ו	13550.10	12316.04

מכאן והלאה החשבון בפרנקים צרפתיים

	הכנסות	הוצאות
תרצ"ז	61.105.35	55.679.40
תרח"ץ	103.928.60	99.844.45
תרח"ץ	34.942.20	32.899.20
תרצ"ט	78.872.50	71.162.75
ת"ש	94.066.15	75.699.25
תש"א	122.703.85	113.167.25
תש"ב	228.382.70	226.391
תש"ג	253.383.05	206.736.80
תש"ד	304.207.50	202.671.20
תש"ה	754.737.55	541.391.60
תש"ו	1.053.528.95	814.545.95
תש"ז	1.340.466.00	164.818.50
תש"ח	1.825.618.50	1.741.461.50
תש"ט	2.185.872	2.132.484.25
תש"י	2.779.838.75	2.668.312.00
תשי"א	2.678.944.75	2.591.436.00
תשי"ב	6.289.477.75	6.285.095.95
תשי"ג	3.943.737	3.934.636
תשי"ד	3.913.912	3.913.012
תשט"ו	4.908.629	4.825.086
תשט"ז	??	??
תשי"ז	7.447.392	7.317.099

במשך הימים הוחלט לגשת לבניית בנין גדול ויפה, ועד הקהלה החליט לתת למוסד הכנסה קבועה מ"עזר הבשר" [31].

בשנת תרצ"ג (1932) נקנה שטח אדמה מחוץ לחומה ובמשך שנה אחרי כן שנת תרצ"ד (1933) נבנה בנין גדול ומרהיב עין. ובשנת תרצ"ה (1935) חנכוהו בנוכחות אורחים רבים מערים אחרות, ונציגי הממשלה, צרפתים וערבים.

במרכז מימין לשמאל: מר רפאל בן סמחון, מר אבי הרב זל"ה, וחתנו רבי יקותיאל מיכאל אלבאז זי"ל
למעלה ברקע: הצרפתים נציגי הממשל בעיר

העיריה הקפידה שתכנית ביה"ס תהיה לפי התקן המקובל: כתות מאווררות, חצר למשחקים. זכתה הקהלה לבנות בית ספר מפואר ממש באזור של גנים ופרדסים, על שטח של 2500 מ"ר. בפנה הדרומית-מזרחית נבנה בית כנסת לתפארת, אשר בו בלטו בהוד והדר, כיורים וקישוטים, פטורי ציצים ופרחים, אוורור ואור: בנין פאר.

בכדי להתגבר על ההוצאות הכרוכות בבנין, חברי הועד היו מבקרים בכל לילה אצל האמידים ונדיבי עם בקהלה בלוית הרב מר אבי מו"ר זצ"ל מבית לבית להשפיע עליהם לתרום למען המפעל הקדוש הזה. והנדיבים נענו ומלאו את חובתם בעין יפה, יזכרם ה' לטובה ולברכה.

31 ראה תעודה 619, בענין מס עזר הבשר, ראה לעיל בפרק "הכנסות והוצאות הקהל" והערה 15 שם.

למעלה: האורחים רבנים ואישי צבור מעיר פאס ביום החינוך
למטה: התלמידים בהפסקה בחצר בית הספר

נציגי ואישי צבור הערבים, ואנשי הקהלה באולם בית הספר ביום חנוכתו

בחנוכת הבנין נשא מו"ר אבי דרשה ארוכה [32] ובתחילת דבריו אמר:

"רבותי, מתכבדים אנחנו בזה להביע רגשי לבבנו בשעה זו שעת רצון שאנחנו עומדים באסיפה אחת בנעריגו ובזקניגו בנשיגו וטפיגו וכולנו יחד שמחים וטובי לב על המפעל היקר הזה, זאת אומרת על בית הספר הנהדר המתנוסס לתפארה ויצא לאורה בהשתדלות פקידי החברה 'אם הבנים' תכב"ץ אשר עבדו באמונה והקדישו שארית כוחם זה כשבע עשרה שנה ובהשתדלותם וחריצותם הנשגבה רכשו להם הון עתק מוקטר מוגש לשם המפעל הקדוש הזה ולטובת נערי בני ישראל ותשב"ר שמספרם היום 450 ילדים בפ"י ישלם ה' פעולם על כל גמולם וזכות התורה הק' וזכות הבל תינוקות של בית רבן תהיה עליהם מגן וצנה וסוחרה, וטרם כל עלינו החובה לשלם במיטבא ולתת תודה רבה לאנשי חסד נסיכי הממשלה האדירה ממשלת צ ר פ ת הרוממה אשר בחמלת ה' הגנו היום מסתופפים בצל קורתם ויושבים לבטח תחת חסותם ה"ה מר קורייאק לקונטרול סיויל (מפקח השלטון המרכזי) ומר ויזין דולארוז ראש העיריה. וגם למר סאלאמיטו מהנדס העיר שעזר לנו בעצות ובמומחיות שלו. האנשים האלה שלמים הם אתנו ובטוב לבם וחן ערכם הופיעו בחסד אור בהיר על המפעל היקר הזה ובאמצעותם והשתדלותם זכינו להכין לבנינו בית נאמן

32 הדרשה הודפסה בספרו תורה וחיים, הוצאת ירושלים, צד 309.

לתורה ולתעודה אוצר כל כלי חמדה תחת היותם שוכני בתי חומר עומדים צפופים יגיעים ועיפים נרפים הם נרפים הטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם למען יאריכו ימים על ממלכתם להכריע אויביהם תחתם. ועלינו לשבח ולתת תודה ותהלה לאחינו בני ישראל יושבי עירינו ישצ"ו המתנדבים בעם ויקדשו מהונם איש איש אשר נדבו לבו לתרומת הקודש בעת צרה כזאת אשר כל דלתי הפרנסה סוגרו על מסגר ובכל זאת נדב לבם אותם נדבות חשובות זכרה להם אלוהי לטובה וזכות התורה הק' תגן בעדם ויהיה כזית הודם ומטללי דליותיו יריק עליהם ברכותיו יחיו דגן ויפרחו כגפן".

והמשיך להסביר לעם את גודל המפעל הקדוש ותבל את דבריו בפסוקים ובדברי חז"ל.

במשך הזמן הוסיפו לבנות קומה שנייה, והיו נדבנים שבנו חדרים על שמם, כמשפחת טובאלי ומשפחת בן יעיש. וכך הלכו וחוסלו החדרים והלימוד בבתי כנסיות[33]. בית הספר התקדם ותלמידים רבים נהרו אליו, מגיל הגן עד סוף הלימודים היסודיים.

הנהלת ביה"ס של כי"ח היתה עויינת ל"אם הבנים" משום שרצתה למשוך אליה גם בנים (ולא רק בנות, שהיוו את הרוב מתלמידי ביה"ס אליאנס).

מכשול אחר ללימודי התורה היה נעוץ בעובדה שבוגרי ביה"ס לא ידעו לאן לפנות אחרי גמר הלימודים בזמן שבוגרי כי"ח קיבלו עבודה במשרדי ממשלה או בבנקים. הנהלת "אם הבנים" הכניסה על כן לימודי הצרפתית לתכנית הלימודים; כי"ח דאגה להוצאות הכרוכות בכך ומנהל ביה"ס כי"ח בעיר פיקח על השעורים. הלה עשה מצידו מאמצים להכשיל פתרון זה של לימודי חול ב"אם הבנים" ואף הפיץ כרוזים בצבור בסיוע אחדים מחברי ועד הקהלה, והסביר שאין לסמוך על הלימודים הכלליים האלה: המאבק בין שני המוסדות נמשך והתלמידים היו כקרבן עולה ויורד בין שניהם.

הנהלת "אם הבנים" השתדלה להביא מורים בעלי רמה לכתות הגבוהות. בוגרי המוסד עצמו כבר החלו לשמש בו בתפקידי הוראה. במשך הזמן דאגו גם למצוא מורים טובים לכתות הנמוכות.

כשהחליטה הנהלת בית הספר בשנת תש"ז (1946) למסור לידי את הפיקוח על החינוך עשיתי מאמצים להתגבר על המכשולים שעמדו לפניהם בעזרת תלמידי היקרים רבי יצחק בניזרי ורבי ישועה מאמאן ישמרם ה':

א) להעלות רמת הלימודים: לימודי קודש ולימודי חול.

ב) להקים ישיבה בעיר: "ישיבת בית דוד", שאליה ינהרו בוגרי "אם הבנים".

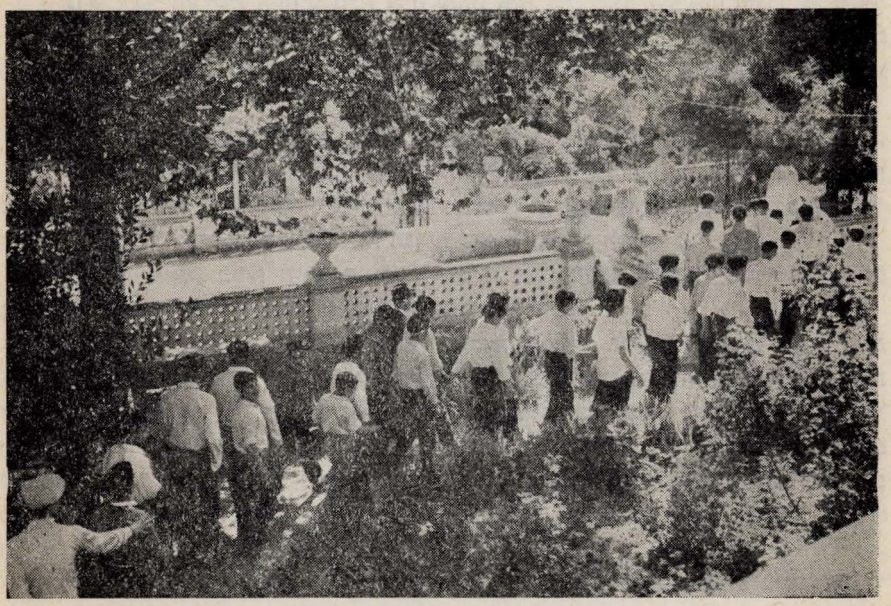
בשנותיה הראשונות של הישיבה ניתנו השעורים רק בתלמוד ובהלכה, (בשנת תש"ט נסיתי לשלוח תלמידים לישיבות באירופה, כגון בית יוסף בצרפת גיסה'ד בלונדון, וגם לעקס לע בעז בצרפת). במשך הזמן, משום עת לעשות לה', הוספתי בתכנית הלימודים, בשעות אחרי הצהריים (משעה 5 והלאה) את לימודי הצרפתית: ברמת ביה"ס היסודי ואח"כ גם ברמה של בי"ס תיכון, וכל זה נוסף, כמובן, לשעורים בתנ"ך וכו'.

כשהתחילו להגיע שליחים ממדינת ישראל למרוקו, התבססו הלמודים והשיעורים בלשון הקודש. בית הספר "אם הבנים" מנה כבר כתשע מאות תלמידים. היה צורך להעמיד בראשו מנהל בעל נסיון. התלמיד, בוגר ביה"ס, בגיל 12, הספיק במשך שהותו

33 ביום ט"ו לחדש טבת ש"ש התש"י הובאו כל התלמידים מן החדרים ומכל בתי כנסיות ונתיישבו בת"ת "אם הבנים" בבנין הגדול.

לעבור פעמיים על חמשה חומשי תורה עם פניני רש"י, למד משנה, תלמוד, ונוסף לכך לימודים כלליים בצרפתית, התלמיד למד כשש או שבע שעות ליום.

הבוגרים עברו לישיבת בית דוד אשר בה למדו לימודי קודש ברמה גבוהה ולימודים כלליים ברמת בית הספר התיכון (כך היה בשנים האחרונות לפני עלייתי ארצה).

ישיבת בית דוד, התלמידים בגן הישיבה

חינוך הבנות

ע"י הארגון "חובבי השפה" שדאג להפצת השפה בין תלמידי אליאנס, נעזרנו בנתינת שעורים לבנות: לשון הקדש, לימודי קודש והלכה. אני מביע בהזדמנות זו תודה והוקרה לאחראים ובראשם מר רפאל זכרי ומר פנחס חותא, והמנהל הרב יצחק בניזרי שליט"א, כיום רב המושב יד רמב"ם, שנתנו יד למטרה קדושה זו, יזכרם ה' לטובה ולברכה. בשעורים הללו השתתפו יותר מחמש מאות תלמידות.

פתחתי גם מוסד "בית רבקה" לבנות, בהשתתפות מחלקת החנוך של חסידי חב"ד, על יד ידידי הרב בנימין גורידצקי שליט"א; המוסד נפתח בשנת תשי"ב: ניתנו שעורים בלימודי קודש וגם בתפירה ורקימה. הרבה בוגרות מצאו פרנסתן אחרי חתונתן הודות לשעורים אלה. וזה היה המוסד הראשון במינו במדינת מארוקו.

פתחנו גם כולל מעשרה אברכים בחשוון תשי"ז וכבר בשנת תש"ז חכם בא לעיר הוא הגמ"ון גומל חסד המנוח ר' יוסף שקרון ז"ל מקזבלנקא והקים כולל צנוע מכספו הוא שלמדו בו ת"ח וזקני העם בשם "פורת יוסף".

בכל התכניות האלה עלי להזכיר בהוקרה רבה ולברכת עולם את שמו של הצדיק הנדבן רבי יצחק שלום זצ"ל שעשה רבות במסגרת ארגון "אוצר התורה" [בהשתדלות רבי יוסף

ישיבת פורת יוסף

מימין לשמאל עומדים: רבי יצחק שמעון אפריאט, הר' דוד הרוש, החכם אליהו אביטבול, רבי פנחס ניאמאן. מימין לשמאל יושבים: הרבנים יהושע זכרי, דוד מאמאן, הגמו"ן יוסף שקרון זכר כולם לחיי עד. ולהבדיל בין החיים אני ע"ה דוד עובדיה

שמע מירושלים הי"ו], במרוקו בכלל ובצפרו בפרט, בהשתתפות "הג'וינט" וחברת "אזע" שטיפלה בבריאות התלמידים.

החינוך לתורה וליהדות הצליח ב"ה בעיר. כשגברה העלייה ארצה החלו הכתות להתרוקן והקהלה בת שבעת אלפים נפש עמדה על שבע מאות נפש וגם אני עליתי ארצה בשנת תשכ"ד.

עלי לציין בסיפוק רב שאם יכולנו להתגבר על בעיות ומכשולים, ואם יכולנו להגיע למה שהגענו, הרי זה בודאי בעזרתם של הפעילים, העוסקים בצרכי צבור באמונה, בעלי צדקה ומחזיקי תורה, אשר בהם נתברכה קהלת צפרו. יזכרם ה' לטובה ולברכה.

ביום כ"ה טבת שנת תש"ז (1947) נערכה חגיגת יובל השלושים למוסד "אם הבנים". מי שלא ראה שמחה של מצוה שהיתה נסוכה על חגיגה זו, לא ראה שמחת מצוה מימיו[34].

34 בחגיגה זו היו יותר מארבע מאות גברים, רבנים ואישי צבור. המנחה היה יו"ר ועד הקהלה, שהציג אותי בפני הקהל, ונשא על נס את עבודתי הפוריה בפקוח בית הספר ללא כל תמורה ח"ו. כמו כן החגיגות השנתיות ביום ו' לחדש שבט לנשים המחזיקות המוסד. היה מספרן של הנוכחות גדול ובחגיגה של שנת התש"ז הגיע מספרן ל־800. הדרשה היתה בעיקר על תרבות קדושה וטהרת המשפחה וכו'.

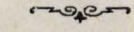
עץ חיים היא למחזיקים בה
ותומכיה מאושר : משלי ג' יח'

כי תראה ערום וכסיתו ומבשרך
אל תתעלם : ישעיה נח' ז'

בית תלמוד תורה הכללי
אם הבנים
בע"ית צפרו יע"א
תרע"ז — תש"ז

ידיד יקר!

בזרועות פתוחות ובשובע שמחות מבקשים את כבודו לבוא למוסדינו ביום ז' לח' שבט הבע"ל בשעה תשיעית בדיוק לקחת חלק בשמחתינו.

ביובל השלשים שנה להתייסדות
בית התלמוד תורה במחז"ק

תגיל ותשמח בראותך כל הדרך אשר בה עבר מוסדינו מאז הוסדו ועד עתה שהגיע לגיל בן שלשים לכח • מדור הוא לדתינו • רוח החיה לשפתינו • מצוה גוררת מצוה מצות הלבשת ערומים לבני עניים שהמוסד מטפל בהם •

אנו תקוה שכבודו יהיה נוכח עמנו במצות יקרות כאלו אשר באו שלובי יד מדברי גאון המלכות וגדול החזיון • ונשלם לו תודות למפרע •

כ"ה טבת שנת
בשוב ה' את שיבת ציון
החברה

הזמנה לחגיגת יובל השלשים למוסד אם הבנים

לזכר עולם יהיה צדיק המנו"ח יצחק שלום ז"ל
בהנחת אבן הפינה, לבנין קומה ב', בת"ת "אם הבנים"

לסיכום ייאמר בפשטות ובענותנות: למרות כל הביקורת אשר תימתח על החינוך הזה, למרות כל ההשוואות אשר אנו עשויים לערוך עם החינוך בתקופה זו שאומרים עליו בטעות שהוא חינוך המתקדם, אנחנו חייבים להרכין ראש מול התמימות שבה נעשתה המלאכה, מול המסירות, מול המאמצים, מול היסודיות של העבודה. כשאתה מסתכל עכשיו במרחק של מקום וזמן, במבט מקיף, על התוצאות של החינוך הזה, אינך יכול להתעלם מהפירות המרובים והמבורכים, מהכוהות העצומים שנתנה אותה "גירסא דינקותא" לאלפי בני העיירה צפרו הפזורים במקומות רבים: יסודיות בכל עיסוק, תום בהסתכלות, ענותנות בהתנהגות, תוואי ראייה ישר כסרגל ולטווח רחוק.

נשמות צעירות חושלו באיבן בכור ברזל של חינוך לאמונה בערכי ישראל, ומסורת ישראל סבא, חוסנו בראשית צמיחתן, ולכן עמדו ועומדות ב"ה בחסנן, בכוחן זה בכל אשר הן פונות.

הצעירים קיבלו ידע בסיסי, איתן, ביסודיות ובאוירה רצינית ומוסרית, תמימה, כנה ושוקקת חיים; ע"י כן נחתם ונטבע בלבם רצון עז לפעילות, להתקדמות, לקידום דברים, רצון ליוזמה, לביקורת, ליצירה מקורית, ליושר פנימי להגינות ולאמונה.

מסביב לחינוך ולידו, שקקה והמתה הקהלה ככוורת: שעורי תורה, בתי ספר, בתי כנסת, חברות צדקה, חברות גמילות חסדים, חברות לימוד, שבתות, חגים ומועדים בזמנם וכתקנם: כל זה יצר והיווה אוירה יהודית דתית מקורית, ומאוירה זו שאב כל צעיר וכל מבוגר כוחות נפש שעמדו לו והעמידו אותו בכל אשר הלך ובכל אשר פנה.

élites car on ne pouvait l'exiger aux gens des tribus par crainte de représailles.

Lorsqu'un commerçant israélite de Sefrou s'enrichit ou si le développement de ses affaires le necessite, il s'installait définitivement à Fes de telle sorte que de nombreuses familles considerées comme fassie sont originaires de Sefrou. Des fois il se produisit des cas contraires ou certaines familles de Fes s'installèrent à Sefrou pour bénéficier du train de vie habituel qui fut simple et plus économique.

Un événement malheureux eut lieu en l'anné 5650 de l'ére hébraique, soit en 1890, lorsqu'un vendredi soir le fleuve déborda à la suite de fortes pluies et une inondation envahit le Mellah, ce quartier se trouvant sur la rive du fleuve. On déplora de nombreux morts et degâts considérables.

Plusieurs equipes d'israélites de Fes sont partis le lendemain matin un samedi, au secours de leurs coreligionnaires de la ville voisine.

Le même évènement se produisit en 1950, L'inondation survenue à la veille des fêtes israélites de Soucoth ou cabanes. détruisit plusieurs maisons et on déplora la vie de nombreux morts, L'inondation a suivi le chemin jusqu'à Fes, démolit un pont sur son passage à la ville nouvelle, remplit un immense ravin en forme de bassin qui se trouve entre la ville nouvelle et la médina, qui, sans cette circonstance fortuite ce quartier aurait subi une catastrophe sans précédent.

Depuis les temps jadis, les familles aisées de Fes, se rendirent à Sefrou pendant la période de chaleur pour bénéficier du climat excellent et sain, des jardins verdoyants autour du Mellah.

Pendant le mois de Mai, les juifs vont au pélerinage d'un saint juif, mais inconnu, qui se trouve dans la grotte au bas de la montagne, à côté du cimetière israélite actuel.

sauf de rares exeptions, rabbins ou notables, les femmes gardaient toujours l'habillement traditionnel pour les samedis et jours de fêtes juives.

La vie en plein air à la campagne pour les hommes, les besoins de ménage, lessive, lavage de laine et autres occupations sur le bord du fleuve "Oued el Yehodi pour les femmes, leurs donnent une santé robuste et florissante, ces occupations habituelles dès leur jeune âge les rendent très actives et courageuses, par rapport aux femmes juives des autres villes du Maroc.

Accoutumés dans des conditions sobres, hommes et femmes vivent très longtemps.

On raconte qu'une femme juive ayant manqué du poivre pour la soupe, serait venue à pied l'acheter à Fes et revenue dans la journée reprendre ses occupations.

De nombreuses femmes venaient travailler à Fes dans la semaine et rentraient à Sefrou le vendredi pour célébrer le samedi; d'autres furent alignées devant la porte de Bab-Semarine à Fes, pour coudre et racommoder les vêtements des passants à un prix convenable, une équipe de ces femmes s'installait pour le lavage de la Laine à Ain-Tchoutcha (source du mûrier), en même temps que les femmes musulmanes, à Fes. Cette source et sa destination existait encore jusqu'à ces derniers temps dans le bas fond de la place dite "Bab-Ziaf" occupée dernieèrement par la criée municipale à Fes.

A ce commerce en général, les juifs de Sefrou étaient spécialisés dans le travail des objets en cuivre servant pour des besoins rituels ou de ménage, des sacs et babouches en cuir, etc... (Objets rituels: lampe en forme ancienne pour célébrer la fête de Chanukka; chaînes servant à suspendre les vases dans les synagogues etc.); les travaux en laine des tapis, le commerce du bois de menuiserie que la proximité des régions forestières de Guigou et d'Azrou leur facilitait, le charbon de même origine; les mûres et les cerises d'une réputation spéciale reservée à la ville de Sefrou furent toujours recherchées par les habitants de Fes et d'autres régions du Maroc.

Pour les voyages entre Fes et Sefrou, on se rendait à dos de mulet; le transport du bois et charbon se faisait par caravane, à dos d'âne, les hommes voyagaient à pied. Pendant des périodes d'hostilité les muletiers payaient une taxe illégale, appelée "Zetata" sous la menace du trme habituel à l'époque "Ztata oualla lakssat" qui veut dire "paiement ou dépouillement" — au passage de l'endroit dénommé "Aâioun smar", situé à la moitié du chemin environ.

Le paiement du "Ztata" garantissait la caravane à ne pas être inquiétée en cours de route, on payait ainsi à chaque voyage l'aller comme retour. II va sans dire que ce paiement s'appliquait aux multiers ou voyageurs isra-

La ville de Sefrou fut un centre economique plus frequenté, etant plus proche de l'ancienne ville de Sijelmassa d'une part Taza (plus ancienne aussi) et Debdou d'autre part, sans oublier le centre de Volubilis et sa région, ainsi que la ville quivant les autres précipitées FES.

La ville de Sefrou fit figure parmi les *sept* villes renommées au Maroc ancien dont les noms commencèrent par la **lettre "Sin"** parellement au **sept.** autres villes dont les noms commencèrent par la lettre "Tau" latinisé, ou "Chaf" (prononcer le CH. à l'espagnol). Cette désignation n'est pas inutile historiquement parlant, car elle a son originalité dans **l'histoire arabe.**

Comme partout au Maroc des vestiges historiques et linguistiques attestent la présence des juifs dans les région où ils s'installèrent et, la ville de Sefrou n'est pas exempte de cette règle, car on y trouve le nom de "Ouèd el Yéhoudi" ou "fleuve du juif" qui indique que le fleuve appartient ou tout au moins fut établi ou dirigé par juif, parallelement au nom "Aggai" d'origine grec, mot utilisé dans le Talmud par les juifs "aggia" qui veut dire: captation ou assemblage d'eau [1].

Il est admis que les juifs avec les phéniciens fréquentèrent le Maroc avant les grecs, le nom le plus ancien du fleuve "arabisé" doit être celui du juif. Ceci est mon opinion contrairement à certains auteurs qui placent le nom du fleuve "aggai" avant la denomination "du Juif".

Les israélites de Sefrou proviennent pour la plus part de la région de Tafilalet et de celle de Debdou, les uns et les autres sont reconnus par un caractère eu affaibli actuellement, exigant, entêté et quelquefois dur à discuter ou à traiter par rapport a ceux qui parvinrent des régions voisines, Bahlil, Azrou, etc. ou même de FES.

Le nombre des israélites de Sefrou, il y a soixante ans environ, était d'après une chronique locale, 2200 habitants formant 550 familles, occupant 64 maisons composés de 542 pièces ou chambres, il y avait cinq synagogues (à Fes 15 à la même époque).

Je fais remarquer que ce chiffre qui fut exactement dénombré fait le double avec celui indiqué par Charles de Foucauld qui fut de passage à la même epoque à Sefrou.

Le chiffre donné par un autre historien en 1913 serait de 2950 israélites.

A l'arrivée de Maoulay Idris II, les israélites de Sefrou habitaient le Tchar Taufer; Le Mellah de Sefrou fut construit en date du *Sultan Mérinide* **Yacoub ben Abdelhag.**

Le commerce des israélittes était surtout avec les tribus voisines, leurs habitudes et genre de vie était des campagnards, même dans leurs habillement,

1 מסכת נדרים ו' ע"ב, ברכות ו' ע"א.

truire une villa confortable dans un quartier élégant. La spéculation n'a pas encore joué sur les terrains Et la pierre rose de Sefrou est la plus réputée.

Les familes sont assurées de faire donner à leurs enfants l'enseignement de leur choix.

Sur le côteau qui domine la ville nouvelle et le secteur des villas, un collège "climatique" a été spécialement créé pour que les enfants fassent leurs études dans le climat le plus sain du Maroc. On y reçoit internes et externes dans les classes secondaires de la 6me au Baccalauréat.

A mi-hauteur, la chapelle de Notre-Dame-de-Toutes-Grâces, église paroissiale, est un lieu de pèlerinage de plus en plus fréquenté; les mouvements de jeunesse s'y retrouvent et une salle d'oeuvres vient d'être inaugurée.

Entre la Nouvelle et l'Ancienne Médina s'est installée The Gospel Missionnary Union.

Les chasseurs trouveront à faible distance des parcours particulièrement giboyeux. La pêche aux Daïets est reputée abondante. (Les Daïets sont des lacs qui soutiennent la comparaison avec ceux de Suisse ou d'Ecosse).

Sefrou est relié à Fès par un service de cars (voyageurs et messageries). Se renseigner à la C.T.M. ou au Syndicat d'Initiative de Fès.

Assoupis dans la douceur et la quiétude de leur gracieuse petite ville, les habitants de Sefrou n'ont pas pensé à la faire connaitre.

A vous, lecteur, de la découvrir.

Extrait du Bulletin d'Information de la chambre Syndicale des Propriétaires Immobliers du Maroc, No. 34 Janvier 1955.

ISRAÉLITES DE SEFROU

L'histoire raconte que la ville de SEFROU est plus ancienne que celle de FES.

Située à proximité de FES, la ville de Sefrou fut peuplée, à l'origine, du même élément ethnique que celui des environs de FES; les habitants pratiquaient les religions en vogue à l'épôque: religion chrétienne, juive et Majousse ou magisme, adorateurs du feu et lui offrirent leurs enfants en holocauste; cette pratique est interdite par la religion israelite ou juive.

Il est probable que pour échapper à cette pratique barbare qui tire son nom de "Barbérie" nom ancien par lequel fut désigné le Maroc (Signalé dans le Talmud et même dans la Bible) des tribus de Phélistins ou Pélistimes en hébreu, provenant de la Palestine à diverses périodes, se judaïsèrent. Ce fait est rapporté unanimement par les historiens arabes même, ou autres.

élégantes des rues nouvelles dont plusieurs sont déjà ouvertes.

De là, on regagne la Ville Nouvelle, commerçante, aérée et claire que traverse la route n^{c} 20 qui part de Fès pour se diviser en deux à Boulemane et conduire vers le Sud au Tafilalet par Midelt et Ksar es Souk, et vers l'Est par Guercif et Taza, à la route d'Algérie.

On peut faire de jolies promenades à pied en empruntant la piste touristique, le futur boulevard circulaire, celui des Tabors en partie réalisé, en remontant la rive gauche de l'oued par le quartier de Sidi Ahmed Tradi, en découvrant les sentiers qui longent les séguias, etc... et des excursions en auto vers El Menzel, Ahermoumou le Bou Iblane; aux lacs, à Bahlil, site classé qui attire tant d'artistes, etc...

Sefrou compte près de 25.000 habitants dont environ 800 sont européens; la population musulmane est sensiblement deux fois plus importante que la poulation juive.

L'oasis s'étend sur plus de 7.000 hectares, on y cultive surtout l'olivier (on en a dénombré plus de 11.000 et plus de 1.000 tonnes d'olives sont traitées chaque année par les huileries locales). On y fait du maraîchage; les fraises de Sefrou sont les plus réputées, on en a expédié 120 tonnes et 40 tonnes de cerises en 1954. Dans les jardins qui composent cette "oasis sans palmiers" on trouve en abondance les amandiers, poiriers, pommiers, micocouliers, noyers, saules, etc... Les fleurs et particulièrement les roses y viennent en abondance.

Le souk se tient le jeudi, il est très fréquenté par les montagnards dont certains viennet de fort loin; on peut y voir de jolies berbères vêtues de leur chatoyant costume traditionnel.

Sefrou a été comblé par la nature pour être un lieu de repos, de séjour bienfaisant; étage entre 850 et 900 mètres, il n'est qu'à 28 kilomètres de Fès par une bonne route d'où tout à coup, comme le notait déjà Charles de Foucauld dans "Reconnaissance au Maroc"...

C'est le lieu idéal pour une cure de repos après celle — combien efficace — de Moulay Yacoub ou de Sidi Harazem.

Pour toutes ses qualités, Sefrou a reçu le titre officiel de "Station climatique". C'est encore une modeste station sans prétentions, tout à la bonne franquette. Point de casino ni de courses re lévriers. Cependant, tout l'équipement nécessaire depuis les mécaniciens et les hôtels jusqu'aux coiffeurs et aux banques en passant par la piscine et le club de tennis. Plusieurs médecins et pharmaciens y exercent. Un hôpital très moderne y a été récemment construit.

Les personnes qui s'attachent à ce lieu charmant et décident de s'y fixer peuvent y acquérir une propriété bâtie ou un joli jardin pour s'y faire cons-

que le circuit complet s'étend ainsi sur Meknès, Ifrane, Imouzzer, Sefrou et Fès ou vice-versa.

Ceux qui voient Sefrou pour la première fois en sont ravis, en deviennent les amis, renouvellent leur visite à première occasion. Quelques-uns s'y fixent.

Sefrou fut fondé dans un oasis naturel par des caravaniers qui en ont fait un gite d'étape en raison de sa situation au bord d'un oued, par des déracinés du Sud fuyant la sècheresse et les pillards, par les ancêtres des actuels troglodytes de Bahill, d'Imouzzer du Khandar, de Mezdra el Djorf, sortis de leurs cavernes enfumées, puis plus tard, par des juifs de Debdou et du Tafilalet attirés par le négoce des caravaniers dans une de leurs stations préférée.

Vers l'an 800, il n'y avait encore dans l'oasis que quelques ksour disséminés lorsque Moulay Idriss II s'y arrêta, s'y plut et y séjourna pendant deux ans. Il islamisa la population sédentaire et lui fit regrouper ses habitations en les munissant de défenses extérieures pour les protéger des brigands. Avant celle de Fès, la ville de Sefrou était née et la tradition orale conserve précieusement cette expression qu'on prête au souverain fondateur: "Je vais de la ville de Sefrou au village de Fès".

En 1883, vers la fin de son audacieux voyage, Charles de Foucauld fit halte à Sefrou où d'ailleurs la curiosité d'une femme faillit le perdre. On montre aujourd'hui parmi les maisons du Mellah, celle où le grand explorateur reçut l'hospitalité chez David el Oliel.

Aujourd'hui encore la ville est très disséminée parmi les grands arbres. Construite sur les bords de l'oued Aggaï, la Médina, blanche et gaie, d'un caractère traditionnel particulier n'en est qu'une partie: elle contient le Mellah aux habitations construites tout en hauteur et diversement colorées. Plus en amont, se dresse la Kelaa; village indépendant, encerclé de hautes murailles, et probablement encore aujourd'hui semblable à ce qu'il était peu après le départ de Moulay Idriss. En amont encore, l'oued tombe en cascade dans une gorge un peu sauvage en un lieu ombragé et frais. Droit audessus, on a, de Fort-Prioux, une vue magnifique qui sétend de Fès par delà les vallées de l'Innaouen et du Sebou jusqu'aux montagnes du Rif et plus près de nous jusqu'au Bou Iblane dont les neiges sont visibles pendant plus de six mois de l'année.

Au même niveau — c'est-à-dire à l'altitude de 900 mètres environ — un peu plus au sud, se dresse le Marabout de Sidi Bou Saghine, objet d'une grande vénération. Les pèlerins s'y succèdent nombreux; les nerveux et les femmes stériles vont lui demander la guérison.

Puis, on descend vers le secteur des villas auquel des urbanistes distingués ont réservé les plus jolis jardins, au milieu desquels ils ont tracé les lignes

rencontré ce même genre de pierres énigmatiques dans d'autres fouilles de la région.

Pierres, de taille moyenne, avec cupule.

Fragments de roches de 30 et 40 cm., dont le milieu creusé rappelle les meules.

Broyeur rond et un autre cylindrique, portant traces d'usage.

Instrument de roche verdâtre, genre lisson, long de 7 cm., large de 2 cm., épais de 1 cm., portant marque d'utilisation sur le plat de ses deux extrémités.

Une centaine de nuclei de toutes tailles et, sauf de rares exceptions qui sont des nuclei à lamelles.

Quatre fragments très petits d'œuf d'autruche.

Faune de la grotte

Nous avons dit que les os trouvés ne portent pas trace de feu, ce sont d'ailleurs, avec des dents nombreuses de chevaux et de bovidés, les os longs des membres inférieurs.

Equus mauritamicus: molaires supérieures, inférieures incisives, extrémité proximale métatarsien.

Bos iberius: molaires, astragale.

Alaelaphus bubalis: molaires, phalanges, ostragale.

Hyena (?) deux canines.

Gazella dorcas: deux molaires, une corne.

Phocochoerus africanus: molaire.

חוברת הסברה מאת:

MARCEL LETELLIER

"L'Oasis sans palmiers" Edition de l'Agence Immobilière de Séfrou

Au sud de la ligne Meknès-Fès se développe une région touristique particulèrement attrayante, trois stations climatiques la jalonnent qui, chacune avec ses particularités propres, forment un tout complet.

Deux sont populaires: Ifrane et Imouzzer du Khandar.

La troisième, moins connue, est Sefrou.

Parmi les nombreux touristes qui visitent les deux premières et leurs environs, certains amateurs de sites champêtres et agrestes, mieux renseignés ou plus curieux, complètent leur itinéraire en allant d'Imouzzer à Sefrou par une route de forêt extrêmement pittoresque qui passe près d'Annoceur et aussi près des fameux lacs dont le plus connu est Daïet Achleff. Si bien

6° *Mention spéciale doit être faite des pointes pédonculées*:

En forme de pointes de flèches. Nous en avons relevé 15 soit dans la terre noire de l'extérieur, soit au niveau de la terre rouge, en bordure de l'intérieur. Par ces pointes deux sont de forme particulière; très plates, losangiques, travaillées sur les deux faces, en roche rosée; les autres sont de forme classique avec ailerons et pédoncule travaillé sur les deux faces.

Le mélange des instruments que nous venons de signaler et la présence de la terre rouge et sablonneuse sous la couche de terre noire, tout à l'entrée de la grotte, et là seulement, d'autres part l'accumulation de la terre noire à l'extérieur et le vide de l'intérieur, nous prouvent que ce vide provient du du repoussement des terres de surface, mais qu'à un certain endroit des restes du sol primitif sont demeurés. C'est là que ce sont conservées les traces d'une habitation probablement très restreinte d'une population atérienne, et c'est pourquoi, le nettoyage de la grotte n'ayant pas été fait à fond, les lamelles à dos abattu se sont retrouvées en contact avec des instruments plus anciens.

Il convient de remarquer cependant, que dans les stations de surface que nous avons répété dans les environs de la grotte et la région de Sefrou, nous avons noté la coéxistence de microlithes avec les pièces pédonculées.

Quant au matériel ibéro-maurusien que nous avons trouvé dans la fouille, la présence d'amincissement de la base en manière de pédoncule plus ou moins apparent, nous fait supposer qu'il s'agit d'armatures de flèche; on se trouverait ici sur un atelier d'armurerie. Cette supposition serait confirmée par le matériel osseux recueilli. Les ossements animaux ne permettent pas de supposer des reliefs de cuisine, mais les fragments innombrables ont fait l'objet d'une industrie grossière mais évidente:

Fragments plats à base coupée en liseau ou double ou à base arrondie comme celle des grattoirs de 3 à 7 cm.	22
Fragments taillés en forme de flèches à ailerons, pédoncules très nets pour la plupart, de 2 à 6 cm.	21
Fragments dont la base coupée forme triangles scalènes	20
Fragments affectant une forme cintrée	10
Fragments droits et fins	16

La plupart de ces formes reproduisent celles des instruments à dos abattu et permettent de penser qu'ils ont servi aux mêmes usages.

Parmi les autres objets trouvés dans la fouille

Quelques petits fragments de pierres plates coupés en triangles, nous avons

3° Maiolithes

Perçoirs, sur fragments de lamelles ou petits éclats	24
Burins, suin éclat de lame (douteux)	4
Microburins, retouchés fines, 3 cm éclats plus épais	23
Encoches, petites, paraissant plutot des essais de taille	24
Pédancules marqués sur éclats même rocheux	6
Pointes nombreuses soit losangiques soit tiangulaines sur éclats plats allongés ,de 1 à 1cm. 50	323

4° *Instruments sur éclats de plus grande dimension*

Soit de 4 à 7 cm. présentant les types et la technique atérienne et cependant relevés dans la terre noire:

a) Silex translucide, traces laiteuses de patine, technique de l'éclat long et plat:

Lames à dos triangulaires, base en grattoir arondi, belles retouches	4
Pointes à dos épais, plan de frappe dont un fort apparent; l'une d'elles de 6 cm., présente une sorte de pédencule et d'aileron	8
Grattoirs forme ovale, plan de frappe, belles retouches	2

b) Silex déshydraté:

Lames à base arrondie en grattoir, longues retouches	11

Quelques pointes grossières, éclats (10 cm) à plan de frappe très incliné, utilisées sur le bord.

c) Silex à patine rosée:

Lames à talon arrondi en grattoir section épaisse	14
Pointes dont une à belles retouches longues	8
Grattoirs soit sur éclats rond soit sur lames	16

5° *Dans la terre rougeâtre du fond*

En général tous ces instruments différent des précédents par la technique de la retouche.

La transition nette entre la terre noire et la terre rougeâtre qui recouvre le sol rocheux n'existe pas. Les instruments rencontrés dans ce niveau sont d'ailleurs un mélange de silex microlithiques, de lamelles à dos abattu, et d'instruments de facture plus frustre et le type atéro-moustérien:

Pointes, dont une de 10 cm., losangique, allongée	13
Lamelles à dos abattu	14
Lamelles ordinaires	30

En second lieu: tout à fait en avant du front des fouilles, à nos premières recherches, nous avons mis au jour des fragments de crâne et quelques débris d'ossement d'un tout jeune enfant. Il ne peut s'agir d'une sépulture indigène à cet endroit; d'autre part il n'y avait pas de trace d'une sépulture régulière, à moins que l'érosion ne l'avait fait disparaître. Etait- ce un sacrifice rituel en vue de protéger le système de défense de la grotte? nous l'ignorons. Disons enfin que nous n'avons trouvé aucun objet de pierre polie, ni aucune trace de poterie ancienne au cours des fouilles.

L'ensemble des instruments recueillis est parfaitement homogène sauf dans les quelques centimètres de terre rougeâtre dont nous avons parlé plus haut. L'inventaire des pièces retrouvées dans la terre noire est le suivant:

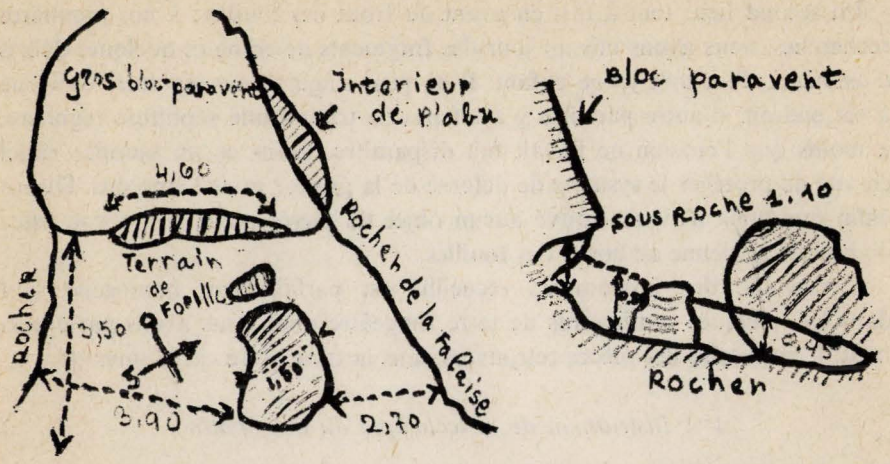
1er: *Instrument de la technique du dos abattu*:

Lamelles entières au dessus de 3cm 50	357
Lamelles entières au-dessus de 3cm 50 (dont 15 de belle venue)	34
Fragments de bases	198
Fragments de sommets	339
Lamelles incurvées par retouches, de 1cm 50 à 4cm.	33
Lamelles à protuberance dosale donnant triangle scalenes	26
Lamelles à pédoncule, base amincie et retouchée	56
Croissants, de 1cm à 4cm	75
Lamelles à double pointe nettement voulue	12
Lamelle ties aigües de 2 à 4cm, dont 4 à pedoncule	58
Lamelles troncature oblique par retouches	5
Lamelles-pointes, base amincie, un côté abattu	97
Lamelles-perçoirs	18

On a donc un total de 1.308 spécimens de la technique du dos abattu.

2° *Instruments à dos non abattu*

Lames entre 4 et 6 cm	130
Lames avec amorce de prédoncule c'est à dire amincissement	9
Lames non achevées	43
Lamelles de 1cm à 4cm	579
Pointes affectant la forme trianglulaire ou losangique, tirées de lamelles et à base retouchée ou amincie de 2 à 3cm	47
Pointes aiguës longues et piniformes	24
Pointes sun gros éclats don 12 à patine épaisse	55
Pointes sun gros eclats ovalaires, quelques bases retouchées	35

rant 4m. 60 de largeur et ne s'élevant qu'à 1m 10 au-dessus du sol rocheux de la grotte. l'intérieur de ce refuge est complétement vide le sol el le roc apparent, seule une frange de terre de 0m. 90 bouchait l'arche du bloc et ne laissant qu'un espace de 0m. 20 pour communiquer avec l'exterieur.

Devant la grotte des terres amoncelées s'étendaient sur 3 mètres, et, 4m. 50respectvement coupées au milieu par deux blocs tombés l'un derrière l'autre, le second mesurant 1m. 50 sur 2m. de haut. De gros quartiers de pierre relaient ensemble la paroi de droite de lafalaise et le rocher de la grotte à gauche, s'appuyant de côté et l'autre sur le bloc du milieu: ce pouvait être une plate forme ou un mur de défense.

Le niveau absolu est constitué partout par la roche, mais le dépot de terre partant de zéro allait en levant contre le rocher-paravent d'une hauteur de 0m. 45 et 0m. 80 à son plus haut niveau. Cette terre noire est homogène et ne présentait aucune trace de cendres ni de foyers, mais vers l'ouverture de l'arche, sous une couche de terre sabloneuse rougeâtre reposant directement sur le sol rocheux. L'eau de ruissellement l'a fortement agglomérée.

La masse des terres étant à l'exterieur, les pluies ont usé depuis des siècles le dépôt initial, si bien que le silex; éclats ou lamelle, se trouvaient nombreux en surface et que les terrains en pente rapide qui dévalent devant lagrotte en sont parsemés.

Deux choses sont à signaler dès à présent: sous le bloc rocheux tombé devant la fouille, parmi de nombreuses pierres roulées, nous avons recueilli une balle de terre cuite; sa forme ovoïde et ses dimensions de 0m. 06 sur 0m 04 nous font penser à l'une de ces balles carthginoises que l'on a retrouvées à Carthage. Comment se trouvait-elle là? Mystère: aucun indice d'une pareille civilisation' n'ayant été relevé dans les environs.

En dehors de la tombe de Sidi Nadjar, porte-drapeau de Moulay Driss, que l'on retrouve toujours près d'un gros frêne, dont le tronc est énorme, face à l'hôtel de la Frêne, dont le tronc est énorme, face à l'hôtel de la Frênaie, il n'y a, à Sefrou, aucune trace concrète de ce grand Chérif Idrissite. La fin du séjour de Moulay Driss à Sefrou serait marquée par sa phrase, restée célèbre, et dont les Sefriouis sont toujours très fiers, n'en déplaise à leurs frères fassis: "Je vais de la ville de Sefrou au village de Fes".

Nous sommes maintenant entre 800 et 808, date de la création de Fès. Entre cette dernière date et l'an 1254 (1820), époque à laquelle les remparts de Sefrou furent édifiés par le sultan Moulay Sliman, qui construisit également le hamam El Fouqi qui fonctionne encore de nos jours, que devient Sfro? ... De cette longue période, pourtant florissante en littérature, en art Andalou et en science, grâce aux dynasties berbères Almoravides et Almohades, il n'y a rien qui intéresse notre petite ville de Sefrou.

Au début du siècle dernier, le sultan Moulay Abderrahman, fit démolir la partie Sud des remparts, et la fit construire vers Bab Mrabaâ, pour agrandir la ville afin d'y installer des Chorfas Alaouites, remontés de Sijilmassa, après leurs démêlés avec les Aït Atta du Jbel Sagho.

LA GROTTE DITE "DU JUIF" À SEFROU
(HAWE)
(Maroc)

Par le

R. P. Henry Koehler, O.F.M.

Extrait du Bulletin de la Société Préhistorique Française, LI, 1954, No. 9–10

La grotte dite "du juif" à Sefrou, est située au pied de la falaise de Binna, laquelle marque environ 800 m. d'altitude. De tradition immémorial on prétend que les rabbins **y furent ensevelis;** d'autre part lalégende des indigènes y voit **l'habitation d'un géni.** Ceci tendrait à indiquer qu'il y eut en cet endroit un habitat très ancien ou un lieu de culte quelconque. Cette grotte s'ouvre à l'Est et comprend deux longs boyaus, le tout vide depuis des siècles. Nos fouilles se sont portées sur une grande excavation, située à la droite de la grotte, d'une dizaine de mètres de largeur, et desur profondeur 2m. 50 de hauteur. Devant l'ouverture naturelle, un énorme bloc de 7m. de haut, forme une sorte de paravent et ne laisse d'issue que des deux côtés, l'une très grande, l'autre fort étroite. Ce bloc ne touche terre que par ses extremités, et presente au milieu une sorte d'arche, très peu accentuée mesu-

fit inviter chez lui tous les notables des Ksours environnants, leur laissant croire qu'il leur offrait une diffa à l'occasion de la circoncision de son fils. Aussitôt que tous les notables furent réunis, le père posa au milieu d'eux une grande table, portant un plat recouvert d'un riche voile et les pria de s'avancer autour de la table pour faire honneur à son repas. Le plus vénérable des notables enleva le voile et un spectacle effroyable se présenta à leurs yeux: l'enfant mort avec sa jambe séparée du corps. Le père inconsolable raconta alors en pleurant la scène de l'horrible drame et demanda vengeance. Les notables, terrifiés et écoeurés par ce crime inoui, décidèrent, séance tenante, le massacre de tous les moghaznis de l'oued Aggaï. Le lendemain tous les représentants du Sultan furent assassinés par les populations de la vallée qui prirent ensuite la fuite avec leurs familles".

Si j'avais à faire un commentaire sur les deux légendes que nous venons de rapporter, je me pencherais personnellement davantage sur la première, car la seconde me paraît un peu trop bien brodée. Mais revenons à Moulay Driss.

Durant son séjour à Sefrou, Moulay Driss fit quelques sorties à Bhalil où il convertit ses habitants à la relgion musulmane. Toujours d'après El Qirtass, Bhalil non plus n'opposa aucune résistance à la conversion Mahométane.

Mais il semble, d'après la tradition orale, que la fraction des **Chkounda** ne se résigna que contrainte et forcée à la mission posélytique de Moulay Driss, probablement encore influencés par les idées de la Seconde Légion Romaine (d'où vient le nom de **Chkounda**), les gens de cette fraction réservèrent, en effet, un très mauvais accueil au Sultan Idrissite. Et c'est à la suite d'un échec à Bhalil que Moulay Driss aurait dit du Jbel Binna, en rentrant à Sfrou: **"Hadha Binna ou Binhoun"**, ce qui veut dire littéralement: "ceci est entre nous et eux". Depuis, le nom de Binna est resté à cette montagne que l'on voit à droite en arrivant dans l'oasis de Sefrou.

Sans eau, et obligés d'aller se ravitailler à l'oued Aggaï, au risque de dangers sans cesse accrus, les Bahloulis finirent par promettre à Moulay Driss de se soumettre à sa volonté, à la condition qu'il leur assure le liquide vital et toujours précieux qu'est l'eau. Moulay Driss exauça leur désir, il retourna chez eux et fit une manifestation divine en faisant jaillir l'eau du sol après y avoir donné un coup de son épée. C'est ainsi que serait née la course d'Aïn **Rta,** qui se trouve de nos jours au milieu de la bourgade. En admiration devant ce miracle divin, les derniers Bhaloulis hostiles se rallièrent immédiatement au Monarque, mais non sans avoir mérité le surnom de Bhalil, qui leur fut octroyé par leurs voisins, qui les moquèrent d'avoir tant hésité à embrasser l'Islam.

Le sépour de Moulay Driss à Sefrou

Avant de fonder Fes en 808 (192 de l'Hégire), Moulay Driss II séjourna pendant deux ans à Sefrou.

Le grand monarque s'installa dans le quartier **Habouna** qu'il convertit très vite à la doctrine musulmane. C'est en raison de l'empressement que mit ce quartier à embrasser l'Islam que Moulay Driss dit de ses habitants **"Habouna"**, ce qui veut dire: "ils nous ont aimés".

Les autres franctions de la ville, d'après Al-Qirtass, suivent très simplement l'exemple des Habouna dans l'islamisation.

Mais, d'après la légende orale, que rapporte le petit opuscule consacré au Cercle de Sefrou, et dont le, ou les auteurs, ne se sont pas signalés, Moulay Driss aurait rencontré plus de difficultés à convaincre la fraction de Maghraoua, avec le Cheikh Messaoud El Maghraoui. Ce dernier cheikh, qui s'obstina dans son refus de se rallier à Moulay Driss, fût condamné à être scié entre deux planches. Le supplice aurait eu lieu en public. La mort du Cheikh Messaoud aurait eu pour conséquence la fuite d'une bonne partie des Maghraoua chez les Beni Alaham d'El Aderj, où ils auraient encore des descendants, chez les Béni Snassen, où se trouve un Sefrou, pent-être en mignature, mais aussi vert que le Sefrou original, et, enfin, à Taza et à Guercif.

Toujours d'après la tradition orale, il existe une autre thèse de la fuite des Maghraoua. Je mé réfère, une fois de plus, à l'écrit anonyme du Cercle: "C'est, nous dit-on, à l'époque Mérinide que se situe la légende suivante: "Pour renforcer leur autorité, les Mérinides envoyaient dans chaque Kasbah 4 ou 5 Moghaznis, qui étaient entretenus obligatoirement par la population. A tour de rôle, chaque maison les hébergeait et leur offrait une large diffa. Ils étaient, ainsi, une fois les hôtes d'un notable des Ahel Sefrou. Une série de tadjines avaient été servis, lorsque fut présenté le tajine des poulets rôtis, les moghaznis s'aperçurent qu'une patte manquait à un poulet. Ayant demandé la raison de cette offense à leur dignité, il leur fut répondu, par le maître de maison, que cette patte avait été donnée par luimême à son petit enfant qui pleurait pour avoir un morceau de poulet. Les moghaznis ayant exigé que l'enfant leur fut présenté, l'un d'entre eux, une brute herculéenne, le saisit, le jeta à terre et, posant son pied sur le tronc du bambin, le saisit par la jambe et, la tirant brusquement, la sépara du corps de l'enfant, comme on arrache la patte d'un poulet. L'enfant expira sur-le-coup. Malgré la douleur indescriptible des malheureux parents, les envoyés du Sultan continuèrent tranquillement leur festin sans manifester la moindre gêne ou le moindre regret de ce qui s'était passé. Dès leur départ, le père de l'enfant

Le groupement des Ksours — Formation de Sefrou

Sans cohésion entre eux, et mal gardés contre les razzias des montagnards voisins, ces nouveaux ksouriens, à demi sédentarisés, se mirent cependant à travailler la terre, ils ensemencèrent des céréales, plantèrent des oliviers et produisirent, déjà, des navets "Beldi", et des carottes. Les femmes travaillèrent la laine. Le souk du "Ghzel" était ainsi bien achalandé. C'est une forte branche d'olivier qui servait de fléau aux balances primitives pour le pesage de la laine.

Mais, proie facile et bien tentante aux guerriers des tribus environnantes, ces ksouriens étaient constamment pillés.

Pour mieux se défendre, ils durent se resserrer les uns sur les autres.

C'est sûrement cette raison d'auto-défense qui obligea les Ksours el Fouqanynes et Et-Tchtanynes à se grouper autour des Ouastanynes pour faire l'actuelle ville de Sefrou. Dans cette contracton en hérisson, les juifs ne furent pas oubliés puisqu'on les plaça au coeur de l'agglomération, afin de mieux les protéger contre les razzias venant du dehors. Un rapide coup d'oeil sur le Mellah actuel, où il n'est pas rare de trouver des maisons à trois étages, et parfois davantage, prouve que les juifs ont été les victimes de leur propre protection. Nayant pu s'étendre en largeur, parce que bien encadrés par les Ksouriens protecteurs, ils poussèrent inévitablement en hauteur.

Tel que nous venons de le voir, ces Ksours formèrent déjà une agglomération très compacte, mais ne disposèrent pas encore de remparts. Nous verrons, dans un instant, qui construisit les remparts de Sefrou. Faute d'enceintes de garde, les sefriouis utilisèrent, le plus possible, les obstacles naturels et de hautes corbeilles de rosaux pleines de terre, alignées les unes à côté des autres. Ces corbeilles servent, de nos jours, à conserver l'orge, le blé et le maïs.

Sefrou après l'an 800

Toutes les considérations qui précèdent nous amènent à l'an 800.

Le Maroc est déjà fortement arabisé par Moussa Ben N'Ceir et les Byzantins sont complètement chassés d'Afrique du Nord.

C'est sur ces entrefaites que Moulay Driss Ier s'installe au Zerhoun pour fuir son grand ennemi, Haroun el Rachid. Il meurt, assassiné par un envoyé du puissant Khalife de Baghdad, Echemakh (177 Hégirienne), dans des conditions sur lesquelles je n'insisterai pas davantage, car nous les connaissons.

Arrivons donc bien vite à son successeur. Moulay Driss II, qui nous intéresse car il séjourna à Sefrou.

4° Schb en Hajam
5° Béni Ouzir
6° Sehb el Mssaken (au nord du Jbel el Kebir)
7° Dar Hmad
8° Aâïoun el Khnazer (vers le Jbel Binna)
9° Bèni Hamdoun (vers la porte actuelle de Béni Médreck)
10° Tofr (près de Béni Médreck également).

A sa sortie des Ksours El Ouastanynes, l'oued Aggaï prenait le nom de Oued Sefro, près de Tofr, il s'appelait **Oued El Ihoudi** (rivière du juif). Les juifs venus du Tafilalet, du sud Algérien et de Debdou, se mirent sous la protection des Ksouriens qui les installèrent dans le Ksar, appelé **Tofr** et **Ksar El Koufar** (Ksar des mécréants). Reproche assez gratuit de la part de ces Ksouriens, qui n'étaient pas encore euxmêmes bien imprégnés de leur religion. Ces juifs furent attirés par le commerce et firent souche avec les Ksouriens. Ils ont toujours été en nombre important. Ils se développèrent parallèlement et proportionnellement aux Ksouriens, et forment un bon tiers de la population actuelle de Sefrou.

Les **Ksourts Et Tchtanynes** étaient au nombre de 15, ils étaient échelonnés le long de l'oued Sfro, jusqu'au confluent de ce dernier avec le Sebou. Ils s'appelaient:

1° El feddane
2° Dar el Attar
3° Sidi Moussa
4° Kef Mira
5° Krifzouz (vers El-Glatt)
6° El-Ghorfatt
7° Béni Mansour
8° Sidi Abderrahman
9° Aïn Errâa

10° Bourigea
11° Sidi Ben Ghmagh
12° Aïn el Qsab
13° Aïn el Atrouss à proximité du Sebou
14° Zenzella
15° Et Sidi Mohamed el Ouali.

l'époque en effet, ces forêts étaient fournies. Elles n'avaient pas encore subi la dévastation des Hilaliens, elles n'avaient pas de gardes-forestiers, et il ne fallait s'y garder que contre les lions, les panthères et autres bêtes sauvages.

Formation des Ksours.

De maison en maison, des "Ksours" se formèrent en trois groupes qui sont:

1° les **"Ksours El Fouqanynes"** (du haut),
2° les **"Ksours El Ouastanynes"** (du centre),
3° les **"Ksours El Tchtanyes"** (du bas).

Les premiers auraient été au nombre de 17, répartis le long des rives de l'oued Aggaï, depuis sa source jusqu'à la ville de Sefrou.

Ils s'appelaient:

1° Ahromat	
2° Kiffane Béni Seddane	
3° Malga Louidane	à la recontre des deux branches de l'oued Aggaï.
4° Dar Taghzout	
5° Kaf Sarij	
6° Aïn Doukkara	
7° El Aïoun	près de Sidi Bousserghine.
8° Béni Khaled	
9° El Koléïa	diminutif du nom de la ville "d'El Kélâa" actuelle.
10° Khandeq Ennéjar	
11° El Kiffane	
12° Eddouira	
13° Oulad Ben Tahar	Sur la rive gauche de l'oued Aggaï, à hauteur du fort Prioux.
14° Oulad el Meklati	
15° Oulad aTleb	
16° Oulad el Qettrani	
17° Oulad el Btiouni	

Les **Ksours El Ouastanynes** occupaient à peu près l'emplacement où se trouve la ville actuelle.

Ils étaient au nombre de 10:

1° Habouna (rive droite de l'oued)
2° Sidi Boumédienne (emplacement actuel du marabout portant ce nom)
3° D'chr Ben Saffar (vers la colline Hammama)

Situation géographique — Mouvements migratoires

L'aperçu général qui précède nous situe grossomodo dans le temps. Pour mieux aider à comprendre notre petite histoire, il est un autre élément important que nous ne pouvons négliger, je veux dire le **facteur géologique.**

Divisé par les trois grandes et parallèles chaines de montagnes que nous connaissons, le Maroc Nord a toujours été plus florissant que dans sa partie Sud. Ces montagnes n'ayant jamais été des remparts infranchissables, il est certain que l'émigration s'est toujours faite dans le sens Sud-Nord et légèrement Sud-Sud-Est, en suivant la vallée de la Moulouya [2].

Plusieurs raisons commandèrent cette émigration. Je n'en citerai que la pauvreté des territoires sahariens, dûe à une sécheresse torride, les fuites consécutives aux combats de clans, et les caravanes commerçantes qui venaient dans le Nord pour vaquer à leurs besoins. Dans ce mouvement de va-et-vient, les points d'eau dictèrent les étapes. Celle de Sefro, avant Fes, semble être la dernière vers le Nord.

Oasis sans palmiers, mais nid de verdure reposant dans une terre riche fertilisée par les eaux de l'Oued Aggai, elle ne parut pas mieux comme paradis terrestre à des gens fatigués par les privations de foutes sortes.

Est-ce à dire que les vieux habitants de Sefro soient tous remontés du Sud? Certainement pas, mais force nous est de constater que le "Magrib-El-Aqça" a été longtemps un immense jeu de jacquet, où les dès tournèrent sans cesse, pour ne prendre leurs formes définitives que leur donne le sort, qu'à une époque relativement rapprochée de nous.

Sefrou en 700

Vers **l'an 700, les froglodytes** vécurent sur les pentes d'Immouzer du Kandar, de Bhalil et de Mezdgha-Jorf, c'est-à-dire autour de l'oued Aggaï, près de son confluent avec l'oued Sebou. Peu à peu, ces froglodytes sortirent de leurs cavernes et s'aérèrent dans des "nouallas", ou des "khaimas" en poil de chèvre, en attendant de construire en dur. Puis, par les moyens du bord, des maisons sortirent de terre, les forêts d'alentour fournirent, le cèdre. A

1 N.D.L.R. Nous remercions vivement S.E. Si Bekkaï Pacha de Sefrou d'avoir bien voulu nous autoriser, grace a l'entremise de M. Vallet, administrateur civil, chef des services municipaux de cette ville, a présenter à nos lecturs cette monographie qui fit l'objet d'une conférence de l'auteur aux "Amis de Fès" à la demande de leur président le Docteur Secret, Médecin-chef à l'Hôpital Cocard, en avril 1950.

2 N.D.L.R. cf. à ce sujet Raynal: "Mouvements migratoires récents et actuels dans le bassin de la Moulouya" dans *Bulletin économique et social du Maroc,* vol. XIV, n° 50, 2 trimestre 1951.

primitives épousent le relief du terrain, disparaissent dans les creux de rocher, et c'est seulement en descendant vers le Saïs, au travers des olivers, que l'on aperçoit, dans son ensemble, le village remontant en amphithéâtre, des deux côtés d'un vallon escarpé. Les B'halil forment, à eux seuls, un territoire distinct; ils sont Berbères arabisés et proviennent d'une fraction, empruntée naguère au Zerhoun, en vue d'assurer, au-dessus de la route de Sfrou, une sécurité qui laisse tellement à désirer encore. Bien que ne dépendant en aucune façon de la tribu, les B'halil relèvent actuellement du caïd el-Youssi. Il n'y a plus que quatre petites heures de voyage pour descendre des B'halil à Fez.

חומר היסטורי על צפרו מתוך מאמרו של Mbarck Bekkaï, הפאשה (Pacha) של צפרו, שנתמנה, אחרי כן, לשר הפנים ולראש הממשלה במרוקו.

BULLETIN ECONOMIQUE ET SOCIAL DU MAROC, 1952,

Vol. 15, pp. 230-242

SEFROU[1]

Nous arrêterons ce demi tour en arrière à l'époque des premières lueurs de l'Islam suh l'Ifriqia.

Nous nommerons, comme premier missionnaire de la religion musulmane et de la langue arabe, Okba ben Nafaa, qui traversa le Maroc d'Est en Ouest en 682, et engagea son cheval dans les eaux de l'Atlantique en s'écriant: "Dieu de Mohamed, j'irais encore plus loin porter ta mission, sans ces flots qui m'en empêchent".

Origine linguistique

Avant 682 ce petit centre s'appelait déjà Sefro. Nous sommes à l'époque de l'autochtone paien dont on connaît mal les origines exactes, tout ce que nous savons c'est que ces berbères étaient sans religion, vivaient rustiquement et subissaient, plus ou moins superficiellement, les influences des Phéniciens, Romains et Byzantins.

D'aucuns prétendent que le mot "Sefro", selon la prononciation locale, vient du verbe arabe Safaro. Mais, étant donné ce que nous venons de démontrer à savoir que cette apellation de Sefro existait déjà avant l'introduction de la langue arabe dans ce pays, d'une part, et que, d'autre part, le verbe en question ne porte pas initialement de lettre "çad", ç cédille en français, mais bien un "sin", s arabe, nous sommes logiquement portés à écarter cette première version. En dehors de cette dernière supposition, en existent-ils d'autres? Je n'en sais rien quant à moi, et je livre cette recherche à la science linguistique qui percera un jour ce mystère, je le souhaite.

E. Aubin מתוך

Le Maroc d'aujourd'hui Paris, 1922

La ville de Sfrou relevait, jusqu'à ces derniers temps, du gouverneur de Fez el-Djedid, qui y était représenté par un khalifa. En récompense des services rendus par le caïd Omar el-Youssi dans l'expédition contre Bou Hamara, le makhzen vient de lui attribuer le gouvernement de Sfrou. Omar el-Youssi est maintenant le seul caïd de sa tribu, qui naguère en comptait trois. Il est ainsi devenu un très puissant seigneur, chef unique de l'une des plus grandes tribus béraber, et c'est lui qui, à la tête des contingents berbères, a, cet hiver, sauvé le makhzen. Les Aït-Youssi se divisent en deux fractions principales, les Aït-Halli et les Aït-Messaoud-Ouali, dont les rivalités ont été maintes fois sanglantes. Le caïd el-Hosein el-Hallioui n'avant cessé de se poser en rival du caïd Omar: il y dix-huit mois, il vint s'établir à Sfrou, et la ville se divisa aussitôt en deux camps, tenant pour chacun des deux adversaires; on se fusilla, pendant trois mois, du haut des minarets et des terrasses des maisons, dont beaucoup portent encore les traces de la bataille... Omar el-Youssi sortit vainqueur de la bagarre; il poursuivit son rival dont il détruisit la kasbah et resta dès lors seul maître de toute la tribu; quant à Hossein el-Hallioui, il vit réfugié à Fez dans la zaouïa de Moulay Edriss.

La maison du caïd el-Youssi contient un grand riadh, de construction récente, où l'on est en train d'achever les revêtements de faïence et les plantations. L'un des fils du caïd, qui fait fonction de khalifa, Si Mohammed ben Omar, nous y a reçus à déjeuner; c'est encore un tout jeune homme, dont l'éducation s'est faite à la campagne, comme celle de la plupart des Béraber; aussi est-il très timide et il reste un peu à l'écart, entouré du petit groupe de feqihs et de tolba, habituel auprès des grands caïds. Le déjeuner et la musique étaient purement arabes; mais les tapis, sur lesquels on avait placé la table, étaient ornés de franges, qui s'en détachaient en lignes régulières, selon un modèle spécial aux Aït-Youssi, et l'on servit, comme premier plat, du lait et des dattes, ainsi qu'il est d'usage dans toute cette région de l'Atlas.

Si Mohammed nous reconduisit, avec ses cavaliers, jusque fort avant dans le Saïs, là où la route de Fez cesse d'être menacée par les **djéïch** (raids de cavalerie) des Béni-Ouaraïn, des Béni-M'tir, et même des Ouled-el-Hadj, qui l'interceptent périodiquement. En revenant, nous passâmes par les B'halil, gros village à une heure de Sfrou, sur les dernières pentes du djebel Kandar. Une population de 5 ou 6.000 habitants y vit dans de pauvres maisons en pierres ou dans les cavernes creusées dans un sol très friable; ces habitations

Sfrou tire sa richesse de plusieurs sources: ce sont: 1° le commerce qu'elle fait avec les tribus des environs, Aït Ioussi. Beni Ouaraïn, etc.: elle leur vend les produits européens et prend en échange des peaux, et surtout de grandes quantités de laines: ces dernières, parmi lesquelles celles des Beni Ouraïn sont les plus estimées, sont lavées et nettoyées à Sfrou, où ce travail occupe une grande partie de la population: puis on les vend à Fàs. parfois même directement à Marseille: 2° le passage des caravanes du Tafilelt et le commerce qu'elle fait avec Qçàbi ch Cheurfa et le sud: 3° ses jardins: elle exporte à Fàs une multitude énorme de fruits: olives, citrons, raisins, cerises, etc.: le raisin est si abondant qu'on en fait d'excellent vin à 10 frances l'hectolitre; 4° les poutres et les planches qu'elle recoit du Djebel Aït Ioussi et qu'elle expédie dans les villes du nord: elles sont toutes de bois de cèdre; chaque tronc donne, en poutres, 4 ou 5 charges de mulet; ces cèdres poussent sur le territoire des Aït Ioussi. D'autres tribus voisines, telles que les Beni Mgild [1], en possédent aussi de grandes forèts, mais les exploitent peu.

La ville n'est sur le territoire d'aucune tribu; elle a un qaïd spécial et dépend de la province de Fàs: c'est ici que finit cette dernière; an point ou s'arrétent, vers le sud, les jardins de Sfrou, commence le territoire des Aït Ioussi.

21 Août

Je reviens à Fàs en passant, au retour, par le mème chemin qu'à l'aller. Aujourd'hui comme hier, je rencontre beaucoup de passants sur la route: âniers et chameliers conduisant des convois de fruits et de planches, voyageurs isolés allant à Sfrou, caravanes partant pour le Sahara. Personne n'est armé: les femmes ne se voilent pas.

par M. Pilard, ancien interprète militaire: "Je suis El Ḥasen ben Mesaoud ben Moḥammed ben Ali ben Iousef ben Aḥmed ben Ibrahim ben Moḥammed ben Ahmed ben Ali ben Amar ben Iaḥia ben Iousef (et celui-ci est l'ancêtre de la tribu) ben Daoud ben Idracen ben Ietatten. Voilà quelle était la généalogie (de Iousef) lorsqu'il vint se fixer à Hara Aqlal, bourgade du Ferkla encore bien connue aujord'hui... Quant au qualificatif de Ioussi, on disait originairement el Iousfi, et ce nom rappelait l'ancêtre de notre tribu. Mais, dans leur idiome, les gens de notre pays supriment l'F... Mon maitre fut le Chikh el Islam Abou Abd Allah Sidi Mohammed En Nacer ed Draï".

1 Sur le territoire des Beni Mgild se trouve, au milieu des forets, une source célèbre, Aïn el Louḥ: elle est, dit-on, à deux journées de marche de Sfrou, dans la direction du sud-ouest.

souvent pierreux, parfois rocheux; terre rougeâtre; à partir d'ici, on voit une foule de sources, de ruisseaux, dont les eaux, courantes et limpides, sont bordées de lauriers-roses. A 9 heures, je passe à hauteur d'un très grand village, El Behalil [1]: il porte, dit-on, ce nom parce que ses habitants prétendent descendre des Chrétiens. Quelle que soit son origine, son état actuel est prospère; les maisons y sont bient construites et blanchies: autour s'étendent au loin de beaux et vastes vergers qui, avec ceux de Sfrou et du Zerhoun, forment cette riche ceinture qui entoure et nourrit Fàs. D'ici on voit les jardins de Sfrou, qui s'allongent à nos pieds en masse sombre; une pente douce y conduit: la ville est au milieu; mais, cachée dans la profondeur des grands arbres, nous ne l'apercevrons qu'arrivés à ses portes. A 9 heures et demie, j'entre dans les jardins, jardins immenses et merveilleux, comme je n'en ai vu qu'au Maroc: grands bois touffus dont le feuillage épais répand sur la terre une ombre impénétrable et une fraîcheur délicieuse, où toutes les branches sont chargées de fruits, où le sol toujours vert ruisselle et murmure de sources innombrables. Chechaouen, Tàza, Sfrou, Fichtàla, Beni Mellal, Demnàt, autant de noms qui me rappellent ces lieux charmants: tous sont également beaux, mais le plus célèbre est Sfrou. A 10 heures, j'arrive à la ville: de grands murs blancs l'entourent, elle a l'aspect propre et gai.

C'est surtout en la parcourant qu'on est frappé de l'air de prospérité qui y règne: on ne le retrouve en aucune autre ville du Maroc. Partout ailleurs on ne voit que traces de décadence: ici tout est florissant, et annonce le progrès. Point de ruines, point de terrains vagues, point le constructions abandonnées: tout est habité, tout est couvert le belles maisons de plusieurs étages, à extérieur neuf et propre; la plupart sont bâties en briques et blanchies. Sur les terrasses qui les surmontent, des vignes, plantées dans les cours, grimpent et viennent former des tonnelles. Une petite rivière de 2 à 3 mètres de large et de 20 à 30 centimètres de profondeur, aux eaux claires, au courant très rapide, traverse la ville par le milieu: trois ou quatre ponts permettent de la franchir. Sfrou a environ 3000 habitants, dont 1000 Israélites. Il y a deux mosquées et une zaouïa; celle-ci renferme de nombreux religieux appartenant aux descendants de Sidi El Ḥasen el Ioussi [1]. On remarque aussi beaucoup de turbans verts, insigne des Derkaoua.

1 Les sots.

1 Sidi El Hasen el Ioussi est un célèbre marabout marocain qui napuit dans la première moitié du XIe siècle de l'hégire (entre 1592 et 1640, environ). Voici quelques notes concernant sa personne: elles sont extraites d'un ouvrage écrit par lui-même, *Moḥaḍarat Chikh El Ḥasen el Ioussi;* elles m'ont été communiquées

15.12.35

Dans cette attente

Veuillez agréer, Monsieur Le Contrôleur Civil, l'assurance de mes sentiments les plus respectueusement dévoués.

Aba Elbaz (Grand Rabbi)

S. E. Le Pacha 15.12.35
de la Ville de Sefrou

S. E. Le Pacha

J'ai l'honneur de vous faire connaitre, que j'ai appris que les nommés ci-aprés désignés:

A.J.E.
M.B.H.
S.A.E.
A.M.M.
S.I.S.
L.I.E.

se trouvaient au bord de l'Oued entrain de laver du linge pendant la journée du Samedi chose que notre religion défend. Comme ils ont commis un grand péché contre la Loi Mosaique Je viens vous prier de bien vouloir leur infliger une peine de 8 jours de prison chacun, cela leur servira de leçon pour ne plus recommencer.

Veuillez agrér Monsieur le Pacha mes salutations les plus respectueueses.

Aba Elbaz (Grand Rabbin)

Charles de Foucauld

Reconnaissance au Maroc, Paris, 1888

7°. — EXCURSION A SFROU

La route de Fàs à Sfrou est sûre dans ce moment: il n'en est pas toujours ainsi. Les tribus des environs de Fàs sont tantôt obéissantes, tantôt en révolte: suivant ces deux états, les chemins de Sfrou et de Meknâs sont tantôt sans danger, tantôt périlleux. A l'heure qu'il est, on circule sans le moindre risque sur l'un et l'autre.

20 aout.

Départ de Fàs à 5 heures du matin. Pendant la première portion du trajet, je traverse la partie orientale du Saïs: plaine unie, sans ondulations; sol dur, assez pierreux, couvert de palmiers nains. Vers 8 heures, le pays change: fin du Saïs; j'éntre dans une région légèrement accidentée: collines très basses, à pentes douces séparées par des vallées peu profondes; sol

Empire Cherifien
Ville de Sefrou
No. 21 4Pac.
Objet:
Repos hebdomadaire
Mardoché Harroch

Sefrou, le 25 Janvier 1957
Le Pacha de la Ville de Sefrou
à Monsieur David Obadia
Grand Rabbin Sefrou

Comme suite à votre lettre en date du 23 Janvier courant relative en l'objet rappelé en marge; j'ai l'honneur de vous faire connaitre que je ne vois aucun inconvenient à ce que l'ouvrier Mardoché Harroch prenne son repos le samedi en échange du Dimanche.

Veuillez agréer, Monsieur, mes salutations distinguées.

Signé: El Hassane El Alaoui

13.8.34

A Monsieur Le Controleur Civil Chef de La Circonscription Civil de Sefrou
Monsieur Le Contrôleur Civil.

J'ai l'honneur de vous rendre compte, qu'en ma qua lité de Rabbin Juge délégué du Tribunal Rabbinique, j'ai eu sur une dénonciation catégorique et sans équivoque, à enquêter relativement a un inceste au Mellah de Sefrou;

Il m'a été signalé que la nommée ... vivait en concubinage avec un frère du deuxième lit, ce crime monstrueux qui scandalise toute la population du Mellah, exige une rigoureuse sanction et même l'expulsion des criminels de la ville de Sefrou;

Dans cet ordre d'idées et pour l'éxécution de la condamnation que j'aurais à prononcer, il m'appartient au préalable de faire appel, conformement au Dahir en vigueur, au concours de son Excellence, le Pacha de Sefrou;

Ce Magistrat me fit repondre négativement en ajoutant qu'il n'agirerait eventuellement qu'avec des preuves incontestables, c'est a dire sur le temoignage oculaire de tiers, ayant assisté ou tout au moins vu l'accomplissement de l'inceste;

Ceci en l'occurrence est impossible de constater; quoi qu'il en soit je possède des présemptions et même des certitudes qui ne laissent subsister a ce sujet le moindre doûte.

En considération de ce qui précède, je viens respectueusement faire appel à votre intervention, en vous priant d'envisager la possibilité de l'éxécution du jugement à intervenir, et de faire ordonner l'expulsion des coupables de la ville de Sefrou.

RECEPTION À L'OCCASION DE LA FETE DU TRÔNE

Le Président du Comité de la Communauté Israèlite Rahamin Tobaly et le Grand Rabbin David Obadia, entourés des membres du Comité, ont reçu dans les locaux le Président du Conseil Communal d'Em Habanim, Son Excellence Hassan El Alaoui, Pacha de la Ville, accompagné des autorités locales et des notabilités musulmanes et israèlites.

Dans une allocution émue et chaudement applaudie et, qui a précèdé la prière traditionnelle à l'occasion de la Fête du Trône, le Rabbin David Obadia a rapporté une parabole tirée du Talmud. Il a comparé les voeux formulés par la population du Maroc à ceux faits par ce voyageur perdu dans le désert et eut faim et soif. Lorsqu'il leva les yeux au ciel pour prier Dieu il vit un arbre couvert de feuilles vertes, de fruits succulents et au pied duquel coulait une source. Il mangea et but et ensuite s'adressa à l'arbre: "Quelle prière pourrais-je demander à Dieu en ta faveur? Des feuilles vertes, des fruits délicieux, de l'eau à ton pied tu as — Il me reste à souhaiter que chacun de tes rejets donne un arbre à ton image".

Nous avons tous, comme ce voyageur, adressé à notre Dieu Très Haut cette prière du vivant de notre regretté Roi Mohammed V et Dieu Miséricordieux a exaucé nos prières et nous a donné Hassan II à l'image de son Auguste Père.

Que Dieu lui donne longue vie, l'honneur, la gloire, qu'il le Guide et éclaire dans ses actes, que son règne soit celui du progrès, du bien-être, de la liberté et de la Paix.

Ministère de la Justice

23 Janvier 1957

Monsieur le Pacha de la Ville de Sefrou
Excellence,

Je vous serai très reconnaissant de vouloir bien accorder un jour de repos hebdomadaire, outre le Sabbat, à Mr. Mardoché Haroche, balayeur au Mellah.

Ce dernier travaille une demi-journée le samedi, ce qui est contraire à la religion juive.

Comptant sur votre bienveillance coutumière, je vous prie d'agréer, Excellence, l'expression de mes salutations respectueuses.

signé: Obadia David.

nous penserons plus tard à formèr de bons Juifs — ce choix a pu se faire à un moment donné, par opportunisme, mais il est temps de revenir aux sources vraies du Judaisme.

Au terme de ce premier siècle de l'exsitence de l'A.I.U., l'oeuvre d'émancipation peut être considérée comme une réussite, mais il reste pour ce 2ème siècle qui commence une oeuvre encore plus exaltante, ramener les Israèlites à l'antique religion de leurs pères — Je suis convaincu que l'Alliance est en mesure, d'offrir à nos enfants plus qu'elle n'a donné aux générations passées — Je ne doute pas qu'elle puisse dispenser dans ses écoles un enseignement orignal et spécifique dans le cadre duquel la culture profane et l'éducation religieuse soient intimement liées. L'A.I.U. se doit dans la cent prochaines années se donner comme programme — former des bons Juifs conscients de l'originalité du message spirtuel du Sinaï, héritiers d'une religion universelle mais aussi mettant en pratique les commandements transmis à eux de père en fils.

Je suis conscient que ma voix de fausset est venue troubler ici l'harmonie du concert des louanges qui s'élève de partout pour glorifier l'oeuvre de l'A.I.U., et que ce n'est ni le lieu, ni le moment de dire les dures vérités. Mais je sais aussi que l'amertume de la vérité crue est au fond plus douce que les sucreries de la flatterie.

Je terminerai en formulant un voeu pour l'avenir de l'A.I.U. Dans cent ans, lorsque nos descendants se retrouveront pour célébrer le 2ème Centenaire de l'A.I.U., l'oeuvre méritera la louange que D. fit à Abraham. Il omit de le louer pour toutes ses qualités, son hospitalité, son dévouement à son prochain — Il lui dit: — "ki yédativ limaans asher yetsavé eth banav véeth béto aharav veshamro derekh hashem — " "Car je l'ai aimé parce qu'il ordonne à ses fils et à sa maison après lui de garder la voie de l'Eternel."

lutter contre les modes de vie et de pensée qui les maintenaient en état d'infériorité. Et le risque était grand de les voir du même geste rejeter le contenant, les pratiques plus ou moins superstitieuses, mais aussi le contenu, la vie intérieure, la religion.

N'est-ce pas ainsi que les choses se sont passées? Non seulement l'A.I.U. n'a pas réussi à maintenir les Israèlites du Maroc attachés à l'antique religion de leurs pères, mais là où ils étaient restés liés à leur religion par un ensemble de coutumes perpétuées à travers les âges, l'A.I.U. est venu les délier sans leur montrer le vrai visage de leur relgion.

Le résultat est là — Une population probablement sauvée de la misère, de la maladie, de l'ignorance mais spirituellement perdue. La responsabilité de l'A.I.U. devant le Judaisme Marocain est effrayante. Elle a grandement contribué à créer un vide dans la vie intérieure de nos coreligionnaires — Et demain elle portera peut être devant l'Histoire la responsabilité d'avoir aidé à s'assimiler, à se détruire, la communauté la plus nombreuse des pays de l'Islam.

Je regrette, je souffre de l'affirmer, une grande majorité de l'Elite formée par l'A.I.U. est étrangère à l'esprit de la Thora, qu'elle a reniée dans la pensée souvent, dans les actes presque toujours. Je sais que telles n'ont pas été les intentions de l'A.I.U., mais malheureusement les faits sont là. Le processus a été simple; le sacré a été profané et sous prétexte de lutter contre des coutumes on a réussi à détruire dans les esprits le respect de la religion.

Quelques exemples vous illustreront ce processus mieux qu'un long discours — Les Instituteurs de l'A.I.U. ont obligé les élèves à se découvrir la tête en classe, ce qui est une façon de mépriser leurs pratiques religieuses. Certains ont même remplacé les noms hébraïques de leurs élèves par des noms chrétiens, ce qui est encore une façon de mépriser l'Histoire Juive — Ont-ils honte de leur laisser porter les noms glorieux de leurs ancètres? En classe, on parle aux élèves de Noël, mais on oublie de leur parler de Hanouca — Encore une forme de mépris des pratiques religieuses.

L'enseignement religieux n'occupe qu'une place minime dans les programmes et fait figure d'enseignement de seconde zone; ainsi, il n'est pas tenu compte des résultats acquis en instruction religieuse pour le passage des classes.

Vous imaginez aisément ce qu'un tel comportement laisse dans l'esprit de l'enfant — D'une part on détruit le peu de Judaisme que l'enfant possède de par son milieu familial, et d'autre part on ne lui offre pas en compensation une religion exaltante — Nous voilà en plein désert comme je le disais tout à l'heure. Tout s'est passé pour l'A.I.U. comme si un choix délibéré s'est fait devant l'immensité de la tache — Formons d'abord de bons citoyens,

lire de très larges extraits et qui est, dans une certaine mesure, en opposition avec tout ce que nous avons entendu dire ici...

Nous sommes tous réunis ici pour commémorer le Centenaire de l'Alliance et nous ne mesurerons pas les louanges à l'oeuvre magnifique, grandiose, accomplie depuis cent ans. Je sais que tous les orateurs qui se sont succèdé ou qui se succèderont à cette tribune ont dit ou diront tous les mérites de l'A.I.U. Je suis venu du Maroc, pays qui a certainement le plus profité de l'Oeuvre de l'A.I.U. et je ne ménagerai pas mes louanges.

Et cependant c'est un cri d'alarme que je suis venu jeter ici. L'avenir de 200.000 de nos frères est en jeu; mes nuits sont tourmentées et mes journées inquiètes.

Comment ne serais-je pas angoissé, sachant que l'avenir spirituel de mes coreligionnaires marocains est des plus précaires? Voilà une population qu'on a sorti, que l'Alliance a sorti des ténébres de l'ignorance et qu'on a abandonné au beau milieu d'un carrefour, d'où partent plusieurs chemins mais dont aucun n'est clairement indiqué. Oui, l'A.I.U. nous a émancipés comme Moïse a sorti les enfants d'Israèl d'Egypte, mais elle nous a abandonné en plein désert. Et nous attendons la révélation du Sinaï qui n'est pas encore venue.

Si c'était celà le but de l'Alliance, il est pleinement atteint et il ne lui reste plus qu'à se retirer avec toute la satisfaction d'une mission réussie.

L'A.I.U. a instruit les masses, les a émancipées et a formé des élites. Pendant des générations elle a dispensé la culture française et nous lui en sommes profondément reconnaissants. Et aujourd'hui la célébration de ce centenaire est pour nous l'occasion d'une joie sans mélange.

Et pourtant, si l'A.I.U. devait borner son ambition à former seulement des hommes cultivés, elle se renierait — par là même — Car n'importe quelle Oeuvre laïque aurait pu faire ce qu'elle a fait et le bien faire également.

A travers un siècle d'histoire l'écho de l'Appel des fondateurs de l'A.I.U. de Juin 1860 me bourdonne aux oreilles. Il commence ainsi: "Israèlites, Si dispersés sur tous les points de la terre et mêlés aux nations, vous demeurez attachés de coeur à l'antique religion de vos pères...".

Les signataires de L'appel de 1860 se réfèrent à l'attachement à l'antique religion d'Israèl — Il n'y a pas de doute que dans leurs esprits, la raison d'être de l'Alliance était précisément d'emanciper les Isdaèlites politiquement juridiquement, et matériellement, mais non de les amener à s'assimiler, c'est à dire à se renier en tant qu'Israèlites.

Reconnaissons que l'oeuvre entreprise était de dimensions colossales et que de plus, les populations qui devaient jouir des bienfaits de l'émancipation étaient dans un état de claustration sociale terrifiant. Les émanciper, c'était

ALLIANCE ISRAEILTE UNIVERSELLE

Paris le 26 avril 1960

Objet: INVITATION AU CONGRES DU CENTENAIRE DE L'ALLIANCE
(Paris 21-24 Juin 1960)

Monsienur le Rabbin.

En 1960 l'Alliance célèbre le Centenaire de sa fondation.

Je serais particulièrement heureux que vous puissiez participer personnellement au Congrès du Centenaire de l'Alliance Israélite Universelle, qui aura lieu à Paris du 21 au 24 juin 1960, au Palais de l'UNESCO; les débats porteront sur les questions concernant l'éducation, la défense des droits de l'homme et l'esprit de tolérance.

Dès que vous nous ferez l'honneur de nous faire part de votre participation, nos collaborateurs ne manqueront pas de vous adresser un programme détaillé des travaux.

Je vous prie également de trouver, ci-joint, une brève note sur les événements principaux qui ont marqué les cent ans d'histoire de l'Alliance.

Dans l'espoir de pouvoir vous rencontrer au Congrès du Centenaire de l'Alliance, je vous prie d'agréer, Monsieur, l'expression de mes sentiments distingués.

Monsieur le Rabbin DAVID OBADIA
Communauté Israélite
SEFROU (Maroc)

René CASSIN
Président

כ"ח בסיון תש"ך — (21—24.6.1960)
נאום שנשלח לצרפת לרגל חגיגות המאה לייסוד חברת "כל ישראל חברים".
הופיע בספר:

LES DROITS DE L'HOMME ET L'EDUCATION
Actes du Congres du Centenaire de l'A.I.U.
Paris, 1961 בעמוד 182 והלאה

Débat

M. Jules Braunschwig: — Monsieur le président, mesdames.

Messieurs, nous avons eu, mon ami David Amar et moi, un scrupule de conscience.

M. Amar a reçu du Rabbi Obadia de Sefrou au Maroc, rabbin très estimé, très brillant, très intelligent et très dévoué, une lettre dont jè voudrais vous

תרגום

נאום שסדרתי במלאות מאה שנה לאלייאנס חברת כי״ח בפאריס כ״ח סיון התש״ך (24.60—21), והוקרא בישיבה האחרונה בפני הנאספים החוגגים על ידי מר ז׳ ברנשוויג יו״ר החברה. נדפס חלק ממנו בספר:

LES DROITS DE L'HOMME ET L'EDUCATION
Presses Universitaires 1961 Paris, pp. 182.

התאספנו כולנו כאן כדי לחוג את יובל המאה של חברת כי״ח ולא נחשוך בשבחים לעבודה הגדולה והמפוארת שנעשתה במשך מאה שנה. אני יודע שכל הנואמים שדיברו ושידברו מעל במה זו הרעיפו וירעיפו שבחים. באתי ממרוקו, מדינה אשר הפיקה את התועלת המרובה ביותר ממפעלה של כי״ח ולא אחשוך מפי תשבחות.

אך צעקת שבר גדולה באתי לזעוק על עתידם של 200,000 מאחינו: יומם ולילה אני מודאג ומבוהל.

ואיך לא אדאג בראותי שעתידם הרוחני של אחינו ממרוקו הינו מהמפוקפקים ביותר? הנה אוכלוסיה שהוציאו אותה, שכי״ח הוציאה אותה, מחשכת הבערות, ואשר עזבו אותה בלבו של צומת דרכים, ללא הדרכה וללא הכוונה. כן, כי״ח שחררה אותנו, להבדיל, כמשה בשעתו, אך היא עזבה אותנו בלב המדבר: והנה אנחנו מחכים לגלוי השכינה של הר סיני — ואַין.

אם זאת היתה מטרתה של כי״ח, אם כן איפוא, הסתיים בזה תפקידה, ואין לה אלא לפנות את המקום עם כל הסיפוק של שליחות מוצלחת.

כי״ח חינכה את ההמון, שחררה אותו והכינה עלית מסוימת. במשך דורות היא הפיצה את התרבות הצרפתית ואנחנו מכירים לה מיטב תודותינו. חגיגת היובל היום היא לנו שמחה בלי ערבוב.

ברם, אם כי״ח היתה מגבילה שאיפתה רק להכנת אנשים מתורבתים בלבד, הרי היתה סותרת את עצמה היא — משום שכל מפעל חילוני היה יכול לבצע את המלאכה הזאת לא פחות טוב.

מבעד למאה שנות היסטוריה מהדהדת באזני קריאתם של מיסדי כי״ח, ביוני 1860: ״יהודים! המפוזרים בכל קצוי תבל והמעורבים בין העמים, אתם ממשיכים להיות קשורים בלב אל הדת העתיקה של אבותיכם...״. החותמים על הקול הקורא משנת 1860 מתייחסים אל הקשר לדת העתיקה, ואין ספק שבדעתם פנימה, ייסודה של כי״ח היה אמנם לשחרר את היהודים מבחינה מדינית, משפטית וחומרית, אך לא להובילם להתבוללות כלומר להתכחש לעצמם כיהודים[1].

1 הספד על המייסד ד״ר יצחק כרימיה מתלמידו של הגאון הת״ס מהר״ש סידאן בספר שבט שמעון, פרשת תצוה [ע״ש בפרשת כי תשא] כתב וז״ל: בשבוע העבר כ״ח שבט נדעך נר ישראל שהאיר בחכמתו ויראתו לכל ישראל השר והגדול מו״ה יצחק כרעמיע בפאריז וכו׳ ובכל כחו ואמצו הטיב לעמו וכו׳׳ כי היה שר המשפט וכו׳. ויסד חברת כל ישראל חברים להציל היהודים בכל מדינות מרדיפות ומדחק ולחץ וכו׳ והעמיד בתי לימוד בערים גדולות באזיען ואפריקא וברומעניען ובולגאריען בעד ילדי ישראל שילמדו לשון המדינה ושאר לשונות להרים קרנם וכבודם בגוים שיאמרו רק עם הכם ונבון הגוי הגדול הזה וכו׳, שר וגדול נפל בישראל מלבד שהיה שר המשפט היה גדול בצדקתו וכו׳ לא התגאה ברום לבבו כרבים בעת שיתנשאו ויעלו לגדולה בושים לאמר שהם יהודים וכו׳ ופורקים עול התורה והמצוות וכו׳ הוא נדמה בזה למשה רבן של ישראל וכו׳.

נודה שהמפעל שנעשה היה בעל ממדים ענקיים ושהאוכלוסיה שנהנתה ממנו היתה במצב חברתי נורא. שחרורם היה איפוא מלחמה בדפוסי חיים ומחשבה שגרמו לנחיתותם: והסיכון היה גדול לראות אותם זורקים גם את התוכן ואת הצורה, את המנהגים ואת האמונות התפלות, עם החיים הפנימיים, הדת.

האם לא כך היה המעשה? לא זו בלבד שלא הצליחה כי"ח להחזיק את היהודים בקשר עם דתם העתיקה, אלא אף במקומות שהם שמרו על הקשר הזה ע"י אוסף מנהגים מדורי דורות, באה היא וניתקה את הקשר מבלי להראות להם את פניה האמיתיים של דתם.

התוצאה לפנינו: אוכלוסיה שניצלה על פי רוב ממצוקה, ממחלה, מבערות אבל אבודה מבחינה רוחנית. אחריותה של כי"ח בפני יהדות מרוקו היא מחרידה. חלקה רב ביצירת חלל ריק בחיי הרוח של אחינו; ומחר היא תשא אולי באחריות של התבוללותה וחורבנה של הקהלה היהודית הגדולה בארצות האיסלם.

בצער ובכאב אני אומר כאן שרובה של העלית שחונכה ע"י כי"ח התרחק מרוח התורה, ממחשבת היהדות ומקיום המצוות. אני יודע שלא זאת היתה מטרת כי"ח, להרחיק יהודים מתורתם, אבל העובדות לצערנו מזדקרות לעין. התהליך היה פשוט: הקדוש חולל, ותחת המסוה של המלחמה במנהגים בלבד, נהרס גם הכבוד שרחשו לדת.

דוגמאות מספר יאשרו תהליך זה הרבה יותר טוב מאשר נאום ארוך: המורים של כי"ח הכריחו את התלמידים לשבת בגילוי ראש בכתה ואין זה אלא זלזול בקיום מצוה. יש גם מורים ששינו את שמות תלמידיהם העבריים המקוריים לשמות של נוצרים, ואין זה אלא זלזול בהיסטוריה היהודית: האם הם מתביישים לתת לתלמידיהם לשאת את שמותיהם המפוארים של אבות אבותיהם מדור דור? בכתה מספרים לילדים על נוֹאֶל (Noël) (בחג המולד), מלמדים אותם לצייר את עץ האשוח, אבל יותר מזה שוכחים לספר להם על חג החנוכה: ומה זה אם לא זלזול בערכי ישראל?

לימוד הדת תופס מקום קטן מאוד בתכניות הלימודים ולכן גם אין מתחשבים בהשגיו של התלמיד ביהדות כשדנים במעבר התלמידים מכתה לכתה.

קל לכם לתאר איזה משקע משאיר יחס זה בנפשו של הילד. מחד גיסא הורסים את מעט היהדות שהילד רכש בבית הוריו, ומאידך גיסא אין מפצים אותו במשהו מפואר יותר: והנה אנחנו בלב המדבר כפי שציינתי בראשית דברי. מול העבודה הרבה שעמדה בפניה, החליטה כאלו כי"ח להכשיר קודם כל אזרחים טובים ואחרי כן לדאוג להכשרת יהודים טובים; בחירה זו נעשתה אולי בדיעבד, אבל עכשיו הגיע הזמן לשוב אל המקור האמתי של היהדות.

עם סיום מאת השנים הראשונות של כי"ח, יצויין מפעל האמנציפציה שלה כהצלחה, אך למאת השנים הבאות ניצבת מולה מטרה מפוארת יותר: להחזיר את היהודים אל מקור מחצבתם. אני משוכנע שיכולה כי"ח לתת לילדינו יותר ממה שנתנה לדורות שעברו. אין לי ספק שהיא יכולה לתת בבתי הספר שלה חינוך אשר במסגרתו ישולבו היטב לימודי החול ולימודי הקודש. כי"ח חייבת להציב כתכנית פעולה למאת השנים הבאות: הכשרת יהודים בעלי הכרה במקוריות ההצהרה הרוחנית בהר סיני, יורשיה של דת אוניברסלית, והמקיימים, הלכה למעשה, את המצוות שעברו אליהם מאב לבן.

אני מבין שקולי, קול ענות, בא כאן לערבב את שמחת המקהלה של התשבחות העולים מכל עבר בשבחה של חברת כי"ח, ושלא כאן המקום, ושאין עכשיו הזמן להטיח אמתות

קשות. אבל אני יודע גם כן שהמרירות של האמת כמות שהיא, הינה בסופו של דבר מתוקה יותר מנופת של חנופה.

אסיים באיחולים לעתידה של כי"ח. בעוד מאה שנה, כאשר יתאספו צאצאינו לחוג את יובל מאתיים שנה, יגיע לחברה השבח שציין ה' 'באברהם אבינו ע"ה; לא שבחו הקב"ה על מדותיו הטובות, על הכנסת אורחים, על מסירותו לזולת, אלא אמר עליו: "כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה'".

ביבליוגראפיה

א

אבני קדש רבי שאול אביטבול, ירושלים תרצ"ד

אבני שיש רבי שאול ישועה אביטבול, ח"א ירושלים תר"ץ, וח"ב תרצ"ד

אהבת הקדמונים, ירושלים תרמ"ט

אוצר המכתבים רבי יוסף משאש, ירושלים תשכ"ח

אוצר ישראל יהודה דוד אייזענשטיין, ניו יארק תשי"ב

אם למסורת ר"א בן אמוזיג

אם למקרא ר"א בן אמוזיג, פאריז (1865)

אינציקלופדיה איסלמית

אנציקלופדיה לגדולי ישראל ד"ר מרגליות, ירושלים תש"ז

אנציקלופדיה העברית

אקספורד־בודלי, אוסף מיכאל

אשר לשלמה רבי שלמה דנאן, ירושלים תרס"א

ב

בית יעקב רבי יעקב גבאי כ"י אוסף הרב י"ל מימון, מוסד הרב קוק ז"ל

ברכת אליהו רבי אליהו הרוש, ג'ירבא תרצ"ט

בת רבים רבי יעקב בן סמחון, ג'ירבה תשט"ו

ג

גנת ורדים

ד

דבר אמת רבי ידידיה מונסונייגו, פאס תשי"ב

דברי הימים רבי שאול סירירו, כתב יד ת"ש

דבר שמואל רבי שמואל עמאר, כאזבלאנקא

דברי יוסף רבי יוסף בירדוגו ירושלים תשכ"ט

דברי מרדכי רבי מרדכי בירדוגו, מקנס תש"ח

דברים נחמדים, קוסיאטין תרס"ב.

דוד קורקוס יהודי מרוקו ושכונותיהם, ירושלים 1972.

ה

הד המזרח עתון הד המזרח, תשי"א

הלכה למשה רבי רפאל משה אלבאז, ירושלים תרס"א

המשפט העברי מ. סימיאטיצקי, קובץ ה' הרדב"ז

הריב"ש

הרשב"א ח"א

השמים החדשים ר' משה טולידאנו, כאזא־בלנקא תרצ"ט

התשב"ץ

ו

ויאמר יצחק, ליוורנו תרט"ו ח"א וב'

ויקרא אברהם רבי אברהם אדאדי, ליוורנו תרכ"ה

ז

ז. בנדיקט קרית ספר תש"ט

זבחי צדק רבי שלמה אבן צור, כתב יד

זבחים שלמים רבי אברהם אנקווא, ליוורנו תרי"ח

זכור לאברהם (אלמאליח), ירושלים תשל"ב

זכות אבות רבי אברהם קורטייאט, פיסא תקע"ב

ח

חוט המשולש, רבי שלמה צרור, אמסטרדם תצ"ח

חיי עמרם רבי עמרם אלבאז, מקנאס תש"ט

חסד ואמת, תרצ"ח

חק ומשפט רבי חיים טולידאנו, פאס תרצ"א

י

יד רמ"א רבי רפאל משה אלבאז, כתב יד

יוסף אומץ מרן חיד"א

יחס פאס רבי אבנר הצרפתי כתב יד, והמשך ע"י מר שלמה כהן נ"ע

יכין ובועז הרשב"ץ, ליוורנו תקמ"ב

ישמח ישראל, פאס תרצ"ו

ישמח לבב מוא"ב הרב שמעון חיים עובדיה ז"ל, ג'ירבא תשי"א

כ

כוס אליהו רבי אליהו הרוש, ג'ירבה תרצ"ח

כללי הרא"ש

כנסת הגדולה

כסא המלכים רבי רפאל משה אלבאז כתב יד

כף החיים
כרם חמר אנקאווא ח״ב, ליוורנו תרל״א

ל

ליצחק ריח רבי יצחק אבן דנאן, ליוורנו תרס״ב
לך שלמה רבי שלמה כהן, כאזאבלנכא תרצ״ז
לשון למודים רבי יעקב אבן צור, כתב יד

מ

מהריק״ו
מהר״מ מינץ
מועצת הרבנות הראשית במרוקו, חוברת דו״חים על האסיפה השנתית תשי״ב
מורי הדורות פ׳ מאיר וכסמן ת״א תשל״א
מי מנוחות רבי רפאל בירדוגו, ג׳ירבה תש״ב
מלכי רבנן בן נאיים, ירושלים תרצ״א
מלל לאברהם ר׳ אברהם בן שטרית, פאס תשכ״ב
מנחת העמר רבי עמור אביטבול, ג׳ירבה תש״י
מסורת ומשבר, ירושלים תשי״ח
מפקד אוכלוסין במרוקו, א׳ הטל תשכ״ד
משמרת כהונה רבי אברהם יצחקי ליוורנו 1862
משה וירושלים, וארשא תרל״ט
משפט וצדקה ביעקב מוצב״י רבי יעקב אבן צור, נא אמון ח״א תרנ״ד, ח״ב תרס״ג
משפטים ישרים רבי רפאל בירדוגו קראקא תרנ״א
משפטים צדיקים ר״מ נהון, ירושלים תרצ״ה

נ

נהגו העם, עובדיה דוד
נופת צופים רבי פתחיה בירדוגו, כאזאבלנכא תרצ״ח
נר המערב רבי י. מ. טולידאנו, ירושלים תרע״א
נר מערבי רבי יעקב בן מלכה, ירושלים תרצ״ה
נתיבי עם ר׳ עמרם אבורביע, ירושלים תשכ״ד

ס

ספונות כרך יו״ד, הוצאת מכון בן צבי, ירושלים תשכ״ו
ספר החיים
ספר הקבלה, מנטובה רע״ט
ספר התקנות, כתב יד

ע

עדן מקדם רבי רפאל משה אלבאז, פאס ת״ש
עומר מן רבי עמור אביטבול, ג׳ירבה תש״י ערוך השלם
עת לכל חפץ רבי יעקב אבן צור, נא אמון תרכ״ג

פ

פירוש ברכות אסף

צ

צבא ימי תולדותיו של רבי שמעון חיים בספר תורה וחיים, מהדורת ירושלים תשל״ב
צלצלי שמע, נא אמון תרכ״ג

ק

קבוץ גלויות רבי מאיר די אבילה, פאס תשכ״ב
״קהלת צפרו״ מקורות ותעודות, דוד עובדיה ירושלים תשל״ד כרך א׳ וב׳
קובץ רבי יוסף קארו בעריכת ד״ר יצחק רפאל, ירושלים תשכ״ט
קובץ פיוטים כתב יד
קול יעקב רבי יעקב בירדוגו, לונדון תר״ד
קונטריס הסמיכה שו״ת מהרלנ״ח ד״ו שכ״ה
קצור התקנות וחדושיהן רבי רפאל בירדוגו, מקנאס תרצ״ט

ר

רזיאל המלאך

ש

שו״ת מהרשד״ם
שו״ת רבי שלום אזולאי, כתב יד
שופריה דיעקב רבי יעקב בירדוגו, ירושלים תר״ע
שיטת קדושין מהר״י בי רב, רבי חיים בנטוב
שיר חדש רבי רפאל משה אלבאז, ירושלים תר״ף
שם הגדולים מרן חיד״א, ווילנא תרי״ג
רבי שמואל בן דנאן כ״י
שפתי רננות רבי ראובן אג׳ייני נדפס בסטנסל ירושלים תשל״ג
שריד ופליט, י״מ טולידאנו, קובץ ראשון

ת

תהלה לדוד ר״ד חסין, אמסטרדם תקס״ו
תולדות היהודים בספרד, בער
תולדות הרבנים, עובדיה כ״י
תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ח. ז.

ביבליוגראפיה

הירשברג, ירושלים 1965

תוספות הרא"ש, ליוורנו תקל"ו

תוקפו של יוסף רבי יוסף אלמאליח, ליוורנו תרט"ו

תורה וחיים הרב שמעון חיים עובדיה, ירוש־ לים תשל"ב

תורות אמת רבי רפאל בירדוגו, מקנאסא תרצ"ט

תל תלפיות, תרצ"ה

תרבי"ץ תשכ"ז

תשובות הגאונים, הרכבי

תשובת השגה קונטרס רבי שמעון חיים עו־ בדיה בספר תורה וחיים, מהדורת ירושלים תשל"ב

ביבליוגרפיה מספרי העמים

Jean Leon l'Africain (1520). Description de l'Afrique, traduction A. Epaulard, Paris, 1956, p. 310.

— Description of Africa, translation John Pory, London, 1896, vol. 2, p. 652 (notes).

L'Afrique Septentrionale au 12e siècle de notre ère. Description extraite du *Kitab el-Istibsar* et traduite par E. Fagnan. Constantine, 1900, p. 147.

Aubin, Eugène. Le Maroc d'aujourd'hui. Paris, 1912, p. 394.

Bekkaï, Mbarek: Sefrou. *Bulletin Economique et Social du Maroc*, vol. 15, 1952, pp. 230-242.

Bel, M. A. Un dahir chéricien du sultan Abdallâh fils de Moulaye Ismail. *Journal Asiatique*, onzième série, tome 9, 1917, pp. 283-290.

Cenival, Pierre de. Lettre du Louis XVI à Sidi Mohammed b. Abdallah (19 décembre 1778). *Mémorial Henri Basset*, tome 1, pp. 175-196.

Choufourier, L. Chroniques de la vie de Moulay El-Hasan. *Archives Marocaines*, 1906, pp. 330-395.

Chouraqui, André. La condition juridique de l'Israélite marocain. Paris, 1950.

Colin, Georges S. Article Sulaïman dans l'*Encyclopédie de l'Islam*.

Carcos, David. Les Juifs du Maroc et leurs Mellahs. *Zakhor le-Abraham*, Mélanges Abraham Elmaleh, Jérusalem, 1972, pp. XIV-LXXVIII.

Dozy R., M. T. de Goeje. Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi. Leyde, 1866.

Foucauld, Charles de. Reconnaissance au Maroc 1883-4. Paris, 1888, pp. 37-38.

Ibn Fadlallah al-'Umari. *Masalik al-Absar fi mamali kel amsar* . . . traduttion Gaudefroy-Demombynes. Paris, 1927.

La Martinière, Henri de. Morocco . . . London, 1889, p. 400.

Le Tourneau, Roger. L'activité économique de Sefrou *Hespéris*, vol. 25, 1938, pp. 268-286.

Marmol, De. l'Afrique. Paris, tome 2, 1667, p. 301.

Meakin, J. E. Budgett. The Land of the Moors. London, 1901, pp. 319-344.

— Moorish Empire. London, 1899, p. 53.

Montagne, Robert. Une épisode de la "siba" berbère au XVIIIe siècle, d'aprés la "rihla" de Sidi Mohammed ez-Serhouni de Tasaft. *Hespéris*, 1941, pp. 85-97.

Naçiri. *Kitab al-Istiqsa*. Paris, 1925, tome 2, p. 46.

Obadia, David. Lettre au Congrès du Centenaire de l'Alliance Israélite Universelle; les Droits de l'Homme et l'Education. Paris, 1961, p. 182.

Sources Inédites de l'Histoire du Maroc. Archives et Bibliothèques de France. 2e série, dynastie Filalienne (1660-1845). Paris, 1922-1960.

Stillman, Norman. The Sefrou remnant. *Jewish Social Studies*, vol. 35, 1973, pp. 255-263.

Terrasse, Henri. Histoires du Maroc. 2 vols., Casablanca, 1949-1950.

Voinot, Louis. Pélerinages Judéo-musulmans du Maroc. Paris, 1948.

קונטרס

"נהגו העם"

צוף דבש אמרי נועם, דינים ומנהגים הסכמות ותקנות ראשוני **קהלת צפרו** אשר למדו דעת את העם, רבנן תקיפי המתנדבים בעם, במחוקק במשענותם ובדרכם דרכי נועם, נאספו וחוברו לבל יהיו נשכחים ולחם סתרים ינעם, עם מקורות מדברי הפוסקים וחך אוכל יטעם, הצבתים עדר עדר כערוגת הבושם ודעת לנפשך ינעם, דעת הקהל הקדוש דבר דבור על אפניו איך **נהגו העם** *.

אני אני הוא המדבר אדברה הפעם

ע"ה **דוד עובדיה** אדם מועט מעם
האחרון בשושלת הרבנים בקהלת צפרו יעזרם אל,
ומלאך פניו הושיעם.

* עיין להלן בהקדמה "הגות לבי" הערה 5.

הגות לבי

שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך (משלי א, ח) — דת אומתך אל תעזוב.
(רבינו נסים גאון מגילת סתרים)

ספרות עם ישראל העתיקה והנצחית, דומה היא לנהר המשתרע והולך לאורך אלפי פרסאות, ובדרך מרוצתו זורמים לתוכו מעיינות נחלים פלגים ויבלי מים שמתמזגים ומתאחדים בתוכו, וכך הוא העם העתיק הדוגל ושומר על ספרות קדושה זו במשך שנות קיומו, הכניס והזרים בתוכה מנהגים ומסורות קדומים. דור דור ודורשיו, דור דור ומנהגיו. גדולי הרוח של העם הפיחו בעמם רוח חדשה חיים חדשים על ידי המנהגים הטובים והיפים ויעשו מטעמים טעם כעיקר, לפי רוחו וטעמו של הדור, לשמור את דרך עץ החיים בתוך הגן, חיי העולם הזה.

ולכן המסורות והמנהגים נשמרו בתוך העם בקפדנות ובחרדת קודש, לויית חן וחסד כחוקי התורה, ובזה יכלו לשמור את התוך פנימיותו של עם ישראל במשך ימי גלותו, שמרוהו מהשפעות זרות, והשאירוהו איתן מול החתחתים, הגזירות, מצוקי שאול, והחתירות שחתרו העמים נגדו, להכחידו מן הארץ. העם קבל עליו בצו לצו ״אפילו אערקתא דמסנא יהרג ואל יעבור״ [1].

גדולי הדורות בספרות ההלכה הזהירו שלא לבטל שום מנהג אף אם נראה תמוה [2]. וכתבו שכל המפקפק בהם צריך לבדוק אחריו וצדוקי ומוחרם המדבר והמהרהר [3]. והעובדא שמספרים על רבינו הרמ״א ז״ל כשנתמנה לרב בקראקא תוכיח [4], ולכן היה מחבב את המנהגים וציין אותם בפניני הגהותיו על השו״ע: וכן נוהגים, וכן נהגו, והכי נהוג, וכן אני נוהג [5]. ובמיוחד ציין [6] על המנהג שנהגו התינוקות לצייר צורת המן על עצים ואבנים או

1 סנהדרין ע״ד ב׳ ורש״י ז״ל שם ״שאם דרך העכו״ם לקשור (הנעל) כך, ודרך ישראל בענין אחר, כגון שיש צד יהודי בדבר, ודרך ישראל להיות צנועים, אפילו שנוי זה שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא, יקדש את השם בפני חבריו ישראל״.

2 הוריות י״ב. יש כמה מנהגים תמוהים ואעפ״כ חששו להם. ועיין להרשב״א ז״ל ח״א סי׳ ט׳ וחק יעקב סי׳ תפ״ז.

3 רבינו הגאון חת״ס ז״ל או״ח סי׳ נ״א. יורה דעה סי׳ ק״ז. השד״ח ז״ל כללים ״מנהג״. מהר״י מינץ ט״ו.

4 ראה כתב ידו של הגאון הרמ״א — שהיה מחזר על מנהגי ישראל להראות שורשם מן התורה — בפנקס הישן של אקרו״ט דק״ק קראקא והובא בספר לב העברי לבוב דף ג׳ בהגהה והגאון ח״ס שם בקונטרס אחרון.

5 עיין במגן אברהם או״ח סי׳ ת״ץ בסופו מביא תשובת הרמ״א שהוא בעצמו מעיר לתת כלל

לכתוב שם המן עליהם ולהכותם זה על זה[7], כדי שימחה שמו על דרך מחה תמחה את זכר עמלק ושם רשעים ירקב[8]. ואין לבטל שום מנהג או ללעוג עליו כי לא לחנם הוקבעו"[9].

ומצאתי כי מנהג זה יסודתו בהררי קדש[10], רבא אמר כמשוורתא דפורייא פירש רש"י ז"ל "אינו מעבירו ברגליו אלא קופץ ברגליו כדרך שהתינוקות קופצים בימי פורים שהיתה חפירה בארץ והאש בוער בו והוא קופץ ורבינו הערוך[11] מבאר יותר. "מנהג בכל העולם כולו שבחורים עושין צורה כדמות המן ותולין אותה על גגותיהן ארבעה או חמשה ימים ובימי הפורים עושין מדורה ומשליכין אותה הצורה לתוכה ועומדין סביבה ומזמרין ויש להן טבעת תלויה בתוך האש שנתלין בתוכה וקופצין מצד האש לצד האש".

וכך היה המנהג בעיירתי צפרו שבמרוקו, מראש חדש אדר מתחילין התינוקות והתלמידים במסחר, לצייר על הניירות בצבעים, אחשורוש המן וזרש אשתו, כל נייר תחת הכותרת, שמו של אחד מבני המן, פרשנדתא, דלפון, עד ויזתא, הניירות הללו שנקראו בשם המגים, היו נמכרים מיד ליד, ובתוך ה"מלאה" היה רעש והמולה רבה, מן המוכרים והקונים, וכל אחד היה מכין עצמו, לקראת המשימה הגדולה שריפת המן ופמלייתו בליל פורים.

בליל פורים לפני מעריב כל אחד רץ לעבר בית הכנסת, ובתוך הסמטאות הצרות מפלס לו נתיב, בין רוב העוברים ושבים, להיות מן העשרה ראשונים, על שכם כל אחד בול־עץ עם פטיש, ההמנים מסומרים לבול־עץ, והאש מוכנה, כל הלבבות מתוחים משך כל קריאת המגילה, רעש הגרזנים והפטישים נשמע מפעם לפעם, ומפריע הדממה, עיני כל נטויות ואוזני התלמידים והתינוקות מחכות וממתינות, לקריאתו של החזן ארור המן, אחרי התוחלת הממושכת לברכות האחרונות, השריפה כבר מוכנה, ורק כששומעים ארור המן, נגשים להדליק האש והפטיש נוחת ומפציץ את ההמגים, קריאות עזות נשמעות מכל צד, ארור המן, הבית מלא עשן, ופחם הניירות פורח באויר, וקשה היה להשתיק ההמולה לקריאתו של החזן, ברוך מרדכי שלש פעמים, ושוב פעם הפטיש יפוצץ ארורה זרש ושתי, עד ארורים כל הרשעים וגם חרבונה זכור לטוב.

מחזה נהדר היה בשעתו, בשעה שהתינוקות עוזבים את בית הכנסת, ומניחים אבקת השריפה בקרקעיתה, ופניהם אל הבית, כחיילים שחוזרים מן החזית אחרי הנצחון המלא, מחיית זכר עמלק במלוא המלה.

במקום שאומר "וכן נוהגים". ובמקום שאומר: והעם נהגו, או ונהגו העם, אשר באופן הראשון ה"וכן נוהגין הוא דעת עצמו ובאופן השני הוא דעת הקהל.

6 שו"ע או"ח סי' תר"ץ סי"ז.

7 והיה' אם' בן' הכות הרשע סופי תיבות המן. מחה גימטריא המן כפ"ה שם.

8 "רוח הקודש הופיעה בבית מדרשו של רבינו הרמ"א שאחרי המנהג הזה כתב ואין לבטל שום מנהג, ולא כתב כן במקומות אחרים, כי ידע שיהיו הרבה שילעגו על המנהג הזה ולזה הזהיר באזהרה כפולה...". (פרי השדה ח"ג מ"ב).

9 "והרבה מנהגות נהגו כל קהל ישראל בכל תפוצות גלותם נהרא נהרא ופשטיה ומקום ומקום כמנהגו, וכל משפחה ומשפחה, וקורא אני על כולם הליכות אלי מלכי בקדש... וכל מנהגיהם לא לחנם הוקבעו" (הרב דוד הסבעוני מדרעא. עדן מקדם "מנהג").

10 סנהדרין נא ב, בעבודת המולך.

11 ערך שוור. והובא גם במגילת סתרים (שמואל אברהם פאזנאנסקי ווארשא תרס"ט צד 63).

וכך היה המנהג גם בימי החנוכה, לשרוף ביום השמיני בדלי־הפתילות והשמן הנשאר כי קדוש הוא [12], עושים מדורה מן הניירות וסמרטוטי בגדים, ולוקחים התינוקות, ומעבירים אותם על האש, דרך קפיצה, והעומדים מזמרין ומתופפים בתופים ומחולות, וזו היתה מסיבת פרידתם מן חג החנוכה [13] לחבב המצוות על הקטנים, אשרי אנוש יעשה זאת, ושמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך.

*

במשך עיבוד החומר של שני הכרכים "קהלת צפרו" שכבר יצאו לאור בעזה"י, עלה בדעתי, והגיתי בלבי, להשלמת המלאכה, לאסוף מנהגים ומסורות קדומים שנשארו בזכרוני, מאז הייתי מתאבק בעפר רגלי אדוני אבי מורי ורבי רכב ישראל ופרשיו סבא דמשפטים מו"ה ישועה שמעון חיים עובדיה (ישמ"ח) זצ"ל. מה ששמעתי ממנו, ומה שהיה נהוג בבתי הכנסת שבהם היה מתפלל ומה שראיתי בבית אמא הכ' אסתר לבית עזראן נ"ע, וגם מה שנודע לי משיחתן של נשים זקנות. מיד התחלתי ברשימת הזכרונות הללו, ולאחר זמן מה מצאתי לפני כרטיסיה מליאה מפניני המנהגים והמסורות שהספקתי לזוכרם, תאות נפש. ועשיתי להם מטעמים מדברי הפוס' ראשונים ואחרונים. והנני מברך על המוגמר ומודה לשם ב"ה שעזרני לתת יד ושם לאותה קהלה קדישא שבעיר צפרו במרוקו ששמשתי בה כרב ודיין (ובקהלות הקודש פאס, ומראקש יע"א) כעשרים וחמש שנים, ומשם עליתי לארץ ישראל משאת נפשי. עליתי ונתעליתי, והנני היום עומד ומשמש בקודש בעיה"ק ירושלים ת"ו. ויה"ר שנזכה לימות המשיח ולבנין בית המקדש שיבנה בב"א.

ע"ה דוד עובדיה ס"ט

אלול התשל"ה

12 שלחן ערוך אורח חיים תרע"ז סעיף ד.

13 המנהג הזה הזכירו הרב בן אמוזיג ז"ל (1822—1900) בספרו "אם למקרא" (פאריס 1865) בפרשת שופטים, וכי אמו הצדקת היתה מצוה עליו בקטנותו, לקפוץ על האש, וכך היה המנהג בתיטוואן, (מרוקו הספרדית) והביא למנהג זה סמוכות מהגמרא הנזכרת, אשוורתא דפורייא, והכף משגה הלכות עכו"ם ה"ג פ"ו. וסיים, וכך אני מנהיג אחריה את בני, לזכר המנהג הקדמון הזה.

אורח חיים

טלית ותפילין

א. כשמתעטף בטלית, המתעטף היה אומר הפסוקים: מה יקר חסדך אלקים וגו' ירויון מדשן ביתך וגו' כי עמך מקור חיים וגו' משוך חסדך וגו' שוש אשיש וגו' כחתן יכהן וגו' ועיין בשערי תפלה ד' ט' ובספר נתיבי עם סי' ח' משם הש"ץ וכה"ח.

ב. ואחרי הנחת תפלין של יד ושל ראש אומר ומחכמתך אל עליון תאצל עלי, ומבינתך הבנני. ובחסדך תגדיל עלי ובגבורתך תצמית אויבי וקמי, ושמן הטוב והטהור תריק על ז' קני מנורה להשפיע טובך לבריותיך. פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון. ובכריכות על האצבע אומר וארשתיך לי לעולם וגו' עד וידעת את ה'. עיין להרב חיד"א בספרו צפורן שמיר ס"ב אות ו'.

ג. אחיזת הציציות בשעת ק"ש. ראיתי שנהגו לאחוז רק שני ציציות שלפניו ולא כל הד' ציציות. וכדעת הריקנטי פ' בשלח. הביאו הב"י או"ח סי' כ"ד. ואחרי שהביאו כתב ואני שמעתי עוד שכל אחד מהציציות יש בו ה' קשרים ושמנה חוטים כמנין אחד. ורבינו הגר"א היה מדקדק לאחוז רק ב' ציציות שלפניו, וטעמו מרמז בהגהותיו בסי' כ"ד אות ו', ועיין במעשה רב, אך המקובלים כתבו שיש לתפוס כל הד' ציציות.

ד. בענין מ"ש מרן המחבר באו"ח סי' ח' ס"ב ונכון שיכסה את ראשו בטלית, נהגו שהמון העם לא כסו את ראשם בטלית. וכל זמן התפלה היה על הכתפים, מנהג זה הוזכר בשו"ת דב"ש סי' קכ"ג ה"ד הרב כפ"ה יעו"ש. אך הת"ח כולם היו מכסים את ראשם. ועיין להרדב"ז סי' שמ"ג שכ' צריך לכסות ראשו בטלית מתחילת התפלה ועד סופה. כדי שיתפלל באימה, ולא כאותם בני אדם שמניחים אותו רק על כתפם בלבד, דלאו שפיר עבדי. ועליהם נאמר ואותי השלכת אחרי גוך ע"כ. ולפ"ד הרב מצת שמורים שאם לא מכסה את ראשו ברכתו הוייא לבטלה. וכן משמע מלשון הזוה"ק פ' במדבר. ועיי' מחזיק ברכה, ה"ד מהר"מ טולידאנו ז"ל בספר השמים החדשים. וכסוי הראש בטלית היה כעין סמיכה לאברך ת"ח שביום חתונתו, עומד הרב ומכסה את ראשו, ובזה סומך את ידו עליו, ובדידי הוה עובדא, במסיבת סיום מסכת שבת עם תלמידי היקרים תלמידי ישיבת בית דוד, ובאותה מסיבה הוזמנו סולתה ושמנה של הקהילה, ברחבת התלמוד תורה אם הבנים, ונוכח שם גם מורי ורבי התלמודי המופלג חריף ובקי מו"ה משה אזוגי זלה"ה, וברוב עם עמד והעלה הטלית מעל כתפי וכסה את ראשי במשך כל הדרשה שדרשתי על מסכת שבת וקדושת השבת, והצבור שמח ורקד בשמחת התורה, יזכרם ה' לטובה ולברכה.

ה. המהדרים ויראי שמים שהיו מניחים ב' זוגות תפילין, היו מניחים אותם ביחד, והרצועה של ר"ת תחת של רש"י. כמ"ש בשער הכוונות דרושי תפילין דרוש ו', וכדמשמע מדברי מרן בשו"ע או"ח סי' ל"ד ס"ב. ורבינו החיד"א במחב"ר קונט' אחרון וחיים שאל סוס"י א'. וע"ע לרבינו הראש"ל בספר יביע אומר ח"א או"ח סי' ג'.

בר מצוה

א. היו מקדימין לחנך במצות תפלין לקטן שעוד לא הגיע לי"ג שנה ובגיל עשר ואחד עשרה מתחנך למצות תפלין בברכה. וכדעת הב"ח בסי' ל"ז שהסכים לדעת מרן הב"י, וכ"כ הר"ש הלוי בתשו' ח"א סי' א' שאין לנו אלא דברי הב"י שסובר דקטן ממש בן ט' וכו' ה"ד הרב כפ"ה שם אות י"ד. ועיין בספר אהל יוסף הנד"מ סי' ג' שהאריך בזה יעיי"ש.

ב. בהגיע הנער לחינוך לא היו מברכין הברכה שהביא הרמ"א ז"ל בסי' רכ"ה ס"ד ברוך שפטרני וכו' גם בלי שו"מ. ועיין בספר דברי חמודות על הרא"ש במס' ברכות פ' הרואה אות ל', והטעם נ"ל מפני שהיו מחנכין במצות תפלין קודם י"ג. ואז לא נתקנה ברכה לדרדקי, ואחר שנעשה לבן מצוה, האי שעתא לאו שעת חינוך שכבר נתחנך, ועיין בספר אהל יוסף סי' ג' שהביא כן מהתב"ש סי' כ"ח.

תפילת שחרית ומנחה

א. בענין הנטילה בבקר שלא ילך ד"א בלא נטילה, היינו נוהגים שכל הבית או החדר חשוב כד"א כדעת הרשב"א בברכות, וכמ"ש הא"ר ס"א סק"ד וזכור לאברהם ח"א מערכת נטילת ידים.

ב. נוסח אלהי נשמה: אלהי נשמה שנתת בי טהורה. אתה בראתה. אתה יצרתה, אתה נפחתה בי, ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיד ליטלה ממני, ולהחזירה בי לעתיד לבוא, כל זמן שהנשמה בקרבי. מודה אני ומשבח לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שאתה הוא רבון כל המעשים. אדון כל הנשמות. מושל בכל הבריות. חי וקיים לעד. ומלא רחמים. ומחזיר נשמות לפגרים מתים ברוך וכו'. ועי' בספר שערי תפלה דף י"ג שהביא משם הש"ץ דמ"ש בסדורים כמה תיבות יתירות כגון ומושל בכל הבריות ח"ול ה"ז טעות וכו' דהאומרו עובר על בל תוסיף, ועי' מ"ש עליו הרב מנח"א כלל ה' אות יו"ד. בסוף יה"ר השניה מסיימים ומדינה של גהנם ומחבוט הקבר ומבטול תורה ומחלול ה'. השם יצלנו מכולם. והנוסח בברכת התורה והערב נא ה' אלקינו את דברי תורתך בפינו ובפיפיות עמך בית ישראל ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי צאצאינו כולנו כאחד יודעי שמך ושומרי פקודך ולומדי תורתך לשמה. וזה ע"פ מ"ש רז"ל כל הרואה בנו ובן בנו עוסק בתורה מובטח לו שאין התורה פוסקת מזרעו עיי' בספר כפ"ה או"ח סי' מ"ז סקי"א. בשם הב"ח. ועיין ב"מ דף פ"ה ע"א, ותוס' כתובות דף ס"ב ע"ב, ובב"ב דף נ"ט ע"א ד"ה והחוט ע"ש.

ג. המנהג לברך בברכות השחר הנותן ליעף כח, וברכה זו נזכרת בסידורי אשכנז, ומרן בשו"ע או"ח סי' מ"ו ס"ו כתב דאין דבריהן נראין, אך הרמ"א בהגה סיים והמנהג פשוט בבני האשכנזים לאומרה עכ"ל, וכן נהגנו לאומרה, וכ"ד רבינו האר"י, וכ"כ משמו הברכ"י, ואלמלא ראה מרן הב"י דעת קדוש האר"י, היה מודה לו, ולפי דברי הכנה"ג הדר ביה מרן בסוף ימיו.

ד. ברכת שעשה לי כל צרכי, כך נקד הרב יעב"ץ בכתב ידו בספר תפלה שלו, הצד"י קמוצה והכף בחיריק.

ה. בנוסח היה"ר שבברכת המעביר חבלי שינה, אומרים בל' רבים שתרגילנו ותדבקנו, ולא בלשון יחיד וכו' עולת תמיד סי' מ"ו, וכן הגיה מוהריב"ץ ז"ל בסידור תפילה שלו, ועיי' בגמ' ברכות דף כ"ט ע"ב אמר אביי לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי צבורא וכו'.

ו. קודם התפלה מתחילין ותתפלל חנה וגו' כמ"ש הרב עבודת התמיד דל"ג ע"ב ושהאומרו כורת את החיצונים, ובשבת לא היינו אומרים.

ז. לפני תפלת שחרית היינו נוהגים להתחיל ביהי רצון, ושמעתי שיצאה מתחת ידו של הגאון רבינו סעדיה ז"ל, ונדפסה בספר אהבת הקדמונים נוסח תפלות לתושבים בעיר פאס יע"א: יהי רצון מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתניח לנו מכל מגורתינו, ותרפא את כל מכאובינו, ותכונן את כל מעשה ידינו, ותצילנו מיד אויבינו ומכף כל רודפינו ושונאינו, ולא ישמע קול נהי ולא בכי ולא צעקה בבתינו, ולא שוד ושבר בגבולינו, ונהיה אנחנו מיראי שמך ומעושי רצונך, ותשכילנו בשכל טוב מלפניך, למען נשכיל בכל אשר נעשה, ובכל אשר נפנה שם, עד היום אשר תאספנו אליך לאורך ימים ושנים, ותוציאנו משלום לשלום, ומזן לא זן לטובה, ומאפילה לאורה, ונמצא מנוחה לאור באור החיים.

ח. הגירסא אצלנו בתפלה בפסקת "כי כל מעשינו תוהו", ולא רוב מעשינו, וזוהי סברת מהרי"ל. והיא גרסת רבינו בר יקר וא"ח, והברכ"י כתב שכן עיקר הנוסחא.

ט. ברוך המקדש שמו ברבים, ולא "שמך", כ"כ הרב יעב"ץ בסדורו.

י. בתוך התפלה: אתה ה' לבדך עליון לכל ממלכות הארץ, בתוספת מלת "עליון" בתוך הפסוק ישעיה ל"ז, שכ"ד הרב מנח"א, והרב סדר היום כתב שאין לחוש להוסיף עליון, שאנו מתפללין ע"ד הפסוק, אבל לא בלשונו, עיין להרב שערי תפלה דף י"ז.

יא. נהגו לומר אביי מסדר הוה, ולא אביי הוה מסדר, להתרחק מחשש הוגה את ה' באותיותיו, עיי' להרב קמח סולת שכתב שצריך להפסיק בין מלת אביי ל־הוה, ושכך שמע מרבינו האר"י ז"ל, הב"ד הרב שערי תפלה י"ח ע"ב, ועיי' להרב פתה"ד ח"א דף ע' שכתב משם אביו ז"ל דאין לחוש גם אם יאמר אביי הוה בלי הפסק, כיון שאינו מכוון לשם, וע"צ היותר טוב יפסיק מעט, ולגרסתנו ניחא.

יב. מפורסם בהרבה מקומות שבית המקדש יבנה על יד הב"ה עצמו, ועיי' בזוה"ק פרשת פנחס דף רכ"א ע"א והחיד"א ז"ל כתב שם שמטעם זה הרמד"ל כתב שיש לומר יהר"מ שתבנה ביהמ"ק ב"ב, וכך היינו נוהגים לומר, ועיין רש"י ותוס' סוכה דף מ"א ע"א ד"ה אי נמי. ותוס' שבועות דט"ו ע"ב ד"ה אין בנין ובפירש"י ר"ה דף ל' ע"א ד"ה אי נמי.

יג. היינו נוהגים להגיד פרשת קדש לי כל בכור קודם ה' מלך, כמ"ש בס' אור צדיקים משם הרמב"ן ומהרח"ו, שחייב אדם לומר ד"פ של תפילין בכל יום בעודן עליו, וכו' קודם ברוך שאמר וכו' ועיין להרב שערי תפלה די"ד ע"ב. ונהגו להגיד פרשת קדש גם במנחה של יום ט' באב אחרי שמניחים תפלין ואין זה חשש כלומד תורה אלא אומרם בתורת סדר תפילת מנחה. כן ראיתי בספרי השו"ת.

יד. נוהגים שאחד מסדר כל הזמירות מראש ועד סוף, וכלם עונים אחריו בכדי שישמיע לאזניו, ומה טוב המנהג הזה לפי מה שהובא במדרש הרב דעת קדושים חא"ח אות קוף שבשעה שהשכינה באה לבהכ"ן ורואה אותם אומרים הזמירות, מקצתן מקדימין ומקצתן מאחרין, מיד היא מסתלקת, נמצא כתוב בכתב יד של הרב רפאל אבן צור ז"ל.

טו. נהגו לנענע את גופם בתפלה, כ"כ הרב לפי ספרי ערך תפלה אות קי"ג, והכנה"ג או"ח סימן צ"ה הביא מהמדרש ומספר מנורת המאור וספר חסידים שחייב האדם לנענע גופו בשעת התפלה שנא' כל עצמותי תאמרנה וגו'.

טז. לא היינו אומרים מזמור לתודה לא בשבת ולא ביום טוב. והטעם משום שאומרים אותו בחול על קרבן תודה, ולכן בשבת ויו"ט שקרבן תודה שהוא קרבן יחיד ולא קריב בהן אין אומרים אותו, ובערבי פסח ובחוה"מ פסח. לא היה נאמר, מההוא טעמא, שלחמץ תודה היו חמץ, ואפילו בערב פסח אסור להקריב, שיבואו לידי נותר שהרי נתמעט זמן אכילתו, ועיין בשערי תפלה דף כ"ג ע"ב.

יז. הש"ץ שהיה מסדר קריאת שמע בשחרית ומעריב, היה אומר בקול רם הפסוקים וחרה אף ה', כשאר הפסוקים, ולא בלחש, עיי' בספר שערי תפלה דף ל' ע"ב שכתב דלאו שפיר עבדי הללו שאומרים בלחש.

יח. נהגו להתפלל תפילת מנחה ומוסף של ר"ח בלי חזרה, והש"ץ היה אומר עם הצבור שלש ברכות וקדושה בקול רם, דהוי כשעה דחוקה שכתב מרן באו"ח סי' רל"ב ס"א, וכמו שכתב הכפ"ה בסי' רל"ד סק"ה וז"ל אבל הספרדים אין נוהגין לחזור ש"ץ התפילה במנחה וכו'. ע"כ. וכן בתפלת מוסף דר"ח, שהעם יוצאים למלאכתן, לא היה הש"ץ חוזר התפלה, ועיי' להרדב"ז ח"ד סי' צ"ד ובסי' ה' מ"ש באורך על המנהג הזה דאומר הש"ץ האמצעיות בלחש, שאינו מדין הגמרא, ולא מתקנת הרמב"ם, שתקן במצרים שלא לחזור על התפילה מהרבה טעמים יעו"ש, ועי' בהערה מהרב מוהר"ב טולידאנו ז"ל מ"ש בזה בספרו קצור שו"ע הנד"מ.

יט. בחזרת הש"ץ את התפלה לא היה אומר אלהי נצור, ומסיים בפסוק יהיו לרצון אמרי פי, ובעיר פאס היה הש"ץ נוהג לאמר אלקי נצור, וגם פוסע ג' פסיעות להוציא מי שאינו

בקי כ"כ רבי רפאל אבן צור משם מוהר"ר יעב"ץ שכן היה נוהג מוהר"ר וידאל הצרפתי זלה"ה וכ"כ בס' היכל הקודש.

כ. נהגנו להגיד בקול רם קדושה דסדרא, ועיי' בשו"ע או"ח סי' קל"ב בהגה שאין לאומרה בקול רם, וע"ש בספר כפ"ה שם אות יו"ד דמנהג האר"י ז"ל היה אומרה בקול רם ולא חושש למדקדקים לאומרה בלחש יעו"ש.

כא. מנהגנו היה לומר במזמור היום, היום יום ראשון בש"ק לדוד מזמור וגו', וכן בכל יום, היום יום ב' בש"ק, מבלי להזכיר השיר שהיו אומרים הלוים וכו' המוזכר במס' תמיד ל"ג: ועיין להרמ"ע בתשובה סי' כ"ה דשם מבואר שיתחיל במזמור, ולא יאמר ההתחלה השיר שהיו הלויים וכו', וכ"ן מדברי הכנה"ג או"ח סי' קל"ג. ומה שאומרים היום יום אחד וכו', הוא לפי דברי המכילתא פרשת יתרו בפסוק זכור את יום השבת לקדשו א"ר יצחק שתהא מונה לשם שבת, והרמב"ן ז"ל שם כתב שזה הוא פשוטו של מקרא, ולפי דעת רבינו האר"י ז"ל שזו מצוה מכלל רמ"ח מצות עשה, ועיין להרב חקרי לב ח"א סי' ל"ג.

כב. ביום אסרו חג אחרי מזמור התמיד בשחרית אומרים ברוך הבא בשם ה' וכו' אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח וכו'.

קדיש

א. מוהריב"ץ בהגהותיו על הרמב"ם ז"ל פ"ט מהל' תפילה ה"ה שכתב ואח"ך יעמוד הש"ץ לבדו ואומר קדיש וכו', מדקאמר לבדו, משמע שאין להניח שנים לומר קדיש ביחד, וכן הוכיח הרב הגדול מורי מוהר"ר יהודה אבן עטר זצוק"ל, וכן היה נוהג הרב הגדול חסיד וקדוש המקובל האלקי אבי אבי רכב ישראל ופרשיו כמוהר"ר ראובן אבן צור זצוק"ל, נאם יעקב בנו עכ"ל, וכן היה מנהגנו שלא היה אומר קדיש רק אחד, לפי מה שמסתדרין האבלים בבית הכנסת, והיושבים בשבעה הם הקודמין, וכן מי שיש לו יום היצ"ט, הוא הקודם, וכן על זה הדרך.

ב. תתקבל צלותנא ובעותנא עם כל צלותהון ובעותהון, כמו שכן המנהג בכל ערי המערב, והביאו הרב קב ונקי כ"י הבי"ד הרב שערי תפלה דכ"א.

ג. היה המנהג בעיר פאס יע"א בימי הרב יעקב אבן צור להגיד בשעת הקדיש, הפסוק ויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדור דור, מנהג זה היה בקאשטלייא בזמן הרב מוהר"י אבוהב והרב יצחק דילאון זצ"ל, וכן ראה הרב יעב"ץ למורו וידאל הצרפתי ז"ל, ונתן טעם לפי המקובלים שבשעת אמירת הקדיש רוצים הקליפות להתגבר, ובפסוק זה יש שם ב ד פ ט י א ל בשכמל"ו, ומספרו קל"ו, ר"ת גימט' ע"ב והוסיף הוא הרב מוהריב"ץ מדידיה מדר דר בגמט' מרובע א אה אהי אהיה גמט' מד: ואנחנו לא נהגנו לאומרו. [ונראה שצ"ל ומספרו קל"ו ר"ת גימט' קל"ו ע"ב והוסיף וכו' מדר דר ר"ת בגימ' מרובע וכו'. כך הגיה ידידי הרה"ג מנצור בן שמעון שליט"א].

נשיאות כפים

א. המנהג שהכהנים לא היו רוחצים את ידיהם לפני עלייתם לדוכן בכל יום, וסומכין על נטילת ידים שחרית, ורק ביום הכפורים נהגו סלסול בעצמן, והיו נוטלים את ידיהם וכעת יוצא לאור ספר לפי ספרי למוהר"י אג'יני ז"ל מרבני הדור של ק"ק צפרו וכתב במערכת גו"ן אות ק"ח וז"ל ראיתי בתשובת הרמב"ם ז"ל שבאו בראש ספר מעש"ר וז"ל והשבת פן תטעה במה ששמענו בשם חכמי צרפת שקצת אומרים שצריך שיהיו המים מוכנים אצל פתח הדוכן וירחצו את ידיהם בשעה שעולים לדוכן, עם היות שכבר נטלו ידיהם לתפלה וזה יורה אם על מיעוט ידיעה, אם על היותם מזלזלים בנטילת ידים לתפילה, והעיקר שמי שנטל ידיו לתפילה אינו צריך נטילת ידים אחרת לברכת כהנים וכו' וכזה ראיתי הלכה למעשה במעמד אבא מארי ז"ל וזולתו ממורי הוראה וכו' וכו' וביארתי זה עם היות פשוט לפי שטעו בו עכ"ל וסיים הרב לפי ספרי וכתב ומזה אני רואה שכאן בעירנו אין נוהגים ליטול ידיהם קודם ברכת כהנים בין בחול בין בשבת שבודאי סומכים על נטילת ידים לתפילה אמנם ראיתי שערוריה מה שנוהגים ליטול ידיהם ביום הכפורים לברכת כהנים דאיכא איסורא של רחיצה שהוא איסורא דאורייתא וגם הלוי היוצק מים על ידי הכהנים רוחץ ידיו קודם יציקה ואחריה וזה ודאי איסור גמור דכיון דבשאר ימות השנה סומכים על נטילת ידים לתפילה, אם כן גם ביום הכפורים יסמכו על זה, וליכא סרך מצוה, ועוברים על איסור רחיצה ביום הכפורים כנ"ל עכ"ל, ואם כי יש להשיב על דבריו ז"ל במה שכתב בסוף דבריו שמה שרוחצים ביוה"כ יש איסורא דאורייתא [ועיין בשו"ת הרדב"ז ח"ד סי' ל"ז בעיקר נטילת ידים ביוה"כ וז"ל כלל זה יהיה מסור בידכם כל שאינו מכוין להנאת רחיצה אפילו שאין בו אלא משום הכון לקראת אלקיך מותרת וזו הסברא היותר נכונה עכ"ל]. מ"מ נראה שהמנהג בשאר ימות השנה הוא מנהג מיוסד על דברי הרמב"ם ואביו ז"ל וזולתו ממורי הוראה.

ב. כשאין כהנים בבית הכנסת והש"ץ אומר פרשת ברכת כהנים, היו הצבור עונים כיה"ר אחרי כל פסוק ועיין בספר יכין ובועז סי' כ"ה שהביא מהגאון שלא היה אומר ומי שאומר אמן אין מונעין אותו, ועי' בס' נתיבי עם סי' קכ"ז דמצד הדין אסור לענות אמן.

ג. כשאין כהנים הש"ץ היה ממשיך פרשת ברכת כהנים עם הפסוק ושמו את שמי וגו' עד ואני אברכם כדעת הש"ע או"ח סי' קכ"ז ס"ב והרמב"ם והסמ"ג והרוק"ח ורבינו סעדיה ה"ד הרב שערי תפלה דל"ד ע"א.

ד. כשיש שני כהנים או יותר מתחילין הכהנים במלת יברכך גם בלי שיקרא אותה הש"ץ, כדעת הש"ע סי' קכ"ח סי"ג, ורק כשיש כהן אחד הש"ץ מקריא גם יברכך כדעת מהר"ם מינץ סי' י"ב והר"ז אות כ"א. ועיין בספר נתיבי עם שם, וע"ע בס' כף החיים שם ס"ק פ"ג.

ה. כהן רוק לא היה נושא כפיו, ומתחיל לישא כפיו רק ביום הראשון לחתונתו כסברת הרמ"א בסי' קכ"ח סמ"ד והוא מנהג בני בבל ועיין בישו"ש סוף בב"ק בקונט' לקוטי

מנהגים. ועיי' בזוה"ק במדבר קמ"ה ע"ב שכתב שאין השכינה שורה על רוק ועיי' בשו"ת הרשב"א ח"א סי' פ"ה שכ' שחומרא זו אין לה מקום בתלמוד.

ו. הכהנים היו נושאים כפיהם גם במקום שאין ס"ת כשהיו מתפללין בבית ביום הברית וביום החופה בבית החתן לפני סידור הקדושין, ודלא כמו שנסתפק בשיירי כנה"ג סי' אות א' אלא כמ"ש הא"ר אות ב' והפר"ח אות יו"ד ועיין להכפ"א בסי' קכ"ח אות ב'.

תחנון ונפילת אפים

א. חסידים ואנשי מעשה היו מטים עצמן על צד שמאל בנפילת אפים כמנהג שהזכיר מרן בסי' קל"א ס"א ועיין כה"ח שם סק"ל ונתיבי עם שם.

ב. אחרי התקופה — כששים יום אחרי חג הסוכות ביום שמתחילין ברך עלינו כמנהג חו"ל לא היינו אומרים תחנון, וכן היה מנהג עיר ג'ירבא. וע"ש שכתב הטעם ע"פ מ"ש במס' תענית דף ח ע"ב גדול יום הגשמים כיום קיבוץ גליות.

ג. נהגו שלא להגיד תחנון בביהכ"ן כשיש בר מצוה ועיי' בספר ציץ אליעזר חי"א סי' י"ז שהביא מה שכתב בספר משפטי עוזיאל חאו"ח מהדו"ת סי' י"א שדבר זה שלא לומר תחנון ביום בר מצוה, אין לו יסוד בדברי הפוס' הראשונים והאחרונים וכו' ובס' נהר מצרים כתב שמנהג עיה"ק ירושלים שאין נופלים ביום שיש בו בר מצוה וכתב, על זה מנהג ישראל תורה, ועיי' בס' מים חיים למהר"י משאש ז"ל סי' כ"ב שהשוה הבר מצוה לחתנים וברית מילה שהביא מור"ם בסי' קל"ה ס"א. וכתב וז"ל דה"ה בר מצוה נמי דמאי שנא וכן נתפשט המנהג בכל המקומות שאין אומרים תחנון לכבוד בר מצוה כמו לכבוד החתן ובעל ברית יעו"ש, והרב ציץ אליעזר שם כתב דאין לאדם לנטוש מנהג אבותיו בזה. ואחרי כן מצאתי בזוהר חדש פ' בראשית שחובה על הצדיקים לשמוח ביום בר מצוה כיום כניסה לחופה.

ד. בענין תחנון בחדש סיון לא היו אומרים עד י"ד בסיון וי"ד בכלל דעצרת יש לו תשלומין כל שבעה ובחו"ל שיש ספיקא דיומא גם יום י"ד בכלל, עי' בספר אליה רבה סי' תצ"ד ובס' עיקרי הד"ט או"ח סי' ד' אות מ"ה ועיי' בספר ויאמר יצחק בלקו"ד הלכות תפילה אות כ"ה ואות כ"ו.

ה. נהגו שלא ליפול על פניהם מיום שאחרי כפור עד ר"ח מרחשון ועי' לג"ע החיד"א בספרו חיים שאל ח"ב סי' ל"ה שאלה ב' שכ' שכן מנהג ירושלים ואין לתמוה על מנהג זה באתריה דמרן ז"ל וזה שלא כדעתו יעו"ש שהאריך.

קריאת התורה

א. מנהגינו מי שמכניס ספר תורה לבית הכנסת מתנה שלא יחול עליו שם הקדש, וכל שלא כתב התנאי בעדים איהו אפסד אנפשיה ואמרינן דלשם הקדש הניחו בבית הכנסת ולא מצי הוא עצמו וכ״ש יורשיו להוציאה מאותה בית הכנסת אבני שיש ח״א סי׳ נ״ד.

ב. נהגו לצרף למנין ג׳ בעלית ס״ת בשני וחמישי ביום שמתחנך למצות תפלין, גם אם לא הגיע לי״ג שנה (רוב המתחנכים היו פחות מי״ג שנה) ובספר מנחת העומר או״ח סי׳ ז׳ הדפסתי מה ששמעתי משמו של הרב עמור אביטבול ז״ל שהביא סמוכות למנהג זה ומ״ש הוא עצמו מן הצד בספר ערך השולחן משם שו״ת מהר״ם ב״ב, והרשב״ץ בספר חוט המשולש, והיא דעת הרמב״ם ז״ל, יעו״ש, וכעת יצא לאור הספר ״לפי ספרי״ לאחד מרבני דורו של הרעמ״א ז״ל וכתב במערכת ב׳ אות כ״ח וז״ל נהירנא כד הוינא טליא כשהיה השד״ר הרב כמוהר״ר רפאל הלוי זצוק״ל, ואירע ביום ב׳ היה שנתחנך בן קטן למצות תפילין, ועלה לס״ת שלישי כאשר המנהג עד השתא, וקרא תגר על המנהג שהוא הפך דעת מרן ז״ל ולא ענו אותו דבר, ומרן מלכא כמוהר״ר עמור אביטבול זצוק״ל, חפש ומצא תשובת כמהר״א טואה זצוק״ל שהביא דעת הרשב״ץ ז״ל דס״ל דקטן עולה לכל מנין, וז״ל בספר חו״ה שאלה ל״א, ועל מה ששאלת אם קטן עולה למנין ג׳, או אינו עולה רק למנין ז׳, גם כאן אירע מעשה בקטן פחות מי״ג וכו׳, ועוד שהרמב״ם ז״ל כתב, קטן היודע לקרות עולה ממנין הקרואים הוא עולה למנין בין שהם ז׳ או ג׳, וכן כתבו הגמ״י בפירוש דקטן עולה למנין ג׳. אח״ך מצאתי לא״ז הרשב״ץ ז״ל שכתב בתיקון החזנים שעשה וז״ל קטן עולה בין למנין ז׳ בין למנין ג׳, ואמרתי זה לאותם שגמגמו ולא ענו עוד עכ״ד ע״ש, וכן משמע בשו״ת מהר״ם ב״ב ז״ל סי׳ ק״ה וז״ל ופירש רבינו שמחה זצ״ל לאו דוקא למנין ז׳ אלא אפילו למנין ג׳ וכו׳ ע״ש עכ״ל.

ג. העולה בתורה לא היה הופך פניו מהס״ת בשעת הברכה, עיין להב״ח בסי׳ קל״ט שכתב וז״ל ולפי ענ״ד הגון שיהיה פתוח בשעת ברכה לגמרי ולא יהפוך פניו כלל דכך היא דעת הפוסי׳ והגאונים המפורסמים וכן אני נוהג. ושכן היה נוהג השכנה״ג הגהב״י אות יו״ד ועיין הבאה״ט סי׳ קל״ט סק״ז, וכמ״ש מהריק״ש סי׳ ק״ל, וע״ע להרב דרך ישרה שכתב כי הכל יודעים שאין ברכות כתובות בתורה.

ד. לכהן או לעולה ראשון לקרוא בתורה, הש״ץ או בעל קורא היה אומר פסוקים הללו, כהן (ראשון) קרב וכהן (וקרא) תורת ה׳ תמימה משיבת נפש * עדות ה׳ נאמנה מחכימת פתי פקודי ה׳ ישרים משמחי לב מצות ה׳ ברה מאירת עינים האל תמים דרכו אמרת ה׳ צרופה מגן הוא לכל החוסים בו.

ה. הגירסא בברכת התורה — אשר נתן לנו את תורתו תורת אמת, כמו שהביא הנוסחת הזאת הרב דבר אמת דמ״ד אות נ״ו והרב חסד לאלפים ועיין בספר תורת השלמים סי׳ כ״ב אות ז׳ ועיין עוד בס׳ שמח נפש שכתב שכ״ד רב עמרם גאון והר״מ ז״ל.

* פסוק זה נזכר במס׳ סופרים פי״ד שאומרים אותו בשעת שמגביה הס״ת להראות לעם.

ו. העולה לס"ת פותח בפסוק ה' (השם) עמכם והש"ץ עונה יברכך ה' (השם) ולא מזכירין את שם ה' כקריאתו וכ"כ בספר תורת השלמים סימן כ"ב אות ו' וכ"כ הרב ספר חיים סי' ד' אות א' ויאמר השם עמכם ולא יזכיר שם המפורש.

ז. נהגו שקודם שמברך העולה ברכה אחרונה לקריאת התורה לומר "אמת תורתינו הקדושה" ולא מיחו בידם חכמים. ועיי' לג"ע הראש"ל בספר יביע אומר ח"א סי' ט' שאין למחות ביד האומרים שיש להם על מה שיסמוכו יע"ש.

ח. בשבת שבתוך ז' ימי החופה עולין כל הקרובין לס"ת לכבוד החתן ולבסוף עולה החתן וקורין לו בסדר היום ואח"כ קורין לפניו מן החומש פרשת ואברהם זקן הש"ץ קורא הפסוק ואחד מהקהל קורא התרגום של אותו פסוק ומפרידין בין פסוק לפסוק בשירים מיוחדים עיין באוסף התעודות שבספר "קהלת צפרו" כרך ב, מס' 634 וזהו ג"כ מנהג ירושלים וכמ"ש הרב תיקוני יששכר, והרב יד אהרן במהדו"ב בסי' ר"פ"ב ועיי' בספר נתיבי עם סי' קלח ועיי' בספר חיים סי' ז' אות י"ד שכתב הטעם על קריאת פרשה זו לחתן להזכיר העם שיזהר בנשואיו ושלא יקח אשה לשם יופי שהרי הכתוב אומר שקר החן והבל היופי ולא לשם ממון כי הממון עשה יעשה לו כנפים, ולא לשם שררת הקרובים ובני משפחות שיהיה נעזר מהם לפי שהוא נכשל ונענש בכל אחת ואחת משלש כוונות אלו ע"כ. וע"ע שם אות טו"ב שהזכיר את מנהגינו בשם ערי המערב שאין מוציאין ס"ת אחר, ועיין בספר לפי ספרי לאחד מרבני אתרין מהר"י אג'ייני ז"ל ערך חתן אות ק"ס שכתב ומנהגינו הוא להעלות החתן בפרשת השבוע ואח"ך קורא הש"ץ פרשת ואברהם זקן בחומש ומתרגם המתרגם כל מקרא ומקרא וזכר שני המנהגים האלו הביאם הרשב"ץ בח"ב סי' ט"ל וכתב על המנהג שלנו שהוא נכון.

ט. מנהגינו לעמוד כל הצבור בקריאה בס"ת כל פעם שאומרים עשרת הדברות, ואע"פ שהרמב"ם ז"ל בתשובה כתב כי ראוי למנוע מנהג זה, בהיות שמגיע הפסד לאמונה שיבואו לחשוב שיש לתורה יתרון קצתה על קצתה יעו"ש מ"מ הרבה פוסקים אישרו וקיימו המנהג הזה, ויישבו דברי הרמב"ם, ועיין להרב ישכיל עבדי שהאריך בזה בח"ב סימן א' ובחלק ז' סימן א' והביא סמוכות למנהג זה ובספר לדוד אמת סימן ז' אות ה' כתב וז"ל אם כל הצבור עומדים בעת קריאת יו"ד הדברות אינו נכון וכו' אמנם יש מקומות שפשט המנהג שכל הקהל עומדים ע"כ ועיין קול סיני אייר סיון תשל"א. ועיין בספר הליכות שהזכיר מנהגנו זה והביא לו סמוכות מדברי מרן החיד"א ז"ל בס' טוב עין. יעו"ש שהאריך ליישב דעת הרמב"ם ז"ל בתשובה. ועיין בס' טוב עין להגאון חיד"א סי' י"א שכתב כיון דבשעה זו קוראין גם הלק משאר התורה לית לן בה דמוכח שהכל אמת אלא שעומדין כאן לפי שפרשה זו יסוד לכל התורה. ושוב ראיתי בספר פחד יצחק בערך עשרת הדברות שכתב וז"ל ועיין דבר שמואל תשו' רע"ו דמחזיק המנהג במקום שנהגו לקום בשעת קריאת עשרת הדברות ושלש עשרה מדות דיש רמז לדבר ויתיצבו בתחתית ההר, עכ"ל.

י. מנהגנו שאחרי קו"יאת הקללות שבפ' בחקותי ושבמשנה תורה, כל הקהל אומרים בניגון וטעמי ספר משלי, את הפסוקים מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקוץ בתוכחתו, כי

את אשר יאהב ה' יוכח וכאב את בן ירצה, ולמוכחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב, ועיין להגאון מהר"ח פאלאג'י ז"ל סימן ט"ז אות ג"ל שהזכיר מנהג קצת פסוקים מאלו וכתב שחזרו ובטלום, משום שכשעושים איזה שנוי לעולה הוא מקפיד וימנעו אנשים מלעלות בפרשת הקללות. ועיי' בספר ליצחק ריח לרב מרבני עיר פאס בליקו"ד או"ח אות קוף קריאת התורה שהזכיר מנהג זה וסדר פסוקים אלו וסיים וקוראים התוכחות בקול נמוך.

יא. כשהיו גומרין בקריאת התורה חומש מחמשת החומשים היו כל הקהל אחרי הקריאה לעולה משלים, עונים ואומרים חזק חזקו ויאמץ לבבכם כל המיחלים לה' ועיי' להרב ליצ"ר בלקו"ד אות קוף ס"ה.

ברכות

א. נוהגים לענות ב"ה וב"ש גם על ברכה שיוצאים בה י"ח כדעת הרא"ש והמעש"ר ה"ד בהלכות ברכות פ"א הי"א כתב וז"ל והסברא והמנהג הם עמודי הוראה שהרי בכל תפוצות ישראל כשהש"ץ מברך להוציא הרבים י"ח ובכללם ברכת שופר והלל ומגילה וכו' כל הקהל עונים ב"ה וב"ש וא"כ בואו ונאמר ששום אחד מכל קהל עדת ישראל לא יצא י"ח בברכות אלו מעולם וכו' וידוע דגדול המנהג עכ"ל ה"ד הרב לפי ספרי ערך ברכה אות קל"א וע"ע בס' נתיבי עם סי' קסז שהביא משם הרבה מגדולי הפוס' כמנהגנו וזהו מנהג ירושלים ועיין בספר שערי תשובה סי' רי"ג ודגול מרבבה שם.

ב. בסעודות מצוה, היו נוהגים לטבול הכאע"ך (מזונות) בט"ה ולא חששו לדבר שטבולו במשקה שצריך נטילה כיון שלא מטבל רק ראש הכאע"ך ואין הידים נוגעות במשקה, וגם המשקה הוא מבושל, דתרי חומרי לא עבדינן, וגם החתיכה הנשארת בין ראשי אצבעותיו הנוגעים במשקה לא היה חשש כיון שהיא פחותה מכזית ועיין בספר פקודת אלעזר סי' קנה, שהביא סמוכות למנהג זה כמ"ש. ועיין בספר שער אשר או"ח סי' י"ב שהאריך בענין אם צריך נטילה בפחות מכזית לדבר שטבולו במשקה, והביא דעת המט"י והשיו"ב והרשב"ץ בס' יבין שמועה שהקילו, ולהלכה נקטינן כדעת מרן והרבה פוס' דצריך נטילה אף על פחות מכזית יעו"ש וע"ע בספר גו"ר כלל א' סי' ל"ז באוכל דבר שטבולו במשקה על ידי מזלג או כף שכתב וז"ל כללא דמלתא כיון דלא חמירא נטילה זו וכו' יש להקל בה וכו' וכל שכן שאין אנו נזהרין מלטמאת עצמינו וכו' ואם כן בעילה כל דהו מצינא למדחי הך נטילה ולו יהיה שהדבר תלוי במחלוקת נקטינן כדברי המקל עכ"ל.

ג. על הכוסכוס שהיו עושים אותו מסלת וקמח (ואין מגבילין אותו כדרך הפת) כזרע גד דק ככפור ומתבשל על ידי אדים היו מברכין עליו במ"מ ומע"ג ועיין בס' פקודת אלעזר סי' קס"ח שהביא משם המשד"ר כמנהגנו ועיין שם בספר המשד"ר מהר"ש אלפסי או"ח סי' קס"ח.

ד. האוכל פת הבאה בכסנין עם טא"י נוהגין לברך תחילה שהכל על הטא"י שעל הרוב אין דרך ללפת בו את הפת ולא הו"ל כעיקר וטפל שמברך על העיקר ופוטר הטפל (ישמח לבב או"ח סי' ה' אות ז').

ה. מנהגינו בנוסח ברכת על המחיה לחתום על המחיה ועל הכלכלה כגרסת רבינו הטור והלבוש סי' ר"ח וזה נגד נוסחת הרבה פוסקים והרי"ף והרמב"ם ומר"ן ז"ל (שם אות ט"ז, ודף מ"א ע"ג) ועיין בס' פקודת אלעזר סי' ר"ח שהאריך בזה.

ו. בברכת המזון הזן ברחמיו את הכל וזה היפך ממה שכתב התוי"ט בברכות פ"ז מ"ג.

ז. בשתית קפה חם לא היו מברכין ברכה אחרונה, כי א"א שלא ישהא בשתיה מתחילה וע"ס יותר מכדי שתית רביעית ועיין בספר פקודת אלעזר סי' ר"י מה שהאריך בזה, ועיין בשו"ת בית יהודה חא"ח סי' ז' שפסק שלא לברך, ועיין להרב כפ"ה סי' ר"ד אות מ' שהביא מהברכ"י שגם אלו שמניחין עד שיצטנן בטלה דעתם וא"צ לברך יעו"ש בספר כפ"ה שם מה שהאריך בזה. וע"ע באה"ט סי' ר"ד סקי"ב וש"ת שם סק"ה משם בתי כהונה שהאנשים שמנחים להצטנן לא עשו ולא כלום לפי שאין דרך לשתותם צוננים יעו"ש. וע"ע בשו"ת שבסוף ספר מים חיים להפר"ח סי' א' שפסק שאין לברך ברכה אחרונה על הקאווי.

ח. לפעמים היו אחדים שענו אמן בסיום ברכת בורא נפשות רבות של עצמן ועיין ב"י או"ח סי' רט"ו ואנציקלופדיה תלמודית ערך אמן.

ט. הודאה לחולה ונתרפא
נשמת כל חי ע"ס ישתבח
ארוממך ה' כי דלתני ע"ס
הלל הגדול מתחילה וע"ס

י. בברכת הגומל נהגו להקדים הפסוקים הללויה אודה ה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה הודו לה' כי טוב כל"ח יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם, ועיי' בספר חיים סי' כ"ו, אות י"ד.

יא. מי שקנה ס"ת חדש היה מברך שהחיינו בשעת עלייתו הראשונה לס"ת והמדקדקין היו לובשים באותה שעה בגד חדש, ועיין להרב בית יהודה חיו"ד סי' כ"ג וה"ד הרב די השיב סי' מ"ג ועיין בספר פקודת אלעזר סי' רכ"ג.

יב. ב ר כ ת ה ח מ ה. באוסף תעודות כ"י שתחת ידי מצאתי כתוב נוסח ברכת החמה לפני מאה שנה בערך.

הרואה חמה בתקופתה והוא מכ"ח שנה לכ"ח שנה והתקופה בתחילת ליל ד' כשרואה אותה יום ד' בבקר יברך ברוך וכו' עושה מעשה בראשית שאז היא עומדת בנקודה שהיתה בתחילת התלותה ברקיע במעשה בראשית ומהרי"ל צווה להכריז מבערב שלמחר יזהר כל אדם כשרואה הנץ החמה לברך וכו', וכ"כ הרמ"ע בסדר אלפסי זוטא לברך עם הנץ החמה, והרב משאת בנימין כתב שנהגו לברך ברכה זו יחד רוב הקהל או כולם בצאתם מבה"כ אחר תפלת השחר, וכ"כ דבר משה ז"ל והרב

יעב"ץ ז"ל בסוף פרושו לסדר עולם כתב יפה לנהוג הקהל כן משום ברוב עם הדרת מלך וכמו שנהגו בברכת הלבנה ע"כ.

ובמחנה קדש ליוורנו יע"א כן עשו מעשה בשנת התקמ"ד ביום כ"ט ניסן קמו רוב הקהל קודם הנץ החמה והתפללו תפילת השחר ואח"ך יצאו השדה וברכו ברכה זו בסדר נאה ונכון.

והרי לפניך פסוקים

כי שמש ומגן ה' אלהים חן וכבוד יתן ה' לא ימנע טוב להולכים בתמים.

יראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים.

הודינו לך אלהים הודינו וקרוב שמך ספרו נפלאותיך

וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה ויצאתם ופשתם כעגלי מרבק.

הגידו השמים צדקו וראו כל העמים כבודו.

ואח"ך אומרים

הללויה הללו את ה' מן השמים וגו' עד חק נתן ולא יעבור.

ואח"ך יברכו

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם עושה מעשה בראשית

מזמור לדוד השמים מספרים כבוד אל וגו'

שיר למעלות אשא עיני אל ההרים וגו'.

ואח"ך אומרים

תנו רבנן הרואה חמה בתקופתה אומר ברוך עושה בראשית ואימת הוי אמר אביי כל כ"ח שנין והדר מחזור ונפלה תקופת ניסן בשבתאי דאורתא דתלת נהגי ארבע.

תם

תפילת ערבית

א. לפני ערבית היו נוהגים לומר מזמור לדוד ה' אורי וישעי וכו' וב"ח ברכי נפשי וכו' הריא"ז הובאו דבריו בספר שלה"ג פ"ק דברכות שנהגו כן משום הא דתניא בפ"ק דברכות וז"ל אדם בא מן השדה בערב ילך לבית הכנסת או לבית המדרש אם רגיל לקראת קורא לשנות שונה ואחר כך קורא קריאת שמע.

ב. לפני מעריב מתחילין במזמור לדוד ה' אורי וישעי ואח"ך אומרים קוה וכו' אין כאלוהינו וכו' ותנא דבי אליהו, מנהג זה הזכירו בספר הליכות שבא סי' יו"ד ושם הביא טעמו של דבר, ע"פ מ"ש גאון עוזינו החיד"א ז"ל בס' מורה באצבע שאדם יכול לצאת ידי חובת מצוה והגית בו יומם ולילה במה שיקבע עת ללמוד בבקר אחר שחרית ובערב אחר תפילת ערבית ולכן באו הראשונים לתקן השיעור הזה על אמירת הפסוקים קוה וכו' ותנא דבי אליהו ולהיות שסיום המזמור לדוד ה' אורי וישעי קוה אל ה' לזה אומרים קוה ואין כאלהינו ע"ש.

ג. במעריב אחרי ברכת השכבנו נהגנו לומר וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו ה' הוא האלהים וגו' ואח"ך אומרים מזמור לדוד הבו שיש בו י"ח אזכרות והוא כנגד הברכה מפסוקים מלוקטים שמתחילין ברוך ה' לעולם אמן ואמן שנתקנה בימי הגאונים, לדעת רש"י ז"ל תקנוה אנשי בבל מפני שיש בה י"ח אזכרות סידור רש"י סי' תכ"ח. ולדעת הר"ן ברכות ג' ב' כשהיתה תפילת ערבית רשות אמרו פסוקים אלו י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות ויראו עינינו ויצאו ונשאר מנהג זה גם אחרי שקבעו לערבית חובה, ועיין באורך בספר אוצר דינים ומנהגים עמוד 52.

ד. ואחרי מזמור לדוד הבו וגו' אומרים ברכת יראו עינינו, והיא תקנת קדמונים והביאוה התוס' ברכות דף ד' ע"ב. וכתב הב"י באו"ח סי' רל"ו דהכל מעין גאולה, וכתב שם דנתקנה אחר כך כשהיו מתפללין בשדות, ועיי' בספר לפי ספרי במע' תיו אות קל"ה שכתב ולא ראיתי אומרים אותה כי אם במערב הפנימי. ואומרים בברכתה המלך בכבודו אל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו ומילת תמיד נמשכת לעיל ותי' ימלוך התחלת ענין אחר כמ"ש א"ר סי' רס"ו ועיין להפרישה או"ח שם, והמג"א שם כתב שהיא נמשכת למטה ודעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד. שוב בא לידי הספר יחוה דעת הנד"מ לידידי הרב מהרי"צ חזן שהאריך בזה בסי' כ'.

ה. בתפילת מעריב של לילי ימים טובים אומרים רק הפסוק אלה מועדי ה' מקראי קדש אשר תקראו אותם במועדם ולא יותר. ועיין לרבינו הטור או"ח סי' רס"ז לענין אמירת ושמרו בנ"י וכו' ועיין להכנה"ג בסי' תפ"ז.

ו. בליל מוצ"ש אומרים מזמור לדוד ברוך ה' צורי בניגון הידוע בכל תפוצות ישראל, וכמ"ש הרב כרך של רומי סי' א' וז"ל ואומרים שלא נשאר לנו (מהנגונים של שירי דוד המע"ה) כי אם ניגון לדוד ברוך ה' צורי דוקא מתרי טעמי חדא משום שהוא קול ממהר ומתגבר כקול שירי המלחמות ממש, וזאת שנית והוא פלאות שכל ישראל בכל מקום שהם האסיים והאפריקאים והארופיים כולם משתווים בנגון מזמור זה וכו', ואני שסבבתי כמעט בכל חלק וחלק וכו' ממדינות גדולות וכו' דקדקתי בזה וראיתיהו אמת וכו' עכ"ל.

ז. במקומינו נהגו לומר פטום הקטורת בליל מוצאי שבת אחרי שחשכה, ורבים מתלמידי חכמים עוברים ושבים המה ראו כן תמהו ולא היה מענה בפיהם רק מנהג אבותינו בידינו, אחרי כן בהגלות ספר מדרש תלפיות להרב המקובל כמוהר"ר אליהו הכהן האיתמרי צוק"ל ושם כתב וראיתי בספר ההבדלה למוצאי שבת צו לצו לקרות פטום הקטורת וכו' כי מסוגלת היא לכמה ענינים ע"ש ומעתה אם אומרים אותה ואין כוונתם במקום הקטרת אלא להגין ולהצלחה לית לן בה אם אומרים אותה בלילה, כ"כ הרב מארי דאתרין מהרח"י אג"ייני בספרו לפי ספרי ערך ק' אות מ'. ועיין בספר הליכות שבא שהזכיר מנהג זה והביא המקור מספר סה"ג להרד"א בדף קצ"א שהביא המנהג הזה משם אבן הירחי שבפרובנציא נהגו לומר אחר הפסוקים של הבדלה אין כאלהינו וכו' ופטום הקטורת והטעם למען נתעשר ונצליח בדרכיו יע"ש שהאריך במעלת הקטורת ואמירתה.

ח. בתפילת מעריב של מוצאי שבת, אומרים בברכת אתה חונן אתה אמרת להבדיל בין קדש לחול וכו' ולא מקדימין לזה הנוסח "אתה חוננתנו מדע והשכל" כי נוהגים כנוסחת

האבודרהם בתפלת ערבית של מוצאי שבת שכתב וז״ל ואומר אתה אמרת להבדיל בין קדש לחול וכו׳, שוב העירני הרב הגדול מו״ה מנצור בן שמעון שליט״א לעיין בב״י או״ח סי׳ רצ״ד ובכנה״ג שם. והנה רבינו הב״י הביא משם אורחות חיים שאין מתחילין באתה חוננתנו לפי שהמשנה ממטבע שטבעו חכמים אינו אלא טועה, (כלומר שבמקום ברכת אתה חונן יגיד אתה חוננתנו וזה יכלול ברכת אתה חונן והבדלה, כי זה משנה ממטבע וכו׳) אלא מתחיל אתה חונן עד וחננו מאתך ומתחיל אתה הבדלת בין קודש לחול, וכ״כ הרמב״ם בסדור ר״ע ע״כ (או״ח) והעולם נוהגין לומר אתה חוננתנו, שאין זה נקרא שנוי מטבע שהכל ענין א׳ הוא עכ״ל רבינו הב״י. וע״ש להב״ח שרצה לפרש שכוונת הב״י שמנהג העולם שאין אומרים אתה חונן כל עיקר אלא אתה חוננתנו ושהמהרש״ל ורבינו מנחם ומהר״י פולק כתבו דטועין האומרים אתה חוננתנו ואתה חונן, יעו״ש שהאריך. אשר מכל זה נראה בכדי שלא ליכנס בסלע מחלוקת זו תקנו הראשונים שבתוך ברכת אתה חונן מתחיל אתה אמרת להבדיל ואין כאן לא שנוי מטבע ולא כפל לשון, בפרט שכן הנוסח כהרד״א כמש״ל.

ט. נהגו שלא להגיד ויהי נועם בליל מוצ״ש, אם חל יום טוב באמצע השבוע. וכשחל יום טוב בשבת אומרים ויהי נועם במוצ״ש שלפניו וגם כשחל ערב פסח בע״ש שהעיקר תלוי בששת ימי החול ועיי׳ שאילת יעבץ סי׳ י״ט ושע״ת סי׳ רצ״ה סק״ב ועיי׳ ויאמר יצחק ח״א בלקו״ד הלכות פסח.

שבת

א. הרב אבני שיש (מרבני צפרו) בקונטריס התקנות דף צ״א ע״ב כתב וז״ל: הכירות שלנו שיש בהם מקום לשפיתת קדירה אחת הרי הן ככופח וא״כ לאו שפיר עבדי בארצות הללו שמניחין הקדירה על האש עד זמן סעודה בלילה אלא שצריכים הם להסירה קודם ברכה כל יראי השם וחושבי שמו ולשאר העם נ״ל דמוטב יהיו שוגגים דאפשר דמימי קדם נהגו ע״פ הפוסקים כחנניה שהיא הי״א שהביא מר״ן וכתב הרא״ש ובשביל שרבו הדעות בההיא פסקא וישראל אדוקים במצות עונג שבת ולא ישמעו להחמיר. הנח להם במנהג שנהגו ע״פ הפוסקים כחנניה.

ב. היינו נוהגים שמוליכין קדירת החמין של שבת לתנור של גוי וישראל הממונה מן הקהל להשגיח על הדבר הזה מניחה במקום הראוי להתבשל והגוי מכניסה לפנים ואין פוצה פה ומצפצף כדברי הרדב״ז ז״ל ח״א סי׳ ס״ג ודלא כהפר״ח יו״ד סי׳ קי״ג סקי״ד שאין סגירת התנור ולא הדלקת אש מעלה ומורדת אלא דוקא ההנחה ובמקום שיכול להתבשל.

ג. בענין תבשיל בליל שבת שמצטמק ויפה לו נהגו להקל כסברת חנניה והיא הסברא האחרונה שהביא מרן בסי׳ רנ״ג, והסידים ואנשי מעשה נהגו לשים חתיכה חיה בתבשיל סמוך להדלקת הנרות כדעת מרן המחבר שם.

ד. נהגו להתיר הדייסות המובאות לגוי בעל התנור לפעמים בערב שבת והוא טרוד באפיית הפת ולא מכניסם לתנור רק אחרי שקדש היום בפרט בימי החורף שהיום קצר וחכמי הדור העלימו עין כיון שיש להם על מה שיסמוכו דגוי אדעתא דנפשיה קא עביד (מ"א ישמח לבב ד' ט' א').

ה. נוהגות היו הנשים לטבול בליל שבת גם אם הטבילה לא בזמנה. כיון שהיו מסתירות את טבילתן מן בני הבית ומאחרות הטבילה עד ליל שבת ואומרת שהולכות למרחץ לרחוץ עצמן בשביל שבת. ועיין להרב פחד יצחק ערך טבילה. שכתב שישנם המאחרות לליל שבת לקיים מצות נדה חלה והדלקת הנר, והביא שם ממה ששמע שהרב בעל באר עשק כשהיה בא מהדרך בערב שבת היה מסדר לאשתו שתטבול אפילו אם אירע טבילתה קודם לכן יעו"ש. ועיין לרבינו הב"י בסי' קצ"ז הביא כמה פוסקים המחמירים בזה.

ו. המנהג כר"ת בענין בין השמשות והוא כרביע שעה לפני שקיעת החמה וכדעת מר"ן דנוהגים כוותיה בכל דיני התורה בין להקל בין להחמיר ודיני שבת בכלל וכשיראה ג' ככבים בהיות הרקיע מזהיר יחשוב רביע שעה משעות זמניות לאחור והוא זמן ביה"ש האמתי והכל עוסקין במלאכה אחרי השקיעה הא' (שהיא סברת הגאונים) ולא מתפללין מעריב עד קריאת למג'רב (מ"א הרב ישמח לבב די"ב ע"ד).

ז. סדר עירובי חצרות ושיתופי מבואות (בכ"י אבא מארי ז"ל והיה העירוב ממצות, תלוי בקיר בית הכנסת מפסח לפסח).

יקח פת שיעור שמנה בצים ויזכה אותו על ידי אחר ויאמר לו נוסח זה: זכה בעירוב זה בעדי ובעד ב"ב, ובעדך ובעד ב"ב ובעד כל אחינו בנ"י הדרים עמנו בעיר הזאת בכל מקום שהם ושיבואו לדור ולהסתופף בעיר הזאת מפסח זה עד חג הפסח ש"ש הבאה, שיסמכו לטלטל על ידו מרשות לרשות בכל שבתות השנה וימים טובים.

בעת שנותן העירוב ביד הזוכה טרם יצא מתח"י, יברך על מצות עירוב, וימסרנו ביד הזוכה ויגביהנו הזוכה למעלה טפח, ויקחנו מידו ויאמר המזכה.

בדין עירובא יהי שרי לן לטלטולי לאפוקי ולעיולי מבית לבית ומבתים לחצר, ומחצר לבתים, ומבתים לבור, ומבור לבתים, ומחצר לגג, ומגג לגג, ומתחתית לעלית, ומעלית לתחתית, ומזוית לזוית, ומחצירות למבואות, וממבואות לחצירות, וממבוי למבוי, וממבוי לפונדק ולנהר ולפורני, ומהם למבוי ומרשות לרשות לכל המבואות והחצרות והבתים והרשויות שבעיר הזאת מחומת העיר לפנים, לכל מאי דצריך בכל שבתות השנה וימים טובים, לני ולכל הדרים בעיר הזאת, ולכל המתוספים והמסתופפים עמנו מכאן ולהבא מפסח זה עד פסח ש"ש הבאה שיבוא עלינו לשלם בעזרת השי"ת.

מה שמוזכר למעלה פת שיעור ח' בצים לחומרא כדעת הי"א שהביא המחבר בסי' שס"ח. הרב עם ועד הקהלה היו קונים רשות ממושל העיר כמ"ש המחבר בסי' שצ"א. והעיר היתה מוקפת חומה סביב כנודע.

ח. בענין קיפול הטלית בשבת המדקדקין לא היו מקפלין אותו אך נזהרין לקפלו במוצ"ש קודם ההבדלה, וכמ"ש מדרש תלפיות דקי"ח ע"ג וקשל"ה דף צ' ע"ג ה"ד הרב שערי תפלה ד"צ ע"ב, ואחרי כן מביאים אותו לבית ואין זה הכנה משבת לחול דההבאה לא נקראת הכנה עיי' חיי"א כלל ועי"ע נתיבי עם סי' ש"ב שהמנהג פשוט באי"י לקפל הטלית בשבת.

ט. בליל שבת לפני מעריב אחרי שיר השירים נהגו לומר ששה מזמורים נגד ששת ימי המעשה והפיוט לך דודי אומרים אותו מרו"ס ועיין נתיבי עם סי' רס"ז.

י. משנת במה מדליקין במעריב של שבת היינו אומרים בין מזמור לדוד לבין לכה דודי, וכמו שכ"כ הרב חיד"א בספר ברית עולם, והגאון יעב"ץ אבן צור נקד בָּמָה מדליקין ובמה אין מדליקין.

יא. ברכה מעין שבע במעריב של ליל שבת, לא היינו אומרים רק בבית הכנסת, אך בבית שאין בו ס"ת לא אומרים, וכמ"ש המחבר באו"ח סי' רס"ח סי' ועיי' כפ"ה שם ס"ק מ"ז וס"ק ן' משם השכנה"ג הגהב"י אות ט' שבמקום שאינו בהכ"נ קבוע בס"ת אין אומרים אותה, ועיין בספר נתיבי עם שם שהמנהג בירושלים לאמרה בכל מקום, גם במקום שאין שם ס"ת.

יב. בשבת לא היינו נוהגים לומר פרשת העקידה, וכ"כ הרב נגרין בספר היראה, וכך היה מנהגו של הגאון יעב"ץ בבית כנסת שלו בעיר פאס. ועיין בספר אור צדיקים ממהר"ם פאפאראש שאין אומרים פרשת העקדה בשבת ויו"ט ור"ח כי סגולת העקדה להמתיק הדינים ובשבת ויו"ט ור"ח אין לעורר דינים.

יג. נהגנו לומר בשבת קודש בתפלת שחרית קודם ב"ש השיר יגדל ועיי' להגאון בעל תוספת יו"ט בהקדמה לארחות חיים שכתב שמוסיפים במדינתו בסידורים, השיר יגדל לפני ברוך שאמר כדי להשגיר את הי"ג עקרים בפי כל בני ישראל. ועיי' במדרש פנחס להגאון ר' פנחס מקאריץ ז"ל שכ' דיש לאומרו בשבת אבל לא בחול יעו"ש. וע"ע להגאון בעל אורח נאמן סי' נ"א שכתב שבי"ג ברוך שבברכת ברוך שאמר מרומזים הי"ג עיקרים שבאני מאמין יעו"ש ולפי זה נהגו להסמיך לברוך שאמר השיר יגדל המדבר על י"ג עיקרים.

יד. הנוסח ביוצר של שבת אל אדון על כל המעשים תפארת וגדולה שרפים ואופנים וחיות הקודש כגירסת הזוה"ק תרומה דף קל"ב.

טו. הזקן בתפילת שחרית של שבת היה מסדר מי שברך לעולים כמעשהו בחול, ועיין להלק"ט סי' ס"ג וע"ע להרב שאילת יעבץ סי' ס"ד שנתן טעם למניעת הבקשה בשבת "משום שלא יהיה דבורך של שבת כשל חול וסיים אלא שאין כחנו יפה למחות מאחר שכבר נהגו משנים קדמוניות", עכ"ל.

טז. כידוע שהרבה פוסקים ומהם המהרש"ל ז"ל צעקו ככרוכייא על מה שמוכרין המצוות בבתי כנסיות בשבתות ובימים טובים, דמחזי כמקח וממכר, יעויין בספרי הפוס' שכתבו שיש לבטל מנהג זה, וכנראה שלבטלו כליל לא יכלו כי בזה היה תלוי כל צרכי בית הכנסת ופרנסת הת"ח (עיין בספר כפ"ה סי' קל"ד אות כ"ט וסי' קל"ו אות ח'. ובסי' ש"ו אות מ"ב) ולכן ראוי למעט ככל האפשר, ונהגו אצלנו למכור בשבת חוה"מ סוכות ופסח כל העליות למשך כל הששה חדשים, ועיין בספר מקורי המנהגים סי' י"א. שוב ראיתי בספר לך שלמה בהשמטות או"ח סי' א' שכתב ליישב המנהג מההיא דמרן ז"ל בש"ע או"ח סי' ש"ו ס"י חפצי שמים מותר לדבר בהם כגון חשבונות של מצוה ולפסוק צדקה יעו"ש שהאריך בזה. וע"ע להמג"א שם בסי' ש"ו משם היש"ש פ"ה דביצה.

יז. היינו נוהגים להרבות בעולים נוספים בקריאת התורה כשיש שמחה אבי הבן או חתן בביהכ"ן וקוראים לאחד מה שקרא הראשון וזה בין בשבתות או בימים טובים. וכדעת הריב"ש ופסקה מרן בשו"ע או"ח סי' רפ"ב ס"ב ובב"י כתב שהעולם נהגו להתיר. וע"ע בספר מים עמוקים שאלה ס"ה מה שהאריך לקיים המנהג ודלא כהיש מפרשים שהביא הר"ן בפרק הקורא יע"ש. ונהגו שהמוסיף מעלין אותו אחרי קריאת הששי ובשני וחמישי לא היו מוסיפין כלל, כפסק מרן באו"ח סי' קנ"ח ס"א ואם היו בב"ה שני נערים שנתחנכו למצות תפלין אומרים לכהן לצאת מבית הכנסת, עיי' בספר השמים החדשים דף ה' ע"ב וע"ג.

יח. המפטיר לא היה עושה הפסק בברכה הראשונה של ההפטרה אחרי הנאמרים באמת, לבין החתימה דכולה ברכה אחת היא, וגם הצבור לא ענו אמן או אמת ועיין בספר חיים סי' כ"ה אות כ"ז. ועיין להלן אות כ'.

יט. המפטיר אחרי גמר קריאת ההפטרה לפני הברכות אומר הפסוק בישעיה מ"ז ה': גואלנו ה' צבאות שמו קדוש ישראל ואין זה הפסק דדמי למי שהוסיף פסוק אחר בהפטרה. וזה בקשה מאת ה' שיגאלנו מגזירת השמד שלזה נתקנה ההפטרה כ"כ הרב ויקרא אברהם דף קט"ו ע"ד.

כ. נהגו שלא לענות אמן או אמת באמצע ברכה הראשונה של ההפטרה אחרי הנאמרים באמת רק בתשלום הברכה דהכל ברכה אחת וכדעת מהריט"ץ הבי"ד החיד"א ז"ל בספרו קשר גודל סי' ט' אות כ"ו.

כא. בשבת היינו נוהגים לומר אין כאלקינו קודם עלינו לשבח לפי שאין מתפללין שמונה עשרה בשבת ולכן להשלים החסרון אנו אומרים ד' פעמים אין כאלקינו וכו' נודה וכו' מי וכו' ר"ת אמן וכן ד' ברוך וכו' וד' אתה הוא וכו' וי"ב פעמים אמן עם שבע ברכות שבתפלה לעומת י"ט של חול ועולים לאדם לתשלום המאה ברכות עכ"ל בעל חמדת ימים חלק שבת פי"ג דק"ב ע"ב וכ"כ הרב שבולי הלקט.

כב. בסעודת שבת לפעמים מפסיקין הרבה בין הקידוש לסעודה ועיין בספר גינת ורדים או"ח כלל ג' סי' ד' שאין לחוש. בפרט לפי מ"ש הזכו"ל ח"א אות ק' שכתב משם הרב מעם לועז בפרשת יתרו דרביעית יין של קידוש אם שותהו כולו המקדש מהני לכל הקהל וחשיב במקום סעודה אפילו לדידהו דלא שתו כלום יעו"ש.

כג. הפטרות:
בפרשת שמות מפטירין דברי ירמיהו ירמיה סי' א'.
בפרשת ויצא מפטירין ועמי תלואים הושע סי' י"א פסוק ז' וממשיכין סי' י"ב וסי' י"ג עד סוף פסוק ה' אני ידעתך במדבר בארץ תלאובות.
פרשת אחרי מות אם מחוברת עם פרשת קדושים, במקום ואתה בן אדם התשפוט, אומרים ויהי דבר ה' אלי לאמר בן אדם דבר את זקני ישראל ואמרת אליהם... הלדרש אותי אתם באים, יחזקאל סי' כ'
פרשת אחרי מות והשנה מעוברת אומרים התשפוט באחרי מות והלדרוש בפרשת קדושים.
כשחל ר"ח בשבת אומרים השמים כסאי, ואם חל ר"ח ביום א' אומרים ויאמר לו יהונתן מחר חדש. ואם חל ר"ח ביום שב"ק וביום א' אומרים כה אמר וכו' השמים כסאי ואח"ך פסוק ראשון ופסוק אחרון מהפטרת ויאמר לו יהונתן מחר חדש.
אם חל ר"ח בשבתות תלתא דפורענותא ושבעה נדחמתא אין מפטירין הפטרת שבת ור"ח אלא ההפטרה השייכת לאותו שבת. שמעו בר"ח אב, או עניה סוערה בר"ח אלול, כדעת מרן באו"ח סי' תכ"ה ס"א, ואח"ך אומרים פסוק ראשון ופסוק אחרון של הפטרת השמים כסאי, ואם חל ר"ח שני ימים יום שב"ק ויום א' אומרים גם פסוק ראשון ופסוק אחרון מהפטרת מחר חדש עיין כף החיים שם סק"י וסק"א ובספר נתיבי עם בסי תקנ"ט, ועיין לדוד אמת סי כ"א אות כ"ג.

כד. היו נוהגים להגיד הבדלה בבית הכנסת, וזה להוציא רק מי שאינו בקי סמ"ע בח"מ סי' רצ"א, והמג"א בא"ח סי' רצ"ו סק"ט כתב עליו דלא ידע למה, והא"ר סי' רנ"ז סקט"ו כתב דהמס"ע ס"ל דהש"ץ אינו מוציא אלא מי שאינו בקי.

כה. בפרשת שקלים קורין פסוק ראשון ואחרון מהפטרת מחר חדש אף שמדלגין מנביא אל נביא עיי' שוע' או"ח סי' קמ"ד.

ראש חודש

א. אנשי מעשה היו נוהגים להתענות בכל ערב ר"ח וקוראים לתענית זה כפור קטן ע"פ מ"ש המ"א סי' תי"ז, והפר"ח כתב אנשי מעשה מתענין ומתפללין מנחה וקורין בצבור ויחל וכ"ה מנהג פראג עיין בספר עולת שמואל סי' ס"א מה שהאריך במנחה זה, ועיין בס' חמדת ימים ר"ח פ"ד והכפ"ה או"ח סי' תי"ז, וסדר הצום הזה ותפלותיו נדפסו בעיר גירבא ע"י ידידי הרב שמואל בן הרוש הי"ו, בשם כפור קטן.

ב. בענין חשבון התקופות, דמר שמואל ורב אדא הרב "לפי ספרי" כתב שבהיותו בעי"ת ארג"יל אמרו לו היודעים שבין חזרת השמש לתקופה י"ז יום בדיוק וזה משנוי המקומות ומר שמואל שעשה התקופות עשה אותם לחשבון שם המקום שהיה דר בו, ורב אדא ג"כ עשה לחשבון מקומו ולא פליגי במציאות, וסיים וכתב ואם כן בדידן דידעינן שכבר עברה התקופה בי"ג בתמוז (יע"ש שכתב שבשנת התר"ם חזרת השמש היתה י"ג בתמוז) ומה

לנו לשמור כ״ח בתמוז ויותר מזה אני רואה דבר מבהיל הרעיון שאנחנו הדרים במתא ספרו יע״א והדרים במתא פאס יע״א כל אחד כבש לו חשבון אחד. עכ״ל וע״ע בספר יוסף אומץ בסי׳ מ״ב בענין שעות התקופה אם שעות שוות, או זמניות. והמנהג היה להכריז בצבור על יום ושעת התקופה.

ג. לא היינו נוהגים לענות אמן ביעלה ויבוא בפסקות זכרנו ה׳ בו לטובה, ופקדנו בו לברכה, עיין עולת שבת ריש סי׳ תכ״ב שלא להפסיק ביניהם בעניית אמן, וכ״כ השכנה״ג בשם הרב תול״יע ז״ל.

ד. לא היו מברכין על לבנה רק אחרי שעברו עליה ז׳ ימים כפסק מרן בסי׳ תכ״ו ס״ד, ובספר בית דוד סי׳ קלב להגאון חיד״א ז״ל כתב שטועים הם המברכין היפך מפסק מרן והמורים כן הולכים חושך ולא אור. עיי׳ בספר השמים החדשים דף ז׳ ע״ב.

ה. בר״ח מברכין על ההלל בצבור — לקרוא את ההלל — ולבסוף יהללוך כדעת הי״א קמא שהביא מרן בסימן תכ״ב ס״ב. דאמנהגא מברכינן כדעת ר״ת בתוס׳ תענית כ״ח ע״ב, (ובמס׳ סוכה דמ״ד) וכמו שמברכין על יו״ט ב׳, ועיין בספר פחד יצחק ערך מנהג שכתב דדוקא בערבה שהיא חבטה בעלמא לא מברכין, אבל גבי הלל בר״ח שיש בו קלוסו של הקב״ה מברכינן יע״ש. שוב ראיתי שכ״כ בפירוש הר״ן ז״ל בפרק לולב וערבה דמברכין על הלל בר״ח, וע״ש ברבינו הטור ורבינו הב״י. וכן הוא מנהג עיר ג׳ירבא עי׳ ברית כהונה או״ח אות ר׳ ס״ה וכשגומרין ההלל מברכין לגמור, ובדילוג לקרוא. והוא סימן להודיע לקהל אימתי גומרין ואימתי מדלגין, וכן הוא מנהג כל בתי כנסיות של עיר פיראירא עיי׳ פחד יצחק ערך הלל. הפסוקים בהלל לפני מן המצר הודו וגו׳ יאמר נא וגו׳ הש״ץ קורא כל פסוק והקהל חוזרין אחריו כמו שכ״כ רבינו הטור בסימן תכ״ב ובפסוקים של ברוך הבא וגו׳ לא היו כופלין רק הפסוקים אלי אתה והודו כמנהג ספרד עיין כפ״ה או״ח סי׳ תכ״ב אות מ״ג בשם רבינו הטור ועיי׳ בשו״ת הריב״ש סי׳ ע״ב שכ׳ וז״ל ובספר אורח חיים כתוב שבאשכנז נהגו לכפול ברוך הבא וכן פסוק אל ה׳ ויאר לנו, ובספרד כופלין אלי אתה ואודך והודו עכ״ל.

ו. ביום ר״ח היינו אומרים לפני ה׳ מלך לדוד ברכי נפשי, מזמור ק״ג. מנהג זה היה טוב להזכיר לצבור יום ר״ח כמנהג אחינו האשכנזים לפרסם ר״ח בפסוקים ובראשי חדשיכם, ולא היה ידוע איזה רמז לר״ח במזמור זה וראיתי בספר שערי תפלה דכ״ב שכתב שלא נתבארה קריאתו בפוסקים (למי שנוהגים לאומרו, שוב ראיתי בפירוש המלבי״ם ז״ל על הפסוק במזמור זה ברכו ה׳ כל צבאיו משרתיו עושי רצונו וז״ל עולם הגלגלים וצבא המערכת וכו׳ והם עושי רצונו לא ימתינו על דבור מיוחד כי הרצון הקודם שרצה בעת הבריאה שאז קבע חקיהם ויעמידם לעד לעולם חק נתן ולא יעבור וכו׳ עכ״ל והוא נוסח של ברכת הלבנה חק וזמן נתן להם שלא ישנו את תפקידם ואפשר שמפני זה קבעו מזמור זה ליום ר״ח, שוב ראיתי להרב כף החיים בסי׳ תכ״ב אות ב׳ שהביא משם רו״ח אות א׳ שהאומר ברכי נפשי קודם ערבית ובתוך הזמירות אהני דאתיא זכירה זכירה שלא ישכח מלהזכיר ר״ח ע״כ וע״ש להרב כפה׳ שעמד על מ״ש ״בתוך הזמירות יעו״ש, גם

אפשר שהמומור ברכי נפשי שהזכיר בדבריו, אולי על מזמור קד׳ ששם מוזכר עשה ירח למועדים וכו׳.

ז. המחבר ז״ל באו״ח סי׳ תי״ז כתב וז״ל: והנשים, שנוהגות שלא לעשות בו (ר״ח) מלאכה הוא מנהג טוב ע״כ והוא מהירושלמי פ״ק דתענית שהקב״ה נתן שכרן לנשים לשמור ר״ח על מה שלא נתנו נזמיהם במעשה העגל, והטור בשם אחיו רבי יהודה שי״ב ראשי חדשים כנגד י״ב שבטים וכשחטאו בעגל ניטלו מהם וניתנו לנשותיהן. והאו״ז כתב הטעם לפי שבכל חדש האשה מתחדשת וטובלת וחוזרת לבעלה כשם שהלבנה מתחדשת. עיי׳ בס׳ כפ״ה שם ס״ק כ״ז, ולכן נהגו שלא לטוות לארוג ואף לא לכבס בר״ח. ועיין בספר תורות אמת שם שנתן טעם ע״פ מה שאומר המדרש הביאו עלי כפרה, בזמן שניכר פגימתה של לבנה ולכן הנשים שהן דומות ללבנה שמקבלת השפעתה מהחמה מכבדין אותה ביום ר״ח להפיס דעתה, וטעם זה קרוב לטעם הא״ז הנ״ל.

ח. בשבת מברכין את החדש בשעה שמזכירין שם החדש היו מתארין ומוסיפין לאיזה חדשים התואר השייך להם כגון אדר הנהדר ניסן המעוטר אייר זיו סיון המוכתר בכתר תורה שתתעלה, אב הרחמן, אלול המרוצה.

חג הפסח וספירת העומר

א. הסקת והכשר התנור מחמץ למצה היה על ידי גפת פסולת זיתים שמפזרים על קרקע התנור וכשמתייבש בחום התנור נדלק עם להבת שלהבת ומניח אחריו גחלים נצוצות אש מפוזרים על שטח כל קרקע התנור. וזה חוץ מעצים שמפזרין עוד על הגפת. והגחלים עוברים ע״פ כולו ומכוונים עי״ז להכשירו לפסח כמ״ש מרן בסי׳ תס״א.

ב. זמן שאיבת מים שלנו לאפית המצות היה בערך עשרה דקות קודם קריאת המגרב והוא תחילת בהש״מ.

ג. בזמן שאיבת מים שלנו היו נוהגים לשאוב על ידי כלי קטן ולשפוך לתוך הדלי או הכד. ובכל פעם ששופכין סופרין והולכים א׳ ב׳ ג׳ וכו׳ כדי להמשיך קדושת כ״ב אותיות התורה על המים ובזה תפרד מהם הקליפה עיין בספר דרך אמונה פי׳ על הגדה ש״פ למהר״חט ז״ל בתחילת הספר.

ד. נוסח שטר הקנין למכירת החמץ: עם מסירת המפתחות, קונים מהגוי קנין שלם בסודרו מעכשיו ובכח הקנין מודה ומתחייב שהוא משכיר חנותו הידועה לו לגוי פלוני מהיום ולסוף חדש ימים בסך כ״וך ועם שכירות החנות אגב הקרקע מוכר לו כ״וך שקים של קמח והשקים בסך כו״ך לכל אחת, ועם שכירות החנות ג״כ מוכר לו כל הארגזים וכל החמץ שבתוך החנות ומזכה לו הכל זכייה גמורה בכח הקנין שיהיה הכל שלו ויעשה בו מה שהוא חפץ.

ה. נוהגים להפטיר הפטרת וערבה בכל שבת הגדול בין חל בו ערב פסח בין חל ביום

אחר, ובין בפרשת צו בין בפרשה אחרת בשנת העיבור, מנהג זה הוזכר לשבח בפי הרבה מהפוסקים הראשונים, רבינו משולם, בספר הפרדס לרש"י וכ"ד הלבוש וע"ע בס' יביע אומר לג"ע ח"ב ח"ד או"ח סי' ט"ל והראש"ל המחבר שליט"א האריך הרחיב בזה עי"ש וינעם לך.

ו. קראו את ההגדה בצבור בשבת הגדול אחרי מנחה כך ספר לי מור אבי ז"ל, וזה בודאי כטעם שמובא בספר אוצר כל מנהגי ישורון מהדורא רביעית עמ' 293 כדי להתרגל באמירתה אך לא מטעם גזרה משום פסח שחל להיות בשבת ושמא יטה אלא פשוטו כמשמעו שהמון העם ידע את קריאת ההגדה וכמ"ש רבינו ראבי"ה סי' תכ"ה בענין שנהגו התנוקות להקדים ולקרות ההגדה ביום שבת הגדול ונראין הדברים שכדי להסדיר בפיהם ויבינו בפסח וישאלו וכן מובא בגליון מהרי"ל, וראה הרבה טעמים בספר הגדה שלימה מעמוד 52 והלאה.

ז. נהגנו לאכול קטניות ולא לאכול אורז עיי' בספר ליצחק ריח אות אורז ובספר משפט וצדקה ביעקב ח"א סי' קכ"ב, ובחלק א' סימן ט' כתב על איסור האורז לפי שמחלקים פניו במורסן וגם מחשש גרעיני חטים, אך עוד לא ידעתי מאין יצא להם שלא לאכול אפונים (חמץ בערבי) ואוכלים פולים ושאר קטניות ולא ניתן ליאמר משום שקורין להם חמץ ושמא קא קגרים.

ח. בימים הקדמונים היו נוהגים בצפרו לעשות בפסח רקיקים דקים שקורים תרי"ד ויש בהם שני מכשולים נתינת המלח בעיסה ועריכת העיסה בקמח, ומוהרי"בע כתב שכאשר באו קהל אלזאווייא פה פאס היו עושים המצות בשמן וכוסבר ומיני תבלים ואח"ך נשתכח ונשתקע הדבר וברור שגם המנהג בהאלתרי"ד נמשך מגולי האלזאווייא לעיר צפרו. ובימינו לא ראינו ולא שמענו ממנהג זה, וכנראה שבטלוהו רבותינו הראשונים לפי ההלכה.

ט. היינו מברכין בפה"א על הכרפס שגדל בגנה או בדברא כמו שכתב הרב השמים החדשים דף י"ב ע"ב, ע"פ מה שמצא פירוש ההגדה להריטב"א ז"ל מוע' בכ"י ישן, דאף שלדינא דגמ' דעל עשבי דדברא שאינם נזרעים אין מברכין בפה"א אלא שהכל. מ"מ בלילה הזה, דאין דין זה כמו בשאר ימים, כי בלילה הזה מצותו קובעתו, ועושה אותו כאילו מדי דחזי כיון שאנו חייבים לאוכלו ומברכין עליו בפה"א עכ"ל וסיים על זה הרב "השמים החדשים" ודבריו חיים וקימים, ודלא כפסק מוהרי"בע דעל הכרפס דדברא מברכין שהכל אף בליל פסח יעו"ש, וע"ע להרב לפי ספרי — אחד מרבני עיר צפרו ערך ברכה אות קס"ח שכתב וז"ל ונוהגים העם לקנות בערב פסח כרפס הרגיל בלי נטיעה ולברך עליו בפה"א והוא נגד הדין ולא ראיתי מי שמוחה בידם ולהזהירם וכו' עכ"ל, ולפי דברי הריטב"א ז"ל הנ"ל הדין עם הקונים ואין על מה להזהירם.

י. במעריב ליל פסח אמרו ההלל עם ברכה בבית הכנסת ברוב עם ובקול גדול מפי כל הצבור כמנהג הספרדים שהביא מר"ן בסי' תפ"ז ס"ד וברכ"י אות ז' ומו"ב אות כ"ז ועיי' כפ"ה שם. ולפני קריאת ההגדה נהגו לומר בבהילו יצאנו ממצרים כגירסת הרמב"ם וכלשון הרמב"ם בסוף פ"ח מהלכות חמץ ומצה ובספר התשב"ץ במאמר חמץ ושכל הנוסח בזמן הגלות עיין בהגדה שלימה הרב כשר עמוד 106. ובשעת אמירת "בבהילו" ראש המשפחה מסבב הקערה על כל ראשי המסובין לחבוב מצוה.

יא. הפטרה

הפטרת יום טוב של פסח ושל חוה״מ ושביעי ושמיני ש״פ נהגו לתרגם את כל ההפטרות בתרגום יונתן בן עוזיאל והמפטיר מתחיל הפסוק הא׳ בנביא ומתרגם ואח״ך הצבור אומרים הפסוק בנביא והוא עמהם בלחש וחוזר ומתרגם אותו וכן עזה״ד כל הפסוקים עד הסוף שהמפטיר אחרי שמתרגם הפסוק האחרון חוזר ואומרו בנביא: מנהג זה מוזכר בשו״ת התשב״ץ ח״ג סי׳ קכ״א וכתב שם דבימי התלמוד היו נוהגים לתרגם כדי שיבינו העם, והתרגום שנאמר ברוח הקדש אע״פ שאין מבינים אותו יכולים לתרגם אותו, וע״ע בספר יכין ובועז ח״א סי׳ קי״ח שכתב ע״ע מנהגי ההפטרות נהרא נהרא ופשטיה ועיי׳ להרשב״ש סי׳ רע״ז שיראה שהמפטיר עצמו יכול לתרגם, ועיין בתשובות הגאונים שערי תשובה סי׳ פ״ד שמצוה לתרגם ההפטרות ועכשו אין אנו מתרגמים ההפטרות של כל ימות השנה מלבד הפטרות של פסח לפי שהן מדברות בנס היום כדי לפרסם הנס, עיי׳ תוס׳ מגילה כ״ד א׳ ד״ה ואם היו. ועיין אנציקלופדייא תלמודית ערך הפטרה ועיין בס׳ נתיבי עם סימן רפ״ד.

אחרי ברכה ראשונה של ההפטרה היה המפטיר אומר הפסוק הראשון של הנביא ואחרי כן מדבר בשבחו של המתרגם יהונתן בן עוזיאל ואומר בניגון:

דאמיר [1] על ידי (יהושע, שמואל, ישעיה), נביאה ופריש יתיה יהונתן בן עוזיאל רב כל חכימייא מימר חגי זכריה ומלאכי נביאיא די בשעתא דהוה לעי באורייתא כל צפר גדפא דהוה פרח עילווהי הוה מתוקד בשלהובית יקרא דיי׳ די שרי עילווהי [2] ופריש יאות והכי קאמר ואח״ך בלשון הגרי:

די תוקאל על יד (יהושע, שמואל, ישעיה), אנביא ופסרו יהונתן בן עוזיאל כביר זמיע לכייסין קוואל חגי זכריה ומלאכי לאנבייא די פשעה די כאן יקרא פתורה ג׳מיע ברטאל מול זאנח די כאן יהווי פוק מגנו כאן ינחראק פי להבאת נאוור אללאה די אנזל עליה ופסר מליח והאגדא קאל.

ואחרי שסיים ההפטרה אומר: על דא יתברך וישתבח שמיה דאלקא רבא וקדישא לעלם ולעלמי עלמייא. ומברך ברכות ההפטרה ואומר:

הוא אלהנא די עביד מן עלמא נסין לנא. הוא ירחם עלנא, ויקבל צלותנא, ויבני ציון בשנגא, וייתי ית משיחנא, ויטע שלמא ביננא ויקיים קראה בנא. ארי עתיז ה׳ לנחמא ציון, לנחמא כל חורבותהא וישוי מדברהא כעדן, ומשרהא כגנתא דיי׳ ביע וחדוא ישתכח בה, תודתא וקל דמשבחין, ועל דא יתעלה ויתהלל ויתנשא שמיה מברך:

בלשון הגרי:

הוא אילהנא די זעאל מן לבאדא לעזאייב אילנא, הווא ירחם עלינא, וויקבל צלאוואתנא, וויבני ציון פשנינא, וויזיב משיחנא, וויגרס למעפייא בינאתנא, וויתבת לפסוק פינא אין מאזאל אלאה יסבבר ציון, יסבבר זמיע כרבאתהא וויזעל בררהא כיף עדן או ווטאהא כיף זנאן אלאה, אספר ולפרחא יתוסאב פיהא, אסכראן וצאוות לג׳נא, ועלא האדא יתעללא וויתפכ׳כ׳ר וויתבההו אשמו למבארך:

1 נוסח זה עם תרגום ההפטרות נדפס בספר ארבעה גביעים ליוורנו בלפורטי ובעיר פאס היה להם מנהג אחר בכל התרגומים הללו וקוראים לו ״דהיר״.

2 עיין במס׳ סוכה דף כ״ח ובמס׳ ב״ב דף קל״ד.

יב. המנהג פשוט מימות הראשונים בחו"ל לברך כל הברכות בליל שני של פסח ואין פוצה פה ומצפצף וכס' ר"ת דמסכת סוכה שמברכין על המנהג (ישמח לבב די"ז א').

יג. בליל שני של פסח במעריב שמתחילין לספור העומר כל הגברים מביאין בפעם הראשונה לבית הכנסת את התינוקות, וכן בליל שמחת תורה. והיו מביאים בידם נרות של שעוה מקושטים וצבועים ומסרום לגבאים להאיר בבית הכנסת או להבדלה מנהג זה מוזכר בספרי הפוסקים עיין בספר כפ"ה או"ח סי' של"ט אות מ"ו שכתב שם לענין שבת אם יש בזה משום מוקצה או משום מקדיש בשבת ויו"ט. ועיי' שם בסימן ש"ח אות ע"א שכתב משם הרב אדרת אליהו קובו דאין בדבר איסור.

יד. לחיבוב מצוה היו מדבקין קצת מהחרוסת מבחוץ על איזה כותל צדדי של הבית. ועצם הזרוע של הקערה אחרי שמורידין ממנו הבשר היה מתגלגל בארונות במשך כל השנה.

טו. בליל ז' של פסח במעריב אחרי ג' פסיעות של תפילת י"ח היינו אומרים הלל הגדול, הש"ץ אומר פסקא והצבור עונים כל"ח. ואם כי עוד לא מצאתי מקור למנהג זה, הנה לענין אמירת הלל הגדול אחרי שנענה הצבור בעצירת גשמים עיי' להמג"א או"ח סי' תקע"ה סקי"א שא"א הלל הגדול אלא בנפש שבעה וכרס מליאה ודוקא בשעת התפלה וכו' ע"כ ולכן נ"ל שנהגו בליל האחרון של החג ונפש הצבור שבעה לה תפילות החג ומצוותיו הרבות, וכרסם מלאה כל טוב באים לביהכ"נ ומודים ואומרים כו' כל"ח בהלל הגדול על הנסים ועל הנפלאות.

טז. במוצאי חג הפסח (שקורין ליל המימונה) מסדרין השולחנות בחלב חמאה וירק כגון שבולים ירוקים ופרחים, והמשפחות מבקרין אחת לשניה, ובפרט אצל הרב או זקן המשפחה לקבל ברכתו, וכל משפחה לפי הנוהג המקובל אצלם, הללו מתיזים חלב על מצח המתברך, והללו נותנים לו תמרה ממולאת בחמאה ודבש, ויש אחרים שמכינים למבקרים לביבות מחמץ, והכהנים באים מבית לבית עד בית הרב לברך ברכת כהנים יברכך ה' וישמרך וכו' וכל הגברים בבית קוראים בקול ובניגון לפי הנגינות שבספר משלי הפסוקים: כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים: אורך ימים בימינה ובשמאלה עושר וכבוד: גול אל ה' מעשיך ויכנו מחשבותיך: וימלאו אסמיך שבע ותירוש יקביך יפרוצו: ומצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם: ושוב מתרגמים הפסוקים בלשון הגרי שיבינו הנשים והקטנים. ואחרי זה המברך מתחיל מי שברך אבותינו הקדושים וכו' ומנשקין ידי הרב ונפטרים לבתיהם בשלום והכל בצניעות ובקדושה וטהרה, ועיין בספר בית הבחירה דף רס"ט בדיני מוצאי חג הפסח אות ג' שכתב וז"ל נהגו בהרבה מקומות בליל מוצאי חג הפסח לוקחים עשבים עם שבולים שבולי החטים ומניחים אותם בראשיהם כמנהג עירנו אר"ץ זבת חל"ב וכן בקושטא ובאזמיר שזורקין בד' פנות הבית ואומרים בשמן ברכה והצלחה בכל מעשה ידינו, והרב בית מועד תמה על מנהג זה דמאי אולמיה מוצאי חג המצות משאר חגים וכתב שם משם הר' חיי עולם ז"ל הטעם שוטחין עשבים שיש בהם שבולת מילתא דמיזן זיין הוא משום דבפסח נידון על התבואה ולברך בשם ה' שיעשה השנה מבורכת בכל מידי דמיטב יעו"ש. ובאות ד' כתב וז"ל ועוד טעם אחר וכו' דכבר אמרו בניסן נגאלו וכו' וא"כ יאמר נא ישראל כיון שעבר הפסח ולא נגאלנו ח"ו נתייאש מן הגאולה חלילה ע"כ זורקין עשבים והוא לרמוז לתחיית המתים ע"ש ויציצו מעיר כעשב הארץ, וכשם שהמתים עתידין לחיות כך הגאולה עתידה לבוא במהרה בימינו אמן עכ"ל. ומה שקורין לזה מימונה שמעתי שהיא מלה ערבית מימון = מזל לרמוז על מזל טוב לכל השנה. וזהו ליל המימונה באופיה הטהור

ולא כמו שקמו כאן אנשים ובדו מלבם חג המימונה ביום אסרו חג, ובו המיטו בושה וחרפה על קהלות מרוקו, שמזעיקים אנשים ממשפחותיהם לבוא ולהשתתף בקרנבאל וברקודי פריצות ואי הצניעות ה' יחזירם בתשובה, וראוי ונכון לבטלו ומבטולו יהיו תוצאות חיים ברכה ושלום לכלל עם ישראל אמן.

יז. הש"ץ מקדים לברך ולספור והטעם משום שמא לא ידעו ההמון את היום הנכון ויהיה ברכתם לבטלה ואם ישאלו איזה יום לספירה חוששין שמא יאמר מספר היום שהוא צריך לספור אוצר מנהגי ישורון צד 104, ועיין בספר שער המפקד שהביא שכן דעת הרב יש"א ברכה בתשובה, וכמנהג ירושלים עיי' בס' נתיבי עם סי' תפ"ט, ובבית הכנסת של מוהריב"ץ בעיר פאס מקדימין הקהל לברך ואח"ך הש"ץ ויש לזה ראיה מדברי מאמר מרדכי סי' תפ"ט סקי"א.

יח. נוהגים לספור עוד בלי ברכה אחרי תפלת שחרית ובודאי תקנו זה לפמ"ש מרן בסי' תפ"ט ס"ז דאם שכח ולא ספר בלילה יספור כל היום וגם הרב כפ"ה שם ציין על המנהג הזה.

יט. הנשים נזהרות שלא לעשות מלאכה בשעת הספירה לפי שהעומר היה בא מהשעורים ושעורו עשרית האפה ומנחת סוטה ג"כ היתה עשרית האפה קמח שעורים, וע"כ נהגו הנשים הצדקניות שלא לעשות מלאכה להיות להם לכבוד ולתפארת, אוצר מנהגי ישורון צד 104.

כ. נהגו שבעל ברית בימי הספירה מסתפר בערב לפני יום המילה וכמ"ש מורם בסי' תצ"ג, ובד"מ ציין שמותר להסתפר ביום שקודם המילה בערב, ועיין בס' אגורה באהליך דף ו' ע"ב מה שחלק בין מצות המילה ליום ל"ד בבקר, ועיין בס' כפ"ה שם אות ל"ה.

כא. נוהגים שלא לישא אשה בימי העומר עד יום ל"ג כפסק מרן באו"ח סי' תצ"ג, וכתב הרב מוהר"ר שמואל אבן דנאן זלה"ה ששמע מאביו ז"ל הה"ר סעדיה ז"ל שראה בחלום חזיון לילה, חכם אחד מחכמי דורו שהיה לו זמן רב שמת, ושמו של החכם הה"ר שמואל בן סונבאל ז"ל והיה מדבר על ענין ל"ג לעומר, ונתן סימן בן שמונה עשרה לחופה, ושאל לו מה כוונתו ואמר לו נקוט האי כללא בידך שלעולם יום י"ח לאייר הוא ל"ג לעומר, שמשם ואילך מותר לישא אשה ולהכניסה לחופה, מלכי רבנן ערך שמואל אבן סונבאל.

כב. נטילת הצפרנים בימי העומר נהגו להתיר בע"ש וגם מה"ד שרי דאפי' בשבוע שחל בו ט' באב כתב המג"א דשרי עיי' להרב ליצחק ריח בלקו"ד אות ד' סעיף כ'.

שבועות

א. **ליל חג השבועות.** צריך האדם שלא יישן בלילה הזאת כלל ולהיות כל הלילה נעורים עוסקים בתורה, כנז' באורך בהקדמת ס' הזוהר בפ' בראשית ובפ' אמור ודע כי כל מי שלא יישן בלילה הזאת כלל אפי' רגע א' ויהיה עוסק בתורה כל הלילה מובטח לו שישלים שנתו ולא יארע לו שום נזק בשנה ההיא וכמ"ש הרשב"י ע"ה בהקדמת בראשית וז"ל דיפוק ההוא שתא בשלם וכו' ע"ש ולא עוד אלא שהוראת חיי האדם בשנה ההיא תלויה בענין זה, כי אם לא ישן כלל ודאי שלא ימות בשנה ההיא ודי בזה, ולכן פשט המנהג בישראל לעסוק בתורה כל ליל חג השבועות. (בכ"י אבא מארי ז"ל).

ב. בשבועות אומרים תהלים כי דוד המלך מת בעצרת והיו כל ישראל אוננין והקריבו למחר עיין תוס' דחגיגה פ"ב די"ז בשם הירושלמי, ולכן מה טוב ומה נעים היה מנהגנו לקרא ביום הקדוש הזה ספר תהלים כלו ובאגדת פר' במה מדליקין המדברת בענין פטירתו של דוד המלך כדי שיהיו שפתותיו דובבות בקבר ,וזכות דוד המלך תגן עליו, ותכפר עליו מאשר חטא כל השנה כולה בקום למשפט אלקים בעצרת על פירות האילן, ודין גרמא דמצוה רבה להתפלל לפני אלוקים לכפר עליו כ"י כמוה"ר אהרן רפאל מונסונייגו זי"ל. (בעהמ"ח שו"ת דבר אמת).

ג. היה מנהגנו בחג השבועות לזרוק מים אחד על השני, ושמעתי הטעם כשנולד משה רבינו הצפינה אותו אמו ג' חדשים וכאשר לא יכלה עוד הצפינו שמה אותו בתיבה על שפת היאור ובדרך זו נצול על ידי בת פרעה, ולפי דברי חז"ל משה רבינו נולד בז' לחדש אדר ובכן מלאו לו ג"ח בששה בסיון יום שחל בו חג השבועות שאז שמה אותו אמו על שפת היאור ולזכר המאורע שחל בו ביום שזכינו לקבל את התורה על ידו נוהגים לזרוק המים מאחד על השני לחבב את המים שע"י נצול מקבל התורה. עוד שמעתי טעם אחר לזכר שעת מתן תורה פרחה נשמתן של ישראל, והקב"ה הוריד טל תחיה להחיותם ולזכר זה זורקיו המים אחד על השני. וזאת להודיע שהמנהג הזה היה רק בין הגברים לבד, ולפי השמועה פה בארץ ישראל התחילו גם הגברות להתערב בין הגברים במנהג הזה, ועי"ז באים לידי פריצות ותערובת נשים, ולכן יש לבטל מנהג זה בפרט ביום הקדוש יום מתן תורה צריכים לשמור על הקדושה ובו נצטווה משה רבנו "אל תגשו אל אשה".

ד. נהגו שביום אסרו חג של שבועות אוספים כל הגניזה של תורה וגליונות מספרי דפוס בשקים וכדי חרס ומוליכים את הגניזה לבית החיים בפרסום ובעם רב בשירים בתופים ובמחולות. ועיין למרן בש"ע או"ח סי' קכ"ד ס"ה וביו"ד סי' רפ"ב ס"י ועי' להרב מהר"י משאש זי"ל בספרו מים חיים סי' ן' שנתן סמך לדבר ממ"ש רז"ל יום שנתנו הרוגי ביתר לקבורה וכו' עשו אותו יום טוב וע"ז נתקנה ברכת הטוב והמטיב כמ"ש במס' ברכות דף מ"ח ע"ב, ולזה גונזים התורה בשמחה שגליונותיה לא נשארו בבזיון וע"ש שנתן טעם אחר למנהג זה שהיה במקנאס עיר מולדתו ובכמה מערי המערב.

יום טוב וחול המועד

א. לענין התספורת בערב יום טוב אחר חצות לאדם הבא מחוץ לעיר או חבוש בבית האסורים או לענין אבילות לא היה מנהג קבוע ומעיר פאס הודיעו למהר"י בן חותא שביום שבת לפני יום טוב היו מכריזין ששום ספר לא יעשה מלאכתו בערב יום טוב ואותם שמותרים בחוה"מ מותרים גם בערב פסח (מוצב"י ח"א סי' קצ"ב).

ב. בתפילת יום טוב שחל להיות בשבת נוהגים לומר את יום השבת הזה, ולא את יום המנוח הזה, דלא כמו שכתב רש"י ז"ל בפ"ק דביצה די"ז שהביא הגירסה הזאת, וגירסה זו הביאה ג"כ רב עמרם גאון והרשב"ץ והרד"א וכ"כ הטור ופסקה מרן" בסי' תפ"ז ס"א שכתב ואם חל בשבת אומר את יום המנוח, והבאה"ט שם כתב ומנהגינו את יום השבת הזה

וכו' עיי' ח"י ויד אהרן ע"כ וכתב ע"ז הגאון יעב"ץ זלה"ה בסידור תפילה שלו וז"ל את יום השבת כלישנא דקרא זכור את יום השבת מהרי"ל דל"ד וכ"כ הרב חק יעקב שכ"כ הרמב"ם וכו' עכ"ל, וכ"כ הרב חק יוסף בסי' תפ"ז סק"ה וכ"כ הרב חמדת ימים דק"א ע"א.

ג. בשבת חוה"מ כשאומרים בתפילת שחרית יעלה ויבוא, לא מזכירין את יום השבת ועיין כפ"ה סי' תפ"ז אות ל"ב ובסי' תכ"ה ס"א ובסי' ת"ץ אות ס"ט.

ד. המנהג לעשות תגלחת לקטנים בחוה"מ סוכות ובחוה"מ פסח בבית הכנסת כפסק מרן בסי' תקל"א ס"ו. ועי' כף החיים או"ח סי' קנ"א אות מ"ה ועיין בספר שו"ג או"ח סי' תקל"א ס"ק י"ב אות ב' שכתב וז"ל ראיתי פה ירושלים שגלחו בן ה' שנים תוך ביהכ"ן בשמחות וגיל ומזה מסיק הרב לב חיים (ה"ד הרב פקודת אלעזר ח"ב סי' קנ"א) ואם איסורא איכא מאי דוחקייהו לעשות בבית הכנסת יעו"ש. ועי' בספר נתיבי עם סי' תקל"א וע"ע בספר גן המלך שבסוף ספר גינת ורדים סי' ס"ב שכתב וז"ל ומותר להשהות שמחת התגלחת שעושין לקטן עד המועד כדי להרגיל את השמחה במועד ומצוה נמי איכא בכך ומגלחין עי' ספר ישראל עכ"ל.

צומות ותעניות

א. המנהג להגיד עננו בד' תעניות בכל תפלותיו כמ"ש מרן באו"ח סימן תקס"ה ס"ג והפירוש בכל תפלותיו, היינו ערבית שחרית ומנחה כמ"ש מפרשי השו"ע שם, ורבינו הטור שם כתב יש מהגאונים שכתבו שאין לומר אלא במנחה שמא יאחזנו בולמוס וכו' וכ"ג באשכנז, ובספרד נוהגין לומר אותו ערבית (הדרישה שם כתב אעפ"י שיאכל וישתה כל הלילה אח"כ מ"מ אומר עננו מפני הקבלה שקבל עליו בתפלת המנחה ועיין בב"י) שחרית ומנחה וכן היה נוהג א"א הרא"ש זצ"ל וכו' ע"כ. וראיתי בספר כפ"ה שם אות טו"ב וכן הוא מנהג בני ספרד דבט"ב אומרים אותו גם בלילה בתפילת ערבית אבל בג' תעניות אין אומרים אותו בלילה בתפילת ערבית שחוששין לדעת הרז"ה וכו' ע"כ. ולא ידעתי מאין לו זה שהרי רבינו הטור כתב שמנהג בני ספרד לאומרו גם בלילה שלפני התענית. ושוב ראיתי בספר ויקרא אברהם בקונטריס מקום שנהגו, על תענית, שנוהגים כמנהגנו שהש"ץ מכריז על עננו בערבית שלפני התענית קודם תפילת י"ח והכוונה היא להזכיר עננו בש"ת וכמ"ש מרן סי' תקס"ה מהרי"ף והרא"ש ודלא כהרז"ה וכו' ואנו קבלנו הוראות מרן. ואין לתמוה איך בליל התענית דהוא אוכל אומר עננו וכו' יעויין שם בב"י ע"כ, וע"ע בספר פאר הדור להרמב"ם ז"ל סי' ע"ו שהשואל שאל על מה שכתב בחבורו הל' תענית פ"א הל"י שצריך לו' עננו במנחה בערב הצום, ואיך יאמר ביום צום התענית הזה ולא התענה עדיין והרמב"ם השיב לו שאין בזה שום דבר שבערב שהוא תשלום היום כבר הוא התחלת יום מחרת יעו"ש שהבי"ר שיכול להתפלל ערבית של שבת מערב שבת וכו'. וע"ע להרשב"א ז"ל ח"א סי' שפ"ז שכתב וז"ל לענין דינא אומר עננו בליל כניסת התענית דאע"פ שעתיד למלא כרסו אפ"ה אומר עננו ביום צום התענית הזה דכיון שנכנס אותו יום שמתענה בו הו"ל כאומר עננו ביום זה של תענית שקבלתי להתענות בו עכ"ל.

ב. לא נהגו בשום תענית לשאת כפים במנחה כי היו מקדימין להתפלל מבעו"י והוי

כתפילת מנחה של יוה"ך ועיי' בשו"ע או"ח סי' תקס"ו ס"ה ובמג"א שם סקי"א ובמחצ"ה שם. וגם אם במקרה התפללו מנחה מאוחר לא אמרו לא נשיאות כפים ולא אמירת אלקינו דאין לחלק וכ"כ הרב יפה ללב בסי' קכ"ז אות ה' שמנהג אזמיר שאפי' במנחה של ת"ץ (ר"ל שמתפללין סמוך לשקיעת החמה) אין אומרים אותה ועיי' בספר קרית חנה דוד או"ח סי' פ"ז מה שהאריך בזה.

ג. בקריאת התורה בפרשת ויחל, ביום התענית צבור כשמגיע הקורא בתורה לי"ג מדות לא היה ממשיך והצבור היו אומרים אותם ביחד ואח"ך חוזר עליהם הקורא עיי' הרא"ש פ"ק דר"ה שכתב וז"ל וכן נהגו לאומרן בכל גלות ישראל שהחזן אומר ויעבר ה' על פניו ויקרא והקהל מתחילין ה' ה' אל רחום וגו' ואם כי הוא ז"ל מדבר סתם על כל ויעבר שאומרים החזן והקהל, אולי גם זה שהוא בקריאת התורה בכלל. ועיין בספר לדוד אמת סימן יו"ד אות י"ד וז"ל שותק הש"ץ בעוד שהקהל אומרים י"ג מדות בקול רם וחוזר וקוראן ע"כ. יעו"ש דקא עסיק מר בקריאת הש"ץ פרשת ויחל. ועיין בשו"ת פאר הדור סי' ד' להרמב"ם שמנהג הזה היה בעיר סכנדרייא אלא שאין לו מקור בתלמוד והזכירו רק רבינו סעדיה. ושוב מצאתי בספר ליצחק ריח לאחד מרבני עיר פאס בליקוטי או"ח אות קו"ף בהלכות ס"ת סעיף ג' וז"ל בת"ץ שותק הש"ץ בעוד שהקהל אומרים י"ג מדות בקו"ר וחוזר וקורא הש"ץ וכן מנהגינו עכ"ל.

ד. בתענית צבור בחזרת הס"ת היינו אומרים יענך ה' ביום צרה בלי התחלת המזמור, מזמור לדוד.

ה. בימי חורפי שמעתי מאבא מארי ז"ל שהבשר שנשאר ממה שאכלו בשבת בנתים שבת שלפני ט' באב, היו אוכלים אותו אחרי השבת, כבשר נחירה וכו' בשעת המלחמה וכשנכנסו לארץ שכבר הותר אין לומר שיחזור לאיסורו, והיא בעיית רבי ירמיה בגמ' חולין די"ז וה"נ דכוותה. ומטו בהיתר זה משם הרה"ג עמור אביטבול זלה"ה, וכעת ראיתי בספר דבר אמת למהר"י מונסונייגו סי' ג' אחרי שהזכיר מנהג שתי קהלות. קהלת מוריסוקוס מדינת ומחוז מראקס שאינם אוכלים בשבת זו רק בשר מלוח שעבר עליו יותר מזמן אכילת שלמים ומטגנים אותו בשמן. וקהל לעזאמא שבאו מגרוש ספרד שנוהגים לאכול בשר כרגיל, כתב וז"ל ושמענו שבעיר צפרו כך המנהג פשוט אצלם לאכול תבשיל בשר הנותרים משיירי תבשיל השבת וכן הלכה רווחת אצלם עכ"ל. ואחרי שנסתפק שם איך היתה הקבלה אצלינו, רצה להבי"ר מבשר נחירה הנ"ל, ואח"ך שדי בה נרגא דשאני ההיא דבשר נחירה דכיון שהבשר הותר א"א לומר שיחזור לאיסורו. אבל כאן הבשר מצד עצמו אין בו איסור מן הדין, והנודר הוא שאסרו על עצמו, ובשבת שפירשו בשעת קבלת הנדר לאוכלו שרי והנותר באיסורו עומד מצד הנדר עצמו יעו"ש שכתב שהראיה מבשר נחירה היא ראיה חלושה ובקל יכול האדם לדחותה ע"כ. ועיין בספר עקרי הד"ט ובספר קול אליהו או"ח סי' מ"ה שהבי"ר מדברי הרא"ש על מ"ש רש"י בבעיית רבי ירמיה דלא נ"מ מדי אלא דרוש וקבל שכר. והרא"ש ז"ל שם כתב וז"ל ונראה לי דנפקא מינה בבעיא זו לאדם שאסר עצמו באחד מן המינין מזמן ידוע ואילך וכשהגיע הזמן היה לו מאותו המין שהיה אוכל והולך עד שהגיע הזמן אם מותר לאכול מה שנתותר בידו וכו' עכ"ל. ולפי דברי הרא"ש הללו אין מקום לאותו חלוק שרצה לחלק הרב דבר אמת הנ"ל. וע"ש בספר קול אליהו

שמסיק דהך מילתא אינו אלא מנהג בעלמא הוי ספיקו להקל ושרי ליה לאיניש למיכל שיורי שבת ור"ח ע"כ. שו"ר בספר שדי חמד אסיפת הדינים מערכת חמץ ומצה סי' יד בסוף אות יו"ד שהביא מ"ש בספר בני יששכר וספר קול אליהו שנשמע באומרים בשם מהר"א יצחק שהיה אוכל משיורי ר"ח ושבת ושכן נהגו אחריו יעו"ש. ובספר כה"ח באו"ח סי' תקנ"א אות קמג ראיתי אח"ך, שהביא את דברי ה' קול אליהו שם ודברי הברכ"י דבריו במחב"ר בקו"א שאין למחות במקילין, יעו"ש ובאות קמ"ד, ומנהגינו בבית אבא ז"ל, שאמא נ"ע היתה נותנת השיורים לקטנים. שוב אמרו לי שהנוב"י מה"ת יו"ד סי' ס"ד הביא סברת רש"י והרא"ש על בעיית רבי ירמיה הנ"ל ורש"י ז"ל לית ליה הסברה הדמיונית של הרא"ש ז"ל. ומזה יצא לו ס"ס להחמיר בנדונו. ושגם להרא"ש ז"ל היא בעיא דלא איפשטא ואיכא ס"ס להחמיר. אפילו בדרבנן. יעו"ש ובצל"ח חולין שם.

ו. מר"ח אב עד אחרי ט"ב אין אוכלין בשר וכמ"ש מרן סי' תקנ"א ס"ט וכפ"ה שם אות קכ"ה וקכ"ח, אך ביום ר"ח לא היו נמנעים מלאכול בשר עיי' להכנה"ג הגהב"י כ"ו ורבינו החיד"א בספרו מורה באצבע אות רל"ג. ועיין בספר השמים החדשים דף ט"ו ע"א שהאריך בזה ובסוף כתב ואנחנו נהגנו לאכול [בשר ביום ר"ח אב] ולא ידענו סמך לדבר. ועיין בספר לך שלמה בהשמטות או"ח סי' ט' מה שכתב על מנהג איזה בתי אבות בעיר דבדו שלא אכלו בשר ,גם בשבת שלפני ט' באב.

ז. נוהגים היינו לאכול כל פרי חדש ולברך עליו שהחיינו לפני י"ז בתמוז, כי לאחרי כן אין לברך שהחיינו גם בשבתות וכמו שכ"כ הרב מועד לכל חי סי' ט' אות כ"ב נתיבי עם סי' תק"ן וכף החיים סי' תקנ"א סקו"ד וכו', וכמ"ש בס' שער הכוונות וכדעת הרב ב"צ בסי' שכ"ה דמדברי הרב ב"י שסתם נראה דאסור וכפסק הרב חיים שאל ח"א סי' שכ"ד. נוהגים להמנע מתספורת מר"ח, והיו יחידים שנהגו להחמיר מי"ז בתמוז, ועיין בבית יהודה מנהגי ארג"ל אות ס"א ונתיבי עם סי' תקנ"א. ועיין ויאמר יצחק ח"א לקו"ד או"ח הל' ט"ב אות א'.

ח. על צום ט"ב לא היו מכריזין כסברת מר"ן מפני שהם ידועים לכל ועיין כף החיים סי' תק"ן סקכ"ו ונתיבי עם שם.

ט. המשוררים, בקינותיהם ייסדו קינות, לשבתות, שבת דברי, שמעו, ושבת איכה והצבור כפי מה שהגיד לי אבא מארי ז"ל לפני עשרות שנים היו אומרים אותם הקינות מדי שבת בשבתו כל קינה במקומה, אם לפני ברוך שאמר או לפני נשמת וברכו, אולם באחרית הימים אחרי שראו הרבה פוסקים שערערו על זה (עיין בספר מחב"ר סי' תקנ"א אות י"ו, וכ"כ מהר"ם די לונזאנו בספר עבודת הקודש, ובשו"ת הרדב"ז ח"ג סימן תרמ"ה, וכתב יישר חיליה למאן דיבטל דבר כזה יעו"ש שסיים ושבח לאל נתבטל מנהג זה במצרים). חדלו מלומר שום קינה, אלא שהניגון של ההפטרות היה קרוב לניגון הקינות, ואף על זה קראו ערער הרבה מחברים, ועיין להרב לפי ספרי ערך שבת שהזכיר מנהג כזה, וכתב דאיסורא קא עבדי.

י. בתוך הקינות הללו נתחברה קינה לשבת שמעו, להכרזת ר"ח, והיא קינה המתחלת

אשחר עדתי וכו', ובסוף הקינה, המקונן סיים בחרוזים הללו — מחדש חדשים, יקבץ קדושים (נ"א נפוצים), אנשים ונשים, לעיר הבנויה, וזה החדש לטובה יחדש, ורצון יצו אל רב העלילה, ואם כי חדלו לומר קינות הללו בשבת מ"מ להכרזת ראש חדש, לא היו נוהגים להגיד היה"ר כנהוג אלא הש"ץ אומר סיום הקינה הזאת — מחדש חדשים וכו' ואח"ך מי שעשה נסים לאבותינו, ועיין להרב חיד"א ז"ל בספרו לדוד אמת סי' כ"ג שהזכיר מנהג זה להכרזת ראש חדש אב ע"י סוף הקינה וקרא עליו ערער, והכנה"ג כתב שיש מקומות שאין נוהגים לברך ראש חדש אב ובמקום ברכת החדש נוהגים לומר מחדש חדשים וע"ע נתיבי עם סי' תי"ז.

יא. סדר ליל תשעה באב. הקינות: לא ישקלו רעי: לפדות עם דל בגלות: שנה בשנה: יונה נכאבה: שמעו והאזינו: את אויביך: יום כמו נד: עד אן צבי מודח: אשחר עדתי: בורא עד אנא: — עוטפים את הראש כאבל — על נהרות בבל: ומתפללין ערבית, אחר שמנה עשרה חצי קדיש (אם חל במוצ"ש ברכת מאורי האש קודם מגילת איכה עיין בספר מועד לכל חי סי' יו"ד אות מו ובספר כפ"ה תקנ"ו ס"ב). למי אבכה: מגילת איכה: בליל זה יבכיון: ואומרים עוד קינות כפי המנהג עד אנא בכיה בציון: עורה נא ימינך רמה: עד ובא לציון, ואח"ך ואתה קדוש: קדיש דהוא עתיד: אחינו בית ישראל שמעו: על היכלי אבכה: ונפטרין לביתם בבכי ואנחה.

יב. יום ט"ב. בלי טלית ותפלין מתחילין התפלה כשמגיעין לה' מלך במקום למנצח בנגינות אומרים על נהרות בבל והקינה אפתח פי להודות אצרח בקול מר: אריה שאג: ברוך שאמר: במקום השירה אומרים האזינו: במקום נקדשך אומרים נקדש שמך בעולמך: אין ברכת כהנים, ואחרי הטוב שמך ולך נאה להודות, מסיימין עושה השלום ברכנו ברב עז ושלום וכו', אין אומרים קדיש וארץ שפל רומי; וקינות לפי המנהג, ואח"ך מתעטפים כאבל ואומרים אלה אזכרה: וכו' הנותן בים דרך: עד אנא בכיה בציון קדיש דהוא עתיד, על היכלי אבכה: אקום במר נפשי: ספר אמרי ספר: נפלה עטרת ראשינו: והש"ץ אומר במקום אשרי העם וכו', מוציאין הס"ת במפה הפוכה, ומפזרין אפר על הס"ת * ועל ראשי הקהל, העליות לס"ת ג' עולים והג' הוא המפטיר חצי קדיש אחר ההפטרה, אשרי יושבי ביתך, ואתה קדוש, קדיש יהא שלמא, מחזירין הס"ת למקומו במקום יהללו, על נהרות, איכה, איוב.

יג. תפלת מנחה בטלית ותפילין, קינה ארץ חפץ (נחמה להריב"ש), פרשת קדש לי כל בכור, (הרב משנה ברורה כתב בסימן תקנ"ה דאין לומר עתה פרשיות ק"ש וכן פרשת קדש דהלא כעת הוא רק כקורא בתורה ות"ת אסור כל היום והכפ"ה אות ז' כתב ואפשר כיון שהם מסדר היום וגם אינו קורא משום ת"ת אלא משום שכתוב בהם מצות תפילין אין קפידא.) וידבר פרשת התמיד, חצי קדיש יהי ה' אלקינו ס"ת פרשת ויחל הפטרה שובה ישראל, אין אומרים קדיש, יהללו חצי קדיש תפילת י"ח בברכת בונה ירושלים אומרים

* וסמך למה שמפזרין אפר על הס"ת נזכר בתרגום שני לאסתר ע"פ ומרדכי ידע וז"ל ואפיקו עליו ספרא דאורייתא כד מכרך בסקא ומפלפל בקיטמא, וראה תורה תמימה בראשית וירא י"ח פסוק כ"ז.

נחם ובשמע קולנו עננו, חזרה, חולצין את התפילין מיד אחרי החזרה פסוקי נחמה קדיש תתקבל, שיר המעלות בשוב ה׳ את שיבת ציון.

יד. חסידים ואנשי מעשה היו מתפללין שחרית בבית עם טלית ותפילין כרגיל ושירת הים במקומה וכן היה נוהג מור אבי זצ״ל ואחרי כן באים לבית הכנסת ומראין עצמן כמתפללין עיין בס׳ מועד לכל חי סי׳ יו״ד אות ס׳ ונתיבי עם סימן תקנ״ה, וכפ״ה שם אות ד׳.

טו. אין נשיאות כפים בתפילת שחרית עיין בספר מועד לכל חי שם אות נ״ח וכפ״ה סימן תקנ״ט סק״ל.

טז. בכל הקינות במעריב ושחרית מדלגין סוף כל קינה בחרוז שיש בו נחמה, וכתב הפר״ח שהנוהגים לומר פסוקי דנחמא שבחתימות הקינות הוא שבוש, וכ״כ בספר נתיבי עם סי׳ תקנ״ד משם הרבה פוסקים וכן המנהג בירושלים.

יז. עננו אומרים בכל התפילות ובכל התעניות וגם בליל שקודם כל תענית צבור, ונחם אומרים רק במנחה, עיין בספר מועד לכל חי שם אות פ״ב ונתיבי עם סי׳ תקנ״ז וכפ״ה שם ס״ק ה׳ וז׳.

יח. היינו נוהגים לדלג ברכת שעשה לי כל צרכי בט״ב וביוה״ך עיין בספר כפ״ה תקנ״ד סקע״ח.

יט. בנוסח נקדשך אומרים נקדש שמך בעולמך עיין כפ״ה סי׳ תקנ״ט סקכ״ט.

כ. נוהגים היינו לדלג איזה קינות כגון אליכם עדה קדושה אשאל מכם שאלות, וגם מדלגין הקינות שמיועדין לט״ב שחל במוצ״ש ועיין בספר כפ״ה תקנ״ט סקי״ב.

כא. לא אומרים תתקבל לא במעריב ולא בתפלת שחרית, שירמיה הנביא בקינתו אמר גם כי אזעק ואשוע סתם תפלתי, וכן לא אומרים ובא לציון ואני זאת בריתי, שלא לקיים ברית עם הקינות, ועיין כפ״ה סי׳ תקנ״ט סק״ט וט״ז וכן לא אומרים ויהי נועם בט״ב שחל במוצ״ש כי המזמור הזה נתייסד על הקמת המשכן כפ״ה שם סקטו״ב.

כב. בהוצאת ס״ת הופכין מעיל הס״ת הפנימי לחוץ, ומפזרין עליו קצת אפר וכן מפזרין על ראשי הצבור כמנהג בית אל כפ״ה תקנ״ה סק״ב.

כג. ביום ט׳ באב קודם שמתחילין תפלת מנחה, כל הצבור אומרים קינה ונחמה לרבינו הריב״ש ז״ל:

ארץ הפץ נדחייך — יום יום שואלים בגללך
צופים שואפים למנוחייך — לאמ״ר בי״ת ה׳ נלך

שלו״ם ל״ך קרי״ת מלך — שלום מאת צבאותייך
יהי שלום בחילך שלוה בארמנותייך

ציון עיר ההוללה — מאז לצבי ולכבוד
עליך רוחי חובלה — עליך לבי ידוד
ידודו״ן בשב״י ונדוד — ידודון כל מחנותייך
כ״י א״ש אכלה היכלך — ותאכל יסודותייך
יהי שלום וכו׳

חשבתי ימים מקדם — דורות ושנות עולמים
פרצת ימה וקדם — משלת על כל עמים
כמ״ה לי אש״ב מַשמים — ציון על שוד חומותייך
למ״ה קוד״ר אתהלך — על תלך ושוממותייך
יהי שלום וכו׳

קרית משוש עיר עוז לנו — מלא קצך וצבַּאך
כי תם פשע רב הגלנו — תם עון נרצה חטאך
צור״ך לאו״ר יוציא״ך — ירפאך ממכותייך
כ״י ריח״ם א״ת היכלך — וניחם כל חורבותייך
יהי שלום וכו׳

בת ציון השפילי שבי — על כבוד גלה ממך
על בנים הלכו בשבי — מה אשוה לך ואנחמך
אי״ן ש״ר ואי״ן שבט תומך — אין מקים יריעותייך
שיתי כליל צלך — חגרי שק בחרצותייך (בחוצותייך)
יהי שלום וכו׳

שובי יונת חן נעצבה — יונה מארץ אשור
שמחי כי אשים בערבה — תדהר ברוש ותאשור
מחרמו״ן ושני״ר תשו״ר — נדחיך ונפוצותייך
הרחיבי מקו״ם אהל״ך — ויריעות משכנותייך
יהי שלום וכו׳

(ועוד בית שלא נמצא בדפוס כ״א בכתב יד)

וי״ו תקים אל נון כפופה — וקבץ אומה נזופה
ולא עוד תהיה קטופה — וחרב״ו תהי״ה שלופ״ה
על עמים סביבותיך — כ״י א״ת וה״ב בסופה
אבני חפץ אבניך — יהי שלום בחילך שלוה בארמנותייך

כד. הפטרת אסוף אסיפם שחרית תשעה באב בקול בוכים ובניגון מיוחד היו מתרגמים בלשון הגרי שהיה בכתב יד ומודפס בספר בית אב ליוורנו בן אמוזיג, קול תחנה ליוורנו בילפורטי, ובספר ארבעה גביעים ליוורנו בילפורטי. ועיין להתשב״ץ ח״ג סימן קכא שהיו קהלות שמתרגמים הפטרת שירת דבורה בלשון הגרי, וטוב לחזור פסוק אחרון ולברך, וכתב עוד וז״ל ואם מתרגמים בלשון הגרי שמכירים אותו כשר הדבר יעו״ש וע״ע בשו״ת

מהר"מ פאדווא סי' ע"ח על מנהג קאנדיא שהיו מתרגמין הפטרת יונה במנחת יוה"ך בלשון יוני.

כה. במנחה של ט"ב מפטירין "שובה ישראל" כמנהג בני ספרד ובמנחה של צום גדליה "דרשו", הגם שאין בו ביטול מלאכה מפני שהוא חל בעשי"ת, ועיין כפ"ה סי' תקנ"ט סקמ"ב ונתיבי עם סי' תקנ"ה וב"י סי' תכ"ח.

כו. בענין קריאת ויחל במנחה של יו"ד בטבת אם חל בע"ש ראיתי בספר תורות אמת למהר"פ בירדוגו בנימוקיו לסי' תק"ן שכתב וז"ל ומנהגינו כסברת האגור שהביא הב"י דאין קורין במנחה מפני כבוד השבת ועיי' מג"א שם.

כז. נוהגים להתענות יום ז' באדר אף אם חל בערב שבת והיה נחשב כיום כפור קטן, בלי להגיד עננו ובלי קריאת פרשת ויחל, ועיין באו"ח סי' תקפ"ו ומג"א סק"ח. ועיין בספר מועד לכל חי סימן ל"א אות ז' (ולא היינו נוהגים לקרא בליל ז' באדר הקריאה שבספר קריאי מועד) ועיין בספר ויקרא אברהם בקונט' מקום שנהגו על מגילה ששבח מנהג זה ובסו"ד כתב ובמערב ראיתי שמרבין בסליחות במנחה כמו בתענית צבור וקורין ויחל.

כח. בשבעה באדר בשחרית מתפללין כשאר ימים אלא שאין נופלין על פניהם ואין אומרים שום תחינה ולא עננו ואחר החזרה אומרים:

זכות משה אל תנשה חתום במדת הנצח בזכותו וענותו אויבינו תנצח ובהר המור שיר מזמור נשיר ולמנצח אל נצח לנצח רחם על רוממיך: זכרנו וכו'

תורה תמימה ונעימה ירש עניו על הר סיני עם אל איום ארבעים יום עמד שם עם ה' לקבל תורה זכה וברה משמי מעוני אל אמת תורת אמת הנחיל לעם נאמני צדקתו ותורתו זכור נא משמיך: זכרנו וכו'

רחמנא אדכר לן קיימיה דמשה נביאה	אמן
רחמנא ארים ימינך ואצמח פורקנך	אמן
רח' בכסופי אפין אתינא למקרי קמך רחם עלן	אמן
רח' גלי גבורתך עלן	אמן
רח' דינן אפיק לנהורא	אמן
רח' הדרך שוי עלן	אמן
רח' ולא תתפרע כעובדנא בישין מינן	אמן
רח' זיוך אשרי עלן	אמן
רח' זכוון חפיש לן	אמן
רח' חשוב עלן טבוון	אמן
רח' טבוון סגיאן אייתי עלן	אמן
רח' יתגלגלון רחמך עלן	אמן
רח' כבוש חמתא ורוגזא מינן	אמן
רח' לא תעביד גמירא לן	אמן
רח' מחול ושבוק לחובין ולעויין	אמן

רח' נהור טובך אנהר עלן	אמן
רח' סעיד וסמיך הוי לן	אמן
רח' עביד עמנא אתא לטב	אמן
רח' פתח שמיא לצלותין	אמן
רח' צלותנא קבל ברעווא	אמן
רח' קבל צלותין ובעותין בעידן עקתין	אמן
רח' רחם על נשמתין	אמן
רח' שלמא רבא אייתי עלן	אמן
רח' תוב מרוגזך	אמן
רח' ולא נהדר ריקם מן קמך	אמן
ענגו העונה בעת רצון ענגו:	
ענגו העונה בעת רחמים ענגו:	
ה' עשה למען שמך	וחעי"ע
ה' עשה למען הנאמן בכל ביתך	וחעי"ע
ה' עשה למען הרוגים ושרופים על יחוד שמך	וחעי"ע
דעני למשה ואבותינו על ים סוף	ענינן
דעני לצדיקי וחסידי ותמימי די בכל דר ודר	ענינן

ויאמר אני אעביר כל טובי על פניך וקראתי בשם ה' לפניך וחנותי את אשר אחון וגו'.

וכשחטאו ישראל במדבר עמד משה בתפלה לפניך ובקש רחמים על עמך ישראל וכך אמר בתפלתו סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך וכאשר נשאת לעם הזה ממצרים ועד הנה אף אתה השיבות לו כדברי טובך בשרתו וחננתו ואמרת לו סלחתי כדברך:

ואומר קדיש לעילא ואשרי ובא לציון וקדיש תתקבל ואומרים למנצח על השמינית וגו'.

כט. ובשנה מעוברת מתענין בז' באדר השני, ועיין בספר הלקט ח"ב סי' קע"ג שחקר אם התענית באדר א' או באדר ב' ועיין בס' אגורה באוהלך ד"ו ע"א שחלק על הרב שמע יעקב בגליון הלקט שמתענה רק באדר א' יעו"ש.

ל. במנחה צום גדליה מפטירין דרשו וכן מנהג פאס.

לא. ברכת ההודאה על הגשמים אומר הש"ץ קודם ובא לציון — מודים אנחנו לך ה' אלקינו על כל טיפה וטיפה שהורדת לנו ואומרים הקהל ואלו פינו מלא שירה כים וכו' עד כי כל פה לך יודה וחותם הש"ץ ברוך אתה ה' אל ההודאות ורוב ההודאות, נוסח זה נמצא כתוב בכתב ידו של רבי אליהו הצרפתי ז"ל, ונוסח זה עוד לא מצאתי בספרי הפוס' ומרן פסק בסי' רכ"א לחתום רק באחת אל רוב ההודאות ואם כדברי הגמרא ברכות נ"ט, א"ר רב פפא הילכך נימרנהו לתרוויהו רוב ההודאות ואל ההודאות והנוסח שהזכרתי לא מסודר כסדר הגמ'.

חודש אלול וימים נוראים

א. נוהגים לעשות התרת נדרים לצבור בעשרים לחדש אב מ׳ יום לפני ר״ה, וגם בר״ח אלול ארבעים יום לפני יוה״ך ע״פ מ״ש בזוהר דמי שנתחייב נזיפה או נדוי בב״ד של מעלה נשאר בנדויו ארבעים יום עיין בספר כף החיים סי׳ תקפ״א סקי״ב, יושבים עשרה ת״ח והם המתירים (והטעם לר״ח אלול לא יחל דברו ככל ס״ת אלול) דמי שנדר או נתנדה בחלום צריך עשרה כפ״ה שם סק״ך, וגם בערב ר״ה ובערב יוה״ך כמעט כל בני העיר היו נאספים כתות כתות לעשות התרת נדרים ובפתח בית הכנסת עומד אחד ומקבץ צדקה עבור הת״ח המתירים.

ב. מר״ח אלול ואילך קמים לסליחות כמנהג בני ספרד, וכל משך ימי החדש כל הצבור בחרדת הדין היו מזהירים ומזכירים אחד לשני על חדש אלול, ונמנעים מלהשביע אחד לשני והיו קובעים לימוד בתנ״ך — משניות ותיקוני הזוהר.

ג. נהגו לעשות תיקון כרת במשך ימי חדש אלול וגם בליל הששי שבשבוע ששי של ימי העומר ועיין בספר תורה לשמה סי׳ תמ״ט שהביא יסודות על פי הסוד למנהג זה:

ד. רוב הצבור היו מתענים ערב ר״ה, עיין הטעם בספר כפ״ה סי׳ תקפ״א סקנ״ו, מלבד אם היה ברית מילה, או סעודת מצווה.

ה. בסעודת ליל ר״ה היו נוהגים לטבול פרוסת לחם של המוציא בסוכר לסימן טוב, וכן היה מנהג בעיר פאס יע״א כמו שהזכירו רבי אברהם אלנקר במחזורו וז״ל ובארץ מולדתי עיר המהוללה פיס יע״א נוהגים לטבול פרוסת המוציא בסוקר לס״ט וכפי מנהגם, אין קפידא בזה שגם הוא נק׳ מלח ברית כרותה וכמאז״ל גבי על כל קרבנך תקריב מלח (מלכי רבנן בערכו) וכנראה שהוא ז״ל סומך על מ״ש בס׳ הלכות קטנות סי׳ רי״ח שהסוכר הוא מלח גמור ונק׳ מלח ברית עולם.

ו. יחידים ואנשי מעשה היו אוכלים ריאה בליל ר״ה כסברת רבינו הטור ואומרים ראה נא בעוניינו וריבה ריבנו ומהר לגאלנו גאולה שלימה וקרובה למען שמך והאיר עיניינו במאור תורתך ועיין מועד לכל חי סי׳ י״ב סקכ״ה.

ז. בימים נוראים ועשי״ת היינו נוהגים לומר קודם התפלה או״א מלוך על כל העולם כלו בכבודך וכו׳.

ח. בחזרת הש״ץ בר״ה וביוה״ך כשמגיע לזכרנו, הצבור אומר זכרנו לחיים וגו׳ עד למענך אלהים חיים ומסיימין אל חי ומגן, ולא הייתי יודע מאין הנוסח הזה שאומרים אותו רק הצבור ולא הש״ץ עד שמצאתי בב״י סי׳ תקפ״ב בד״ה ויש במטבע זה משם שערי אורה [להמקובל מהר״י גיקטיליא] ולפיכך אנו מזכירים בר״ה יום הדין שתי אלו המדות אלהים חיים, ואל חי ומגן יעו״ש. ורבינו הטור שם לא גריס לה וכתב שם שיש במטבע של זכרנו לחיים י״א תיבות כנגד י״א תיבות שבפסוק החפץ אחפוץ במות רשע וכו׳ וי״א תיבות שבפסוק בשוב רשע מרשעתו וכו׳, וגם רבינו האר״י כתב שאין צורך לומר אל חי ומגן.

והאבודרהם כתב וז"ל למענך על שם למענה אעשה. אלהים חיים שנא' אלהים חיים. אל חי על שם ובשרי ירננו אל אל חי, ע"כ. ונוסחא זו הביאה גם מוהרם קורדווירו ז"ל. ולפי שיש פלוגתא בזה בין הפשטנים והמקובלים. וגם בין המקובלים עצמם לכן בתפילת לחש הצבור אומרים זכרנו כמ"ש רבינו האריז"ל. ובחזרת הש"ץ הצבור לבד היו אומרים זכרנו בהוספת אל חי ומגן. כפשרה בין הפלוגתות הללו, ועי' בספר דברי יוסף אירגס מס' א' עד סי' ה' שהאריך בזה. וע"ש בסי' ד' מהרב יוסף הלוי ז"ל [ונדפסה תשובה זו בספרו מטה יוסף סי' ג']. שכתב וז"ל וגם פה מצרים נוהגין וכו' וגם כשיורדין לפני התיבה להתפלל מוסף בר"ה ויוה"כ עושים כמנהגם שמדלגים תיבות אלו אך כל הצבור נוהגים לאומרם עכ"ל.

ט. הגירסא בתפלת מוסף של ר"ה — ועקידת יצחק לזרעו תזכור כפסק מרן ז"ל בשו"ע או"ח סימן תקצ"א וכ"ד הרמב"ם ז"ל והרב יעב"ץ ח"א סי' רמ"ה והמביט ח"א סי' ע"ר ומהרי"ט ח"א סי' ט' וכ"ה גירסת רבינו משולם, וכ"כ בס' היכל הקדש, וגם הד"מ החזיק בגירסת מרן המחבר, וכ"כ הרב דגול מרבבה סי' רמ"ה, והגם שהמג"א והט"ז סימן תקצ"ה והאש"ל כתבו דצ"ל לזרע יעקב תזכור אנו אין לנו אלא דברי מרן ז"ל, ומוהריב"ץ בסידור תפלה שלו כתב וז"ל בתפילת לחש יש לגרוס לזרע יעקב ובחזרה ועקידת יצחק לזרעו תזכור כפשרה. בין ב' הנוסחאות.

י. בשני ימים טובים של ר"ה ובשבת תשובה בתפלת אבינו מלכנו מדלגין הפסקה שמוזכר בה חטאים ועונות עיין בספר כפ"ה סי' תקפ"א סקט"ז ותקפ"ד סק"ד וח' ודלא כמש"כ בס' מנהגי ארג"יל שבס' בית יהודה סעיף א'.

יא. תשליך ביום ראשון של ר"ה ואם חל בשבת עושים ביום שני, טעמים לתשליך ראה בהנשר כנף הראשון נ"ה. היינו נוהגים לנער כנפי הגלימה בסדר ה"תשליך" וכן אחרי ברכת הלבנה בכל חודש ועיין בס' תורה לשמה סי' י"א שהביא סמוכות למנהג זה מספר מלכים ב' י"ג ונחמיה ה' שכל פעל דמיוני הנעשה למטה מחזיק הדבר למעלה. ע"כ.

יב. בליל שני של ר"ה נהגו לומר במקום הפזמון אחות קטנה, פזמון אחר — קדוש תבשר עדתך — ככתוב אצלי בכתב יד.

יג. לא היינו מברכין שהחיינו על תקיעת שופר רק ביום הראשון ועיין במנהגי ארג"יל בס' בית יהודה ועיין בספר כף החיים בסי' ת"ר סק"ג ויו"ד וע"ע בס' לך שלמה בהשמטות או"ח סי' ב'.

יד. נהגנו לסדר ברית מילה בבית הכנסת כשחל הברית ביום ר"ה וביום הכפורים, וכן ביום תענית צבור על עצירת גשמים, ועיין בתשובת הרשב"א חלק ז' סימן תקל"ו וז"ל ומה שנהגו למול בבית הכנסת משום דכתיב ויכרתו ברית לפני ה' ואין ברית אלא מילה עכ"ל, ולזה אולי נהגנו לקיים פסוק זה בימים הללו ימי התשובה והצעקה. ובימי מהר"מ מרוטנבורק כבר נהגו למול בביהכנ"ן, ועי' תוס' פסחים ק"א ע"א ד"ה דאכלו ושתו. המילה היתה ברוב עם בבית הכנסת ורוב צבור בתי כנסיות מפסיקים בין קריאת התורה

לתקיעת שופר ובאים לעמוד בברית, ועיין להכפ"ה בסי' תקפ"ד ס"ק כח. בימי החול נהגו לסדר הברית בבית היות ובימי החול היו מתפללים בבית בעל הברית. עיין להרב אבודרהם ועיין יו"ד סי' רס"ה שכתב המחבר שמשגרין הכוס לאם. ועיין להש"ך שם סקכ"ד שיש לסדר המילה קודם עלינו לשבח.

ט. במוצאי ר"ה היה נוהג הש"ץ להכריז לפני תפילת י"ח זכרנו, מי כמוך, המלך הקדוש, אתה אמרת, המלך המשפט, עננו, וכתוב, ובספר חיים. (על אמירת עננו בתפילת מעריב שלפני יום התענית עיין מש"כ בזה בערך צומות ותעניות).

טז. בענין ברכת המלך המשפט בעשי"ת היינו נוהגים שאם אמר מלך אוהב צדקה ומשפט אינו חוזר, כדעת הרמ"א שם בסי' קי"ח סק"א, משום ספק ברכות להקל אפי' נגד דעת מרן. וכ"כ הכפ"ה שם סק"א משם הכנה"ג ופוס' אחרים. ורבינו יחיאל אחיו של רבינו הטור כתב שאינו יודע מה הפרש יש בין מלך אוהב צדקה ומשפט ובין המלך המשפט והביאו הטור שם, אך דעת מרן הראש"ל הגרע"י שליט"א פסק דחייב לחזור, עיי' בספר יבי"א ח"ב סי' ח', שהאריך להביא סמוכות לדבריו.

יז. אור ליל ערב יוה"ך נהגו לקחת הכפרות לפי מספר השמות, ואם יש לו שני שמות שני כפרות, או יותר, ולאשה המעוברת לוקחים שלשה כפרות שתי תרנגולות ותרנגול זכר. והמדקדקים היו מקפידים לשחוט את הכפרות באשמורת הבוקר.

יח. במנחה של ערב יוה"ך הש"ץ לא היה חוזר תפילת י"ח אלא אומרים השלש ברכות הראשונות כל הקהל בקול רם עם הקדושה, בלי חזרה, עיין בב"י הטעם ועיין במחזור שנות חיים למהר"ח פלאג'י ז"ל.

יט. מנהג היה נפוץ שלא להטמין חמין מערב יוה"ך למוצאי יוה"ך כדעת הי"א שהביא הרמ"א ז"ל בהג"ה או"ח סי' תר"ט והטעם דהואיל ומשהה החמין על הכירה לצורך חול נראה כמבשל מיו"ט לחול לבוש ומגן אברהם שם.

כ. אם חל יוה"ך בשבת אומרים מזמור שיר ליום השבת במעריב כמנהג ברצלונא ומנהגי אלג'יר סעיף ב'.

כא. נוסח כל נדרי:

כל נדרי ואסרי ושבועי ונדויי וחרמי וקונמי וקונחי וקונסי די נדרנא ודי נדרנא, די אשתבענא ודי נשתבע, די נדינא ודי נגדי, די חרמנא ודי נחרים. די אסרנא ודי גינסר על נפשתנא מיוה"ך שעבר עד יוה"ך הזה שבא עלינו לשלום ומיוה"ך הזה עד יוה"ך אחר שיבוא עלינו לשלום, נדרנא לא (יהון) נדרי ושבועתנא לא (יהון) שבועי, וחרמנא לא (יהון) חרמי, ונדויינא לא (יהון) נדויי, ואסרנא לא (יהון) אסרי כולהון אתחרטנא בהון יהי רעוא מן קדם ה' די יהון שביתין ושביקין לא שרירין ולא קיימין, ונסלח לכל עדת בני ישראל ולגר הגר בתוכם כי לכל העם בשגגה.

ובכל פעם שמשלים אומר הש״ץ: סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך וכאשר נשאת לעם הזה ממצרים ועד הנה.
ואומרים הקהל: ויאמר ה׳ סלחתי כדברך.
ואומר הש״ץ: כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתכם לפני ה׳ תטהרו.
ומסיימים הקהל: וסר עונך וחטאתך תכופר.
ואח״ך אחר הג״פ כל נדרי אומר הש״ץ *: מחול לנו שרוי לנו מותר לנו.
מחול לנו ולכם ושרוי לנו ולכם ומותר לנו ולכם.
מחול לנו ולכם ולכל ישראל, ושרוי לנו ולכם ולכל ישראל, ומותר לנו ולכם ולכל ישראל.
מחול לנו ולכם ולכל ישראל מפי ב״ד של מטה ושרוי לנו ולכם ולכל ישראל מפי ב״ד של מטה, ומותר לנו ולכם ולכל ישראל מפי ב״ד של מטה.
מחול לנו ולכם ולכל ישראל מפי ב״ד של מעלה, ושרוי לנו ולכם ולכל ישראל מפי ב״ד של מעלה, ומותר לנו ולכם ולכל ישראל מפי ב״ד של מעלה.
והקהל חוזרים על כל פסקא.
ואח״ך אומר: קם רבי שמעון וכו׳. ברכת שהחיינו מפי הש״ץ ואח״ך השכבה וזה נוסחה:
נחית נפשין, ורחמין נפישין, ושביקת חובין, זכותא מעלייתא וחולקא טבא, לחיי העולם הבא, בין צדיקייא תהא מנוחת, רבותינו, אצילינו, נזרי ראשינו, כלילי תפארתינו, מחמדי עינינו. רחם ה׳ אלהינו על כבוד החכמים והדיינים והגאונים והדרשנים, והחזנים והסנהדרין והסופרים והפייטנים וגבאי צדקה, ומלמדי תינוקות ובעלי מקח וממכר ומי שנפלה עליהם מפולת, ומי שנשכו נחש ועקרב, ומי שטרפם אריה ביער ובדרך ובמארב, ומי שנטבעו בים ובנהרות, ומי שמתו ביבשה איש או אשה בצמא, ומי שמתו במגיפה או במיתה משונה ביד אומה קשה, וכל שמסרו נפשם להריגה על קדוש השם בין בארצנו בין בכל העולם, בין במזרח בין במערב בין בצפון בין בדרום בין בעיר בין בשדה, וכל מתי ישראל אנשים ונשים וטף, המלך ברחמיו הרבים יחוס ויחמול עליהם, ויחלץ עצמותיהם, ויכפר אשמותיהם, וימחול עונותיהם, ויפיל בנעימים חבלם וחלקיהם, וישים כבוד מנוחתם עם צדיקים בגן עדן עם ישיני חברון וחברת משה ואהרן, וילוה אליהם השלום, ועל משכבם יבוא שלום ותהיה עמידתם והקיצתם בתחיית המתים בעגלא ובזמן קריב אמן.
ומברך הש״ץ למלך לקהל ולחתני תורה, ואומר: ימלוך ה׳, מזמור לדוד.

כב. ביוה״ך לפני ה׳ מלך ולפני ברוך שאמר ולפני קדיש ולפני למענך היו אומרים פזמונים בכתב יד:

פזמון ה׳ שפתי תפתח: לפני ה׳ מלך
ברוך אל אדיר במרומים: לפני ברוך שאמר ופזמון ברוך אשר אשש וכו׳.
אל נורא צור עזרה: לפני קדיש
וארץ אשפיל ואפיל תחנתי: לפני למענך.

* נוסח התרה זו הוא נוסח התושבים בעיר פאס. עיין בס׳ אהבת הקדמונים דף כ״ה ע״א.

כג. סדר הקדושה של ריה"ל בתפילת יוה"ך היו אומרים אותו רק אחרי החזרה ויש בתי כנסיות שהיו מקדימין אותו*, וכל זה מחשש הפסק וכמו כן המזמורים הנוספים בזמירות היו נאמרים רק אחרי החזרה עם הפזמונים.

כד. ע"ע הכריעה בסדר העבודה ביוה"ך כשמגיע הש"ץ ל"והכהנים והעם" וכו' לא היינו נוהגים לכרוע לא העם ולא הש"ץ עי' בספר כרם חמר ח"ב סי' י"א, וע"ש מ"ש בשם ספר כף נקי שיש מקומות שלא נוהגים לכרוע ומנהג אבותינו תורה. (הספר כף נקי הוא מהרב כליפא בן מלכא רב מקובל באגאדיר עי' בספר שם הגדולים ח"ב ערך כף נקי) ועיין להרב פחד יצחק ערך מוסף שהביא מהלק"ט ח"ב תשובה פ"א שמורה פנים שלא היה צריך לכרוע כשהש"ץ אומר והכהנים והעם וכו' ואני הצעיר הכותב שמשתי חכמים גדולים וראיתים שלא כרעו, עכ"ל.

כה. מילה ביום הכפורים מברכין על הכוס ונותנים לתינוק לטעום וכדעת התוס' [עירובין דף מ' ע"ב ד"ה דלמא] דלא חיישי דילמא אתי למיסרך דהאי אקראי בעלמא שתזדמן מילה ביום הכפורים, ודוקא ברכת הזמן של יום הכפורים מברכין בלא כוס דחיישינן למיסרך הואיל ויום הכפורים בא בכל שנה, וכ"ד בעל המנהגות הב"ד האבודרהם בהלכות מילה, וראיתי בספר ויקרא אברהם בקונטרס מקום שנהגו על מילה אות ה' שכן נהגו וכתב וז"ל והדבר קשה בעיני דהוא נגד מרן בש"ע או"ח סימן תרכ"א וביו"ד סי' רס"ה איברא בט"ב סתר עצמו שבסי' תקנ"ט פסק לברך, ועיין בס' חקרי לב ח"א סי' ק' מה שהאריך בענין זה ובדברי המחבר שסותרים ועיין בספר פחד יצחק אות ת' ערך תינוק, שהביא קושיית הרשב"א על דברי התוס' בעירובין, ותירץ מדידיה.

כו. היינו נוהגים לברך על הבשמים. ועיין להרב שיירי כנה"ג (הב"ד הרב פחד יצחק ערך טאבאקו) סי' מו סק"ח דבמקום מצוה כגון מילה ביוה"ך מותר להריח בבשמים. והרב פחד יצחק שם הבי"ר מדברי מרן הב"י שכתב שאם חלה מילה מברכין בלא כוס ולא אמר בלא בשמים כמ"ש בט"ב א"כ ודאי דריח טוב לא נאסר ביוה"ך יעו"ש.

כז. במוצאי יוה"ך בברכת הבדלה לא מברכין על הבשמים אף אם חל יוה"ך בשבת כמנהגי ארג'יל שם סעיף ח'. ועיין בשו"ת רב פעלים ח"ג חאו"ח סי' לח.

כח. מקדשין הלבנה במוצאי יוה"ך אחרי מעריב ברוב עם לפני שטועמין כסברת הרמ"א סי' תר"ב.

חג הסוכות

א. באכילת פת הבאה בכסנין בסוכה (המנהג לצאת ידי כל המחלוקיות בפוס') לאכול פת גמור בבקר ומברכין על הסוכה בכוונה לפטור הברכה עד סעודת הצהרים, ואז אוכלין כמנהגי ארג'יל שם סעיף ח'. ועיין בשו"ת רב פעלים ח"ג חאו"ח סי' ל"ח.

ב. בברכת המפטיר בהפטרה לחול המועד ושבת, בסוכות היה מזכיר וחותם מקדש השבת וישראל והזמנים והיא סברת מ"א ושאר פוסקים וכן מנהג הרבה קהלות בעיר עז לנו

* וכן שמעתי שבביהכ"נ של מוהר"ר יעבץ זצ"ל היו מקדימין כנ"ל.

ירושלים ועיין כפ"ה סי' ת"ץ וסי' תרס"ג, אך בחוה"מ פסח ושבת אין להזכיר לכ"ע ושאני חוה"מ סוכות דכל יום הוא רגל בפ"ע אי משום דגומרין בו ההלל, או משום הקרבנות של כל יום ויום בפ"ע, אלא דהרב ברכ"י פסק שגם בחוה"מ סוכות אין להזכיר יעו"ש בספר כף החיים, וכוותיה דהברכ"י פסק המאמר מרדכי והנה"ש, והכפ"ה סי' תכ"ה כתב דברוב המקומות נוהגים לחתום והזמנים בחוה"מ סוכות ושבת.

ג. הרמב"ם ז"ל בהלכות לולב פ"ח הלכה יב כתב וז"ל אף על פי שכל המועדות מצוה לשמוח בהן, בחג הסוכות היתה במקדש יום שמחה יתירה שנא' ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים וכו' ומתחילין לשמוח ממוצאי יום טוב הראשון וכן בכל יום ויום מימי חולו של מועד וכו' ובהלכה י"ד כתב וז"ל מצוה להרבות בשמחה זו ולא היו עושין אותה עמי הארץ וכל מי שירצה אלא גדולי חכמי ישראל וראשי הישיבות והסנהדרין והחסידים והזקנים ואנשי מעשה הם שהיו מרקדין ומספקין ומנגנין ומשמחין במקדש בימי חג הסוכות. אבל כל העם האנשים והנשים כולן באין לראות ולשמח. עכ"ל הטהור והקדוש. ולזכר שמחה זו שמחת בית השואבה אחרי תפלת מעריב בכל לילה ולילה ממוצאי יום טוב שני והלאה, היו נוהגים שהצבור נשאר בבהכ"נ ואחרי עלינו לשבח אומרים השיר יגדל בניגון מיוחד ואחריו פזמון מהפזמונים של שבעה כורתי ברית בלילה א' של חוה"מ "למודך וגם ידידך" השייך ליעקב ובלילה ב' "זכות משה" וכן הלאה. ואחרי כן אומרים מתפלת מוסף יום טוב "אלקינו ואלוקי אבותינו מלך רחמן רחם עלינו" עד "ושם נעלה ונראה לפניך בשלש פעמי רגלינו בכל שנה שנה". וקופצים לפסקה הא' במוסף ומתחילין יהי רצון מלפניך ה' אלקינו ואלקי אבותינו מלך רחמן רחם עלינו וכו' ומסיימין ושם נעשה לפניך שמחת בית השואבה כתקנה. ואחר כך מזמור בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים עד הסוף קדיש יהא שלמא ונפטרין לבתיהן בשלום.

ד. היינו נוהגים לעשות ההקפות לשמחת תורה באשמורת הבקר וראה ויקרא אברהם בקונט' מקום שנהגו במנהגים השייכים לזה אות ו'.

ה. ביום שמחת תורה בשעת ההקפות היינו נוהגים להגיד מזמור לדוד הבו לה' וגו' על כל הקפה כי שבעת ההקפות הם נגד שבעה כורתי ברית ובזוה"ק פרשת צו מזכיר שכל קול מהקולות שבמזמור זה כנגד כל אחד מכורתי ברית קול ה' על המים אל הכבוד דא אברהם קול ה' בכח דא יצחק וכו' ועיין בספר תורה לשמה המיוחס להגאון רי"ח הבבלי סי' תפ"ו.

ו. נהגו שחתן וזאת הברכה המסיים ביום ש"ת באים מיודעיו וחביריו לבית הכנסת לכבודו עולים לס"ת וקורין בפסקא מעונה אלקי קדם וגו' והוא מסדר בביתו משתה ושמחה וזכורני בחתן תורה המנוח אבא אפרייאט נ"ע, שהיה מזמין את הת"ח והמנצח בנגינות היה נעים זמירות המנוח שלמה שרביט ז"ל ועיי' בספר כף החיים סי' תרס"ט סק"ה וס"ק כ"ד וכתב משם הב"י וז"ל ומצאתי עיקרו של מנהג במדרש בתחלת שיר השירים ויבא ירושלים ויעמוד לפני ארון ברית ה' וכו' ויעש משתה לכל עבדיו א"ר יצחק מכאן שעושין סעודה לגמרה של תורה יעו"ש.

ז. המנהג היה שבמוצאי שמיני עצרת ליל יום טוב שני ליל שמחת תורה, היו מקשטים הבתי כנסיות בפרוכיות ובדים צבעוניים על הכתלים ובפרט על ההיכל ועל התיבה ועושים כמה איסורים עם קשרים ש"ק כמעשהו בחול ובטקס מיוחד עם שתיית י"ש מסדרין ומקשטים ושמחים בשמחת התורה, וטענתם על חלול יו"ט היתה שהכל נעשה לכבוד התורה, וזה היה שלא ברצון חכמים. ובסוף הזמן התחילו לקשט את בתי הכנסיות בערב יום טוב. וכעת ראיתי בספר מים חיים למהר"י משאש ז"ל שהזכיר המנהג הזה והביא משם הד"מ בסי' תרס"ט בשם המהרי"ק ומשם מהרי"ל על מה שנהגו התינוקות לסתור הסוכה ולבער את העצים ביום טוב, ושוב מצא כתוב בס' מועדים ישן שצריך למחות ביד המקלין באיסורים ביום ש"ת ואומרים לכבוד תורה ע"כ. והן היום ראיתי בספר תורות אמת למהר"פ בירדוגו בנימוקיו על סי' של"ט שכתב וז"ל מעודי תמהתי על המנהג שנוהגין לחלל יו"ט ב' יום ש"ת לנאות ב"ה וכמה אבות מלאכות עושין בפומבי והביא דברי הבאה"ט סק"ד ובטויו"ד הלכות נדרים משם מוהריק"ו מנהג שנעשה לכבוד התורה דוחה אפילו שבות דרבנן ואמינא ודאי דמזה נתפשט המנהג שהרי יו"ט ב' בכלל הוא מדרבנן ולכבוד סיום התורה דוחה אותו דיו"ט ב' לגבי מתן תורה כחול שויוה רבנן ודו"ק.

ח. נוהגים להצניע הד' מינים אחרי שגומרים מצותן כדי לאפות בהם המצה לשנה הבאה וכן מצניעים חתיכת מצה ממצת מצוה, וכשהיה חשש לשטפון מן הנהר הסמוך לשכונה היו משליכין מהחתיכה לתוך הנהר שינוח מזעפו, עיין להחיד"א ז"ל בספר ככר לאדן דקס"ב שכתב דמלשון הירושלמי מוכח שהיו נוהגין להצניע הד' מינים, והכנה"ג בסי' תרס"ד כתב ממהר"י וויל להצניעם לצורך מצת מצוה, ועיין בספר ויקרא אברהם בקונט' מקום שנהגו שראה פלאות בהשליכו לים ד' מינים וחתיכת מצת מצוה ועמד הים מזעפו. ע"כ. ושמעתי שבשעה שמשליכין המצה לנהר היו אומרים פסקת בצאת ישראל ממצרים ופ' הים ראה וינוס וכו'.

ט. גם הערבות היו מצניעין ומשתמשים בהם כמין שפוד לצלות בהן בשר לנשים עקרות לסגולה. וראיתי בספר המנהגים שהיו מבשלים ושולקים הערבות ונותנים את מימיהן לנשים עקרות.

י. נהגו שבשבת בראשית לעשות עוד התן בראשית הגם שכבר בשמחת תורה עשינו כבוד להתחלתה ומשנים סדר הפסקות של הפרשה וקורין לכהן עד יום א' וללוי עד יום ב' וכן עזה"ד והמשלים הוא החתן וחוזרין מתחילת התורה בראשית עד סוף הפרשה אבני שיש ח"ב בסוף הספר אבני קודש ושם נתן טעם לזה.

יא. בשבת זו אחרי הוצאת ספר תורה מן ההיכל היו רוקדים בס"ת כיום שמחת תורה, וראיתי בשם מהר"ש אלפנדרי זצלה"ק שאחר תפילת מוסף רקד בעצמו וספר תורה קטנה של קלף בידו ואמר שהוא מנהג ישן מחכמי וגאוני קושטא לעשות הקפות בשבת בראשית (מסעות ירושלים מאמר חיות אש דף רצ"ט).

חנוכה

א. בחנוכה לפני ה' מלך אומרים מזמור ארוממך (תהלים ל') — מזמור שיר חנוכת הבית לדוד — כמו שהוזכר בסידור בית עובד, וראיתי בספר כף החיים או"ח סימן נ"א אות ז' וז"ל ולפ"ז (לפי מה שהזכיר חשבון הפסוקים והתיבות וכו') גם בחנוכה צריך להתחיל ארוממך כמו בשאר הימים ולא יאמר פסוק הא' מזמור שיר חנוכת וכו' שלא לערבב הכוונה וכו' וכ"כ ש"ץ דס"ה ע"ג יעו"ש ועיין בספר יסודי ישורון ח"א דף רמ"ח שהביא משם הרב בעל תיקון תפלה שהמזמור הזה נכנס לסדר התפילה לא יותר מכמאה וארבעים שנה ולא נזכר בסדורי הקדמונים.

ב. בהוצאת ספר תורה בימי החנוכה היה הש"ץ אומר פסוקים אלו והצבור חוזרין אחר כל פסוק ופסוק:

נר לרגלי דברך ואור לנתיבתי.
נר ה' נשמת אדם חפש כל חדרי בטן.
כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר.
אור צדיקים ישמח ונר רשעים ידעך.
אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה.
קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח.
וארח צדיקים כאור נוגה הולך ואור עד נכון היום.

ט"ו בשבט

א. על התיקון בט"ו בשבט שמרבים בברכות על הפירות והיינות, כנראה שלא נתחדש אצלינו רק בזמנו של רבי יהודה אלבאז ז"ל (תק"ל—תר"ז) בסביבות ש' תק"ם, הרב הנז' כתב אל עמיתו בפאס הרב רפאל אהרן מונסונייגו ז"ל על זה והוא השיב לו במכתב... וע"ע ט"ו בשבט מעולם לא נהגנו בו כלל וכלל ולא ראיתי מי שנוהג בזה, זולת זה כמו שלש שנים פעם אחת נקראתי לבוא אצל כהרר"י סיריו ני"י ובאתי לסוף וראיתי אותם שותים ושתיתי עמהם שנוי יינות והפירות לא קרבו לפני וגם אין בידי שום ספר המדבר בענין הלזה ובעזה"י לכשאפנה אשנה פרק זה בארוכה ע"כ, וכנראה שהספר חמדת ימים שנדפס לראשונה באזמיר שנת תצ"א—תצ"ב (ושם בח"ב סי' פ"ג מדבר על המנהג הזה באריכות) עוד לא הופיע בעיר פאס ואותם היחידים שהיו נוהגים כן אולי ע"פ מה שקבלו עד אז מדבריו של נתן העזתי שהוא המחבר הספר חמדת ימים (לפי השערתו של הרב יעקב עמדין) או רבי חיים דיין (לפי השערתו של הרב ריימ טולידאנו באוצר גנזים ירושלים תש"ך) שהיה במרוקו.

מ"מ המנהג הזה הכה שורש בתוך הצבור ובליל ט"ו בשבט נהגו כך החברים להתאסף בבתים ולאכול פירות כמ"ש בס' חמדת ימים שם — מנהג טוב להולכים בתמים להרבות בפירות בעצם היום הזה ולומר דברי שירות ותשבחות עליהם — בפרט לאחרי שיצא לאור הספר פרי עץ הדר (ליוורנו תקפ"ג, ותר"ל) והביאו הרב מועד לכל חי וסמך עליו שתי ידיו ע"ש סי' ל' אות ח'. ונהגו שכל אחד מהמסובין מברך על פרי אחד מהפירות

ומכוין בברכתו לאחד מי"ב צרופי הוי"ה היוצאים מפסוקים מיוחדים ע"פ הסדר דלהלן:

זית: יהו"ה (ר"ת) ישמחו השמים ותגל הארץ (תהלים צ"ו י"א).
תמרים: יהה"ו (ר"ת) יתהלל המתהלל השכל וידוע (ירמיה ט' כ"ג).
גפן: יוה"ה (ר"ת) ידות ולצלע המשכן השנית (שמות כ"ו כ').
תאנה: הוה"י (ס"ת) זה אינינו שוה לי (אסתר ה' י"ג).
רמון: הוי"ה (ר"ת) הסכת ושמע ישראל היום (דברים כ"ו כ"ח).
אתרוג: ההי"ו (ס"ת) עירה ולשורקה בני אתונו (בראשית מ"ט י"א).
תפוח: והי"ה (ס"ת) ויראו אותה שרי פרעה (שם י"ב ט"ו).
אגוז: והה"י (ר"ת) ודבב היום הזה יהוה (דברים כ"ו ט"ו, ט"ז).
לוזים: ויה"ה (ר"ת) וירא יושב הארץ הכנעני (בראשית י"ב י"א).
חרובין: ההו"י (ס"ת) וצדקה תהיה לנו כי (דברים ו' כ"ה).
יין: היה"ו (ס"ת) לידוד אתי ונרוממה שמו (תהלים ל"ד ד').
עוזרדין: היו"ה (ר"ת) המר ימירנו והיה הוא (ויקרא כ"ז ל"ג).

פורים

א. בשבת זכור אומרים מי כמוך (שירו הנפלא של רבי יהודה הלוי ז"ל הנדפס בסדורים, וקודם שאומרים אותו היה המנהג להתחיל בשיר: שחות ברכי לארץ — שחבר הרב שמואל אלבאז ז"ל מעיר פאס (תנ"ח—תק"ט, נר המערב צד 143—241) והכל אחרי החזרה של תפילת שחרית וקדיש תתקבל, וכמו שכתב הרב בית מנוחה "...וכן עיקר ודלא כהנוהגין לומר מי כמוך בתוך פסוקי דזמרה בשבת נשמת קודם 'מציל עני מחזק ממנו', דאין מנהג זה נכון כי אין להפסיק בשום פיוט באמצע פסוקי דזמרה" עכ"ל.

ב. פיוט לשבת זכור להרב הגדול מעוז ומגדול כמוהר"ר שמואל אלבאז זצוק"ל* אומרים אותו קודם מי כמוך סימן שמואל:

שחות ברכי לארץ, אקדימה נגדיך
צור שוכן שמי ערץ, בקהל עם אהודיך
כי מיד רשע עריץ, פדית ידידך
בעת בקש להשמיד עם מי מנה, לא עלתה לו ארוכה
כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך:

מי רוש להשקות דימה, לנו צורר אגגי
ועמד ביד רמה, ובעוז פתי ושוגה
לפני מלך במרמה, ומפיו הוציא הגה
לקנות אומה מכל טוב מבונה, מכל עמים ברוכה
כל עצמותי יכו'

* בעה"מ ספר ויאמר שמואל שיטה על הש"ס. והאו"ח הקדוש תאר אותו "אשר לבש מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם" ומכנה אותו בשם אחי הרשב"א. ועיין להחיד"א בספרו שם הגדולים מערכת ספרים ערך ע' אות פ"ב.

ויפל פור גורלות, לחדש אשר יכשר
להשמיד גם לכלות, בו עם תמים וישר
וירא ברוב תחבולות, את חדש שנים עשר
כי בו נלקח נביא איש אמונה, מתוך עדה נסוכה
כל עצמותי וכו׳

אסתר הדסה תמה, בכח וחיל באה
אל בית מלך פנימה, חסד בעיניו נשאה
חיש ותעש בחכמה, ולמשתה אותו קראה
פן יבטחו בה צורר הזמינה, אל בית משתה ערוכה
כל עצמותי וכו׳

לפעמיו רשת פרשה, עת המלך נם ככה
מה תשאלי הדסה, אשר ממני חוכה
אתן על שכמי אשא, ותען והיא בוכה
הן נמכרנו לצר אין חנינה, עוד לו אך המלוכה
כל עצמותי וכו׳

לו השיב צור גמולו, אשר זמם בגבורה
ואותו על עץ תלו, וגם בניו עשרה
ומרדכי רב חילו, ועל ראשו עטרה
אז שוררו ישראל ברנה, לך מי כמוך
כל עצמותי תאמרנה ה׳ מי כמוך.

ג. אחרי הברכות האחרונות של המגילה היינו אומרים ארורה זרש וושתי כדעת מהר״א אזולאי בהגהות כ״י שהביא הברכי יוסף סי׳ תר״ץ אות יו״ד.

ד. ביום פורים קוראים בתורה פרשת ויבא עמלק, ולהשלים יו״ד פסוקים, צבור המתפללים אומרים בקול הפסוק האחרון ויאמר כי יד על כס וגו׳ וחוזר עליו הש״ץ מתוך הס״ת וזו פשרה בין דברי הש״ע בסי׳ תרצ״ג ס״ד להרמ״א דמשמע מדברי מרן שם שהש״ץ עצמו כופל הפסוק ועיין שם להרב כפ״ה אות כ״ו דמנהג הספרדים לכפול כדברי הש״ע. ועיין בספר מים חיים למהר״י משאש ז״ל סי׳ ד״ש שכתב מדנפשיה ״דאם היה כופלו רק הש״ץ לחוד לא היה נראה שבשביל תשלום היו״ד פסוקים כפליה רק נר׳ כמו שטעה בקריאה וכו׳ אבל מאחר שכופלין אותו הקהל וחוזר עוד הש״ץ לאומרו אז מוכח שפיר שלגמר יו״ד פסוקים כפליה וכו׳ עכ״ל.

ה. היו נוהגים ליתן מעות פורים לכל מי שפושט ידו ואפילו לגויים כמ״ש מרן בסי׳ תרצ״ד ס״ג מפני דרכי שלום, וכדי שלא להפסיק בנתינת הצדקה בשעת קריאת הס״ת או המגילה, אחרי החזרה היו הצבור יושבים והעניים ישראלים וגויים נכנסים מבית כנסת לחברתה וכל אחד נותן כפי כחו, ורק אחרי שרואים שהעניים לא מופיעים עוד מוציאים הס״ת, וההפסקה לפעמים היתה נמשכת זמן הרבה.

ו. קריאת המגילה לנשים בבית היתה בלי ברכה ועי' נתיבי עם סי' תרפ"ט.

ז. בפורים היו נוהגים להכין מבצק לכל ילד וילדה מיני כעכים וחלות שיש בהם צורות. סולם; משום שבפורים היתה עלייה לישראל, ונמצא במדרש שהקב"ה עושה סולמות ברקיע משפיל לזה ומרים לזה. יש שעושים החלות בדוגמת צפרים ע"ש הכתוב ישעיה ל"א כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלים כנשר יעיר קנו על גזליו ירחף (עיין חגי ישראל ד"ר נ. וואהרמן ראש השנה). ועיין רש"י ברכות מ"א ע"ב פת הבאה בכסנין שבדרך כלל היו עושין כסני פת שנלושה עם תבלין "ויש שעושין אותן כמין צפרים". ויש שעושין בצורת יד החתול אולי לפי מ"ש רבינו האי שהרואה חתול יזכה למלבושים נאים, מיתה נקנסה עליו וניצול ממנה. ועיין בספר מים חיים למהר"י משאש ז"ל ששמע מנהג לעשות הפת של פורים בצורת אדם מרדכי והמן יעו"ש שמצא זכר למנהג זה בשו"ג סו"ס תרצ"ו.

ח. פורים שחל במוצ"ש מנהגינו כמ"ש מוהר"ש אבן צור זלה"ה בגליון סדור תפלה שלו שמצא כתוב למוהריב"ץ שמנהגינו במערב שאם חל פורים במו"ש אומרים ויהי נועם וגו' עד ואראהו בישועתי ומבדילין ואח"ך קוראים את המגילה וכתב שם שכן מצא כתוב בכ"י הרב שמואל אבן דנאן זלה"ה בגליון הרד"א שלו ע"כ ודלא כמורם ז"ל בסי' תרצ"ג וכ"כ בספר מועד לכל חי שיברך תחילה בורא מאורי האש ועיין להכפ"ה שם אות ט' ויו"ד.

ט. נוהגות היו הנשים הזקנות להתעורר ולעורר בנות הבית ביום פורים עם עלות השחר להסתרק בהשכמה והיו אומרות שבאותו זמן הסתרקה אסתר, ונזהרות שלא להתאחר כי אז היתה סורקת ושתי, לא מצאתי עד היום מדרש שירמוז את זה, וכמ"ש הרשב"א ז"ל בחלק א' סי' ט' שמנהג הזקנות יש לו יסוד. וכעת נ"ל שהמנהג הזה אולי נתייסד על פי מה שאומרת הגמ' במס' יומא כט ע"א שאסתר נמשלה לאילת השחר, וראה רד"ק תהלים כ"ב שהיה נאמר המזמור בעלות השחר. וגם במדרש שוחר טוב מה השחר עולה והכוכבים שוקעים אף אסתר בבית אחשורוש היתה עולה והמן ובניו שוקעים ע"כ.

יורה דעה

שחיטה וטריפות

א. נוהגין לבדוק הסכין רק בצפורן דבזה"ז שאין מרגישין בבשר די בצפורן, ובענין שיעור הפגימה המנהג אצלינו שכל שתתעכב השערה בפגימה וקופצת ממנה אנו אוסרין ואם נפלה הסכין מידו לארץ המנהג לתלות בקרקע דודאי פוגם, (מהר"פ בירדוגו בס' תורות אמת בנימוקים לסי' כ"ד.

ב. כתוב במנהגי פאס הא' נן' ז"ל בענין הסכין שנמצא בו פגם אחר שחיטה היו נוהגים לחכך הסכין ולהעבירו בתוך בגד צמר קשה הרבה פעמים עד שיהיה עוקץ הפגימה נחלש ובלתי אוגר חוט השערה והיו מתירים אח"כ עמדתי על הדבר לפני כמהר"ר משה אדהאן ונסיגו בחכמה ופגמתי סכין פגם בידים וחככנו אותו כמנהג ועבר אז אמרנו דבר זה מביא תקלה להאכיל נבילות ח"ו בידים והסכמנו שלא לחכך כלל רק לקנח הסכין פעמים שלש וכו' ע"כ ועיין להרב לך שלמה יו"ד סי' יט, שרצה לחלק שאם אחרי השחיטה לא אוגרת בחוט השערה ורק נרגשת בצפורן מותר להעבירה על ידי בגד צמר שתחלק לגמרי ולא תהיה נרגשת גם בצפורן.

ג. ברכת כסוי הדם היינו נוהגים לברך על כסוי הדם לבד כדעת הפר"ח סי' כ"ח סק"ד, שוב ראיתי להרב כף החיים בחיו"ד סימן כ"ח אות יו"ד שכתב שכן היא נוסחת הרמב"ם ושאר גדולים וכן הרשב"ץ ביבין שמועה, וכתב הכנה"ג ודינא דחיי שכן המנהג במקומו לומר על כסוי הדם ותו לא, יעו"ש שהביא אח"ך מ"ש הש"ך לקיים מנהגם לברך כדעת מר"ן שם על כסוי דם בעפר.

ד. השוחטים היו נוהגים לקחת שכירות רק מן הכשרות נגד סברת מרן ביו"ד סימן י"ח סי"ח, ועיין תעלומות לב חיו"ד סי' י"ג שגם בעיר טראבלוס היו נוהגים כמנהגנו וכשנכנס הרב חזן לרב ראשי עמד מרעיד על המנהג הזה שהוא נגד דעת מרן ז"ל בחיו"ד סי' י"ח וע"ש כמה התלבט למצוא שורש למנהג הראשונים ועיקר הדברים שהשוחט לא היה מפסיד כי הטבח היה מוכרח להביא אחרת במקום הטריפה ועיין בספר תנובות שדי מרבני ג'ירבא שכתב דהיכא דנהגו ליקח מן הכשרות לבד אין למונעם יע"ש, שוב ראיתי למוהר"פ בירדוגו בס' תורות אמת בנימוקיו לס' י"ח שכתב וז"ל וכן פשוט המנהג בכל המקומות ששמענו שמעם שאינו נוטל שכר כ"א מן הכשירות.

ה. בחורף ש"ש התקס"ד ביום שב"ק אחד, הרב כמהר"ש אביטבול ז"ל שלח פתקה לבתי כנסיות, שלא ישחטו רק השוחטים הידועים שהם קבועים בעיר ואם ישחוט שוחט אחר שום בהמה הרי היא טריפה (מנחת העומר חלק יו"ד סי' א', וכתב שם הרב שלמה אביטבול ע"ז ולא הסכמתי אני החותם כאן ראשון על תקנה זו מחמת שבכל מדינות ישראל שוחטים כל הבקיאים בערבי ימים טובים, ע"כ).

ו. בענין השבר בעצם הקולית ושבר אל שבר יחדיו ידובקו מנהגנו לראות אם המוח עובר מעבר אל עבר, ואפי' לא נכנס המוח ממש אלא שהעצם הוא כספוג מתירין אפילו שיש רעותא בעור ובשר ועי' בספר לב מבין בחיו"ד סי' פ' וסי' פ"ג מ"ש בזה. ואבא מארי ז"ל כתב בספר ישמח לבב דף כ"ג ע"ד וז"ל נהגו שוחטי הזמן כשבא מעשה לידם בשבר בעצם הקולית ושבר אל שבר דבוק לא היו נטפלים לעיין בבשר ובעור אם הם קיימים והיו נזהרים רק בבדיקת אותו העצם אם המוח עובר בשברים מעבר אל עבר עכ"ל.

ז. זאת להודיע כי אצלנו במערב, המנהג בטריפות ללכת אחרי מנהג המגורשים ז"ל כפי ספר התקנות שלהם וכפי מה שהוסיפו לנהוג ולהקל הרבנים אחריהם. כי בשנת מזרה ישראל היה הגרוש מספרד ע"י פרדינאר ואשתו איזבלא (31.3.1492) כאשר מתאר אותו בתאור מזעזע רבי יצחק אברבנאל ז"ל בהקדמה לפירושו על ספר מלכים, והוא כותב שיצאו עמו שלש מאות אלף מהגולים, הללו לפי דעת הרבה הסטוריונים נדדו למארוקו כעשרים אלף, ומהם משבלייא הגיעו לפאס והיו נקראים קהל שבלא וביניהם היו רבים גדולים ומלומדים שהרביצו תורה ונתעלו על התושבים, ואם כי היתה מריבה בין התושבים לנודדים עשרות שנים (בפרט בענייני השחיטה וכל קהלה היו לה שוחטים ובשר לעצמה) סוף סוף יד המגורשים היתה על העליונה ותפסו בכח את ההנהגה והשררה הציבורית והגיעו עד לחצר המלכים והמושלים, ולא נשאר לתושבים רק קהל קטן ובית כנסת אחת שבה התפללו התושבים הראשונים, הנוסח לכל תפלות השנה הודפס בספר בשם אהבת הקדמונים יצא לאור ע"י דובש"י בנשיאותו של הרב אהרן בן שמעון (ירושלים תרמ"ט) ז"ל, ובהשתדלותו יצאו לאור הספרים משפט וצדקה ביעקב ח"א וח"ב (נא אמון 5654—5663) ובהערה למפתחות כותב "אמר המגיה צריך לידע, כי כל דיני הטרפיות שכתב הרב הגאון המחבר ז"ל להתיר, הם רק לארצות מערב הפנימי יע"א שלא קבלו עליהם הוראת מרן ז"ל בדיני הטרפיות וגרירי בתר מנהגי רבותינו מגורשי קאשטילייא זיע"א שהיו קודם שזרה אור מרן הב"י ז"ל בשנים הרבה, ובאו למערב ונתיישבו שם ובתרייהו גרירי עד היום כידוע, ובכן אין לתמוה שהכשיר הרב כמה טרפיות שהם טריפה גמורה לדעת מרן ז"ל כההיא דסי' וכו' כי הגאון המחבר הוא מבני בניהם של רבותינו המגורשים זיע"א והתיר על פי המנהג וכו' " ע"כ. ועיין ישמח לבב ד"מ ע"ד שכתב שבדיני הטרפיות לא נהגנו כמר"ן שהיו מנהגים קדומים בזה קודם שנתפשטו הוראותיו, ונגררים אחרי ספר זבחי רצון כ"י להרב שלמה אבן צור ז"ל גם אנחנו גם בעיר פאס יע"א ועי"ש דכ"ב ע"ד ודכ"ג ע"ד. ועי' בספר תורות אמת, ובספר לב מבין, ובספר אבני שיש ח"ב דף צ"ב ע"ב בקונטרס הטרפיות.

ח. על ענין בודק שפגע בריאה בעת שהיה בודק את הסירכה, הנה כבר נשאלו ע"ז רבותינו הקדושים חל"ב, הרב כמוהריב"ע ז"ל והרב כמוה"ר יעב"ץ ז"ל והיתה תשובתם

שבימי הרב כמוהר"מ סירירו ז"ל היה אומר כן להקל מטעם דרוב סירכות אינם מבצבצות וכשירות אבל לבם לא כן ידמה דיש לחלק בין ההיא דאבעבוע שנמצא בו נקב היכא דמשמשא ידא דטבחא וכן מי שקרע בטן הבהמה וכו' דסי' ט"ל דאין אומרים שמא נקובה או סרוכה היתה דסירכא שאני, דלרש"י, אין סירכא בלא נקב ולתו' סופה לינקב דבין למר ובין למר דייניגן לה כנקובה ולכן בהיכא דלא אתחזק רעותא אין אומרים שמא סרוכה וכו' דבחזקת היתר עומדת משנשחטה לא כן אם היתה סרוכה לפנינו ואבדה לא תלינן להקל, ואבעבוע ג"כ שאני דלא מיקרי רעותא מההיא דכנדי וטנרי, ובסוף דבריהם כתבו כלל הדברים להיות שמעשים בכל יום הנה אנחנו באים בער"ש הפוסקים ראשונים ואחרונים לחפש חיפוש אחר חיפוש לבקש משענת לזה אם הוא אמת שקדמונינו ז"ל היו תולין להקל זהת"ד. ויהי הקצ"ר אמיץ, וע"ג האגרת נמ"ך בכ"י כמוה"ר חנניה אבן זכרי ז"ל שהעתיק הסכמת רבני תיטוואן שהיו מקילין בדבר ובתנאי שיהיה הבודק בקי ואומן וירא שמים ויהא בשר הריאה שהסירכה דבוקה בו בשר בריא וחזק שאז תלינן בבודק ולא אמרינן במקום נקב נקב ואם יהיה בהפך תלינן בריאה ואמרינן במקום נקב נקב זהת"ד בקיצור נמרץ, ואין להקשות לדברי המקילים למה הצריכו ירא שמים הלא לא גרע בודק מאן דהוא מזאב דתלינן להקל, דשניא היא דהזאב אין מתכוין לנקוב רק במלאכתו מלאכת אוכל נפש הוא עסוק. ונקיבת הריאה ממילא הוייא ודמייא לבודק ירא שמים שהוא עסוק במלאכת הבדיקה לראות מה יהיה בסופה אם תבצבץ או לא והאלהים אנה לידו ויפגע במקום בלא מתכוין, לא כן כשאין בו יראת שמים קרוב הדבר להיות פוגע בשאט בנפש להקל מעליו הטורח ולמהר להכשיר אחר שמראה לעם שיש לו במה לתלות, ומעולם לא תצא טריפה מתחת ידו כל ימי חלדו כי בכולם יפגע, לכן לא סמכו עליו וגרע מזאב, ולא סמכו בזה להקל כי אם ע"י בודק שהוא ירא שמים מלבד בקיאותו ואומנותו.

ולענין דינא אנן בדידן בהורמנותא דרבנן אחר בקשת המחילה ממדרך כפות רגליהם ז"ל, הדעת נוטה להכשיר לא מיבעייא לס' קמייתא שהביא הרב פר"ח בסי' כ"ט דהיכא דהספק שקול דאיכא למימר הכי ואיכא למימר הכי וצדדי האיסור והיתר כהדי נינהו מכריעינן להיתר לצד חזקת הבהמה דנשחטה הותרה, דה"ה בפגע הבודק דכשירה דאוקמה אחזקתיה, אלא אפי' לסברא בתרייתא שהביא משם הר"י ורשב"א והר"ן דאף בספק שקול אמרינן ספיקא דאורייתא לחומרא ואין תולין להקל אא"כ יש לפנינו דבר לתלות בו להיתר או איכא למיתלי להיתרא טפי מאיסורא אז יכולין להקל נראה דיודה הכא בפגיעה דכשר דהא איכא למיתלי להיתרא טפי דזה דבר דשכיח הוא דרוב הסירכות אינם מבצבצות ונוסף גם הוא על החזקה דנשחטה הותרה ויש סמך לזה ממ"ש הרב בית יעקב הובאו דבריו בס' פחד יצחק אות כ"ה בערך בהמה בחזקת וכו' וז"ל ודין דבר שיש לתלות לאיסור כמו להיתר היינו מאי דשכיח טפי ואיכא רגלים לדבר נשבר הרגל ויצא לחוץ מיקרי שכיח אף דשבירת הרגל לא שכיח אם נשבר שכיח הוא שיצא לחוץ וכו' ודלא כהש"ך עכ"ל דון מינה בנ"ד דמאי דשכיח טפי הוא רובא דרובא דאינם מבצבצות א"כ אינם שקולים ואיכא למיתלי לצד ההיתר טפי ובצירוף חזקת הבהמה יכולין להקל ולהכשיר כ"ז נראה להלכה לא למעשה דמאחר דרבותינו נ"ן הצריכו בודק ירא ה' מי יוכל לסמוך על עצמו בזה ואפי' באחד המיוחד דקים ליה בגויה דמדקדק ע"ע ועיילוה למערתא דחסידי, עד אשר כל העם אשר בשער עונים אחריו מקודש. מ"מ מדי ספיקא לא נפיק ובההוא פחדא יתיב מפני הרואים אשר לא נגה על פניהם מורא שמים ורוצים להתגדר ולעמוד במקום גדולים ולהדמות לשרפים כקוף בפני אדם. בפרט בדורות הללו בעוה"ר אשר רבו המתפרצים

שאפי' מי שאינו לא במקרא ולא במשנה מתנשא להיות שוחט ובודק דלדעתו מלאכה ואינה חכמה ה"ה יכפר בעד.

וכ"ז בריאה אבל בשאר איברים שנקיבתן במשהו פשיטא דאפי' המחמירין בפגע הבודק בריאה יודו הכא דכשר דהא לפסק מרן ז"ל אין בועה וסירכה אלא בריאה אבל בשאר איברים לא מקרי רעותא כלל, ואפי' הסירכה דחמירא בריאה, בשאר איברים אינה אלא התפשטות ליחה ולא בעיא בדיקה כלל. ונ"מ דאם בדקה ופגע בה דמי למקומות הכשירים בריאה בלא בדיקה דאם עבר ובדקן אפי' בצבצו כשירים דתלינן בידא דטבחא, וההיא דכתב מור"ם בסי' ט"ל סעיף ד' בדין סירכה כסדרן דכשירה בלא בדיקה, דאם בדקוה ונמצא נקב שם טריפה, אין הכוונה דבדקוה ע"י סכין כמו שאנו עושים. אלא שנפחוה ובצבצה מחמת הנקב שלא נסתם באותה סירכה. אי נמי שהיה הנקב ניכר בחוש הראות. וראייה לפירוש זה מדברי הפר"ח שם שכתב דלעולם בעינן שיהיה סתום הנקב. וכו' ע"ע הלא בספרתו, ואם בדיקה זו ע"י סכין הרי קודם הבדיקה היה סתום אלא ודאי כדאמן, וה"ה והוא הטעם בכל אבר שאינו צריך בדיקה אם בדקו ופגע בו דכשר דתלינן בידא דטבחא. ואפי' מהרש"ל שהצריך בדיקה לראות אם העור שלם, לא היתה כוונתו לנתק ולהסיר כל הבועה ולראות עור האבר עצמו, אלא לפתוח הבועה מצד מעלה ולראות קרקעיתה אם העור שלם תחתיה סגי.

וכמובן למדקדק בלשונו, דאי לאו הכי מה לו להזכיר אם מליאה מים זכים או סרוחים אחר שיחתוך כל הבועה וישליכנה ועיקר הבדיקה היא עור האבר עצמו. פשיטא שאין אנו אהראין לראות במה היא מליאה, אלא ודאי כדכתי', וא"כ בנדון דידן שע"י הסרת הבועה מכל וכל פגע בדקין פשי' דכשירה. וגדולה מזו כתב מהרש"ל עצמו הביא דבריו הט"ז ס"ס ן' אהא דכתב מרן כל אבר שנקיבתו וכו' פוסל אם נתמסמס פסול. כתב רש"ל דוקא נשתנתה בשר ממראיתו, אבל כשאין רואין שינוי בבשר אין לחוש אפי' נקרע הבשר לומר שמא נתמסמס, וכו', הרי דאף שנמצא קרוע לא אמרינן שמא נתמסמסה וכשי' וכ"ש הכא דאיכא למיתלי בידא דטבחא ואין שנוי בעור פשיטא דלכולי עלמא כשר. ולפי האמת אם היה רוצה הח' הבודק לא היה צריך לבדוק באופן זה, רק להפוך המעי או לחותכו במקום השלם ויבדוק בשר המעי כנגד הבועה ממש אם יש בו רעותא או לאו, ועפ"ז ידין. מ"מ עתה שכבר נעשה מעשה, האמת יורה דרכו דכשירה בלי שום פקפוק, וצייי"מ החו' פה צפרו יע"א בס' אלה הדברים אשר צוה ה' לעשות אותם כ"ב לאדר דהא שתא ובני ישראל אכלו את המן לפמ"ה וקיים.

ורוחא שבק, וחתם שמואל אלבאז ס"ט

אמ"ה זאת להודיע שאם נמצא נקב בריאה ומבצבץ אחרי שהסיר הבודק הסירכה בסכין ופגע בריאה, לא היינו מקילין ולתלות שהבצבוץ בא ע"י פגיעת הסכין ולאו במקום נקב נקב, כמ"ש הרבנים חל"ב. ובמשך שבע עשרה שנה שהייתי שו"ב קבוע בבית המטבחים לא שמעתי ולא עשינו קולא כזו, אלא היינו מחמירים וחוששים לשמא במקום נקב נקב. אך אם הסירכה בשיפולי אונה הדבוקה לחזה [שקורין לה רגל החמור] ופגע הבודק היינו מכשירים אף אם בצבצה הריאה כיון שלדעת הרמב"ם דין החזה והדופן אחד הוא והחולקים עליו, לאו מדינא, אלא ממנהגא שסמכו על הגאונים שנהגו בו איסור והו"ל ס"ס ספק היה שם נקב במקום שפגע ספק לא היה, ואת"ל היה שם נקב, דילמא אין הנקב פוסל נגד החזה דהחזה מגן, עיין בספר אבני שיש ח"ב קונט' הטרפיות סי' ז' וסי' יו"ד. אך בעיר מקאנס

היו מתירין הפגיעה בכל מקום בריאה אם הבשר היה בריא ושלום כדעת מהר"מ סירירו ז"ל וכמש"ל, ועיי' בספר תורות אמת בקונטרס הטרפיות (סי' ב') דף ל"ד ע"א ובסי' יו"ד שם. ע"ה דוד עובדיה ס"ט

חלב

א. הטחול לא אכלו אבותינו מעולם ובימים האלה החלו קצת בני אדם לאוכלו צלי וצריך לנקרו יפה (ישמח לבב דכ"ז ע"ד).

ב. בעיר פאס נהגו להחמיר ולנקר גם החלב שבין הכפלים במסס ובית הכוסות ואצלנו למעשה לא יכולים לעמוד על המנהג לפי שהדבר מסור לנשים שהם רוחצות ומנקות את הכרס (ישמח לבב דכ"ו ע"א).

ג. האלזאנדראת [כעין חתיכות של בשר טמונים] בחלב נוהגים שלא לאוכלם ישמח לבב דכ"ב ע"ב).

ד. נהגו הטבחים לנקר כל החלב הדבוק לסנייא דיבי עם כל החלב החלב המפסיק בין מעי למעי הסמוך לו וקורין לו" סחס דלקוס" גם כי אין לו כל קשר עם החלב והוא מנהג פשוט, וקרוב למנהג אחינו האשכנזים שחוששין (ריש מעייא באמתא בעי גרירא) גם לריש מעייא הסמוך לסנייא דיבי (ישמח לבב דכ"ו ע"ב).

ה. מנהגנו שהטבחים והנשים משליכין לאיבוד האמה שמצד הקיבה מפני המיאוס (ישמח לבב דכ"ו ע"א).

ו. נהגו הקצבים להסיר רצועה של בשר בירך מקום שבין בשר הכף לבשר הנקרא "באבייא" וקורין לה "דריקא" ואית לה הכירא שעומדת בפ"ע ונוחה להפרד וקבלה בידם שהיא קשה לשכחה (הרב ישמח לבב דכ"ו ע"א עיין שם מנהגנו בניקור כל האיברים).

מליחה

א. המנהג פשוט אצלינו ומעשים בכל יום לשער מליחה בששים ולא אמרינן חתיכה נעשית נבילה וכן ראיתי לרבותי שנהגו כן דהיינו שמנקרין החלב שבחתיכה ואי איכא ששים בחתי' נגד אותו חלב מותר, וכן ראיתי בכתב יד מוהר"ר רפאל משה אלבאז ז"ל על גליון שו"ע שכן הוא המנהג כדברי מורם ז"ל ישמח לבב דכ"ו ע"ב ודל"א ע"ב. ועיין בספר מוצב"י ח"א סי' קל"ד שכ"כ בפשיטות, ושכל החתיכות מצטרפות. וראה כרך ב' תעודה 660.

ב. נהגו הנשים לתת הבשר בקדירה לבישול כשהמים רותחים (טעמן שזה כעין חליטה ולא יוצא המוהל שלו, וגם רוטב התבשיל לא יהיה שחור) וזה לא הוי חליטה לענין אם נתבשל הבשר בלי מליחה, ודלא כהוראת מהר"ש עמאר ז"ל, הרב ישמח לבב דכ"ד ע"ג. וטעם הדבר שהיו נותנות כל חתיכות הבשר בב"א בקדירה ושקולא דמיא לא עובר ביניהם.

תולעים

א. מנהגנו לאכול הפולין משעת תלישתן לחים או יבשים ולא חוששים לתולעים כי יכולין לבודקם, וכמו כן החומוס נאכלין בלי בדיקה שיש פוסקים שסוברים שאינם מתליעין במחובר, ורק עדשים שא"א לבודקם מחמת שהן קטנים לא אוכלים אותם רק לאחר י"ב חודש עיין יורה דעה סי' פ"ו ועיין להרב בית יהודה במנהגי ארג"יל שכ' וז"ל ובספר גו"ר חיו"ד כלל א' סי' י"ח מיקל הרבה בתבשיל פולין יעו"ש ואפונים אין לחוש להם ובעדשים נוהגין לאסור עכ"ל. ועיין בספר באר מים חיים להרב אד"א דף פ"א ע"א שכתב וז"ל דדוקא בפולים ואפונים הוא דשרינן וכו' ולפ"ז מצינן לומר דדוקא בתולעת דפולין איכא למיקם עלה דמלתא, אבל תולעת העדשים וכו' ליכא למיקם עלה דמילתא ואסורים וכו' וכו' ובתוך י"ב חדש אין להם תקנה וכו' ומעולם לא היה שום אדם פוצה פה ומצפצף בדבר זה ונתפשטה בכל המערב במכנאס ובפאס ובתיטוואן ובמראכיש וכו' שכל חכמי המערב כך נהגו בעירם וכן עמא דבר עכ"ל.

ב. המנהג לבשל החומץ ולסננו אח"ך בבגד דק, עיין בחכמת אדם הלכות תולעים כלל ל"ח אות ח' וע"ש בבינת אדם אות ל"ד, דלא חיישינן לתולעים הנראים במיקרוסקוף נגד השמש שכיון שלא פירשו מותרים אלא דאנן בדידן היינו מוכרחים לסנן אותו מהיתושים, ולזה יש חשש שפירשו אותן התולעים הדקין על הבגד, והסינון לא מועיל להן אף בבגד דק, ולכן אין דרך להתיר אלא שיבשלו תחילה ואח"ך יסנן דכיון שהתולע מת ע"י הבישול שוב לא יעבור בבגד הסינון, ומנהגנו מיוסד על אדני פז. וכן היא הוראת מהר"מ בן חביב בשו"ת קול גדול סי' ה' ועיין בספר פחד יצחק ערך תולעים שהביא ענין התולעים הדקים שנראים בחומץ וכתב אח"ך וז"ל ואם תשים בתוך הכוס את השומים לא תמצא עוד אפילו תולעת אחת באותו חומץ והנסיון יוכיח.

ג. הביצים שהזבובים מטילים בבשר בימי הקיץ, נהגו להתרחק מהם (גם אם עוד לא נעשו תולעים) ולרחוץ הבשר ולנקות היטב, ואם נעשו מהם תולעים, אין לו בדיקה לאותו בשר כי הם קלי המרוץ ונבלעים בו (ישמח לבב דכ"ט ע"ב).

חלב עכו"ם

א. הימים הראשונים היו טובים מאלה שהיו נזהרים כל הת"ח ואנשים של צורה מחלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו. ועתה אחסור דרא ונפרץ גדרו ופשט התירו גם אצל איזה ת"ח שמסתבכין בקורי עכביש ועדיף ליהו כחא דהתירה (ישמח לבב דט"ל ע"א). וכעת ראיתי בספר נפש ישעיה הנד"מ דף קע"ז שהביא מ"ש הרב חלקת יעקב שספר לו רבי משה סאלאוויטשיק על שפחה אחת שאמרה שהיא מערבת בחלב הפרות מעט מחלב חמורה שלא יתקלקל מהחום וטלטול הדרך. וע"ש בדף שנ"ח מה שהאריך בזה.

ב. בענין החמאה של גוים מנהגנו להתיר בשופי גם בלי בישול ומעולם לא נשמע שום קטן וגדול שנמנע ממנה, והוא מנהג פשוט ושכיח תדיר ואין להרהר בזה כלל ונתייסד על

סברת רבינו פרץ שהביא רבינו הטור, והגם שהוא נגד דעת מרן הו"ל כדיני הטרפיות שכ' הראשונים שהוא מנהג קדום שנתפשטו הוראות מרן ז"ל ובעי"ת פאס ראוי לאסור כי נוהרים אליה סוחרים הרבה ושכיחי גמלים, בפרט שכמה פעמים מצאו בתוך החמאה חתיכות חלב (בצירי) ונתברר שמערבין בה חלב מהותך שהוא יותר זול, והב"ד הכריזו בבתי כנסיות לאסור (ישמח לבב ד"מ ע"ד).

איסור והיתר

א. היה המנהג לאסור המוח אם חרכו שער הראש מבלי להוציאו, ועיין מה שכתבתי אני עני ע"ז בספרו של אבא מארי ז"ל תורה וחיים סימן י"ד לקיים את המנהג.

ב. מנהגנו בכלי חרס שתשמישו בצונן על ידי כבוש להכשירו גם בשאר איסורים ע"י מילוי ועירוי שלשה ימים רצופים במים מחולפים ונוהגים לסמוך על הכשר זה אפי' נודע בבירור ששהה בו האיסור ימים רבים (ישמח לבב דמ"ב ע"ג).

ג. לא ראיתי לרבותי נוהגים להגעיל כלי שני בשאר איסורים זולת בכלי חמץ שנהגו להגעיל את הכל (ישמח לבב דל"ב ע"א).

ד. חתיכה חיה לא הויא ראויה להתכבד (ישמח לבב דל"ה ע"ב).

ה. נהגו לבשל הכחל עם שומנו אחרי שקורעין אותו לחתיכות ולא היו מצריכין לו קדירה מיוחדת כדעת הטור שם בסי' ד'. אלא מבשלין אותו בקדירה של בשר. שמצד הדין מותר לבשלו עם בשר להדיא ע"י קריעה כמ"ש המחבר שם בשו"ע ס"א, ולכן נהגו מיהא בבישול עם שומנו לאוקומיה אדינא לגבי זה, וכמו כן לבשלו בקדירה של בשר. ועי' מ"ש מוהר"פ בירדוגו בס' תורות אמת בשו"ת יו"ד סי' ט"ז.

הלכות משכונה ורבית

א. בסוף המאה החמישית לאלף החמישי, קראו כל רבני מארוקו תגר על משכונות בעלי בתים, ובטלו העמדת השוכר שמעמיד בעל הקרקע לממשכן, ושום איש או אשה שימשכנו שום קרקע שיטפל בעל המשכונה בשלו ולא ישאר בעל הקרקע דר על ידי שוכר מלבד היתומים. ובשנת התפ"ב גם רבני צפרו הסכימו על זה וכתבו וז"ל בהיות אמת באלו השנים שעברו מקרוב בזמן שנתנו ב"ד של פאס יע"א וב"ד של מקנאס יע"א מוזרות בענייני המש' ושכירותם ותקנו מה שתקנו עשינו אנחנו פה על פי אותה תקנה וכל מי שהיתה בידו שום משכונה ושוכר פטרנו השוכרים ונשארו המלוים נהנים ע"י עצמם במש' ברב או במעט או דרים בהם מלבד מש' יתומים ועד כען נוהג אותו ענין הנז' ולראיה האמת ח"פ שנת התפ"ב ליצירה וקיים. (אבני שיש ח"ב סי' ס"ח). וכנראה שההסדר הזה לא המשיך הרבה זמן, כמו שכתוב להלן.

ב. מנהגנו שמי שממשכן ביתו ונשאר גר בקרקע מעמיד לממשכן שוכר לשריותא, והשוכר חוזר ומשכיר לבעל הקרקע ומוסר שטר השכירות לממשכן המלוה, ומסתלק לו, וגם אם ממשכן הקרקע פעם שניה מעמיד למלוה שוכר שני עבור המשכונה השנית וביד המלוה שני שטרי שכירות, כיון שחזר הלוה וזכה בפירות הבית הממושכן יכול הוא למשכנו עוד ביד המלוה או ביד זולתו, כן העיד רבי רפאל משה בס' הלכה למשה, חלק יו"ד סי' ה' ז"ל שכן נהגו מעשים בכל יום בפני רבותינו הראשונים ואין פוצה פה ומצפצף (ישמח לבב דמ"ג ע"ג).

ג. למיגדר מילתא היו מפקיעין שטר חוב קרן וריוח שהמלוה אינו מדקדק בהערמת רבית וזוקף על הלוה הקרן והרבית (הלכה למשה חו"מ סי' כב).

ד. הסכימו הראשונים זלה"ה דהני משכונות דידן דין אפותיקי מפורש דייניגן ליהו שאם שטפה נהר או נשרפה אינו גובה משאר נכסים (מלל לאברהם סי' ד').

ה. בדידן מעשים בכל יום אנו דנים והולכים כדעת מר"ן ז"ל אף בשטרי עיסקא דידן שעושים הבחירה ביד המתעסק או לפרוע למלוה בעד חלקו בריוח סך כך וכך בכל חדש או לתת לו רביע הריוח ולא נמצא אתנו זכר לראשונים ואת אחרונים זלה"ה שיצאו לחלק חילוק זה (החילוק הוא בענין מ"ש מר"ן ביו"ד סי' קע"ז ס"כ בענין המתעסק בשל חבירו ונותן לו ריוח בכל שנה ולבסוף טוען שדקדק חשבונו ולא היה שם ריוח ורוצה לחשוב מה שנתן לו בשביל הקרן אם וכו' ורבני מקנאס יצאו לחלק דדוקא בשטר עיסקא שהוא לשליש ולרביע אבל בשטר העיסקא שמתפשר הלוה עם המלוה לתת לו בעד חלקו בריוח סך כו"כ בכ"ח מצי הדר ונאמן ע"פ שבועתו) הלכה למשה יו"ד סי' ד'.

ו. היינו נוהגים לפסוק כדעת הט"ז והש"ך ברי"ס קס"ז והש"ך בסי' קעז ס"ב להתיר לתת למי שנותן מעות לחבירו למחצית שכר ומתנה עמו שלא יהיה נאמן על ההפסד כ"א בב' עדים כשרים ודלא כהשל"ה שאוסר, וכתב על זה הרב המבי"ן בספרו לב מבין, ומ"מ נ"ל דאם יש עדים שהפסיד בסחורה כו"ך או שנשלל סך כו"ך או נגנב אין לתלות ולו' שמא מן הריוח שהרויח הפסיד דא"ך אין לדבר סוף וכו' עכ"ל. ועפ"ז פסקתי אני עני הלכה למעשה לאותן הסוחרים שהפסידו כל סחורתם בשטפון שעבר על העיר בסוכות תשי"א דאנן סהדי שהמים שטפו רכושם הונם ואונם שהיה בחנויותיהם.

ז. מנהגנו במי שלוה וממשכן בידו קרקע אף שמתפשרים ביניהם קודם שיבואו אל הסופר לפי ערך הממון מ"מ כשבאין לפני הסופר אומר לו שימשכן לו קרקע שנותן פירות סך אותו השכירות באופן שאינו מתחייב השוכר בשכירות הקרקע כי אם מה ששוה הקרקע בכל חדש, וכתב הרב ויאמר יצחק ח"א סי' פ"ח שהרבה פוסקים ס"ל דבמשכנתא דסורא ליה בה רק אבק רבית ואפי' לא אפסיקה אחר ובאפסיקיה אחר שרי לכתחי' עי' בספר לך שלמה ביו"ד סי' ט"ז שהאריך בזה וסיים שכך נהוג בכל עיר ועיר מדינה ומדינה בכל ערי המערב שראשית כל משתום המלוה והלוה בכו"ך למאה ואח"ך עושים שליש שלא היה ולא נברא, רק לשריותא בעלמא ומכח אותו שליש גובה השכירות בכח ב"ד יפה ואין מי שיאמר לו מה תעשה ומה תפעל יעו"ש שהביא סמוכות לזה מדברי ויאמר יצחק הנ"ל, דמשכנתא דסורא אינו אלא אב"ר ובדאפסיקיה אחר מותר גם לכתחילה.

ח. מי שמשכן קרקע והעמיד שוכר שנתחייב לפרוע למלוה בכ״ח סך מה יותר ממה שמוציא הקרקע, וכשעמדו לדין אמ״ל הדיין שלא יתן כ״א מה ששוה הקרקע, וטען המלוה שהוא לא נתן המעות כי אם על סמך מה שנתחייב לו בשכירות ועכשיו שהדין נותן שלא יפרע לו כי אם מה ששוה הקרקע יפרע לו הלוה קרן המשכונה, הדין עמו וראיה ממ״ש מרן בבד״ה ביו״ד סוס״י קע״ב בשם הרשב״א ז״ל ע״ש, כ״כ הרב מהרי״ץ בן ואליד ז״ל והמנהג שאם השכירות עשרה בי״ב לית לן בה ויפרע לו כל השכירות אבל ביותר מזה אז יתבע המלוה ללוה לפרוע לו קרן המשכונה. הרב תורבץ החצר כ״י ערך משכונה אות ז׳.

ט. מנהג הראשונים היו דנים במי שמת ונמצא חב לאחרים בשטר עיסקא שהיו דנים שהפירות שנתהוו עד שעת מיתתו יקבלו היורשים הרם שלא ציווה מורישם שהרויח ויפרעו הקרן ומה שנתהוה אחר הפטירה היו דנים שיפרעו הכול קו״ר.

נדה ויולדת

א. בההיא דתבעוה לינשא שהיא צריכה לישב ז״ן כמ״ש מרן בשו״ע יו״ד סי׳ קצ״ב, מנהגנו שלא מתחילה לספור עד שיהיה החתן בעיר, ומנהג פאס שצריך שיהיה החתן מצוי בעיר כל ז׳ נקיים עיין משפט וצדקה ביעקב ח״א סי׳ קכ״ג, ובכתבי מוהר״ר רב״ץ כתב משם אביו שהעיד לו הרב רא״ם ז״ל שמנהג פאס אם כתב אגרת שיבוא לזמן מוגבל תוכל לספור וכן עשו מעשה רב.

ב. אשה הטובלת לנדתה אין צריך לרחוץ בגדיה אלא כל שידוע לה שאין בו כתם מותרת ללובשו כי אין לנו טהרת תרומה ולא טהרת קדש שו״ת הרשב״ש סי׳ שע״א.

ג. הני נשי דידן היו מקפידות קודם הטבילה להעביר שער בית הערוה עם שער בית השחי עיין ביו״ד סי׳ קפ״ב וסי׳ קצ״ח ובברכי יוסף בהלכות נדה שם ועיין בספר זכור לאברהם ח״ג אות נדה משם הרב אדמת קודש שאם לא העבירה שער אותו מקום צריכה לטבול שנית, ומה שהקשה עליו הרב מחזה אברהם מדברי הש״ך ברי״ס ק״ט, והרב זכ״ל כתב שאין שום השגה עליו דהש״ך איירי באתרא דלא קפדי בהכי, ושוב הביא מ״ש הברכ״י להתירא יעו״ש מה שהאריך דבמקום שלפעמים קפדי אף שלפעמים לא קפדי חוצץ.

ד. נהגו הנשים היולדות שאין נטהרות לבעליהן רק אחרי מ׳ לזכר ופ׳ לנקיבה, כיש מקומות שנוהגים כך, שהביא הרמ״א ז״ל ביו״ד סי׳ קצ״א ס״א וסיים שם שאין להתיר במקום שנהגו.

וכך נהגו בדורות הראשונים בעיר מקנאס יע״א, כמו שכ׳ הרב בעל מלאכת הקודש בספרו השמים החדשים בחיו״ד סי׳ ל׳ וז״ל ואנחנו ואבותנו ואבות אבותנו נהגנו לעשות תמיד כס׳ מור״ם וכבר נהגו כל העם מקצה לעשות כן, וכו׳ ועי׳ בס׳ בית יהודה דף ק״ט ע״א שכתב גם הוא כפי מ״ש מורם, וכ״כ בס׳ שו״ת להרב חכם צבי ז״ל סי׳ ח׳ וכו׳, ועי׳ בשו״ת מהרי״ק ז״ל סי׳ קמ״ד וז״ל מנהג המחמירין שעושים מ׳ יום לזכר ופ׳ לנקיבה אי

תניא תניא, וע"ז נאמר ואל תטוש תורת אמך, ועי' במהריק"ש ז"ל בסי' קצ"ד והרב ב"ח כתב שהפורץ גדר ישכנו נחש ע"ש.

ואח"ך ראיתי בספר נופת צופים מרבני עיר מקנאס יע"א בחיו"ד סי' ט"ז שהזכיר המנהג הזה, ואחרי שהאריך להקשות על ראיותיו של רב אחד שרצה להעמיד ולהביא סמוכות למנהג הזה, כתב וז"ל הרי לפניך שאין זה לא מנהג ותיקין ולא מחמת איסור אלא מנהג אניני הדעת וכו' ה"ז מנהג הדיוטות ואין חוששין לו וכו', ומינה לנד"ד שלא נודע לנו שגזרו כן משום גדר ופרישות או משום נקיות, ושכל אותם ימים דמים מצויים בה, אין להחזיק מנהג הטועים שיצא להם מן הצדוקים שאומרים וטהרה לבעלה וכדרך שכתב הרמב"ם ז"ל, וכו' וע"ע בדברי הט"ז בסי' קצ"ד סק"ג מה שהאריך להוציא מלב, המנהג הזה, וע"ע מה שכתב על מר חמיו הרב ב"ח שהפריז על מדותיו לו' שכל הפורץ גדר ישכנו נחש חס ליה לרב ז"ל לומר כן במנהג שאין לו שורש ועיקר וגדולי הפוסקים כתבו שטנה עליו שהוא דבר הנלמד מן הצדוקים וכו', והמדקדק יראה שלא נתפשט מנהג זה בשום מקום וכו' ומה גם במדינותינו אלו חוץ ממה שראיתי מגעורי שלא נהג במנהג הזה שום אדם קטון וגדול, עוד זאת קבלתי מאבא מארי הרב זלה"ה שמעולם לא נהגו בזה לא בימיו ולא בימי אבותיו ורבותיו נ"ן, ואדרבא היו גוערים בנזיפה על הרוצה להחמיר בזה וכן הסכים מר דודי נר"ו, עכ"ל הרב נופת צופים (דברי מר דודו הובאו בספרו תורות אמת בנמוקיו על שו"ע יו"ד סי' קצ"ד וכתב שם בסוף דבריו ואומר אני שכל הנוהג כן שתים רעות עשה או שמבטל מפו"ר, או דלפחות אינו ניצול מהרהור חטא ב"מ ולעילא מכ"ז שממציא תורה חדשה ומחקה את הצדוקים ב"מ וכל הפורץ גדר ומנהג זה עליו נאמר החכמה תחיה בעליה ע"כ), וכל זה סותר למ"ש הרב השמים החדשים, שמנהג זה היה נוהג במקנאס, וצריך לומר שמנהג זה לא נתפשט שם בכל העיר והיה רק בין משפחות וחכמים אחדים, וכן נראה מדברי הרב נופת צופים שם וז"ל ע"כ בעיני עת לעשות לה' לבטל המנהג שמפטפטים קצת מהחכמים ולא יזכר ולא יפקד ע"כ.

ומצאתי כתוב מן הצד ביו"ד קטן עם באה"ג דפוס אמשטרדם סי' קצ"ד וז"ל ושמעתי בשם גדולים שהיו מונין חמשים לנקיבה והכל לפי הראות, יש נשים שנטהרות בחמשים ויש לא והיו נותנים סימן לדבר כמפסח לעצרת (אמר הכותב הסימן הזה מכוון למה שנזכר במדבר שיר השירים רבה בפסיקתא על פסוק כתפוח בעצי היער), ושמעתי בשם מוהר"ש עמאר ז"ל שלא היה מחלק בין זכר לנקיבה אלא כל זמן שטהרה ותספור ז' נקיים טבול ואפי' בתוך שלשים יום לנקיבה דלא אמרה תורה השיעורין אלא לקרבן וכך עשו הת"ח בימיו הלכה למעשה ע"כ..

וכמנהגינו היו נוהגים בעיר פאס שהרב מלאכת הקודש שם בספרו השמים החדשים סיים שם וז"ל א"ה ובכתבי חכמי פאס הא' מצאתי שכתב הרב כמוהר"ר יעב"ץ (נדפס בספרו משפט וצב"י ח"א סי' קכג) וז"ל המנהג בכאן מתא פאס יע"א כך הוא שאין הנשים היולדות טובלות תוך מ' לזכר ופ' לנקבה וכן מ"כ בכת"י הרב כמוהר"ר שמואל אבן דנאן וכי הוא שמש גדולי הדור הרב כמוהר"ר מנחם סיריו וכמוהר"ר וידאל הצרפתי ז"ל שכך היו נוהגים בימיהם וכן ראיתי נוהגים בימי מו"ר הרב כמוהריב"ע ז"ל ואע"פ שכתב מורם ז"ל בתשובה ש' צ"ד והבי"ד ר"מ רבקש ז"ל בבאה"ג בסי' קצ"ד, וז"ל במקומות אלו נהגו להקל שהיולדות טובלות תוך מ' לזכר ופ' לנקבה, ובפרט שכתבו כמה גדולים ע"ז שקרוב הוא למנהג הצדוקים עכ"ל מ"מ זהו דוקא במי שנוהג כן משום טעות שטעה וסבר שהדין הוא כך, אמנם אם נוהגים כך משום פרישות לבד ש"ד, ועי' בב"י סי' הנז', וכאן

בפאס יע"א נהגו משום פרישות לבד לכן אין ראוי להקל להם עכ"ל ז"ל. וגם בספר פרי האדמה בהל' איסורי ביאה דק"ו ע"א כתב וז"ל הנה פה עיה"ק ירושלים תוב"ב נהגו להחמיר שאין טובלין תוך מ' לזכר וכו', לכן אין להקל בזה ח"ו עכ"ל ע"כ.

ועיין בס' רב פעלים ח"ב יו"ד סי' כ"ג שאצלם היו נוהגים כן איזה נשים והוא ז"ל דרש בצבור שמי שירצה לעזוב מנהג זה צריך התרה, ומצוה להתיר להם, וע"ש שהביא מהנוב"י קמא סי' נ"ד על ביטול מנהג זה, והפלתי כתב שבימיו ביטלו זה בפראג ומיץ והמבורג יעו"ש.

ו. ישיבני אדוני אם מותר לנות ביתי לשמש אותי לעשות לי רפואת השלשול מפני שהיא אינה טהורה והיא בימי הלבון זה כמו שני הדשים שלא ראתה מפני שאני מתבייש מאשה אחרת ואע"פ שכתב מרן האשה מותרת לשמש את האיש איפשר באשה נדה יש להחמיר ותשובת אדוני תצמח מהרה ע"ג כתב זה.

כשהבעל חולה פסק מרן בסי' קצ"ה סט"ו דאם אין לו מי שישמשנו זולתה מותרת לשמשו רק שתזהר מהרחצת פניו כו' וכתב התה"ד דוקא הרחצת פניו דרך חיבה אבל להקימו ולהשכיבו ולסומכו דלאו מילי דחיבה אלא דעבדות שרי, וכ"ש מילי דרפואה ובדברים שבסתר ודאי אי איפשר באחרת וכ"ש דאחרת המירא זולת אמו ומ"מ לענין בושת אפי' אמו, וכן משמע מדברי הפוסקים דדוקא בחלתה האשה החמירו שלא יגע בה וכו' שלא יבוא לידי הרגל עבירה ב"מ, אבל כשהבעל חולי דליכא למיחש למידי שרי והכי נהוג עלמא. נאם **שאול ישועה אביטבול**

מילה ופדיון הבן

א. היה המנהג שלא להתמנות מוהל רק תלמידי חכמים ומנהג זה הזכירו הרב יעקב אבן צור ז"ל בספר משפט וצדקה ביעקב ח"א סי' שי"ז וז"ל כפי מה שראיתי בימי חרפי מקדמוני וכפי מה ששמעתי מרבותי זלה"ה שתמיד היה המנהג בפאס יע"א שלא להתמנות מוהל קבוע אלא ת"ח וכל כמה שהיה רשום ומובהק יותר וירא שמים מצוה הוא ישולם והוא מנהג שיש לו עיקר ויש בו טעם וריח דמצות צריכות כוונה וצריך לכוין שמוציאו מתחת צל סטרא דערלה ומכניסו תחת צלא דמהימנותא סטרא דקדושא להכניסו בבריתו של א"א דייקא. ובלי ספק ת"ח יבחינו ויבינו משפט זה לאשורו, אך המון העם איזה עבר עליהם רוח ה' לדעת מה זה ועל מה זה ואין זה אלא כמהתך בשר בעלמא וכו' עכ"ל.

ב. נוהגים היינו להתפלל ביום המילה בבית התינוק מנהג זה הובא בדברי האבודרהם בדיני מילה. ועיין לעיל באו"ח הל' ימים נוראים.

ג. בשעת המילה מעמידין כסא אליהו סמוך למזוזה, חוץ מכסא שעליו יושב הסנדק, ומצאתי בספר כתב יד ישן נושן, טעם למילה שעושין אותה סמוך למזוזה דכתיב וכתבתם על מזוזות ביתיך וסמיך ליה למען ירבו ימיכם לומר בזכות המזוזה ירבו ימיכם שלא יתן המשחית לבוא אל בתיכם וסמיך ליה כתי' כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת על שם ה' שומריך ה' צלך על יד ימינך.

ד. מצאתי כתוב, הפוסקים האריכו ופסקו שיברך על המילה ולהכניסו קודם המילה, אבל שהחיינו אחר המילה וזהו מוסכם אליבא דכל הפוס' וגם מנהג פאס יע"א דאילו אם יברך בין מילה ופריעה אי איפשר משום שהוא טרוד בעסק המצוה ועוד משום צערא דינוקא שירבה עליו הדם ולא יוכל לעשות פריעה כתקנה וכ"כ בעל טורי זהב וכן פסק הרשב"א ז"ל וכ"כ כמר"י ז"ל. ומנהגינו בעיר צפרו לברך ברכת להכניסו בין מילה לפריעה ואחריה ברכת שהחיינו.

ה. המנהג לברך שהחיינו בשעת המילה על כל בן הנולד, ועיין פחד יצחק ערך שהחיינו.

ו. נהגנו לברך על הבשמים אחרי ברכת היין בברכת ברית מילה, והמקור להריח בבשמים אחרי הברית מוזכר בזוה"ק ובמדרשים שבשעת התגלותו של אליהו הנביא זכור לטוב כל נשמות העומדים מאירים ומזהירים, כעין נפש יתירה בשבת ובעת הסתלקותו יש להם עגמת נפש ולכן מריחים בבשמים כבמוצאי שבת, להשיב את הנפש, ומר"ן הב"י בבד"ה ביו"ד בסי' רס"ה שבשעה שמל א"א ילדי ביתו העמידן על גבעה וכשזרחה השמש התליעו ועלה ריחן לפני הב"ה כריח הקטורת ועיין להרב ויאמר מאיר סי' יו"ד שהאריך בזה.

ז. בשבוע הבן היו נוהגין הנשים לדוך במכתשת כמון (לרפואת ברית מילה) וחנג'א (עשב שבו מורחין כל בשר הילד לחזק את עורו), והקול היה נשמע למרחוק ועיין במס' סנהדרין לב: קול רחיים בבורגי (שם מקום) שבוע הבן, ופירש"י ז"ל סימן הוא שיש שם ברית מילה והרחיים סימן לשחיקת סממנים למכת התינוק.

ח. בפנקס המילה של עט"ר אבא מארי ז"ל מצאתי את הנוסחא שאומרים בשעת המילה ומבקשים על הילד הנימול אחר מיתת אביו הובא בב"י יו"ד סימן רס"ה בשם הריטב"א ז"ל:

או"א קיים את הילד הזה לאמו ולקרוביו ולכל משפחתו ויקרא שמו פ' כשם אביו אתה אלהינו אלהי כל בשר אבי יתומים תהיה לו לאב והוא יהיה לך לבן ותהיה כניסתו לברית לכפרה ולמנוחה לנפש אביו ולנחמה ומשיב נפש לאמו ולכל קרוביו, תתענג נפש האב בג"ע ביוצא מחלציו ותגל האשה בעוה"ז בפרי בטנה ויתקיים בו מקרא שכתוב ואעבור עליך וגו'.

ובספר כתב יד מעיר פאס מצאתי הנוסח הזה:

אלהינו ואלהי אבותינו קיים את הילד הזה לעבודתך ויקרא שמו פ' כשם אביו ההוא ההוגה במר נאומו, בצאתו מרחם אמו, מסלד בחילו, יתום ואין עוזר לו, איכה נעכר כאיבי, וסף כל טובי, ראיתיו מקונן ומתאונן סביבי, והוא מצעק אבי אבי, מי יכניסני לברית, ומי ישים לי תקוה ואחרית, מי ילמדני ספר ועודת אמונים, ומי ירחם עלי כרחם אב על בנים, ויען אביו ויאמר בנפש מרה, ורוח נשברה האתה זה בני, המעורר יגוני, הנקרא שמו בן אוני, אלקים יחנך בני, מה אענה ומה אומר, כי ה' ענה בי ושדי המר לי המר, כי אין בי כח להיטב אלך, השלך על ה' הבך, והוא יכלכלך, ואל יתן למוט רגליך, אדון הסליחות והרחמים, אבי יתומים ישים לך שארית, בדם הברית, ויזכור אותך לטובה, ויאהבך נדבה, ככתוב זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק ויעמדה ליעקב לחק לישראל ברית עולם פ' זה הקטן ה' ישמרהו ויחייהו ולתורה ולמצות יגדלהו אכי"ר.

ט. היו נוהגים בשעת המילה להביא מחתת אש ומגמרין בו "אזאווי" [אחד ממיני הסמים הנוטף מהעץ], ושוב נתבטל זה המנהג, והרב לפי ספרי בסוף הספר אות קפ"ח שמנהג זה היה יסודתו ממקום קדוש ע"פ המדרש בבראשית רבה על מילת אברהם אבינו וילידי ביתו.

י. מילה שלא בזמנה היינו נזהרים שלא לעשותה ביום ה' כסברתו של התשב"ץ שביום שבת לא יהיה יום השלישי למילתו עי' לרבינו ב"י יו"ד סי' רס"ח בשם תשובת הרשב"ץ והרב בית יהודה דף כ"ט כתב כיון דמרן העתיק זה הכי קי"ל הלכה למעשה וכ"כ הברכ"י ביו"ד סי' רס"ב דנקטינן להחמיר שאין למול ביום ה' וביום ו' יעו"ש והביא דבריהם הכפ"ה באו"ח סי' של"א אות ל"א ועיין בספר שירי כנסת הגדולה סימן של"א דין ז' שפסק להחמיר. ועיין בספר מים עמוקים סי' ט"ל שהסס בהוראה זו של התשב"ץ וכתב דבזמן הזה שאין רוחצין לתינוק אין מקום להוראה זו אלא אם נאמר, שעד ג' ימים רגיל הנימול לבוא לידי סכנה וניצול ע"י תרופות. יעו"ש.

יא. בזמן הזה נהגו הכל לעשות פדיון הבן בתחילת ליל ל"א ללידתו, ותמיד אני דואג ומצטער על מנהג זה דנפיק מיניה חורבא דאם נולד הולד אחרי שעות הבקר ולא נשאר ביום י"ב שעות ומונים אותו למספר השלשים (ישמח לבב ד"ס ע"ד).

יב. אחרי הפדיון מברכין על הכוס ועל הבשמים, וטועם מן הכוס מבלי לברך אשר קדש עובר, וכמנהג אשכנז וצרפת שלא לברך ברכה זו, כיון שלא הוזכרה במשנה או בגמ', וכ"כ הרא"ש ז"ל הב"ד האבודרהם בהלכות פדיון הבן, ואח"ך שמעתי שבעיר קאזבלנקא היו אומרים אותה בלי שו"מ. ועיי' בתשובת הרשב"א סי' ה' ותשכ"ט שהכהן מברך על הכוס בפה"ג ועל ההדס בורא עצי בשמים ע"כ. וזה כמנהגנו.

יג. בענין פדיון הבן המנהג פשוט שהכהן מחזיר דמי הפדיון לאבי הבן בה שעתא או לאחר זמן וגם בשעת הפדיון יודעים הכל שהם בחזרה וסמך לזה הט"ז יו"ד סימן ש"ה (ישמח לבב דנ"ה ע"ב). ועיי' במס' ברכות נ"א ע"ב שר' טרפון ור' חנינא היו רגילים להחזיר החמשה שקלים שהיו נוטלים ועיי' בתוס' שם. והרב יעב"ץ אבן צור בתשובה סי' קנה כתב דמנהג זה נכון הוא בכהני דידן בחזקה דעלמא, וכתב שם דכהן בן כהנת ולויה יש לפדותו מספק דמאי שנא מכל ספיקא דאורייתא (השמים החדשים או"ח סי' פ"ה). ועיין להרב שאילת יעב"ץ סי' קנ"ה שכתב וז"ל ראיתי להזכיר בענין מה שנוהגים הרבה כהנים להחזיר הפדיון שנכון הוא בעיני וטוב וישר לנהוג כן תמיד עכ"ל יעו"ש שהאריך מההוא טעמא דכהני דידן חזקה בעלמא גינהו, ולא להקל ולהוציא ממון האב מספק בחזקה הגרועה. וסיים וכמעט שאני אומר דמדינא צריכין להחזיר.

יד. פדיון בן חרש או יתום נוהגים לתלות עליו טס של כסף "זה הבן בכור ואינו פדוי" ואחרי שיגדל ויבדק ע"י סימנים פודה את עצמו (ישמח לבב).

הלכות אבילות

א. בחברת גומלי חסדים היתה אגודה של לינת הצדק מלבד שהיו מתנדבים בממונם היו מתנדבים גם בגופם בלינת הצדק אצל החולה כי בני הבית של החולה כשל כוחם בעמל

ויגון לשבת כל הלילה על יד מטתו של החולה ולכן היו באים החברים כל אחד על פי התור ומצוה זו היתה חביבה עליהם עד מאד ואשריכם ישראל.

ב. כל עוד שלא נקבר הנפטר ועדיין אונן לא אומר שום קדיש שהוא פטור מן המצוות ואחרי הקבורה אומר קדיש א' קדיש דהוא עתיד לחדתא עלמא כמ"ש מרן ביו"ד סי' שע"ו ובדרך מפתח ביתו עד בית החיים כל המלווים אומרים מזמור קי"ט אלפא ביתא. ונוסח הקדיש:

יתגדל ויתקדש שמיה רבה. דהוא עתיד לחדתא עלמא ולאחאה מיתיא ולשכללא היכלא ולמפרק חייא ולמבנא קרתא קדישתא דירושלם ולמעקר פולחנא נוכראה מארעא ולאתבא פולחנא יקירא דשמיא להדריה וזיוה ויקריה וימליך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקריב משיחיה, בחייכון וכו'.

תתכלי חרבא וכפנא ומותנא ומרעין בישין יעדי מננא ומנכון ומעל עמיה ישראל ואמרו אמן. יהי שלמא וכו'. עושה שלום וכו'.

ועיין להרמב"ם ז"ל בסדר תפלות כל השנה בנוסח קדיש זה "וימליך מלכותיה וכו'" ולא כמו שהובא בסדורים לתעניות.

ג. בטהרת הנפטר מדיחים אותו בכל מקום כמ"ש הרמ"א בהג"ה סי' שנ"ב ס"ד ועושים לו הדחת פנים בזמן הטהרה עד שיוצאין מים זכים מבני מיעיו, ועיין להרב אהל משה בקונט' הר אבל סי' שנ"ב שרצה להבי"ר מירושלמי פ"ב דברכות על הפסוק שמור רגליך וכו' ורבי יעקב בר אחא בשם רבי אבא שמור עצמך כשתהא נקרא אל בית אלקים שתהא טהור ונקי וכ"כ בקה"ע ירושלמי פ"ק דמגילה ה"ט. יעו"ש.

ד. רחיצת הנפטר היו רוחצין במים חמין (שהנשים צדקניות באות ומכינות, וכן כל הצריך לרחיצה) וכמ"ש בס' הרוקח דכ"ב ע"ב וז"ל כשנפטר ונתקרר כי הרוח יצא ממנו מביאין מים ומחממין אותם ומרחצין כל גופו ואבריו ופניו וראשו עכ"ל.

ה. סדר טהרת הנפטרים ורחיצתן עם אמירת התפלות והפסוקים לפני מנהגנו, הכל נדפס בספר הקטן חסד ואמת, יצא לאור על ידי חברת אליהו הנביא, בדפוס חדאד בעיר ג'רבא, וכמו כן בספר אהבת חסד שנדפס בעיר הנז' בשנת התשי"ט על ידי חברת גומלי חסדים בעיר פאס.

ו. נהגו שהחברה קדישא כשרוחצין איזה נפטר לוקחים הסדין שמסרו להם המשפחה לרחיצה, להשתמש בו לרחיצת הנפטרים העניים (אבני שיש ח"א סימן כ"ט).

ז. נהגו הנשים לצאת אחרי המטה, ובדורות הראשונים רבני הדורות היו עומדים נגד התופעה הזאת עיי' בזוה"ק ויקהל דף קצ"ו ומרן ז"ל בסי' שנט ס"ב כתב יש למנוע מלצאת נשים לבית הקברות אחר המטה וע"ש בש"ך שמחלק בין לויה אחר המטה לבין לויה עד בית הקברות שאסור ועיין בס' באה"ט שם ס"א שאם עושין כן גורמים רעה לעולם ח"ו. ועיין בספר שבט שמעון סי' בבית אבל שהאריך בזה לתרץ מה שקשה על המחבר בסעיף א' ובסעיף ב' שנראים כסותרים זא"ז.

ח. האבל היה יוצא לבית הכנסת להתפלל שחרית מיום הראשון (ורק במנחה ומעריב היה מתפלל בבית) וזה דלא כהמחבר והרמ"א ז"ל ביו"ד סי' שצג ס"ג וכמ"ש שם בס' חכמת אדם בקונט' מצבת משה שבמקום שא"א לכנוס עשרה ויתבטל עי"ז מקדיש וקדושה וברכו מותר לילך ע"כ וה"ד הרב פת"ש שם סק"ב ומצאתי בתשובות הגאונים הנק' שערי צדק שער ג' סימן ב' וז"ל ואם היה אדם חשוב שיש לו תלמידים או קרובים וכו' ואם לאו מיום א' שיצא לב"ה ומתפלל ובאין ומנחמין אותו שם וכל עיירות שבבבל ושאר ארצות מתפללין בבית הכנסת עכ"ל, ולכן בתפילת מנחה ומעריב שנמצאים קרובים וידידים פנויים ובאין לבית האבל, היה האבל נשאר בבית ומתפללין ביחד. ועיין בשו"ת הריב"ש סי' קנ"ח שמה שהולכים ויוצאים מבתיהם אל בית הכנסת כל הז' הוא מנהג סרקסטא. שוב בא לידי הספה"ק אבן יעקב לידידי הגאון מו"ה אליעזר וולידנברג שליט"א בסי' נ"ח וראיתי לו שם שהאריך בזה.

ט. מנהגינו שלא מתפללין בבית ולא עושים פקידות והשכבות למי שנפטר פחות מבן עשרים שנה. בהסתמך על מ"ש הגמ' פרק ר"ע דף פ"ט, דל עשרים שנה דלא ענשת עלייהו וכן איתא במדב"ר אמר ברכיה כמה קשה המחלוקת שב"ד ש"מ אין עונשין אלא מבן עשרים שנה ולמעלה וכו' ועיי' נוב"י מה"ת יו"ד סי' קס"ד ועיי' בספר פרחי כהונה יו"ד סי' מ"ד מה שהאריך בזה. ועיין בס' כפ"ה או"ח סי' שמ"ג סק"ה שהביא הנוב"י וגם דברי הח"ס סי' קנ"ה שדעתו כהנוב"י לגבי העונש דהיכא דצריך כפרה אין חילוק יעו"ש.

י. האבל היה נוהג לעטוף ראשו כשלובש מלבוש העליון שמכסה כל גופו, ועיין בספר ויאמר יצחק בלקו"ד ליו"ד הלכות אבילות אות ג' שאינו חייב אלא כשלובש המלבוש העליון ובפרט בשעת האכילה.

יא. בענין איסור הנחת תפלין לאבל ביום א' שכתב מרן המחבר בסי' ל"ח ס"ה היו נוהגים לאסור בין אם היתה המיתה והקבורה ביום אחד, וגם אם יום המיתה ויום הקבורה בשני ימים זה אחר זה. ודלא כמהריט"ץ בחי' לפרק איזהו נשך, וכמ"ש מהר"י עייאש בס' לחם יהודה דקי"ב וכ"ד המחב"ר אות ט"ז, וביום השני מניחין רק אחרי הנץ החמה כמ"ש בפשיטות מרן ביו"ד סי' שפ"ח ס"א שחשש לסברת הרא"ש ז"ל, וכ"כ הרב לחם יהודה שם.

יב. האבל על ההורים היה יושב לו בבית הכנסת בימי חול ושבת בכסא המיוחד לאבלים על יד פתח בית הכנסת כל י"ב חודש, ורק בימים טובים חוזר למקומו הקבוע כדעת הרמ"א ביו"ד בסוף סי' שצ"ג ועיי' בפת"ש שם ס"ק ז' והרדב"ז ח"ב סי' תרס"ב. ועיין בספר ויקרא אברהם בקונט' מקום שנהגו שבעיר צפת תוב"ב משנה האבל מקומו בשבת. וכ"כ בספר רוח חיים שהמנהג פשוט לשנות המקום גם בשבת.

יג. הש"ץ הקבוע בהיותו אבל אינו מתפלל על הבימה לציבור כן אמר לי הרה"ג מר אבי ז"ל. וכדעת מרן בסי' שפ"ד ס"ג שכתב אם אין שם מי שיתפלל להוציא הרבים י"ח יכול האבל להתפלל להוציאם. והרב לפי ספרי ערך אבל אות מ"ט כ' עכ"ז ראיתי שכבר פשט המנהג שאבל על או"א מתפלל להוציא רבים י"ח אפילו יש שם אחר שיכול להתפלל. ע"כ.

יד. היו נוהגים להדליק נר בבית הנפטר בכוס של זכוכית שיש בו מים ושמן צף על המים. ועיין בספר מאמר אסתר ה"ד הרב ויקרא אברהם דף קכ"ו ע"ג שכתב כי הנר רומז לנשמה והשמן להשפעה והמים רומזים לחומר שנפסד. כמ"ש כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה. וכלי זכוכית רומזים לתחית המתים. דכשם שהזכוכית הוא נשבר ויש לו תקנה לעשותו עוד חדש כך הגוף עתיד הקב"ה להחזירו כמו שהיה. ועיין מסכת סנהדרין דף צא ע"א.

טו. נהגו שהקרובים והמיודעים מביאין תבשילין מבשר לבית האבל כל ז' לפכוחי צעריה. ובפרט בסעודה א' שאסור לאכול משלו. לקיים מ"ש חז"ל מצוה על שכניו שיאכלהו משלהם כמ"ש מרן בהלכות אבילות סי' שע"ה. וע"ש בבאה"ג ציון ש' בשם רבינו ירוחם. וגם מביאין שכר ומעט יין לתת לאבלים לשתות ע"ש הכתוב תנו שכר לאובד, ויין למרי נפש. ובסעודה הראשונה מביאין תחילה החברה קדישא זיתים ויי"ש, וכל ז' הימים האבלים לא מבשלין ולא מכבדין ולא מדיחין קערות וכוסות, שכל אחד מהקרובים מביא יום אחד ומטפל בכל כלי הסעודה.

טז. המנהג בצפרו שהאבל אוכל ע"ג הקרקע ועיין נהר מצרים בהלכות אבילות סי' ק"ל שלא ידע שורש האכילה ע"ג קרקע וזה אין הדעת סובלתו יעו"ש שהיקל. ואולי שהשוו סעודת האבל לסעודה המפסקת שנהגנו ג"כ לאכול ולפרוס מפה ע"ג הקרקע ועיין בשו"ת הגאונים שבסוף ספר נהרות דמשק סי' ע"ז דנהגו כ"ע דלא למיכל אפתורא בסעודה המפסקת ה"ד הכפ"ה סי' תקנ"ב אות מ'.

יז. נתפשט המנהג באיזה משפחות שלא לאכול ולא לשתות בבית האבלים, וכן לא להשאיל להם או מהם שום דבר וטענתם היתה שלא להתערב עם האבלים. ושמעתי שהמשפחות הללו היה להם במשפחה מאורע של תכיפת אבילות, ולכן אחרי המאורע גדרו עצמם וגזרו הרחקה מהאבלים. אך רבינו הרעק"א ז"ל בחיו"ד סי' שע"ו כתב וז"ל נוהגין שלא ליקח דבר קטון וגדול מבית האבל כל משך ז' ימי אבילות משום שרוח הטומאה שורה שם כל שבעה וע"ש בהגהות מבעל בית לחם יהודה.

יח. מה שהיו האבלים הולכים לבית הקברות כל ז' ימי אבילות, השואל בשו"ת הריב"ש בסי' קנ"ח כתב שזה מנהג ישמעאלים ועיין להרמב"ם ז"ל בפ"ד מאבל ה"ד שכתב ולא יפנה אדם לבקר הקברות והגאון ח"ס רצה לפרש דברי הרמב"ם ז"ל בבא בפ"ע ע"פ הירושלמי ספ"ב דסנהדרין בראשונה היו קוברין אותו במהמורות לזה היו מבקרין אולי יקום ומשבטלו המהמורות ול"ש שיקום מקברו שוב אסור לבקר בקבר משום דרכי האמורי, יעו"ש ה"ד הרב אהל משה בקונט' הראבל סי' שצ"ד יעו"ש שהאריך בזה. והרבנים בכל הדורות היו מתריעין על זה.

יט. תקנה (שלא נמצא נוסחה) בחרמות ונדויים שלא לרחוץ הידים בחזרה מבית החיים בנהרות שעל יד הדרך מבית החיים לעיר כי הרבה עלילות היו נמשכים מזה כי היהודים מטמאים את המים. וזה מנהג ירושלים כמ"ש בהגהות מבעל בית לחם יהודה יו"ד סי' שע"ו.

כ. קביעת יום היאצ"ט על ההורים לענין תענית וקדיש היה רק יום המיתה אף שלא נקבר

ביום ההוא, ואין חילוק בין שנה ראשונה לשאר השנים ועיין בס' כנסת יחזקאל שחולק על הש"ך בסי' ת"ב סק"י שחלק בין שנה א' לשאר השנים אם היו הרבה ימים בין מיתה לקבורה ופסק הלכה למעשה כמנהגנו.

כא. יום ההפסקה מלומר קדיש על ההורים היה בכלות י"א חודש יום אחד לפני יום היאצ"ט בחדש הבא, כגון אם היאצ"ט בז' שבט, ההפסקה ביום ו' טבת, ועיין בס' מטה אפרים בדיני קדיש יתום שער ג' אות י"ג שהביא משם הכנ"י הטעם שכיון שפוסק בסוף י"א חודש שלא יחשב אביו רשע לכן יש להפסיק חודש ימים יעו"ש. ובאותו יום היו עושין את המשמרה ובאים לבית הנפטר חכמים ללמוד, ואוכלים ומברכין, ומימי פטירת הרב עמור אביטבול ז"ל והלאה, התחילו לעשות השנה לגבי המשמרה גם בחדש השמיני, ועל הרוב בחודש התשיעי, שאז פוסקין ג"כ מלומר קדיש.

כב. המנהג מדורות ראשונים לאחר ג' ימים של אבילות מותר לשותף לפתוח חנות בין אם הם יושבים בחנות אחת או בשתי חנויות (תורה וחיים סי' י"ג). והרחמן יגדור פרצת עמו ישראל.

אבן-העזר

חופה וקידושין וברכת אירוסין וחתנים

א. נהגו לחגור לחתן ולכלה הגורה ביום שמתחלת הכלה לספור ז״ן ולא מתירים רק לפני היחוד אחרי החופה שהיו חוששים לכשפים שיקשרו אותם הקנאים, שלא יוכלו להזדווג. ועיין בתרגום יונתן על פסוק לא יחבול ריחים ורכב.

ב. רוב הבתולות הנישאות, היו מדקדקות שלא להתחתן רק ביום רביעי וכדעת מר״ן באה״ע סי׳ ס״ד ס״ג בתולה נשאת ביום רביעי (וגם היו אחדים שמדקדקין שלא להתחתן רק במילוי הלבנה כדעת מר״ן ז״ל ביו״ד סי׳ קע״ט ס״ב וכדעת הרמ״א בהגה שם באה״ע ובתשובה להרמב״ן סי׳ פ״ב). והרב תורות אמת בנימוקיו שם נתן טעם ליום רביעי כי ביום רביעי נתלו המאורות והם בדמות זכר ונקבה שהירח מקבלת אורה מן החמה כידוע ולזה נושאין יום ד׳ שיתמידו ויזריחו כחמה ולבנה, וסיים שם וז״ל אלא שיש קצת חסרי הדעת קובעים לישא ביום ו׳ וכמ״ש בש״ע עכ״ל, והרב יעב״ץ בספרו משפט וצדקה ביעקב כתב בתשובה ח״ב סי׳ קפ״ז וז״ל שהרי רוב החופות הנהוגות הן בע״ש יע״ש, והמגיה שם בתורות אמת כתב משם הרב יעב״ץ בתשובה כ״י שמנהג זה (לישא בע״ש) יש בו נרגי אחריני ואי אישר חילי אבטליניה ונעמידנו ברביעי כתקנת רז״ל שהם אמת ותורתם אמת ברוך שבחר בהם ובמשנתם והדבר יש בו סוד עכ״ל.

ג. נהגו והיו מדקדקין לערוך את החופה במלוי הלבנה כדברי המקובלים וכמ״ש הרב יד יוסף פרשת חיי שרה מהמדרש פרשת ואתחנן שם אמרו רבנן כל מה שבראתי בעולמי זוגות, שמים וארץ זוגות. חמה ולבנה זוגות, איש ואשה זוגות, אבל כבודי יחיד ומיוחד ע״כ וכשם שהחמה ולבנה שמים וארץ משפיעים ונשפעים כך איש ואשה, והלבנה כ״ז שהיא מחוברת ומתאחדת עם השמש מתוסף ומתברך אורה. כך כ״ז שמתחבר הזכר עם הנקבה ויש אחדות ביניהם מתוסף שפע וברכה אליהם ע״כ, ועיין בספר דבר שמואל בסוף חיו״ד מ״ש בזה.

ד. מביאין את הכלה מבית אביה לבית החתן ושם מתפללין ואחרי התפלה מסדרין ברכת אירוסין וברכת חתנים, מנהג זה להתפלל בבית החתן הביא האבודרהם, וא״א תחנונים ולא למנצח יענך כמנהג אשבילייא.

ה. נוהגים היו לקחת את הכלה לבית החתן באשמורת הבקר ושם בבית החתן מתפללים שחרית ואח"ך ברכת אירוסין וברכת חתנים כדמוכח בברייתא פ"ק דכתובות מברכין ברכת חתנים בבית חתנים, וזה לא כמנהג המגורשים שמברכין בבית אביה, וסמיך לדבר את בתי נתתי וכו' ועי' בספר כתם פז (ה"ד הרב תורות אמת חאה"ע בנימוקים לסי' ס"ב) ע"פ ויביאה אל האדם מכאן אוליפנא דבעאן אבא ואימא דכלה למיעלה ברשותיה, "וכן המנהג בכל המערב" עיי' בס' תורות אמת הנ"ל.

ו. נוהגים לפי התקנה ש"ש וצויתי את ברכתי לכם ב ש נ ה ליצי' שכל מי שמקדש אשה צריך מציאות חכם ועשרה מישראל, וכל מי שיעבור יפרע קנס וכו' וישאר בבית האסורים עד שיתן גט למקודשת ואפילו אם ירצה אביה ואמה לתתה לו לא ישאנה עד שיגרשנה ואח"ך אם ירצה לעשות נישואין מחדש הרשות בידם וכ"ז בגזרת נח"ש אבני שיש ח"א סי' פ"ב.

ז. אלמנה או גרושה שהיתה מתחתנת לא היתה מתקדשת אלא בלילה, משום הבושה, או משום כבוד בעלים א' וקרוביהם וזה נגד מ"ש הבאה"ט אה"ע סי' כ"ו בשם הרא"ם (מים עמוקים סי' לו) שאשה שנתקדשה בלילה קדושיה בספק, ועיי' להרב דבר שמואל דף ט' ע"ב שהביא משם הפמ"א ח"ב סי' ל"ה שדבר זה אין לו שורש ועיקר יעו"ש שהאריך, וע"ע בס' אוצר הפוסקים שם סק"ה מה שהאריך להביא דברי הפוסקים שנגעו בזה יעו"ש.

ח. מה שהיה המנהג שהאב תופס ביד בתו בשעת הקידושין או עומד על ידה עיי' אה"ע סי' ל"ז ס"ז והרמ"א שם בהגה וב"י שם משם הריב"ש.

ט. בליל שקודם החופה היו באים אל בית החתן חברת גמ"ח שאליה מתייחס החתן או אביו והיו מסבבים את החתן ושמים לו על מצחו אפר והוא אומר אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני ואחרי כן מסדרים הפסוקים מצא אשה מצא טוב בקול שירה וזמרה ושוב נושאים אותו על כתפים ורוקדים בו עיי' לרבינו הב"י סימן ס"ה מה שכתב בזה.

י. החתן מתענה ביום חופתו, והכלה לא היו מטריחין עליה להתענות ומקור מנהג זה בשו"ת מהר"י ברונא סי' צ"ג והטעם שמא ישתכר בשעת הקדושין, וקדושי טעות, הגם שטעם זה לא היה שייך אצלנו כי הקדושין היו תמיד אחרי תפילת שחרית (עיין ברכ"י או"ח סי' ת"ע מ"ש בשם מהר"י זיין), והחתן היה משלים את היום בתענית עד סעודת הלילה, ויש טעם אחר, שהחתן דומה למלך והמלך נידון בכל יום, או משום שהוא במעלה דנמחלין עונותיו, וכמ"ש הרמ"א באה"ע סי' ס"א ובפרט לטעם הרוקח סי' שנ"ג שכ' טעם חדש וז"ל מה שמתענים החתנים עד לאחר הברכה מצאתי באגדה מפני שמצוה חביבה עליהם כדרך שעושים חסידים הראשונים שהיו מתענים על מצוה החביבה כגון לולב ושאר דברים ע"ש וכן כתב בנ"צ בהל' מילה סי' רס"ב ס"א שכשהאב מוהל בעצמו אסור לאכול קודם המילה. אך לכלה היו מקילין ולא היתה מתענה וכמו שנהגו בעיר בגדאד הובא בספר בן איש חי פרשת שופטים ועיין בספר יביע אומר לגאון עוזנו הראש"ל ח"ג

סי׳ מה*, אלא דק״ל על מנהגנו שהקדושין היו בבקר כמש״ל והחתן נשאר בתענית עד סעודת הלילה ולדברי הנחלת שבעה סי׳ י״ב אות ט״ו והמקנה בק״א באה״ע שם כתבו דלאחר החופה יתחיל ז׳ ימי המשתה ורגל שלהם ואסורים בתענית מאז והלאה, ולהתענות יום קודם החופה זה לא נזכר בפוסקים ואדרבא יכולים לומר שיום לפני החופה היה כערב יוה״ך שמצוה לאכול בו, ועיקר התענית הוא ביום החופה דאז הוא יום המחילה. ועיי׳ בספר משפט וצדקה ביעקב ח״ב סי׳ קפ״ז דמוכח מדבריו שהחתן היה אוכל ביום חופתו שכתב וז״ל נהגו קדמונינו לברך ברכת החתנים בבקר אחר תפילת שחרית כדי שבאמצע היום יעלה החתן לאכול ולשתות עמה (עם הכלה) עכ״ל.

יא. כל הז׳ ברכות היה אומרם רק הרב המסדר ולא נהגנו לכבד ולחלק אותם, רק לפעמים מכבדים לאיזה רב גדול שהיה נוכח לברך ברכת אירוסין, או כל הז׳ ברכות ביחד. וכדעתו של הגאון הגרצ״פ ז״ל בספר הר צבי או״ח סי׳ ס׳ שאין לחלק השבע ברכות לשבעה אנשים נפרדים מטעם שיש בהם ברכות הסמוכות שאינן פותחות בברוך ע״כ. ועיין לגאון דורינו הראש״ל שליט״א בספר יביע אומר ח״ד אה״ע סי׳ ז׳ שהביא סמוכות למנהג שנהגו להקל ולחלק דעשה דכבוד תורה עדיף יעו״ש.

יב. היו נוהגים לכסות פני הכלה רק בצעיף דק שיש בו נקבים שיכולים העדים לראות פני הכלה אף שהיא מכוסה לצאת ידי חשש של הרב חסד לאברהם אה״ע סי׳ כ׳ שכ׳ שאם אין מגלין פני הכלה בשעת הקדושין כאלו קידש בלא עדים ואין ממש בקדושין ע״ש וזה לדעת המבי״ט בסי׳ רכ״ו שפסק שאם לא ראו העדים פני הכלה בשעת קדושין אין שום ממש בקדושין עיי׳ בס׳ שבט שמעון בבית משתה אות ט׳ ועיי׳ להרמ״א ז״ל בסי׳ ל״א ופת״ש שם סק״ה. ועיי׳ בספר ברית כהונה מנהגי ג׳ירבה תאה״ע ערך קידושין אות ה׳ שכתב מנהגנו פה כי הכלה יהיה על פניה סודר או מסוה וכו׳ וגם בעת הקידושין אין מסירין הסודר או המסוה לראות פניה וכו׳ יען כי יש פרסום גדול פה בבואה מבית אביה וכו׳ ומוחזקת שזו היא פב״פ וכו׳ וקי״ל דסוקלין על החזקות, וע״ע להרב בית עובד בסדר הקדושין אות ה׳ דבשעת הקדושין מגביהין הסודר קצת כדי שיראוה העדים. ועיי׳ להרב מר אבי זלה״ה בספר ישמח לבב דף ע״ה ע״א שכתב בסו״ד וז״ל לכן צריך ליזהר בזה מאד שלא יתייחדו עידי הקידושין אלא אותם היודעים והמכירים את הכלה קודם לכן דעיקר קיום הקידושין בעדים תלי, כנודע ע״כ. שוב בא לידי הספה״ק ציץ אליעזר חלק י״א וראיתי לו שם בסי׳ פ״ב שהביא מהרבה פוס׳ דאין לזוז ממנהגן של ישראל שאין מגלין פני הכלה.

יג. ברכת ארוסין: ברוך אתה ה׳ אלקינו מלך העולם אשר הבדילנו מן העריות ואסר לנו הארוסות והתיר לנו הנשואות לנו על ידי חופה וקדושין ברוך אתה ה׳ מקדש עמו ישראל.

* ואפשר שהמנהג שהיא לא היתה מתענה יצא ממה שהבחורות מתחתנות כשהן קטנות וכמ״ש המג״א או״ח סי׳ תקע״ג וז״ל וע״ל דהיא אינה מתענה אפילו מטעם הראשון דקטנה אין לה עונות ע״ש.

הנוסח אשר הבדילנו הביאו האבודרהם בשם שאלתות להרמב"ם [בספר פאר הדור סימן קל"ד] שהוא גורס כך ועיין אנציקלופדיה תלמודית ערך ברכת אירוסין הערה 70, והפירוש וצונו להרחיק מן העריות.

ואסר לנו הארוסות בלי "את" וכנוסחת מרן באה"ע סי' ל"ד ס"א.

והתיר לנו הנשואות לנו: הנוסחא שהביא מרן שם והתיר לנו הנשואות. ואנחנו מוסיפין "לנו" שלישית סמוך לנשואות כהגהת רבינו תם וכמנהג המדקדקים, וכך קבל הב"ח מרבותיו עי' חלקת מחוקק שם סק"א. גם הר"ן הביא נוסחא זו ורש"ל כתב וכן אני נוהג עי' ט"ז שם.

על ידי חופה וקדושין בוא"ו והיא כנוסחא שהביא האבודרהם בתחילה, אלא שאח"ך הביא מבעל העיטור והרי"ף שצ"ל ע"י חופה בקדושין, והפי' שהתיר לנו הנשואות לנו ע"י ברכת חופה שהיא גורמת את הקידושין ע"ש.

מקדש עמו ישראל ובלי המשך הנוסח בהרמ"א שם ע"י חופה וקידושין, אלא כדעת היש אומרים שהביא האבודרהם וכך היא הנוסחא בסידור רבנו סעדיה, אך שם כתוב הנוסח מקדש ישראל, ואנחנו נוהגים להוסיף תיבת עמו כמו שהכניסה הרמ"א בנוסחתו. ועיין בסדר רב עמרם השלם ח"ב עמוד 404: ובספר העיטור ובמחזור ויטרי אנציקלופדיה תלמודית שם. שוב ראיתי בספר מעשה רקח על הרמב"ם סוף פ"ג מהל' אישות שמצא נוסחא בכ"י מקדש עמו ישראל כנוסחתנו. ועיין כנה"ג אה"ע סי' ל"ד הגה"ט אות י"ט ובמעשה שהיה בנוסח ברכתו של רב שעלה מארץ המערב.

יד. ברכת חתנים:

ותגל עקרה כגירסת הרמב"ם, אבודרהם שם, ולא הערה כגירסת הרא"ש ז"ל.

בנין עזר עדי עד מוסיפין "עזר" וזה רומז על הפסוק אעשה לו עזר.

"קול מצהלות חופות" כמנהג ספרד, וכך גירסת רבינו ירוחם ותפסוה לעיקר, ועיין בספר חופת חתנים שזה היפך גירסת הש"ס ורי"ף ורמב"ם.

חתנים מחופותם ונערים ממשתה נגינתם כגירסת הש"ס עיי' חופת חתנים שם.

בחתימת הברכה האחרונה משמח החתן עם הכלה ומצליח והובאה נוסחא זו בספר חופת חתנים בדיני ז' ברכות שכ' גם יש גורסין בתר החתימה ומצליח ולא ידעתי מאין להם. ומעודי הייתי חוכך בזה כי לא מצאתי נוסח כזה בספרי הפוסקים, ובימים הללו ראיתי בקובץ סיני תש"ב עמוד ק"ץ שם בהערה שנוסח זה הוא ג"כ נוסח ארם צובא יעו"ש. שוב בא לידי ספר פתח הדביר ח"ג דקנ"ז (הביא דבריו בקצרה הרב שד"ח במע' ברכות סימן ג' אות ד') ואחרי שעיינתי בו ראיתי שהנוסח הזה היה ג"כ בפי ק"ק מגנציאה והוזכר בספר חנא וחסדא ד"חלק ע"א, ואם כי מאריה דאתרא מגנציאה שדי ביה נרגא דתיבת מצליח הוי הפסק בין ברכת היין לשתייתו וצוה לש"ץ להשמיט תיבה זו מ"מ הפתה"ד לא סבירא ליה הכי והבי"ר מהרב חנא וחסדא הנ"ל דצרכיה נקיט ואזיל לפרש ברכה זו וגם תיבת מצליח ולא עורר ע"ז, ועוד דדוקא דבר נפרד ונדרש לעצמו כמו פסוקים ותחינות בתוך הברכה הוא דאזלינן כדעת המחמירין דחיישי להפסק, וסיים וז"ל ברם תוספת כה"ג שאינו נפרד אלא נוסף על נוסח הברכה לא הוי הפסק וכדכתב מרן בשו"ת אבקת רוכל שניתן לשנות או להוסיף תיבה או תיבות בנוסח דתחז"ל כל שהוא מעין אותה ברכה, א"כ גם תיבת מצליח הוי מעין הברכה ולא חשיב הפסק כלל וכו' דכיון שהרשות נתונה לגרוע או להוסיף אם הוסיפו תיבת ומצליח הרי הוא כאילו אכנה"ג תיקנוה כי ע"פ רשותם ניתוסף בה והרי היא כשאר ברכות שאין בהם תוס' ואין כאן הפסיק עכ"ל.

טו. אחרי הקדושין לא היה החתן מתייחד עם הכלה, וכדעת אחרים שהביא הר"ן בריש כתובות דכל שהביאה החתן אל ביתו לשם נישואין נקרא חופה, ושכן דעת רבינו הטור. ועיין שם ברבינו הטור אה"ע בסי' ס"א ובפרישה שם שמפרש מ"ש רבינו הטור שמתייחד נראה דהיינו משום שמתייחדים המקום לכך או משום שעכשיו היא מיוחדת לו לאשה ונכנסת לרשותו כלומר שהיא מייחדת את עצמה לו להיותה ברשותו אין צריך לעשות החופה דוקא בביתו אלא בכל מקום שהוא עכ"ל. וע"ע בספר שבט שמעון בחלק בית משתה אות ט' שהאריך במהות החופה וע"ע בספר תורה תמימה פרשת קרח י"ח פסוק א'. ושוב מצאתי לרבינו יעב"ץ בספרו משפט וצדקה ביעקב ח"ב סי' קפ"ז שכתב וז"ל שעם היות שלדעת הרמב"ם פרק עשירי מאישות צריך יחוד בסתר ומרן הכריע כמותו באה"ע סי' נ"ד אית לן למימר דקדמונינו חלקם בחיים לא הוה קים ליהו כוותיה בהא שהרי רוב החופות הנהוגות הן בערב שבת ולעולם אין החתן מתייחד עם הכלה בסתר ובהגפת דלתות וכדומה עד הלילה ואם איתא דלא מיקרי חופה אלא יחוד בסתר הרי כתבו הרמב"ם והרא"ש ופסק כוותייהו מרן בסי' ס"ג וז"ל אין כונסין בתולה לחופה בשבת וכו' והוה ליה כקונה קנין בשבת עכ"ל והיאך קדמונינו ז"ל וכל חכמי הדורות הנמשכין אחריהם לא חששו להם לזה, אלא ודאי דהוה קים ליהו כתוספות שכתבו בסוכה דף כ"ה ע"ב והרא"ש שם דף ס"ג ע"ב והביאו הטור בא"ה סי' ס"ב סי"ד דמקום עיקר ישיבת חתן וכלה קרי חופה, וא"כ לדידן המטה מלוחות ארז הקבועה בבתים שעולה לה החתן עם הכלה וכו' וכ' מרן בב"י סי' ס"א בשם א"ח שכתב בשם העיטור וז"ל חופה הוא שמוסרה האב ומכניסה בבית שיש שם מקום מיוחד כעין כילה שיושבין שניהם עם השושבינין היא חופה וכו' עכ"ל. א"כ אית לן למימר דמשום דקים ליהו לקדמונינו ז"ל שהמטה ההיא היא החופה לכך הנהיגו לקבוע בה סדינין מלמעלה ומהצדדין כנודע וכו' עכ"ל.

טז. שבע ברכות בברכת המזון אחרי הסעודה מברכין רק על כוס אחד כדעת בני ספרד שהביא מרן בשם י"א בתרא באה"ע סי' ס"ב וכתב שכן פשט המנהג.

יז. לא היו מברכין ברכת החתנים רק בבית החתן, במקום החופה וכדעת מר"ן באה"ע סי' ס"ב ס"י, והוא מהתוס' בסוכה כ"ה ב' ובלא"ה החתן לא היה יוצא כל ז' מהבית וכאותו מנהג שהביא הבאה"ט שם, בסי' ס"ד סק"ג, משם הפרישה. ועיי' בספר יבי"א ח"ג סי' י"א אות י"א למרן הראש"ל הגרע"י שליט"א.

יח. לא היינו נוהגים לברך ברכת בתולים שהביא מרן אה"ע בסי' ס"ג בשם י"א וכדעת מהרש"ל שאין מברכין ברכה שלא נזכרה בש"ס ועיין ב"ש שם סק"ד וט"ז סק"ב ועיין תשובת הרמב"ם בספר פאר הדור סי' קכ"ט וז"ל ואמנם ברכה זאת הנק' ברכת בתולים הרי היא ברכה לבטלה בלי ספק כי היא דבר מגונה וכו' ומי שהוא בעל שכל אל יתראה עצמו בחברה כגון זאת וכתב משה. וסיים ע"ז הרב תורות אמת בנימוקיו ליו"ד סי' ס"ג "וכן המנהג פשוט שלא לברך ברכה זו כלל" עכ"ל.

קנס בשידוכין, סבלונות וסלוק הבעל מנכסי אשתו

א. בביטול האסמכתא בקנס השידוכין לא היו צריכין לתיקון חכמי ספרד, אלא החיוב שמתחייב מעכשיו היה מבטל כמ"ש מרן בח"מ סי' ר"ה, והגם שמעכשיו בחיוב לא מהני כ"א במייחד בית או חפץ והיא סברת מרן ומורם ומהריט"ץ סי' ד' (דלא כהסמ"ע שם סקמ"ו, עיי' מ"ש מהר"פ בירדוגו ז"ל בספר תורות אמת אה"ע סי' נו"ן, וחו"מ סי' ר"ן), מ"מ לגבי קנס השידוכין דלא הוי אסמכתא כסברת גדולי עולם מהני מעכשיו ע"ש בתורות אמת מה שהאריך בזה.

ב. שידוכין אם חוזר הבעל יש תקנה בפאס שהוצאות הסעודה של השדוכין לא יחזיר החוזר מהם.

ג. הרב אהרן בוטבול כתב וז"ל סח לי מורנו שיחיה (הוא מהר"ש אבן דנאן ז"ל) שמנהג עיר פאס שסבלונות שנהגו לתת לכלה קודם החופה שלא יוכל למכור אותם דדבר הרגיל הוי כאלו התנו בפירוש בשעת השדוכין ואם עבר ומכר עי' בתשו' הרשב"א הובאה בב"י אה"ע סי' צ' שצריך לקנות לה סבלונות אחרים ועיי' כנה"ג סעיף ע"ב עכ"ל, ואני מצאתי בהגהות מהר"ש אבן צור שכתב היפך מזה, ועיין מה שכתבתי באריכות בתשובה הודפסה בסוף ספר תורה וחיים פסקים וכתבים סי' ט"ו אם יכול הבעל למכור נכסי נצ"ב של אשתו.

ד. אם התנית הכלה על הבעל שהנדונייא שהכניסה לבעל "כארזא מן צ'אר בוהא" שאין לו רשות לבעל למכור או למשכן מנדונייתה מנהגנו הוא שאם לא כתב התנאי הזה אם עבר הבעל ומכר או משכן מה שעשה עשוי אבל אם כתבו עליו התנאי ההוא אפילו עבר ומכר או משכן יחזרו לה כל נכסיה וכ"ש דלא מצי בע"ח לגבות מהם כ"כ הרב שלמה אביטבול ז"ל ועיין חו"מ שנ"ו ב' אה"ע ע"ג ס"ט וצ' אבני שיש א' סי' י"ז ומ"ט, ועיין בספר מנחת העומר אה"ע, סי' צ"א.

ה. היו דנים רבותינו ואנחנו בעקבותיהם שאין שום שליטה לבעל על נכסי אשתו כלל. (אבני שיש ח"א סי' ס"א).

ו. רבות בנות מתנות על הבעל בעת הנישואין שהוא מסלק עצמו ממעשה ידי אשתו לעולם או לזמן קצוב ומזכה לאשתו כל מה שתסגל ממעשה ידיה לעשות בו כחו"ר, והכל נעשה יפה בקנין ונכתב בספר והאשה עושה מלאכתה וקובצת על יד ועושה תכשיטין ומלבושים כחו"ר ועיני הבעל רואות וכלות וכמה פעמים תתלקח מריבה בין הבעל ואשתו על כי עיניו רואות שורו טבוח לעיניו ולא יאכל ממנו דכיון שסלק עצמו בקנין קודם הנישואין מהני הקנין שהוא מסולק מגוף הנכסים (ישמח לבב דע"ז ע"ב).

הנדונייא, כתיבת הכתובה ופרעונה

א. שומת הנדונייא עזה"ד שכותבין בפנקס הכתובה מה ששוה עשרה מוסיפין עליו השליש, ואותו שליש הוא לכבוד ולתפארת, ואם הכניסה מזומנים נשומים בעשרים, וחפצי הזהב

והקרקע מה ששוה עשרה כותבין בשבעה עשר, והכל לפי מה שמקבלין עליהם ומתווכין ביניהם, ועיין רש"י כתובות פרק מציאת האשה דף ס"ו ע"ב דמנהגם היה להוסיף על השומא חומש ועיין בס' התשב"ץ ח"ג סי' רצב, ועיין מוהרשד"ם בשו"ת אבן העזר סי' קל"ד וז"ל שמעתי כי יש מנהג בעיר ששמין המטלטלים בשעת הנשואין שליש או רביע יותר יעו"ש. ועיין משפט וצב"י ח"ב סי' ל' וז"ל שם דוקאדו צריך לשומו בדוקאדו וחצי וצריך החתן כפי המנהג לכתוב לה תוספת ומתנה כנגד שיעור הנדוניא ומאחר ששמין הדוקאדו בדוקאדו וחצי צריך לכתוב ג"כ בתוספת ומתנה דוקאדו וחצי אחר כנגדו.

ב. מנהגינו מה שמכנסת בפנקס הכתובה עם הוספת שליש כנזכר אותו הסך עולה לה ג"כ לתוספת על עיקר סכי כתובה ואותו סך ג"כ מתנה, והכפל שלו נדונייא באופן שהסכום העיקרי בפנקס רבוע יהיה.

ובזמן הזה מוסיפין בשומא יותר מחצייה כאשר עינינו הרואות שנתפשט מנהג זה בעירינו זאת ועושין כתובות גדולות מה שאין הבעל יכול לסבול הלכה למשה אה"ע סי' ה'. ועיי' בספר משפט וצב"י ח"ב סי' ל' וע"ע למוהרר"פ בירדוגו בספר תורות אמת בנימוקיו לאה"ע סי' ס"ו שסיים וכתב וז"ל וכבר נהגו כמה מקומות והפריזו על המדה לעשות תוספת מרובה מאד מאד שאין רוח חכמים נוחה הימנו כלל ה' יכפר בעד ע"כ.

ג. מנהגינו שמפנקסים בפנקס מיוחד כל חפצי הנדונייא שמכנסת הכלה, ע"י סופר מסופרי בדי"ץ ואם כי לא נמצא זכר למנהג זה בכתבי הראשונים (זולת בספר הלכה למשה סי' ל"ג שכ"כ: מנהג פשוט אצלינו מימות אבותינו ורבותינו שבעת הגרושין מגבין לאשה כל הכלים שעושין מעין מלאכתן הראשונה בשומת הפנקס הן רב הן מעט והוא מנהג הגאונים בדקדוק). בכל זאת קרוב לודאי שהוא מנהג מקדם קדמתה כמנהג ערי תפילאלית וסביבותיה ובזה לא נגררים אחרי עיר פאס יע"א (ישמח לבב דף ע"ח ע"ג).

ד. פשט המנהג שאין נזקקים האחים הזכרים לתת לאחיות חלק הירושה בדקדוק על פי דין וחשבון אלא שמעניקים להם נדונייא כ"א לפי כבודו ובזה מסתלקים האחיות מן העזבון וכותבין נקוש"ח מיד הכלה שבעד הנדונייא שהעניקו לה אחיה או אמה סלקה עצמה מכל נכסי אביה או אמה כ"ד כדינו וכמשפטו זכייה והקנאה גמורה, ואח"כ קונים מיד הארוס שהוא מסכים למעשה ארוסתו היות ואין לו שום זכייה בנכסים ואינו אלא שומר שלא תתאנה ארוסתו (ישמח לבב ד"פ ע"א וע"ג) ועיי' בספר דבר אמת למהר"י מונסונייגו בסי' פ"ז הטעם לכל זה וע"ע למוהר"פ בירדוגו בספרו תורות אמת בנימוקיו לסי' קי"ח ס"ו.

ה. אחרי החופה היה רב העיר לוקח את הכתובה אצלו להיות מונחת בב"ד עם כל הכתובות של נשי העיר, ובזה לא היה חשש של אבידת הכתובה שאסור לאדם לדור עם אשתו בלא כתובה כמ"ש מרן המחבר באה"ע סי' ס"ו ס"ג, ועיין בספר משפט וצב"י ח"א סימן ש"ל.

י. כתובת חרש (כותבים בשולי הכתובה אחרי חתימת העדים):
אנחנו ב"ד החו"מ כדי לצאת ידי כל הפוסקים מודיעים שהנישואין הנז' מרו"ס הכל

הוא בהסכמתינו אין דבר נגרע ובכח המסור בידינו מדינא דאורייתא דאנן אבוהון דחרשין מחייבים ליה איפלה ואוקיר וכו' כהלכת גוברין יהודאין וגם בעיקר הכתובה ותוס' ומתנה ונדונייא הכל כמ"ש לעיל מרו"ס.

ז. בכתובת יתומה כותבין מבי נשא כס' ר"ת בתוס' שבת כ"ג ע"ב. אם כי לדעת הרשב"א ז"ל דאפי' מחיים אשכחנא בשבת דף קנ"ו שבי נשא נאמר גם על מי שאביה בחיים ובספר מנחה בלולה עה"ת פ' מקץ כתב בית האב שהאשה יוצאה ממנה נקרא בי נשא כל' רז"ל שפירושה בית השכחה שהאשה שוכחת ממנה מלשון כי נשני אלהים את כל עמלי, עיין פחד יצחק אות ב' ערך בי נשא.

ח. נוהגים היינו לכתוב בכתובה סדר יחוס של החתן והכלה ולפעמים במשפחות רבנים היחוס היה מגיע ליותר מעשרה דורות. וזה ע"פ מ"ש בזוה"ק פ' פנחס שקודם התקשרות התנאים עם פנחס אמר הב"ה למשה פנחס בן אלעזר בן אהרן וגו' דא שבחו של חתן אח"ך אמר למשה לכן אמור הנני נותן לו וכו'.

ט. המנהג בעיר מקנאס הנושא בתולה כותב לה ה' אלפים אוקיות מכ"ט ממ"ט מלכות פאס בין שהיא בת גדולים שהכניסה ממון רב בין שהיא עניה ולא הכניסה לו אלא עשרה דנרים. והנושא אלמנה אין קצבה אלא הדבר תלוי לפי הממון שהכניסה לו ולפי הסכמת שניהם וביבמה נמי כך הוא המנהג כדין אלמנה דעלמא חק ומשפט סי' רט"ו וסי' רל"א ורל"ה.

י. נהגנו לכתוב הכתובה על הנייר (ולא על קלף כתקנה הובאה בספר כרם חמר י"ח) וכמו שכתב הרב רפאל משה אלבאז ז"ל בספרו כתב יד (יד רמ"א) בתקנות הכתובה אות ג' צריך לכתוב הכתובה על קלף למען תעמוד ימים רבים, ועכשיו אין מדקדקין בזה וטוב ליזהר עכ"ל.

יא. בנוסח הכתובה כותבין כסף זוזי מאתן (או מאה) דחזו ליכי מנאי מבלי לכתוב מדאורייתא וכדעת מרן בסי' ס"ו כדעת רובא דרבוותא שכתובת אשה מדרבנן. ומהריב"ל ח"א ס' ע"ד כתב משם הנמק"י דטעות הוא לכתוב מדאורייתא. ועיין בשטמ"ק לכתובות דף יוד. ובב"י אה"ע סי' ס"ו.

יב. הכתובה חתומה רק בשני עדים על הקנין, מבלי שהחתן יחתום שאף אם יטעון בשעת הגרושין שלא הבין את התנאים אין שומעין לו כדעת הרשב"א סי' תרכ"ט והב"י אה"ע סי' ס"ו דלא כרבינו מאיר ולא מצי המוחזק לו' קי"ל נגד מרן כי קבלנו הוראותיו גם בב"י (עיין במנהגי הכללים) בפרט שכן פסק מרן בפירוש בחו"מ סי' ס"ג דמי שטעון על כתובת אשתו שהיה עם הארץ ולא הבין כשקרא החזן הכתובה והתנאים אין שומעין לו ועיין בספר יביע אומר ח"ג להראש"ל הגרע"י שליט"א אה"ע סי' י"ג דמנהג זה של חתימת החתן מוזכר בספר חוט המשולש טור שלישי סי' א', ובספר נהר מצרים כתב שיש ליזהר בזה"ז שע"פ הערכאות הוא בריא בחיובא כשהחתן חותם בחתימת ידו ע"ש.

יג. נוסח כתובת יבמה:

בשני בשבת בו' ימים לח' כסלו שנת ה' אלפים וה' מאות וארבעים וארבע לב"ע למנין שאנו מנין כאן במתא צפרו יע"א איך השה"ט החו"ן כהה"ר ישראל יעקב ס"ט ה"ן עוליל בר כבוד השה"ט מרדכי נ"ע בר כבוד השה"ט הנו"ח ה"ר ישועה נ"ע אתא קדמנא ואמר לנא מהודענא ליכו ארי מן קדמת דינא כד שכיב הר' ישועה אחי דמן אבא ובר וברת ירית ומחסין ומוקים שמא בישראל לא שביק ושבק הדא אתתא דשמה מזל טוב מסעודא בת כבוד השה"ט הר' דוד ס"ט ה"ן יתאה בכה"ר מוסא נ"ע וכד שכיב וחזייא לי מדאורייתא ליבמה כדכתיב בספרא דאורייתא דמשה יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה ואתייבימת לי בההיא שעתא וכתבית לה כתובה כדתקון רבנן לבנת ישראל והות כתובה בידהא עד השתא דאכלוה עכברים וחסרו יתה ואפסלה לה והות כלא הות וכדו בעינא למיכתב לה כתובה אחריתי בשעבוד נכסי כבקמייתא משום דאמור רבנן אסור לאדם לשהות עם אשתו אפי' שעה א' בלא כתו' ובכן אמר לה היבם הנז' ליבמה הנז' הוי לי לאנתו כדת משה וישראל כל קבל דהוית מן קדמת דנא ואנא בס"ד אפלח ואוקיר ואיזון ואפרנס ואכסי יתיכי כהלכת גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין ומכסין ית נשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מוהר בתולייכי כסף זוזי מאתן דאינון מזוזי כספא עשרין וחמשא דהוו כתיבי בכתובה דכתב לך אחי דאינסב יתך בתולתא וחזו ליכי מנאי ומזוניכי וכסותיכי וספוקכי ומיעל לותיכי כאורח כל ארעא וצביאת כלתא דא ואתייבמת ליה בדיל לאוקומי לאחוה שמא בישראל כדכתיב בספרא דאורייתא דמרע"ה והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל וצבי איהו ואוסיף לה מדיליה תוס' על עיקר כתובה דא עד תשלום סך שש מאות וחמשה ועשרים אוקיות מכ"ט ממט' מלכות פאס יע"א דהוו כתיבי בשטר כתו' דכתב לה בעלה הא' ועוד רצה ונתן לה דא"ק ואגבן נתן לה מה שנתן לה אחיו נ"ע במתנה גמו' ע"ת סך שש מאות וחמשה ועשרים אוקיות מכ"ט ממט' הנז' ודא נדונייא דהנעלת ליה בין בגדים ותכשיטין ושמוש ערש מה שרצה וקע"ע אחיו נ"ע בשעת נשואיה בשומת אלף ומאתים וחמשים אוקיות מכ"ט מהמט' הנז' נמצא סך כתובה דא עיקר ותוספת ומתנה ונדונייא אלין סך אלפים וחמש מאות אוקיות מכ"ט מהמט' הנז' ונשבע היבם ס"ט ש"ח ובת"כ והזכרת שי"ת כראוי שלא יוציאנה ממתא זו למתא אחרת אלא עפו"ר ואם יעבור ויוציאנה ממתא זו למתא אחרת שלא עפו"ר שיפרע לה כל מה שהחזיק לה על עצמו ויפטור אותה בגט כשר לאלתר ותנאי זה מוחזק ומקויים עליו כתנאי בני גבו"ר וקע"ע החתן ס"ט אחריות חומר כתובה דא כולה עיקר ותוספת ומתנה ונדונייא על כל נכסי בעלה הא' מקרקעי ואגבן מטלטלי שקוש"י כתחז"ל דלא כאס' ודלא כטו"ד וקנינא מניה על כל דכתיב ומפו"ל בקש"מ בדל"ב והכל כפי המנהג והתקנה שנהגו ותקנו להיות נוהג ביניהם קה"ק קהלות פאס יע"א המגורשים מקאסטילייא ישמרם ינצרם ינטרם יעזרם ויפלטם וימלטם צור רוגע הים וימהר יחישה מעשהו לקבצם מארצות שבים לנוה רבצם וארץ חפצם וארץ צבים שעמ"כ נכנסה הנדונייא לרשות החתן בתנאי מסויים והשו"ב וקיים. (מועתקת מספר אבני שיש ח"ב סימן נ"ח).

יד. מנהגנו שמגבין לגרושה חפצי הנדונייא שהכניסה לבעל ועדיין עושין מעין מלאכתן הראשונה בשומה הראשונה שנשומו בעת הנישואין ע"פ הפנקס. וז"ן מכתב הרב מהר"א אלבאז זלה"ה אל ב"ד בעיר פאס ג' טבת תרצ"ג: "מנהגנו מימות אבותינו ורבותינו הראשונים דור אחר דור שמגבין לאשה בעת הגירושין כל דבר שעדיין עושה מעין מלאכתו הראשונה בשומת הפנקס דהיינו גם העילוי בכלל הוקרו או הוזלו ועיין הלכה למשה ס' ל"ג דכ"ז ע"א ואם הכניסה לו מעות בעין אם מגבין לה המעות בעלוי שמוסיפין עליהם בפנקס. או הפך שהכניסה לו בדוקא יודע לרו"מ שמיום שנתמניתי לדיין מימות הרב בן דודי כמוהר"ר רמ"א ז"ל זה יותר מארבעים שנה לא בא נידון כזה לפני לראות כיצד אנו נוהגים". ועט"ר מוא"ב ישמח לבב זלה"ה העיד שהוא ראה הלכה למעשה מימות רמ"א ז"ל שבמעות בעין אינו מגבה לה העלוי.

טו. ומנהג פאס שהקרקע ונצ"ב שהכניסה לו שתיטול אותם בעת הגירושין כפי מה ששווין בעת הגירושין הן הוקרה הן הוזלה ויהיו ראויים לעשות מלאכתם (עיין א"ה פ"ח ס"ד הלכה למשה אה"ע ל"ג).

טז. הבעל מסלק עצמו מנכסי אשתו או מירושתה וכן מתנים ביניהם אפילו בדברים דלא מהני בהו קנין והמנהג פשוט שקונים מיד החתן על הכל בשעה ששמין הנדונייא קודם הנשואין, והוא מנהג פשוט בכל ערי המערב והיסוד לזה היות ועושים זה בדרך תנאי ועל דעת כן עמדו וקדשו וקיי"ל כל תנאי שבממון קיים (הלכה למשה אה"ע סי' מ"ז — ישמח לבב ע"ז ע"ד, ק"ב ע"א).

יז. פירעון הכתובה למנהג מראקש (מכתב הרב מהר"מ זריהן ז"ל 31.5.28):
כך היו דנים הא' נ"ן שמי שרוצה לגרש את אשתו בין בטענה בין בלי טענה שיכול לגרשה בע"כ ואם ידו משגת לפירעון סכי כתובתה יפרע סכי הכתובה תחי' ואח"ך יגרשנה ואם לא השיגה ידו יסדר נכסיו וישבע בנק"ח ויגרשנה ותשאר הכתובה חוב עליו עד אשר תשיג ידו ובכל סוף שלשים יום מזמן הגרושין יקבל חר"ס שאין לו במה לפרוע ובכל תשלום ששה חדשים ישבע בנק"ח כך היו דנים הא' נ"ן.

יח. כתובה מנהג מראקש (הרב משה זריהן ז"ל 8 ניסן תפר"ח):
אם האלמנה רצונה ליזון מנכסי בעלה ניזונית מתנאי ב"ד כל זמן שלא תבעה כתובתה בב"ד ואם על הבעל חובות אם הם קודמים לזמן הנישואין הם קודמין למזונות האלמנה ולכתובה ואם הם מאוחרים, מזונות האלמנה והכתובה קודמין, יען דאנן בדידן קונים מיד הבעל בעת הנישואין בפירוש גם על המזונות שלאחר מיתה ולא נעלם מ"ש מור"ם בש"ע אה"ע סי' צ"ג סכ"א וכשתתבע כתובתה בב"ד תשבע שבועת אלמנה בתפלין ותגבה שני שלישי כתובתה ומה שישאר אחר גביית החובות ומזונות האלמנה וב' שלישי כתובתה ירשו אותם היורשים כפי ד"ת שתת' ומה שכתוב בכתובה תמיר"ה פירוש הוא מטביע אלחאסאני ואנו דנים בו דינא דמלכותא שהוא בכפל כך אנו דנים בכתובה שהיא למנהג התושבים ואולי תי' תמיר"ה ר"ת תמונת מלך יר"ה.

יט. מנהג צ'אר לבידא:
כן נהגו במחנינו זה שלא להרשות שום בעל לגרש את אשתו מבלי סיבה הכרחית מפני שמאס בה או מפני שנתן עיניו באחרת עד שיפרע לה כתובתה במזומנים בניכוי שליש ושתות או עד שתתרצה האשה לזקוף עליו הכתובה בחוב, אך אם יש סיבה המכרחת הגירושין אנחנו משתדלים לרצות את האשה לקבל את כל הנמצא לבעל באותו מצב ולזקוף עליו השאר בחוב בתשלומים לפרקים כפי שתשיג יד המגרש בכדי למנוע את הבעל לבוא לידי סידור אך אם האשה תקעה עצמה לדין אזי מחייבים את הבעל לסדר את נכסיו ולהשבע כתקנת הגאונים (הרב משה אליקים ז"ל מכתב 14 כסלו תפר"ח.

כ. מנהג אצווירא בפרעון כתובה:
לגבי הגרושין לא יש שום ניכוי ואם צריך להזמין פירעון הכתובה במזומנים כשבא לגרש כל אשר לא ראוהו בדי"ץ שהלך אחר עיניו באשה אחרת אם אין לו לשלם ישבע שאין לו ויוצא ותשאר הכתובה חוב עליו לעת מצוא אשר תמצא ידו. (נוסח אגרת מהרב אברהם בן סוסאן 6 שבט 687).

כא. ע י ר ד ב ד ו (הרב שלמה הכהן ז"ל מכתב כ"ב אדר 697): פשטה אצלי תקנת הבחירה וע"פ נגררים אחר מנהג פאס.
כב. ד ב ד ו ו ג ר ס י ף (מכתב רבי יעקב ן' גיגי): שאם אין לבעל לפרוע כתובתה יכול לזקוף ולישבע זולת אם נתן עיניו וכו'.

כג. פירעון הכתובה בעיר ל ק ס א ב י:
פוחתים רביע ממה שכתוב בכתובה וישלם השאר והבגדים שהעניקה שהם מסודרים באחורי הכתובה בשומתם אם הם חדשים תטלם נוסף על הסך הנז' ואם נאבדו ישלם שומתם כמו שהם ערוכים ויוסף מחצית שומתם.

כד. מתקאלים ומטבע מלכות פאס (בחיקור דין שנעשה ברבאט בבית הדין הגדול 28 סיון 686) כתוב בזה"ל:
ועל אודות מה שטען המורשה להיות פירעון הכתובה בכפל הואיל וכתוב בה להיות פרעונה במטבע מל"פ הרוממה דין גרמא דעצירא"ה להיות עיכוב תשובתינו עד היום ה' בש' 28 לח' סיון 686 מתאים 10 זוואן 1926 עד שחקרנו ונענינו שהפירעון יהיה ע"פ החק המסור מיד הממשלה כאשר כן יקום.

כה. מנהגינו בשעת הגרושין פוחתין מסכי הכתובה שליש ושתות דכשם שמוסיפין שליש בשומת הנדונייא, כך פוחתין שליש בשעת הגרושין ושתות משום שנוי המטבע ודוקא במטבע מסיר"ה, ובמטבעות שעברו היו פוחתין יותר משתות (משפט וצדקה ביעקב ח"ב סי' ל' וסי' קי"ח). ועיין בספר דבר אמת סי' א' שכתב וז"ל שכך מנהגינו בשעת הפירעון לנכות שליש ושתות וכו' דהיינו שבכל תשעים מתקאלים תגבה האשה נו"ן עכ"ל יעו"ש.

כו. המנהג פשוט ודבר המצוי שהאיש והאשה מתוך קטטה מתקשרים בקוש"ח להפריד

זווגם, וקונים מיד האשה למחול במקצת הכתובה או בכולה, בעד מה שנתפשרו, ובה שעתא קונים מיד הבעל לתת לה גט לזמן המיועד, ואחר כך הוא מחזירה ועושים שלום ביניהם ואין חוששין לחדש כתובה אחרת דהוי כאלו התנה בפירוש שאינה מוחלת לו כ״א על מנת שיגרשנה, ואין הכתובה מתבטלת רק עד שעת הגרושין (ישמח לבב דפ״ג ע״א).

תקנות

(תקנת רגמ״ה, תקנת שו״ם, תקנת טוליטולא, תקנת הבחירה ותנאי שלא ישא א״א עליה)

א. על תקנת רגמ״ה בגרושי אשה בע״כ או אשה שניה על אשתו כתב הרב אבני שיש ח״א סי׳ כ׳ וז״ל: ״תדע שאפי׳ במקומות שאין נושאין ב׳ נשים משום חרגמ״ה כתבו הפוסקים דמתירים לו לישא כדכ׳ מוהריק״ו שורש ס״ג ושורש כ״ט וכמו שפירשו בדבריו הרב ב״ש והרב ח״מ וכ״ש לדידן דמה שאין נושאין ב׳ נשים הוא משום שמשביעין אותו בכתובה שלא ישא ואדעתא דהכי לא נשבע. וכן מצאתי לרבינו יעב״ץ בספרו משפט וצב״י ח״א סי׳ ה׳ וז״ל בענין אשה הנכפית שכופין אותה להתגרש כתב וז״ל שמה שנוגע לאשה הנכפית שהוא עולה כהלכה דודאי כופין אותה אפילו אליבא דר״ג וכ״ש לדידן דלית לן תקנת ר״ג וכו׳ עכ״ל. וע״ע שם בסי׳ כ״ח שמפורש כן בדבריו דאנן לית לן תקנת רגמ״ה ועיי׳ בספר ברית כהונה, מנהגי עיר ג׳רבא חלק אה״ע ערך אשה אות ה׳ שכתב וז״ל פה אי ג׳ירבה לא פשטה תקנת רבינו גרשום שלא לישא אשה על אשתו וכו׳ וכ״כ מרן אה״ע סי׳ א׳ סיו״ד וכו׳ וכפי הנראה דגם בכל המחוז התוניסי האלג׳ירי ומארוקו ושאר הרבה מערי ספרד לא פשטה תקנתו וכו׳ עכ״ל.

ב. בענין חרם ר״ג שלא לגרש עד שיפרע הכתובה המנהג פשוט שלא לחוש כלל לחרם ר״ג גם בזה, והפרעון תלוי במנהג העיירות בפאס וצפרו פוסקין שאין לגרש עד שיפרע עיין דבר שמואל סי׳ י״ז וכ״ח. והרב יעב״ץ פסק וז״ל אבל בשאר גירושין וכ״ש אם מגרשה שלא מדעתה בע״כ לדידן דלית לן תקנת רגמ״ה לא יגרשנה עד שיפרע לה כל כתובתה ע״כ, כן נמ״ך בשמו מן הצד באה״ע סי׳ קי״ט, ועיי׳ למוהר״פ בירדוגו בספר תורות אמת שם שכתב ״וכן המנהג פשוט שלא לחוש לחרם ר״ג גם בזה״ וע״ע לבנו הרב המבין בספר לב מבין סי׳ קט״ז שכתב וז״ל באופן שאין פקפוק בדבר לדעת בעלי הש״ע שע״פ דנין אנו ואבותינו ורבותינו שכל המגרש לאיזה סבה שיראה לב״ד דבלא״ה א״א להסכים על הגירושין, יכול לגרש ותתבע אותו לכשתשיג ידו וכן המנהג פשוט ומעשים בכל יום וכן אנו דנים תמיד וכו׳ עכ״ל. ומנהגינו בצפרו שאין לבעל לגרש עד שיפרע כמ״ש למעלה.

ג. תקנה שתקן רבינו תם ותקנת קהלות שו״ם שהביא מורם בהגה אה״ע סי׳ נ״ב נ״ג ס״ג לא היו נוהגות ביניהם:

וז״ל הרב מארי דאתרין הרב אבני שיש ח״א סי׳ ל״א תקנת שו״ם לא ראינו ולא שמענו ולא אבותינו ספרו לנו מי שנדון בזה במדינתנו... ואין לנו אלא תקנת המגורשים זלה״ה וכי תקן ר״ת תקנה שאם מתה האשה תוך שנתה תחזור נדונייתה לאביה ולא יירשנה בעלה וכו׳ לאותן הארצות הוא דתקן ולא נתפשטה תקנתו בכל הארצות עכ״ל. וכ״כ הרב חיי עמרם

סימן מ"ג וז"ל אמנם המציא לפנינו פסקי דינים מרבני המערב הא' רבני מקנאס ורבני ארבאט ורבני ממראקס ורבני טיטוואן ורבני צפרו ואחד המיוחד מרבני פאס יע"א שכולם כאחד עונים ואומרים שתקנת שו"ם לא נתפשטה בינינו כלל ומעולם לא נהגו בה אבותינו ורבותינו וכו' ואין לנו אלא לענות אחריהם אמן.

אלא שא"ך בתקנת הבחירה בשנת ובחרת בחיים עמדו רבותינו האחרונים ותיקנו "אם מתה האשה או הבעל תוך שנה ראשונה לנשואיו היה הדבר במחלוקת הראשונים ועמדו ותיקנו שלא יכנסו לכלל חלוקה וכל אחד יעמוד בשלו" ע"כ וזוהי תקנת ר"ת והרב חיי עמרם שם הביא שהרב אליהו הצרפתי מב"ד של עיר פאס כתב שזה היה מנהג קדום וששמע שהיה פוסק כן הלכה למעשה הרב הגדול מוהר"ר יעב"ץ וכו' שאין דין חלוקה כנז' ע"כ וע"ש מה שרצה לתרץ על שנוי המנהג מבית דין לחבירו ובכל זאת כתב וז"ל דלא תקינו אלא באב הנותן הנדונייא או אחרים אבל באשה המכנסת שום משלה אין כאן תקנה וכמבואר בדברי מורם בסוס"י קי"ח וכו' עכ"ל.

ד. אם הבעל לא ירש את אשתו כגון שמתה שנה א' המנהג שתקבר מנכסי עצמה כן העיד הרב מו"ה שלמה אבן דנאן ז"ל ועיין מה שכתבתי אני עני בשו"ת שבסוף ספר תורה וחיים פסקים וכתבים סי' ט"ז.

ה. מנהגנו שהאלמנה אינה נוטלת כתובתה רק לעולם חצי הנכסים קרוב לתקנת טוליטולא, ואח"ך היתה תקנת "הבחירה" שהבחירה ביד היורשים לתת לה כתובתה אם סכי הכתובה פחות ממחצית הנכסים או מחצית הנכסים אם הם פחותים מסכי הכתובה (עיין בס' אשר לשלמה דף קמ"ו ע"א. ובס' תורות אמת דף פ' ע"א. וראה בספרי שזה עתה יצא לאור בעזה"י "קהלת צפרו" כרך א' תעודה 50 עמוד 59).

ו. לא קבלנו עלינו תקנת טוליטולא (אבני שיש ח"ב סי' כ"ד). התקנה הנ"ל הביאה הרא"ש בתש' כלל נ"ה א'.

ז. כתב הרב מימון בירדוגו בספרו לב מבין חאה"ע סי' קנ"ט משם מר אביו וז"ל אע"פ שהמנהג פשוט באשה שמתה בחיי בעלה לתקנת טוליטולא נותן ליורשיה מחצית ממה שנשאר קיים מנדונייתה וזהו תנאי השיור שנז' בדברי ההגה"ה סי' קיח ס"א דהיינו שהבעל יורש את אשתו ונותן ליורשיה מחצית ממה שנשאר קיים ממנו ובמקום זה תקנו חכמי קאשטילייא נ"ן שיחלוק הבעל כל הנכסים הנמצאים לו ולה. עכ"ל.

ח. תנאי שלא ישא אשה אחרת עליה לא שייך במחזיר גרושתו וכן אנו דנים והולכים מימות הרבנים המובהקים רבותינו ב"ד של שלש שדנו הלכה למעשה בהר"ש בן מאמן נ"ע שהרשוהו להחזיר גרושתו שאין שבועה חלה עליה (אבני שיש ח"א סי' מ"ב).

מורדת

א. לא קיימא לן כדעת הרמב"ם וסיעתו דסברי במורדת דמאיס עלי כופין הבעל לגרש מיד לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנאוי לה שהרי הרבה מהגדולים ז"ל חלקו עליהם וכן עמא דבר (הלכה למשה סימן ס"א).

ב. אשה שמרדה על בעלה מתרים בה ג' התראות ב' וה' וב' אחר שישלח לה מתווכי שלום ואם לא תשוב ממרדה תפסיד כתובתה ותטול בלאותיה הקיימים דווקא וקורעים כתובתה והרשות בידו לקחת אשה אחרת כרצונו והיא תשב עד שתלבין ראשה.

ג. המורדת לא היינו מכריזין עליה וכמו שכתב מהר"פ בירדוגו בספר תורות אמת באה"ע סי' ע"ז וז"ל: מעולם לא שמענו ולא ראינו מי שעשה הכרזה זו נר' דאין זה אלא עצה טובה ומי שלא ירצה לא יעשה והכל לפי ראות ב"ד ונר' לחכמי דורות שזה טורח גדול על הב"ד שיכריזו על אשה פחותה בבתי כנסיות תוך קהל ועדה וכו' וכל העם יאמרו יבטל במיעוטה, ומה לנו לגרושיה ולכן המנהג הוא להמלך בה ד"ש ב' וה' ואז הפסידה כתו' ואם קבלה קנין ומחלה לו בכתו' א"צ ד' שבתות עכ"ל. וכ"כ בנו הרב המבי"ן בספר לב מבין אה"ע סי' ס"ד וז"ל וכן המנהג פשוט שכל מורדת שקונין ממנה שמחלה כתו' א"צ הכרזה ע"כ.

מזונות האשה והבנים ובן אצל אביו

א. מנהגינו כדעת מור"ם בהגה סי' ע' שכופין הבעל להשכיר עצמו ולפרנס את אשתו כן הגיד הרב אלישע אפרייאט ז"ל שראה להרב עמרם אלבאז ז"ל שדן כן הלכה למעשה (ישמח לבב דפ"ו ע"ד). והיא סברת רבינו אליהו הובא בטור ס' ע' וכתוב בספר הגה"מ שרבותינו הצרפתים נוהגים כפסק רבנו אליהו עיי"ש בב"י.

ב. מנהגינו שאין הבעל יכול להשביע את אשתו על מעשה ידיה כל עוד שהיא נשואה עמו עיין באה"ט אה"ע סי' ע' סקי"ד ולא כדעת הרא"ש ז"ל (חיי עמרם אחרי סי' ל"א).

ג. מנהגנו במזונות הבנות שאחרי החלוקה נזונות משל עצמם (מנחת העומר סי' ט"ז).

ד. מנהגנו לשום המזונות לששה חדשים הבאים ועיי' אה"ע סי' ע' ס"ז בהגה וסי' צ"ג ס"ל שיש סמך לכך.

ה. בשנת ט י ר ת כסף נקבע שהשומא של המזונות למחצית ההנקה שלשים אוקיות על צד המרבה, כמו שנוהגים בעירנו לשום לעשירי עם. (הלכה למשה אה"ע סי' ט"ו).

ו. האומרת איני נזונית ואיני עושה מחלוקת אם גם צרכי הבית בכלל עי' ב"ש סי' פ' סקכ"א אה"ע, אנן קי"ל דבצרכי הבית חייבת.

ז. נוהגים בזמן הזה לדון שישאר הבן הנולד אצל אמו אף אם לא הכירה, כך העיד הרב רבי רפאל משה אלבאז (חיי עמרם סי' ל"א).

הדירה

א. מנהגנו פה צפרו שיכולה האשה לעכב שלא תדור עם המותה אפילו בחצר אחת וכן היו דנים מעשים בכל יום משום שהנשים שבמחז"ק צייתניות ורגזניות הן ומתקנאות בכלותיהן ומחרחרות עמהן ריב ולכן יכולה כל אשה לעכב מלדור עמהן דמסתמא הם מריעין ומצירין לה ואין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת ועיי' למשכה"ר במערכת ד' סי' י"ב וסי' יט' (מר אבי ז"ל בספרו ישמח לבב דף ק"ב ע"ב).

ב. הדירה מנהג פאס שיעור הבית הקטנה הוא ג' מטות היינו ב' מטות ואחד חלק.

שבועת אלמנה ומזונותיה

א. על טענת אתפיסה צררי המנהג להשביע האלמנה בכל ענין ולא משגחינן בבעל אם דל ואם עשיר וחיישינן דאתפיסה צררי קודם הפטירה שלא תתבזה בב"ד (ישמח לבב דפ"ב ע"ג).

ב. אלמנה שמתה ולא נשבעה מנהגנו לחלוק בנכסים כפה"ת מנחת העמר סי' י"א.

ג. שבועת אלמנה בפני היורשים וכמ"ש הרב ויאמר יצחק ח"ב סי' ע"ג.

ד. אלמנה מעוברת אין להשביעה עד שתלד (הרב כרם חמר ב' תקנה רט"ז ועיין פני מבי"ן חו"מ שם).

ה. נהגנו בעירנו זאת מימות אבותינו ורבותינו זלה"ה ליתן לאשה שכתובתה מרובה נכסי צ"ב ונכסי מלוג לצורך בגדי אלמנות ארבעים או חמשים מתקאלים כסף טוב (הלכה למשה אה"ע סי' ס"ג).

ו. העיד מר אבי ז"ל שמעולם לא הגבו לאלמנה שום דבר מכליה בטענת שבח בית אביה (תורה וחיים סי' ט"ז).

ז. מנהג עיר פאס שיכולים לסלק האלמנה ממזונותיה ע"י פירעון הכתובה, ובתורות אמת סי' צ"ג בהג' כתוב שמנהג פאס להיפך.

ח. בענין אלמנה שניזונית מנכסי יורשין כל זמן אלמנותה וכ"ע שלא נפרעה בכתובתה, כמבואר באה"ע סי' צ"ג ס"ג וכתב שם הרמ"א בהגה וז"ל ויכולין ב"ד לתקן במקומן שהיתומים יסלקו אותה כשירצו, ומשמע אפי' מיד והח"מ והב"ש כתבו שם חוץ מג' חדשים

הא' שאסורה לינשא מחמתו ע"כ. ועיי' בספר תורות אמת שהקשה על דבריהם ז"ל, ולבסוף הביא מדברי הרבנים בעיר פאס שאחר ז' ימי אבילות יעשו חלוקה ואז נסתלקה מהמזונות וכן המנהג פשוט.

ט. המנהג שאין האלמנה נוטלת בכופר (אם גוי הרג את הבעל ושלם כופר), דדמי לבע"ח שאין לו שום זכיה בכופר ועי' למוהר"פ בירדוגו בנימוקיו שבספר תורות אמת על סי' צ"ט. ועיין בספר הלכה למשה אה"ע סי' ל'.

גט ומיאון

א. מעשים בכל יום שהאשה כשאינה עושה נח"ר לבעלה מגרשה (אבני שיש ח"ג ע"ג).

ב. מי שרוצה לגרש מרצונו לא יגרש עד סוף ל' יום סמך לזה תקנת גט מקושר.

ג. מי שזינה עם חמותו או אחות אשתו בחיי אשתו המנהג בפאס שאין כופין לגרש (כן העיד הרב שלמה אבן דנאן בספרו אשר לשלמה) כמ"ש הט"ז וב"ש שזה לא נזכר בגמ' וחיישינן לגט מעושה, אבל צריך הרחקה.

ד. מנהג פשוט פה צפרו ומעשים בכל יום שהבא לגרש את אשתו בלי טענה אין לו לגרשה עד שיפרע לה כתובתה במושלם (דבר שמואל אה"ע סי' כ"ח בשם הרב רפאל מאמאן ז"ל) ישמח לבב דפ"ד ע"ג וראה תעודה 659. וכ"כ הרב יעב"ץ בפסקיו ח"א סי' כ"ח וסי' קל"ה וח"ב סי' כ' ה"ד הרב רמ"א בספר כריתות סי' א' אות ג' וכתב שם שמנהגנו פה צפרו שאין לגרש עד שיפרע סכי כתובתה כסברת מוהריב"ץ, ועיי' בספר מנחת העומר אה"ע סי' כ"ו ונופת צופים אה"ע סי' ק"ז ובספר חק ומשפט סי' קפ"ח.

וז"ן מכתב מהרב אבא אלבאז ז"ל (13 אב 687) : אם הבעל מגרש בלי טענה של כיעור צריך שיזמין לה כתובתה עספ"א ואח"ך יגרש ואם הוא מגרש בטענה של כיעור ישבע כתקנת הגאונים שאין לו ויפרע כל מה שנמצא אצלו טלטל ומ"ב ויזקוף השאר לעת מצוא וכן היו דנים רבותינו ואבותינו ותקנת קטנה פחותה מבת עשרים אין מחילתה מחילה בכתובה אין נהוגה אצלינו.

ה. המנהג היה שהבעל שחושד באשתו מאחרים כשבא לגרש קודם כל דבר לוחש באזני הרב המסדר שהוא אוסרה על פלוני ופלוני ובשעת נתינת הגט מגרש באין אומר ודברים לא בשעת הסידור ולא בשעת הנתינה, והרב המסדר שומר הדברים שלא תנשא לחשודים וזה לא הוי שיור בגט (מלל לאברהם סי' א' וישמח לבב דצ"ג ע"ב).

ו. היה המנהג שלא למסור הגט כ"א בבית הכנסת הגדול הגם שהיו כותבים אותו במקום אחר (אבני שיש ח"א סימן ב') ואולי לתת פרסום שהאשה הזאת נתגרשה, מטעם שמא יש בעיר שני יוסף בן שמעון (אם כי לא חיישינן לזה דאנן בדידן נוהגין לכתוב כנוי המשפחה ובזה פלטינן מחשש כזה) או מטעם שאשה זו הותרה לעלמא ואסורה לכהנים עיי' בשו"ע

אה"ע סי' קל"ג והגר"א ז"ל שם סק"ו והלבוש שם ובסי' קנ"ד סעיף נ"ד ופת"ש בסדה"ג סק"ה. ובבית הכנסת הגדול היו כמעט כל הילדים מכל הגילים והמקרי דרדקי. ובזמן האחרון בוטל המנהג הזה, והגט היה ניתן בבית כנסת אחרת בנוכחות הרב המסדר הסופר והעדים. ואחז"ר נתכבדתי מהגאון המחבר שליט"א בספה"ק ציץ אליעזר חלק י"א וראיתי לו שם בסי' פ"ח שהאריך בזה כיד ה' הטובה עליו י"ץ.

ז. מנהגנו לכתוב בגט כנויי משפחה כמו שסדרם הרב יעקב אבן צור זלה"ה שהאדם ניכר בשמו וצירוף שם משפחתו ופלטינן ג"כ מחשש ב' יוסף בן שמעון (ישמח לבב דף צ"ז ע"ב). ועיין מגחת העומר אבן העזר סי' כ"ח שיש לכתוב עיקר שם המשפחה ועי' להרב גט פשוט סי' קכ"ט סק"פ.

ח. המנהג לכתוב דיתיצביין דיתיהויין בתיבה אחת. (ישמח לבב שם).

ט. מנהגנו כס' מוהריב"ץ לכתוב כל שם לעז בה"א ובשם הערבי באל"ף (שם דצ"ט ע"ג) והוא מנהג הקדמונים ספר כריתות סי' ח' אות י"ט וכן כתב מוהר"פ בירדוגו בספרו תורות אמת בנימוקיו לאה"ע סי' קכ"ט. מה שקורין ליעקב עכו, ולמרדכי דוכא או בכא, בערי תאפילאלית לא נהגנו לכתוב רק השם המקורי (שם דצ"ט ע"ב). וכמו כן בקיצור השמות מרים ראמו או מארי מסעודא מסודי זולת אם נתברר שהמעריסה נקרא בשם הקיצור (שם דצ"א ע"ב).

י. נהגו שלא לערות האותיות הארוכות בשיטי הגט, ומאריכין גם אות הי"ת לרוחבה לדידן שלא כותבין אותה בחטוטרת (שם דצ"ט ע"ד).

יא. מנהגנו לכתוב גט באייר וכותבין אותו בב' יודי"ן (שם דק"ב ע"ד).

יב. בדורינו זה מצאנו תרופה לשמות הגיטין הוראת מהרמ"ט שנתפשטה בכל בתי דינין (שם דצ"ז ע"א).

יג. המנהג שאין הבעל המגרש מבטל המודעות ע"י שבועה כ"א בדבורא לחוד (ישמח לבב דף צ"ו ע"ג).

יד. המנהג פשוט שעידי חתימה הם עידי המסירה וכן עמא דבר ספר כריתות סי' ח' אות י"ט. ועידי הגט הם עידי ההרשאה לגט ע"י שליח ובקיום ההרשאה הרי נתקיימו גם עידי הגט ספר כריתות.

טו. בגט הולכה מחמת ריחוק מקום המנהג להצריך שלשה שלוחים בעיר הבעל ושליח רביעי במקום שהאשה עומדת הראשון אומר בפני נכתב ובפ"נ והשני שליח ב"ד אני ושליח שלישי שולחו לשליח רביעי ספר כריתות סי' ח'.

טז. המנהג שהבעל אומר לעדים בערבית: סמעו אס מאסי נווסס לסופר פלוני בן פלוני,

ואח״ך יאמר לסופר, קבד מן ידדי האד לכאגיט והאד לקלאם והאד למחברא ולחבר די פיהא וכתב גט כשר לישמי אנא פלוני בן פלוני המכונה... ולישם מראתי פלונית בת פלוני המכונה... לישמי ולסימהא לשם גירושין ולשם כריתות ליסם טלאק וליסם לפראק. ובעדן תכתבו וידהר פיה ללחכמים סי ספק האנני כא נעטיך רשות באס תכתב מן וואחד חתא למייא וכול גט די תכתב כתבו ליסמי ולסימהא לשם גרושין ולשם כריתות ליסם טלאק וליסם לפראק.

ונתום לעדים תחתמו פלגט די יכתבלי סופר פלוני בן פלוני חתמו פיה ליסמי אנא פלוני בן פלוני המכונה... וליסם מראתי פלונית בת פלוני המכונה... חתמו פיה ליסמי וליסמהא לשם גירושין ולשם כריתות ליסם טלאק וליסם לפראק, ובעדן תחתמו פיה וידהר לחכמים פיה סי ספק, ראני ווססית לסופר פלוני בן פלוני יכתבלי לגט מן וואחד חתא למייא וכל גט די יכתבלי יכתבו ליסמי וליסמהא לשם גרושין ולשם כריתות ליסם טלאק וליסם לפראק ונתום סופרים חתמו פי כול גט די יכתבלי חתמו פיה לשמי ולסימהא לשם גרושין ולשם כריתות לישם טלאק וליסם לפראק.

יז. המנהג שהבעל משלם שכר הגט וכמו שכתב רבינו הב״י משם כמה פוס׳ דלכתחי׳ יתנהו הבעל, וכ״פ בשו״ע אה״ע סי׳ ק״ך ס״א.

יח. המנהג שבשנה המעוברת כותבין בגט אדר הראשון בהא׳ הידיעה ועיין למוהרר״פ בירדוגו בספר תורות אמת דף ע״ה עמ׳ ג׳.

יט. מנהגנו לכתוב גט בחדש אייר וכותבין אותו בב׳ יודי״ן כמ״ש מורם בד״מ ובהג״ה סי׳ קכ״ו ס״ו וכן הוא מנהג העיר הגדולה תונס (עיי׳ בספר ברית כהונה אה״ע אות אל״ף ס״ק יו״ד) כמ״ש המשכה״ר במע׳ ג׳ סי׳ נ״ו וכתב שמורו הרב חק נתן ז״ל שאל לסופרי דווקני וקשישי והעידו שלעולם לא נמנעו מלכתוב גט באייר, (מר אבי זלה״ה בספר ישמח לבב דף ק״ב ע״ב).

כ. נוסח גט שני שנמסר לאב שקבל קדושין בעד בתו הקטנה הנוסח סודר ע״י שני הרבנים הרב יהודה אלבאז והרב עמור אביטבול ז״ל.

הבת הזאת היתה עוד יונקת, והעדים נאסרו במאסר ונתנו קנס, וגם המקדש נאסר ולא יצא מבית האסורים עד שקבל לתת גט. עיין אה״ע סי׳ קמ״א ס״ו, מהר״ם אלשיך סי׳ ק״ך, אמרות טהורות אהע״ז שם מהר״א איסרלן בכתביו סי׳ מ״ו.

בחמישי בשבת בשנים ועשרים יום לירח אייר בשנת חמשת אלפים וחמש מאות ותשעים ושמנה לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן במתא צפרו דיתבא על נהר אגאי אנא יוסף בן אליהו המכונה בן עטייא העומד היום במתא צפרו הנזכרת וכל שום אחרן דאית לי ולאבהתי ולאתרי צביתי ברעות נפשאי בדלא אניסנא ושבקית ופטרית ותרוכית ית ברתך אנת מסעוד בן שמואל המכונה בן יתאה היא ארוסתי מקנין העומדת היום במתא צפרו הנזכרת וכל שום אחרן וחניכא דאית לה ולאבהתה ולאתרה דהות ארוסתי מן קדמת דנא וכדו פטרית ושבקית ותרוכית יתה דיתיהוי רשאה ושלטאה בנפשה למהך להתנסבא לכל גבר דיתיצבין ואינש לא ימחה בידה מן שמי מן יומא דנן ולעלם והרי היא מותרת לכל אדם ודן די יהוי לה מנאי ספר תרוכין ואגרת שבוקין וגט פיטורין כדת משה וישראל.

תחילה קבל האב גט פשוט, ואחריו גט שני בנוסח הנז' בספר כריתות כתב יד להרב רפאל משה אלבאז כתב וז"ל בשנת התקצ"ח בא מעשה לפני הרבנים מהר"י אלבאז ומוהר"ר עמור אביטבול קטנה בת שמנה חדשים שקבל אביה קדושין וקי"ל שקטנה שאינה יודעת לשמור גטה אין לה יד ואינה יכולה לקבל גטה כ"א אביה וכמ"ש מרן באה"ע סי' קמ"א משם תשובת הרשב"א ועיי' בבד"ה שהצריך ב' גטין וכן עשו מעשה והצריכוה ב' גטין אחד בנוסח גט פשוט ואחד כמדבר עם האב וסדרוהו מסברא כי לא היה ספר הלק"ט לפניהם ויש קצת שנוי בנוסחא ע"כ.

כא. אנו נוהגים כדברי רבותינו האח' שהחרש מגרש בב' גטין ומ"מ נראה שמנהג קדמונינו בארצות המערב כדעת הצמח צדק שהחרש לא היה מגרש אלא בנוסח גט דעלמא (ישמח לבב דף פ"ח ע"ג).

כב. נוסח גט חרש בספר כריתות להרב רפאל משה אלבאז ז"ל משם מוהר"ר יעב"ץ יעקב אבן צור זלה"ה. וכן הוא בספר הלקט וכן הוא במשרים נתיב כ"ד ח"ו בשם העיטור והגאונים ז"ל — י"ב שיטין:

בשלישי בשבת בשלשה ימים לירח סיון בשנת חמשת אלפים ושש מאות ושמנים ושמנה לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן במתא צפרו דיתבא על נהר אגאי אנחנא בי דינא דחתימי לתתא במותב תלתא כחדא הוינא כד אתא קדמנא יצחק חרש מעיקרו אינו שומע ואינו מדבר בן אלעזר העומד היום במתא צפרו הנזכרת ורמז לתרוכי רבקה בת דמתקרי משה העומד היום במתא צפרו הנזכרת אנתתיה דאינסיבה ליה ברמיזה ומדרמז לנא כתיבנא ליה גיטא דנא למיהוי מגורשת ממנו ומותרת לכל אדם ותהא רשאה ושלטאה בנפשה למהך להתנסבא לכל גבר דיתיצבי ואנש לא ימחא בידה מן יומא דנן ולעלם ודן די יהוי לה ספר תרוכין ואגרת שבוקין וגט פיטורין כפי תקנתא דרבנן והרי היא מותרת לכל אדם כדת משה וישראל.

אבא בן עמרם דיין
רפאל עמרם בן רחמים יוסף דיין
אהרן בן אברהם דיין

על הנוסח הזה כתב מור אבי הרב ישמח עובדיה זצ"ל אמ"ה ישמ"ח הי"ו לפי נוסח הנ"ל צריך לדקדק אם הוא חרש מעיקרו, ואם לאו ישמי"ט תיבת מעיקרו ופשוט, גם תיבת דאינסיבה נ"ל דצ"ל דאינסיבא באל"ף ע"כ.

כג. הרב מו"ה יוסף עטייא ז"ל מרבני צפרו שאל ממוהר"ר יעב"ץ להודיעו מהתקנה הנהוגה בעיר פאס שאין שום קטנה ממאנת בזמן הזה (משפט וצב"י ב סימן ז) והתשובה היתה "שנהגו קדמונינו שלא להתירה במיאון. ולפלא כי בספר מנחת העומר אה"ע סימן ל' פסקו רבני צפרו דלא כיש מחמירין וסדרו בעיר צפרו מיאון וכתבו שכן נעשה מעשה בעירינו זאת ע"י ב"ד. וראה בתעודות מספר 178.

חושן המשפט

א. מנהגנו עד נעשה דיין כהרשב"א ז"ל ושכ"כ מוהריב"ע (ציון במשפט).

ב. מעשים בכל יום כאשר שמענו כן ראינו אבותינו ורבותינו חל"ב כשהיו שני בעלי דין נידונין לפני אחד מב"ד ובא אחד מהם לפני ב"ד אחר בדרך שאלה. היתה תשובתם לו ב"ד שהתחיל לפניו יסיים, דא"כ לא שבקת חיי לשום בריה שא"כ כל מי שיתחייב בדין יסוב כל הארץ בערבה אולי ימצא איזה ב"ד קטון וגדול שיסתבך במהות הענין מחסרון ידיעתו בו ויאמר לו כי לפי דעתי זכאי הוא בדינו ומתוך כך יטילו מום בקדשים, וירבה פרוד הלבבות ומחלוקת בישראל (הל"מ סי' ק"ם).

ג. ראינו לרבותינו ז"ל היכא דאיכא כמה אומדני דמוכחי היו מוציאין ממון אפילו מיתומים עיי' בשו"ע חו"מ סי' ט"ו ס"ה (הלכה למשה חו"מ סי' ט"ז).

ד. הני שטרי דידן אף שכותבין בהם בפי' שנתקיים העניין בקוש"ח אין זה כ"א נוסח השטר שמעולם אין המתחייב מוציא שבועה מפיו בפועל ואף שהסופר אומר למתחייב בשעת הקנין הרי הוא מודה ומחייב עצמו בקוש"ח עינינו הרואות שרוב המון העם לא ידעו ולא יבינו בין קנין לשבועה וחושבים שהכל אחד, וק"ו בהני נשי דידן שלא למדו ספר ולשון מעולם (מלל לאברהם סי' ב'). ובספר מנחת העומר חו"מ סי' ח' מצאתי כתוב וז"ל מודע לבינה שבמקומינו פה צפרו יע"א נהגו ב"ד שלפנינו זלה"ה שלא להשביע בעל השטר אפילו חר"ס וכן נהגנו אחריהם. ואעפ"י שכתב מרן בחו"מ סי' מ"א דאפילו נכתב בשטר ואפילו חר"ס אינו מועיל כתב מהריב"ץ דדוקא אם לא היה השטר בש"ח אבל אם היה בש"ח פטו' אפי' מחר"ס דיתפלש באפר ויקיים שבועתו עכ"ל.

ה. פנויה שנתעברה והבועל כופר לא היו מחייבים אותו בשום דבר ורק היו מזקקים אותו לישבע אם יש אומדנות לדבריה (שו"ת שבסוף ספר ברכת אליהו דף מ' ע"א).

ו. בענין אי אמרינן חזקה שכל המתנות שנותן האדם אינן אלא לפרעון חובו דעת מרן בסי' נ"ח ס"ב דאינו בתורת פירעון, אלא שרבותינו הראשונים ודאי דנהגו לפסוק כדעת הרא"ש, שכתב דהאמת כהרמב"ן במה שהקשה לר"י הלוי דאדרבא טענת מתנה גריעא מטענת סטראי דאדם יותר ברצון פורע חובותיו ממה שיתן שלו במתנה (אבני שיש ח"ב סי' מ"ד).

ז. מנהגינו שאין השותפין יכולין להשביע זה את זה כ"א עד לבסוף ואין יכול להשביע על להבא וזה נגד דעת מור"ם בחו"מ סי' צ"ג ס"א בהגהה ונגד מר"ן בסי' צ"ט ס"א.

ח. המנהג פשוט בעיר פאס וסביבותיה למכור נכסי יתומים בלא הכרזה (אבני שיש ח"ב סי' ק"ץ).

ט. רבותינו מו"ה עמור אביטבול ומו"ה עמרם אלבאז ז"ל עשו מעשה והורידו לקרקע את הקונה בלי הכרזה (עיין מרן בחו"מ סי' ק"ט ס"ג) כדי לפרוע חוב המת (הלכה למשה סי' ס"ז).

י. בענין מ"ש מרן בחו"מ סי' קי"ג ס"א אין בע"ח טורף מהלקוחות אלא בקרקע שמכר וכו' אבל מטלטלין שמכר או נתן אינו טורף וכו' ואפילו התרה המלוה בלקוחות שלא יקנו מטלטלי הלוה אין המלוה טורף מהם וכו' ע"כ ובסעיף ג' כתב וז"ל בזמן הזה אפילו שמכר לו מטלטלי אגב מקרקעי אינו טורף מטלטלים שמכר או נתן משום תק"ה וכו' ע"כ וע"ז כתב הרב פני מבין בנימוקיו שם נראה פשוט בנד"ז אם התרה המלוה בלקוחות שלא יקחו טורף מהם. ודוקא בס"א לא מהני התראה כיון שלא כתב לו מטל' אג"ק. וכתב על זה הרה"ג אבא מארי ז"ל, מן הצד וכ"פ מוהריב"ץ ז"ל בספר מוצב"י ח"ב סי' ע"ג ע"ד ועיי' בספר חק ומשפט סי' א' מ"ש ע"ד הרבנים מהרח"ט ומהרי"ט ז"ל והרואה יראה שדינו של מוהריב"ץ דין אמת ודוק' וע"ע לעיל בס' לב מבין אה"ע סי' י"ח וכן היה המנהג בימים החולפים ע"ה ישמח הי"ו.

יא. מנהגנו פה צפרו ואנחנו עושים הלכה למעשה בכל יום וזה ימים מקרוב שעשו שלשה אנשים דינא דגא"א אע"ג דלא שייך ביהו היזק ראיה כי אם מטעם אין אני רוצה בשותפותך. מנחת העומר חו"מ סי' מ"ה. וע"ע בספר פני מבין בנימוקים לחו"מ סי' קע"א שהמנהג פשוט בזמנינו ששני שותפין בחצר שיש לכל אחד בית מבורר עושין גא"א בשכי' לפחות בשני הבתים מכח שות' ב"ש, ועיין שם על סי' קע"ה בענין המצרנות שאם המצרן אינו רוצה ליטול בסך שעומד הלוקח לשלם וטוען שמא בפחות קנית מקבל חרם וכן המנהג פשוט ע"כ.

יב. בחלוקת קרקע בין השותפים או היורשים אנן בדידן מעשים בכל יום וכן ראינו לרבותינו ב"ד שלפנינו שהיו פוסקים כדעת מרן ומורם והיו מכרחים אותם לחלק בתים בשומא ועלוי דמים דביני ביני, אף ליתומים (שההלכה היא שאין אפוט' רשאי למכור חלקם כי"א בתרא בסי' קע"א סט"ז) ולא כדעת י"א שהביא מורם בסי' רפ"ט סי' ג' (הלכה למשה סי' קל"ו).

יג. המנהג ששותף שהשכיר בית המשותף בינו ובין חבירו בלי רשות חבירו השכירות בטלה לגבי חלק שותפו ודלא כסברת מהרשד"ם סי' תי"א שפסק דמה שעשה עשוי עיין להרב פני מבין בנימוקיו לחו"מ סי' קע"ו.

יד. היה מנהג קבוע שהמוסיף ביד הסרסור אינו יכול לחזור בו ועיין בספר פני מבין בנימוקיו לחו"מ סי' כ"א וע"ע מ"ש בספר לב מבין סי' קמ"ח שאם מוכר הסרסור ע"פ רצון המוכר המנהג פשוט דהסרסור לא יכול למחול ולהחזיר המקח.

טו. מי שמוכר קרקע שירש מאביו והוא פחות מבן עשרים, יש תיקון מקדמונינו לעשות ממכרו ממכר שיהיה המכר בשבועה חמורה באפי נפשה (דלא תהוי השבועה לזרז ולחזק הקנין לבד אלא שבועה באפי נפשה) ויודיעוהו שכפי הדין כל עוד שלא השלים כ' שנה שלימים אין ממכרו ממכר. (אבני שיש ח"א סי' כ"ד).

טז. המנהג אצלינו שמי שמחזיק בתשמיש הגג הוייא חזקה וכן הרבנים הראשונים דור שלפנינו דנים והולכים הלכה למעשה (בשו"ת שבסוף ספר ברכת אליהו ל"ה ע"א).

יז. המנהג לכתוב תוכחת במתנת בריא לאחר מיתה "והוכחנוהו ע"ד אעבורי אחסנתא" (ישמח לבב דק"י ע"ג).

יח. רבי משה בן חמו ז"ל כותב שמנהגנו שהחזקות הם כקרקע (כמובן בענין החזקה של ישראל בקרקע של גוי שלא יוכל הישראל לקנות או לשכור עד שיהיה בהסכמת הישראל בעל החזקה ופעם אנשי הקהלה חלפו חק ופרצו גדר של ראשונים והיו שוכרים בלי הסכמת הישראל ולא עוד אלא שכאשר הישראל בעל החזקה תובע פירות חזקתו מהשוכר או חלקו מהלוקח הולך ומשסה בו את הדוב לבלתי תת לישראל חניה בקרקע והרבנים בפאס חזרו וגזרו ונדו והחרימו לכל העובר על תקנתם של ראשונים (משפט וצדקה ביעקב א' רי"ז).

יט. מנהג קבוע בכל ישראל שמי שלא ימצא לו יורש מבואר דהקהל זוכים בעזבונו עיי' בספר פני מבין בנימוקים לחו"מ סי' רפ"ד שכן עשה מעשה וכן ראה שנהג מר אביו ומר דודו ז"ל.

כ. מנהג ידוע אצלנו שהמשכיר בית לחבירו ונתעברה השנה השוכר משלם למשכיר חצי חדש בשביל חדש העיבור ועיין בחו"מ סי' שי"ב סט"ו שאם השכיר לשנה נתעברה לשוכר לחדשים נתעברה למשכיר.

ולענין התחלת שנת השכירות לבתים עיין להש"ך שם סקי"ג שהעלה להלכה כת"ק במס' ר"ה ד"ז ע"א שאחד בתשרי ר"ה לשכירות בתים. ואנחנו נהגנו כדעת היש אומרים שם בגמרא שאחד בניסן ר"ה אף לשכירות בתים, כי נהגו ג"כ לסייד הבתים בתחילת חדש ניסן בכל שנה וכל אחד היה נכנס לביתו החדש ומסיידו לפני פסח. ומנהג זה יסודתו בהררי קדש כמנהג שהיו נוהגים בביהמ"ק לסייד ההיכל פעם אחת בפסח עיין מתני' דמידות פ"ג מ"ד כן ראיתי בספר תורה לשמה להגאון רי"ח זצ"ל סי' תק"ט שהביא מנהג זה וייסדו על משנה זו יע"ש.

כא. רבותינו היו דנין והולכין בענין חזקת ישוב כל שיד המלך באמצע לא נשאר לבעלים שום חזקה (אבני שיש ח"ב סי' מ"ז).

כב. מעשים בכל יום שנותן בעל החזקה לבונה שקנה מהגוי כל יציאותיו וכל עוד שלא נתן ביציאותיו ויסלקנו אינו נותן לו כלום בשכירות (אבני שיש ח"א סי' נ"ב).

כג. המנהג כשהבן סומך על שלחן אביו לא תובע ממנו שום דבר (מנחת העומר סי' צ"א).

כד. טענה דמרבה עליהם הנכנסים היוצאים ואין אדם יכול לישון. בזמנינו היא טענה גרועה דאין אדם ישן ביום דנימא יבלבלוהו קול הנכנסים והיוצאים ולא יכול לישן ובלילה שהוא עידן שינה לכל אין שם נכנסים ויוצאים (אבני שיש ח"ב סי' ס"ה וס"ו).

כה. כן היו דנין הרבנים שלפנינו ושלפני פנינו שאין לאשה שום שררה במקום דאיכא ראוי אפי' בביכה"נ של יחיד. ופסקו ג"כ דבכה"נ של יחיד יכול למוכרה ולהוציאה לחולין ככתוב אצלינו פסק דינם (אבני שיש ח"א סי' ח').

כו. הפקר ב"ד אין צורך בג' דיינים וסגי בחד (אבני שיש ח"ב סי' ק"ץ).

כז. מי שירד מנכסיו ויש לו חובות, וכדי שימצא מנוח לנפשו אשר ייטב לו להלותו מעות בתורת חסד או בתורת עיסקא כדי שיתפרנס מהריוח זמן מה ויחזיר הקרן לבעליו ולא יוכלון בעלי החוב הנושים בו לתפוס נכסים שימצאו בידו לפרעון חובם, עד שיתפרע בעל העיסקא או ההלואה הזו כותבין לו שטר כזה נגד שטר ההלואה או העיסקא שיודה הירוד לבעל המעות אחר שיעמדו ב"ד לשבועת הלוה (ולא המלוה) שישבע ש"ח בס"ת בלי מרמה ועלילה כלל שמעות ההלואה או העיסקא ההיא הם של המלוה שנתנם ללוה בתורת חסד במלוה או בעיסקא עד זמן פ' וכו' ועיין בספר כרם חמר בספר עט סופר שכתב שם "בשטר עניות" שמשביעין גם למלוה והמנהג בפאס ובצפרו כמ"ש.

כח. האידנא נהגו כל בתי דינין שלא להשביע שבועה דלהבא שכיון שבשעת שבועה אינו מוציא שקר מפיו קילא ליהו ולא זהירי. הלכה למשה סי' ס"ג. ועיין משפט וצב"י ח"ב סי' פ"ב תקנה על זה.

כט. בענין ההטבה שמתנים תחילה קודם המכר להחזיר לו המקח בתוך זמן מה וכשבאים אצל הסופר כותבין הענין בדרך הגדלת חסד מהלוקח אחר החלטת המכר אזלינן רק בתר לשון השטר ואם מכרה הקונה לאחר בתוך הזמן ביותר מהקצבה זכה השני וכסברא הזאת היו דנים רבותינו מעשים בכל יום הלכה למעשה ואנחנו בעקבותיהם נלך (הלכה למשה סי' ס"ח).

ל. מנהג עירינו מימי אבותינו ורבותינו זלה"ה ומעשים בכל יום לעשות אבראח (פרוזדור) לעליותיהם בתקרה ומעזיבה ואין אחד מעכב על הבירו דסתם עליות הם עשויים לתקן לפניהם אברא"ח בקורות ונסרים וכן נהגנו לדון אחריהם (הלכה למשה סי' ס"א).

לא. אונאה מנהג פאס שיכול לחזור ולתבוע אונאתו בשתות ולבטל המקח ביותר משתות עד כ"ד שעות כן שמעתי מגאון עוזנו מוהר"ר אי"ש הצרפתי, זיע"א וטעמא טעים אכמ"ל, הרב בקש שלמה בלקו"ד אות א' סי' ו'.

לב. נוסח שטר פרוזבול:

בפנינו אח"מ עמדה הכ' רחמא ריינא אל' הר' שמואל ה"ן חמו ואמ"ל מוסרני לחכמים היושבים על כסא ההוראה כל חובות שיש לי נגד כל נברא שבעולם הן בשטר הן

בע"פ שאגבה אותם כ"ז שארצה ואם אין קרקע ללווים אני משאילם בחצירי קרקע כ"ש להשתמש בו תשמיש מועט ולראיה שם שכך אמ"ל וכך צוו עלינו בדי"א שכל מי שיבוא למסור חובותיו לידם לכתוב ולחתום וליתן בידו כו"ח והיה זה בחמשה ועשרים לאלול המרו' ש' ה ת ר"ז ליצי' היא שנת השמיטה פה צפרו יע"א והשו"ב וקיים.

רחמים יוסף סלי"ט רפאל משה צרולייא ס"ט

כללים

א. הב״ד טוענין קי״ל ליורשים כמוחזק כנה״ג בכללי הקי״ל אות י״ח פסקי רבי אליהו הצרפתי דף קמ״ח ודף ק״ן תוקפו של יוסף א׳ סי׳ י״א ישרי לב ערך ראוי שערי רחמים ח״ב אה״ע ל״ח בית יהודה אה״ע סי׳ כ״ו הל״מ דף פ״ו וסי׳ ל׳.

ב. נקטינן כרש״י ז״ל (בדבריו ההחלטיים שכן דעתו) שהוא מפרש וגם פוסק, ואנו מניחין תפילין כסברתו ונזהרין שלא להושיט לאשה נדה מיד ליד, ועושין מצות מצות ביום י״ד אחר חצות כדעתו (ישמח לבב דנ״ו ע״ב).

ג. נוהגים לשער כל השיעורים כגון כזית מצה בפסח ואתרוג רק במשקל וכשמולחין בשר בלי ניקור מנקרין החלב ושוקלין אותו נגד הבשר וגם אם יש בו עצמות משערין הכל במשקל ולא בכמות (ישמח לבב דף ו׳ ע״ד).

ד. בדבר ערוה החמורה אין בידינו להקל אף כדעת מר״ן (אשר לשלמה סימן ב׳) והמנהג בדבר ערוה לצאת ידי כל הדעות (ישמח לבב דפ״ד ע״ג).

ה. קבלת רבותינו לא היתה כ״א על הכרעתו בב״י ובשו״ע לבד (שם סי׳ ט׳ משם מוהריב״ע ומוהריב״ץ).

ו. אנן נגררין בתריה דמור״ם היכא דלא פליג על מר״ן (שם סי׳ י״ג).

ז. היכא שכותב מר״ן ומור״ם יש ויש הלכה כיש בתרא ואפי׳ היא סברא שלישית ואם מורם מכריע כיש קמא הכי נקטינן (שם סי׳ ט, יב, כד, ישמח לבב בליקו״ד כללים). והיכא שכותב י״א וי״ח עיין בספר ויאמר יצחק אה״ע סי׳ קל״ז וק״ץ ובספר שושנים לדוד בלקוטים ערך כלל ועיי׳ בספר מנחת העומר חו״מ סי׳ ל״ג מה שהאריך בזה.

ח. היכא דסברת ג׳ עמודי הוראה היפך הכרעתו לא אזלינן כוותיה (אשר לשלמה סי׳ י״ב).

ט. סתם ואח״כ יש מי שאומר הלכה כסתם אף אם מורם הכריע כיש מי שאומר (ישמח לבב שם).

י. המנהג להקל בדיני אבילות כדעת מור״ם (שם בישמח לבב).

יא. לא קבלנו הוראותיו של מר"ן בבד"ה (אש"ל סי' כ"ח) וגם לא בתשובות (אש"ל סי' ט').

יב. קבלה בידינו שהמנהג הפשוט בדיני אבילות להקל כדעת מור"ם ז"ל היפך פסק מרן ז"ל כי על כן אין אנו נוהגים בכפיית המטה וחליצת כתף ואין אנו נוהגים אבילות ביו"ט שני וכן בדין כל המתאבל עליו מתאבל עמו ושאר דיני אבילות, כן שמעתי מרבותי וכן אנו נוהגים עד היום. (ישמח לבב לקוטים יורה דעה ס"ק י"ג).

יג. כללא הוא כשכותב הפוסק סברא אחרונה בלשון אבל דעתו לפסוק כסברא האחרונה. (ישמח לבב דכ"ח ע"ג).

יד. ספק אחד בגוף והשני במחלוקת וגם בתרי ספיקי בפלוגתא פשטה ההוראה דעבדינן ס"ס, ולא חיישינן למיעוט הפוסקים שחולקים על ס"ס הללו דלא נמצא ידינו ורגלינו כי עתה בעונותינו אנו משוקעים תמיד בים הספיקות שכמעט א"א למצוא הלכה ברורה ונקיה מהמחלוקת כנודע (שם, דנ"ב ע"ד ודנ"ט ע"ב).

טו. פשטה ההוראה למיעבד ס"ס נגד מרן ז"ל וגם אם הס"ס אינו מתהפך לית לן בה, (שם דכ"ח ע"ד), וע"ע בספר זבחי רצון כ"י הלכות טריפות שכן הוא המנהג.

טז. נוהגין לפסוק כדברי מרן אף שבב"י כתב בהיפך משום דבב"י לא נתכוון לפסוק הלכה רק בשו"ע ולא קבלו אבותינו רק הכרעת הש"ע. כ"כ הרב המבין בספרו פני מבין בנימוקים לחו"מ סי' קכ"א.

יז. אע"פ שהסמ"ע הכריע אנן כהכרעת מור"ם ז"ל קי"ל אע"ג שכתבו הראשונים שסברת הסמ"ע לגבי הרב ש"ך אנו דנים כהסמ"ע כי הוא דיינא ונחית לעומקא דדינא לא כן הש"ך פוסק הלכה מתוך פלפול היינו במקום שלא דבר מר"ן ומור"ם אבל במקום שדברו כבר קבלנו הוראותם אפי' נגד אלף פוסקים (הלכה למשה חו"מ סי' ט').

יח. הדינר הנזכר בלשון חז"ל הוא אוקיא של מעות של מולאי רציד שהם חמשה מעות ממטבע מולאי ישמעאל, ואיסר הנזכר בש"ס הוא חמשה פרוטות של מסר"א (מולאי סלימן רחמו אלאה) וכפ"ז חשבון חמש סלעים של בכור הם עולים — כם — של מולאי רציד. ושיעור רביעית של קידוש הוא משקל שבעה עשר אוקיות ומחצית האוקיא של מטבע מולאי רציד שהם כב אוקיות ממטבע מולאי ישמעאל פחות ב' נוואייאת בקירוב. כך נמ"ך בכתבי הרב אהרן מונסונייגו ז"ל שהעתיק מספר הפסקים של עיר צפרו, עיי' בספר דבר אמת סי' א' דף א' ע"ב ודף ב' עמוד ב'.

שונות

א. בכל הבתים היתה המזוזה ומקומה מכוסה בבגד צבעוני עם רקמה, וזה היה לסימן אם היא בכותל שנקדח ועיי' בספר יד הקטנה הביי"ד הרב פתחי תשובה יו"ד סי' רפ"ט סק"ה דיש לעשות איזה סימן או היכר בחלל הפתח על מקום הנקדח. וגם היו מכוונים לכסותה מכל דבר בזיון שיהיה ח"ו כנגדה. בפרט בחדר שאיש ואשתו שם שלא מועיל כסוי זכוכית, משום לא יראה בך ערות דבר. ועיי' במג"א סי' מ' סק"ב דגם המזוזה צריך לכסות בכלי תוך כלי ועי' להרב מאמ"ר שם אות ב' וכן ראיתי נוהגים כשיש מזוזה בחדר שאיש ואשה ישנים משימים בגד עליה, ועיין כפ"ה שם אות י"ג.

ב. המנהג לאכול הבידנג'אן (חצילים) כמ"ש רבינו האי גאון שהיה קורא אותו פה"א ומברך עליו בפה"א, וזה הפך ממ"ש מוהריב"ע בספר משפט וצדקה ביעקב ח"א סימן ט' שכתב וכך אני עושה כי אני מחמיר על עצמי שלא לאכול הבידנג'אן משום ודאי ערלה. ועיין בספר הרדב"ז ח"ג סי' תקל"א שהאריך בזה ולבסוף כתב כללא דמלתא דזה הפרי הנק' ברינגאן הוא מחלוקת הפוסקים והמחמיר תבא עליו ברכה וכ"ש שהוא פרי רע בתכלית מסמא את העינים והוא ארס לכל בעלי השחורה וכו'. כשעליתי לא"י ראיתי כולם נהגו בו היתר משמע דפשיטא להו דהוי ודאי ירק וכו' עכ"ל, והבדנזאן הוא מה שקורין היום אצלו "בדלזאן" הרב לפי ספרי בערך בית אות ה' וע"ש עוד בערך ברכה אות קע"ח שהביא משם תשובות הר"א בן הרמב"ם שכתב הבדנז'אן מברך עליו בורא פרי האדמה ע"כ. וסיים שם ואלו ראה הרדב"ז תשובה זו לא היה מסתפק על ברכתן. וכנראה מטעם חשש הערלה נהגנו גם שלא לאכל ה"מלוכייא" (כאן בארץ קורין לה "באמי"ה").

ג. אחרי התספורת הראשונה לתינוק היו נוהגות הנשים ללקט את השערות ושמים אותם בתוך הכרית של התינוק. וראיתי בספר קרית חנה דוד ח"א יו"ד סי' א' שכתב על המנהג בעיר דבדו שהמסתפר שער ראשו היה נזהר ללקט שערותיו וגונזם ומצא רמז לזה בפרש"י על יחזקאל סי' ה' פסוק ג' שכ' וז"ל וצרת אותם בכנפיך מכאן רמז שכל המסתפר שערותיו לא יזרוק אותם אלא יגנוז שכל מה שנאמר במקראות האלה הוא לרעה. ע"כ יעו"ש מ"ש על המנהגים שלא לחנם הוקבעו כי צופים אמרום ויסדום ביסוד מוסד. ואם כי אצלנו לא נהגו אותו מנהג של דובדו אולי שמרו על התינוק וגנזו שערות ראשו, וזה בצירוף טעם אחר של חיבוב מצוה שבפעם הראשונה מקיים בתספורתו מצות הפאות ולכן לחבוב מצוה שמרו על השערות שעל ידם נתקיימה המצוה.

ד. הנשים היו נזהרות להבריח התינוקות מצל הירח, וכנראה שהמקור לזה מדברי דוד המלך במזמור קכ״א יומם השמש לא יככה וירח בלילה והראב״ע פירש שם וז״ל וידוע כי השמש תזיק ברוב החום שלה והלבנה בלילה תוסיף לחה מולדת תחלואים וזה הדבר ברור ומנוסה עכ״ל.

ה. הנשים הזקנות לא היו נותנות לתינוק להריח קשואים ואבטיחים מחשש שהתינוק לא יוזק, ועיין במס׳ יומא ע״א במחלוקת רבי אמי ורבי אסי, בענין הפסוק זכרנו את הדגה וכו׳, חד אמר טעם כל המינים טעמו במן, טעם חמשת המינים הללו לא טעמו וכו׳ ועיין בתורה תמימה במדבר י״א ה׳ שכתב שם מפני שהם קשים לעוברות ולמניקות כדאמרינן בספרי, משל לאומר לאשה אל תאכלי בצל מפני התינוק יעו״ש. ואבא מארי ז״ל ספר מזכרונות ילדותו שבחדר היו ילדים חבריו בגיל שש שבע שהמשיכו אמותיהם להניק אותם להיותם בנים יחידים וחששו לגמול אותם, וכשהאמא היתה אוכלת מדברים לא טעימים ובאה להניק בנה בחדר כבר הילד מרגיש את הטעם בחלב, ומגיד לחביריו שהאמא שלו אכלה לפת וכדומה.

ו. נהגו הנשים בעת שעוזבים התינוק לבד בבית היו מניחים במטתו סכין תחת הכרית ולא ידעתי מה טעם למנהג זה ואינה ה׳ לידי שו״ת שבות יעקב ח״ג סי׳ ע״ז שהביא מנהג זה לאשה הטובלת ואין בעלה בעיר לשים סכין תחת המטה שכתב וז״ל כיון דהם עצמם אמרו שיש חשש סכנה לטבול אם אין בעלה בעיר משום חשש דיבוק רוח הטומאה ומזיקין שמה״ט מניחין אצלם תינוק וסכין תחת הכרים וכו׳ עכ״ל. וע״ש מה שהביא מספרו חק יעקב סי׳ תפט בענין חדושי המנהגים נגד הקדמונים וכו׳ והלילה לשנות ממנהג שנהגו מקדם וכו׳.

ז. הקפידו שלא לקרא שם הבן הנולד על שם ההורים החיים, אלא אחר שמתו וכמ״ש בספר חסידים סי׳ ת״ס והגאון חיד״א נתן סימן לדבר ״קראו בשמותם עלי אדמות״, ועיי׳ בתשובות רשב״ש סי׳ רצ״א על נכדו של הרמב״ן. ולמי שאביו מת אחר לידתו היו נותנים שם אביו המת, ועיין בספר תשורת שי ח״א סי׳ תר״ל.

ח. היו נוהגים שמי שמת לו בן קורא בשמו לבן הבא אחריו בתוספת שם אחר ושם המת באחרונה. וזו סגולה לקיום הבן הב׳ ומטו בה משם הגאון הגר״א ז״ל ועיין בספר מנחת פתים יו״ד סי׳ קט״ז שהזכיר סגולה זו בשם הגאון ז״ל כמ״ש. כל זה ספר לי אבא מארי זלה״ה כי בדידי הוה עובדא, שלפני לידתי נולד להורי בן שקראו לו שם מסעוד כשם הרב מר זקיני, והוה בבחינת בוצין מקטפיה ידיע. פקח וחריף ז״ל, ובמיתתו גרם מפח נפש לאבא מארי וחלה את חוליו עד שהגיע לשערי מות. ואחרי שנולדתי אע״ה נתנו לי שם חדש דוד עם השם מסעוד באחרונה ע״פ סגולת הגאון ז״ל.

ט. מי שהיו בניו מתים ב״מ או אשה עקרה וילדה, באים חברת רשב״י ומקבלים עליהם לכסותו מכיס החברה עד גיל חמש שנים מבלי שההורים יקנו לו דבר לכסותו, וכשגומר חמש שנים קונים לו בגדים נאים, והיו קורים לזה ״לכסווא דלכמס שנין״ = מלבוש של חמש שנים, כעין זה כתוב בספר חסידים סימן רמ״ה וז״ל אם נגזר וכו׳ כגון ראובן שיש לו בן ונוטה למות ויבוא שמעון ויאמר לאביו ולאמו הא לכם שקל הא לכם ככר לחם

ובשר ויין אני פודה את בנכם שיהיה בני ויחיה כך עושים למי שאין מתקיימים לו בנים ואין בו משום ניחוש, וע״ש שמביא ראיה מבועז שמתו לו ס׳ בנים וכשנולד לו בן מרות אמרו יולד בן לנעמי. הרב לפי ספרי בערך ניחוש.

י. שאירית השמן שהיו מביאין לביהכ״ן להדליק לע״ן הנפטרים היות ובזמן האחרון היתה התאורה בבית הכנסת ע״י החשמל והשמן לא הוקצה לבית הכנסת, לכן היו מוכרין השמן הנשאר ומוציאין אותו לצרכי בה״כ ועיי׳ בשו״ת התשב״ץ ח״ב סי׳ קע״א.

יא. נהגו לתת אפר במים בבישול הביצים כדי להינצל מחשש טעם ביצה שיש בה דם כמ״ש מרן ז״ל ביו״ד סי׳ צ״ה ס״ד ובס׳ שיורי ברכה יו״ד סי׳ ק״ז. ועיין בס׳ לך שלמה יו״ד סי׳ י״ב.

יב. נהגו שהזוג איש ואשתו לא היו קורים זה לזה בשמם עיי׳ בספר כנה״ג אה״ע סי׳ א׳ הגה״ט אות א׳ ועיין במס׳ שבת דף ס״ז ע״ב הוא בשמה והיא בשמו אין בו משום דרכי האמורי ופי׳ הערוך (ערוך השלם ערך שם) אם קורא איש אשתו בשמה ואשתו קוראה את בעלה בשמו ועיי׳ בפירש״י בגמ׳ שם שפירש שהבעל ואשתו מחליפין שמותיהן זה בזה בלילה משום ניחוש ויש בו משום דרכי האמורי (ע״פ הגירסא שיש בו משום דרכי האמורי, ועיין בספר תורה תמימה).

יג. בפדיון נפש שהיו מסדרין ליולדת בשעת חבלי לידה היו אומרים מזמור יענך ה׳ ביום צרה, כי במזמור זה יש ט׳ פסוקים כנגד ט׳ ירחי לידה, וכתיב ביה ישגבך שם אלקי יעקב, שהוא אמר האל העונה אותי ביום צרתי, וכמו כן יש בו ע׳ תיבות כנגד ע׳ צירי לידה, וכמו כן היו אומרים מאן דעני לאימך יענה יתך. ואח״ך אחרי הלידה בהוצאת השליא אומרים הפסוקים וירדו כל עבדיך אלה אלי וכו׳ עיין בספר מקורי המנהגים סי׳ כ״ב.

יד. הנשים נהגו לגלות שערן מחוץ לצמתן, להתנאות בו. עיי׳ מהר״מ אלשקר סי׳ לה. ויש נשים שהיו נוהגות לקחת משי שחור ומשמים בפדחת כדי להתיפות. ובעל משא מלך ח״ז בתורת המנהגות חקירה ט׳ מפקפק בזה, וכתב דמנהג רע הוא אלא הנח להם לישראל ועיין להגאון חת״ס או״ח סי׳ ל״ו שהביא כל זה וכ׳ בכלל העולה דבמקום שנהגו אין זה ערוה יעו״ש.

טו. נזהרים היו שלא לתפור על בגד בשעה שהוא לבוש בו דקשה לשכחה, בפרט שלא יהיה דומה למת שתופרים עליו את הבגד, אוצר מנהגי ישורון צד 18, ולכן היו מרשים לתפור אם הלובש היה משים איזה דבר בפיו שזה מראה על היותו. ועיין בספר שולחן מלכים שמביא בשם ספר זר זהב את הסגולה הזאת ״שיקח בפיו איזה חוט וילעוס את החוט בשעה שתופר״.

טז. נהגו אנשים טפשים להגיד בערבית כמו שהקב״ה אמת כן הדבר הזה אמת. וזה היה עון פלילי וקרוב לכפירה. עיי׳ הרדב״ז ז״ל בח״א סי׳ י״ז ה״ד השמים החדשים דף כ׳ ע״ב.

יז. נשים זקנות היו מקפידות ולצוות שלא להשליך מים בכח דרך בזיון.

וראיתי להרב מהר"י משאש ז"ל בספרו אוצר המכתבים ח"ל סימן שפה נשאל על זה והשיב וז"ל: וזכורני שראיתי איזה סמך לזה בזוה"ק פרשת ואתחנן דף רס"ה ע"ב וז"ל רבי חייא אמר האי מאן דבעי דיסתמר אורחוי לא יעבר על מייא דאושדן קמי פתחא, וכו' ר' יצחק אמר מיין צלילן לית לן בה והוא דלא יושד לון אורח קלניא וכו' יעו"ש עכ"ל.

יח. עזר הבשר: (=אגרה שמשלם הקונה על כל קילוגרם בשר לקהל). מנהג זה פשט היתרו בכל ערי ישראל אשר ראינום ושמענום ולפי דעתינו מנהג זה מנהג ותיקין הוא וממנו תוצאות חיים ובלבד שתהיה הכנסת העזר הנז' מיוחד דוקא לדבר מצוה, ותנתן ההכנסה ביד פקידים הגונים שלא יוציאוה רק לדבר מצוה דוקא, ולא לצורך שום דבר הרשות כמו מסים וארנוניות וכיוצא ודבר זה הוא תיקון מדיני שהשכל מחייבו שאפי' בזמן הקודם הדבר ידוע שיש טורח הרבה בגביית צדקה כפי שורת הדין ועל כיוצא בזה כ' הרמב"ם ז"ל אין בידינו להעמיד משפטי הדת על תלם וכ"ש בזמנינו זה שרבו המתפרצים המתהללים באלילים וקצור קצרה ידינו לכופם על הצדקה כמו שהדין נותן, ובפרט לעת כזאת אשר נגעלו שערי השפע וכלתה פרוטה וכו', ואף שנמצא עי"ז שאין הצדקה נגבית לפי ממון כפי שורת הדין רק איש כפי אוכלו וכו' מ"מ המה ראו שאם נעמיד הדבר על ד"ת נפקא מיניה חורבא, שלא יוכלו להוציא מכל אחד מה שראוי לתת כפי דת"ת וכו', ואם כן טוב להם לת"ח ולעניים לקבל שלשים או ארבעים אוקיות בשבוע ולהוציא מהם לצדקה שנים או שלשה ממה שלא יקבלו רק עשרים או שלושים לפי מיעוט ההכנסה ויותר שמפסידים העניים מרויחים ודטבא ליהו עבדינן וכו' וגם אנחנו אף שמעולם לא נשמע דבר זה בעירינו (אמ"ה עיין מוצב"י ח"א סי' קל"ה, שמנהג עזר הבשר היה כבר בעיר צפרו מימיו של רבי ישועה בן חמו ז"ל). זה ימים לא כבירים קמנו ונתעודד והעמדנו עלינו עזר הבשר לתועלת קהלינו יש"ץ וכו' בחדש מרחשון אז תצליח את דרכיך לפר"ק (מלל לאברהם סי' י"א). ועיין חק ומשפט סי' ש"ג על עזר הבשר בעיר מקנאסא.

יט. בענין התרת נדרים היינו נוהגים להתיר מיושב או מעומד, ואחרי כן ראיתי למוהריב"ץ כ"י שכתב וז"ל אמר הקטון יעקב אבן צור תמיד הייתי קורא תגר על מה שנהגו להתיר בעמידה ועכשיו זכיתי ומצאתי בכתבי החכם השלם כמוה"ר שמואל אבן דנאן ז"ל בפ' ויחל משה וכו' אמר משה רבש"ע ולא נתת לי הפרה וכו' וכל זקן שמורה הוראה אם ירצה שיקיימוה צריך הוא לקיימה תחילה מיד נתעטף משה בטליתו וישב לו כזקן והקב"ה עומד כשואל על נדרו וכה"א ואשב בהר וכו', ועוד ראיה מדאיתא בגמ' ס"פ נערה המאורסה ירד ר"ג מן החמור ונתעטף וישב והתיר לו, נראה מכאן שעיקרה היא בישיבה לכתחי', ובדיעבד אם נעשית מעומד מותר ודוקא שהוא מתחרט מעיקר הנדר, אבל כשצריך פתח ראוי להתיישב בדבר ועי' סי' רכ"ח עכ"ל מהר"ש אבן דנאן ועיין ויקרא רבה פל"ז דאיתא התם ירד לו ר"ג מעל החמור והתעטף בטליתו וישב לו וכו' ומסיים בה וממנו למדנו שאין מפירין נדרים לשתוי' יין ולא רוכבין ולא עומדין אלא יושבין עטופים. נאם יעב"ץ. ועיין בעירובין דס"ד. ומר"ן ז"ל ביו"ד סי' רכ"ח ס"ג שכתב ואפילו מעומד וכו'.

כ. המנהג שמניחין יריעה אחת מהס"ת בשביל הנשים התופרות זו אחר זו ע"מ לסתור ולבסוף תופר אותה הסופר מראש ועד סוף, וגם הנשים יודעות זה ואין כאן גניבת דעת (ישמח לבב ד"ס ע"ב). ועיין ספר חיים סי' כ"ד אות ה' דתפירת אשה כשר בדיעבד.

כא. עיין בס' תורות אמת למוהר"פ בירדוגו ז"ל בנימוקיו לסי' ק"ו שכתב ומזה נתיישב בעיני מנהגנו אנחנו אלה פה שרוב הגגות שלנו הם למעלה מב"ה ותמהני טובא על מנהג זה כי לא אלמן ישראל מחכמיו. אכן עכשו ביגותי דודאי ליכא חשש שידוע הוא דבזה"ז אינם משתמשין כלל על הגגות ואינם עולים להם אלא לראותם בלבד אם צריכים שום דבר או לשטוח בהם בגדים וכו' לא כמו שהיו בזמן התלמוד שהיו משתמשין בקביעות להניח בהם כל כלי החצר ועצים לאוצר וכו' מכ"ז נראה שהיו משתמשין בהם תשמיש קבוע ודו"ק כנ"ל להליץ טוב בעד עמנו אם יראה בעיני רבותי עכ"ל.

כב. נוהגים שהמתעטש אומר לישועתך קויתי השם, והנוכחים אומרים לו רפואה וחיים, והוא משיבם: יוסיפו לך שנות חיים. ותשובת הודאתו אליהם היא אחרי שכבר אמר לישועתך קויתי השם, כדי להקדים כבוד שמים, ודלא כמ"ש הכנה"ג בשיירי או"ח סי' קע"ד דיקדים להגיד יוסיפו לך שנות חיים קודם לישועתך, ועיין להרב אגורה באהלך די"ח ע"ד שחלק עליו דאיך יכול להקדים כבוד הבריות לכבוד שמים, וכמו כן בסעודות מצוה היינו נוהגים לברך על הכוס כברכתו וטועם ואח"ך אומר בשמחתכם וכמנהגו של מהר"י אשתרוג שהביא הכנה"ג שם.

כג. נהגו שמי שאינו כהן מברך לרעהו, יברכך וישמרך וכמ"ש הב"ח בריש סי' קכ"ח דברכת הזר בלי נ"כ אין בה איסור עשה דכה תברכו, ושוב הובא לידי הספ"ק ציץ אליעזר חי"א סי' ח' שהאריך בזה וסיים דאם אינו מכוין לקיים מצות ברכת כהנים רק כמו שמברך אדם לחבירו אינו עובר.

כד. היו משפחות שלא אכלו זיתים שחורים בכל חדש ניסן וזה היה ג"כ מנהג עיר פאס ועיין בספר ליצ"ר לקו"ד אות נו"ן סעיף יו"ד, שכתב משם מוהר"ש אלבאז זלה"ה להיות כי בחדש הזה הוציאנו ה' ממצרים, ובאה המצוה זכור את היום הזה וגו' וידוע מאז"ל אבא משכח. ולכן נהגו איסור באכילת הזיתים אחרי אשר בכנף אכילתן נמצא נזק השכחה וכו' עכ"ל.

כה. מה שנהגו הגברים לעשות שבת שלום ומועד טוב לנשים, כתב על זה הרב מוהר"פ בירדדוגו ז"ל, בספרו תורות אמת בנימוקיו לאה"ע סי' כ"א ס"ו, דאיסור גמור הוא אלא משום איבה נהגו היתר וה' יכפר בעד.

כו. היו נזהרים שלא לנהוג בזיון באוכלים, מי שמוציא חתיכת לחם ברחוב בגודל כל שהוא מרים אותה מנשק אותה ושם אותה מן הצד. וזה ע"פ מ"ש הגמ' תענית דף כ' דמאכל אדם אין מאכילין אותו לבהמה ופירש"י משום בזיון אוכלין ומחזי כבועט בטובה שהשפיע הקב"ה בעולם ועיי' להרב בית מנוחה דף ס"ז אות ד'. ועיין למרן המחבר באו"ח סי' קע"א ובמג"א שם.

כז. תנורי האפייה בשכונה היו של הגויים. והנה ממונה מן הצבור מי שהולך בכל יום א' להטיל קיסם (כי ביום השבת מתבטלין מלאפות והחום לא נשאר עד יום א') והיה מועיל לכל השבוע גם אם מתבטלין בלילה כי הגחלים עמומות והתנור עוד חם עיין להרמ"א ז"ל ביו"ד סי' קי"ב ס"י.

כח. כשהיו נכנסים לדור בדירה חדשה קודם כל היו מכניסים לחם דבש וחמאה ושמן. וראיתי בספר מטעמים החדש שכן מצינו כשרצה הב"ה להניח לאדה"ר בגן עדן הניח לו מקודם כל עץ נחמד למראה וכו' וטוב למאכל יעו"ש.

כט. נוהגים היינו כשמזכירין את השם מנשקין אצבע או כשמסיימין ק"ש או תפלה וברכה, והרב יעב"ץ בספר משפט וצדקה ביעקב ח"ב סימן מ"ה כתב שמנהגם של ישראל תורה כי אתה מוציא במזמור י"ט פסוק פקודי ה' ישרים וכו' ד' פעמים ד 'תיבות ובכל פעם מזכיר את ה' מלה שנית חשוב פקודי כנגד הגודל, ה' כנגד האצבע, ישרים כנגד אמה, משמחי כנגד קמיצה, לב כנגד זרת, וכן מצות ה' ברא וגו', וכן יראת ה' טהורה וגו', וכן משפטי ה' וגו', הרי בכל פעם השם מכוון כנגד האצבע ע"כ.

ל. קבלה מרבותינו שהאשה כשתהיה בת מ"ח שנה נקראת עמדה מלדת ועיי' תועפות ראי"ם בליקוטים כך מ"כ בכ"י הרב עמור אביטבול זלה"ה.

לא. בכל אחורי מכתב אחרי סגירת כפליו היו כותבין הכתובת, ואחרי כן ופגי"ן דרגמ"ה, ר"ת ופורץ גדר ישכינו נחש. נדוי הרם שמתא דרבינו גרשום מאור הגולה.
עיין בשו"ת מהר"מ בן חביב בספר קול גדול סי' ק"ב הביא התקנה וז"ל חרם שלא לראות בכתב חבירו שישולח להבירו בלי ידיעתו אסור ואם זרקו מותר ע"כ. ועיי' מהר"מ מינץ סי' ק"ו שהביא שם כל תקנות ר"ג מ"ה ז"ל וע"ע בספר תורת חיים ח"ג סי' מ"ז במי שפתח מכתב חבירו בלי ידיעתו דראוי לייסרו יעו"ש שהביא תקנות רגמ"ה מהכלבו סי' קי"ז.

לב. מה שאומרים אחד להבירו שלום עליכם נמצא כתוב בכתב יד מוהריב"ץ וז"ל מצאתי שמה שאנו אומרים שלום עליכם הוא כי שלום בא"ת ב"ש מתחלף באותיות ב כ פ י כזה: א"ת ב"ש ג"ר ד"ק ה"ץ ו"ף ז"ע ח"ם ט"ן י"ם כ"ל, ואותיות ב כ פ י עולין י ב ק מנין יהוה אהיה אדוני ועל כן אנו אומרים שלום עליכם ר"ל השפע והברכה של ג' שמות הנזכרים הרמוזים במלת שלום כנז"ל יבא עליכם... וכן ביד הם רמוזים אלו הג' שמות כי האצבעות הם מתכנים בשם ג'ודל א'צבע א'מה ק'מיצה ז'רת והר"ת שלהם עולה יב"ק שהוא מנין יהוה אהיה אדני כנ"ל ולכן החכם מניח ידו על ראש האדם ומברכהו הכוונה לברך באלו הג' שמות שהם רמוזים בידו עכ"ל.

לג. בתוך השכונה היה מקום מיוחד לבתי כסא צבוריים וראה הגהות מהר"י עמדין ז"ל למסכת סנהדרין על די"ז ע"ב ובית הכסא, א"נ אפילו היה להם בצד ביתם כמו שיש בארצות הללו צריך להיות אחד לרבים בעברם ברחובות או למי שדירתו דחוקה ואין לו מקום לפנות ע"כ.

לד. כשהאב היה רואה בבתו איזה ענין של פריצות היה מגלח שער ראשה וע"י כן היא נעצרת מלצאת החוצה, ועיין בספר יכין ובועז ח"א סימן קמ"ג שהתפלא על עונש כזה לפנויה שדוקא לא"א שזינתה דנין אותה בכעין זה יעו"ש.

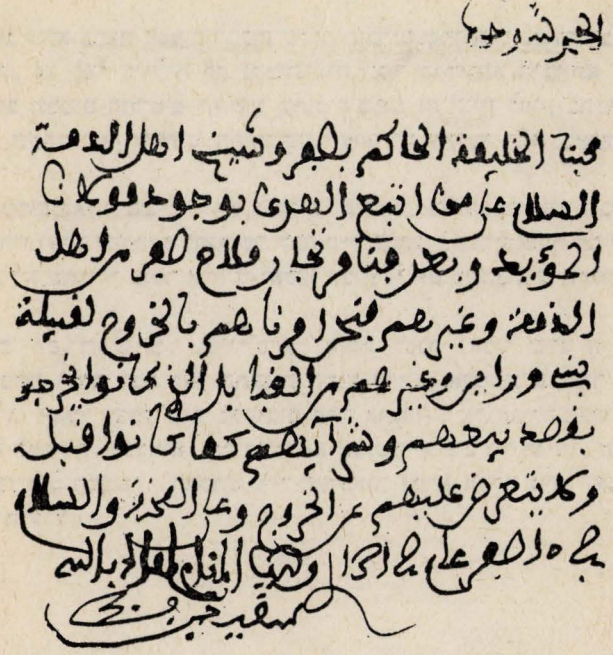
לה. היו אחדים מהמוני עם שנהגו לקבוע נעל הסוס על מפתן הבית, או בית מסחר ניחוש נגד עין הרע, מנהג שטות ולקוח ממקור היונים שהאמינו באלילים. ולדאבון לב נשתלשל המנהג הזה לבני ישראל ויפה כתב בעל ספר מעשה אלפס — שקר הסוס לתשועה — עיין בספר אוצר מנהגי ישורון צד 15.

לו. נהגו הנשים שלא ברצון חכמים לבלוע ערלת הזכרים שחותכים בשעת הברית, ואומרות שמועיל לעקרות, או למי שיולדת רק נקבות. וזה תלוי בפלוגתא דרבוותא באכילת בשר אדם, ועיין להרב השמים החדשים דף ט"ז שהזכיר מנהג זה וציין לעיין בתשובת הרשב"ש ז"ל סי' תקי"ח שכתב דאף שהתוס' התירו בשר אדם רק להלכה ולא למעשה יעו"ש.

לז. בנשיאות כפים כאשר הש"ץ קורא לכהנים "כהנים", כל הצבור עונים בקול רם: "עם קדושיך" (כאמור) ועיין להרמ"א בהגה סי' קכח ס"י שכתב שהש"ץ אומר עם קדושך כאמור בלחש, לדעת הי"א שהש"ץ אומר אלהינו ואלהי אבותינו, גם כשהכהנים נושאים את כפיהם.

לז. הסברים ופירושים: אלגולס"א: חזקת ישוב (אבני שיש ח"ב סי' מ"ז); סיג"א: עזר הבשר (כרם חמר ספר התקנות תקנה ע"ח); אלמעונ"א: עזר הבשר (כללי הרא"ש כלל י"ג, ויאמר יצחק ח"ב בלקוטים ערך אונאה); אלגאבילה: מס עקיף על כל סחורה המוצעת למכירה; אלגזייא: מס גולגלתא (התשב"ץ ח"ג סי' רנ"ד); וכמו כן חכירת קרקעות (אלמכז"ן = הממשל), ההקדש ע"י הערכאות נקרא אצלם גז"א (אבני שיש ח"ב סי' פ"ב דף נ"ה ע"ב).

רשיון מהממשל לסוחרים יהודים, לצאת לכפרים ולשבטים ברברים, לצורך מקח וממכר בשנת תרנ"ד (1894) התעודה הזאת הגיעה לידי בשלב הסופי של הדפסת הספר והנני מודה בזה לידידי הפרופ' ח. ז. הירשברג שעזר לי בפענוחו ובתרגומו.

תרגום

השבח לאל לבדו

1 אהובנו הח'ליפה המושל בצפרו (וממונה) ? על אהל אלדמה
2 השלום למי שהולך בדרך הישר בהיות אדוננו
3 אלמואייד ולאחר [הברכות] אנו מצווים סוחרי מלאח צפר[ו] מאהל
4 הד'מה וזולתם אנחנו הורינו להם לצאת לשבט
5 בני וראין ולשבטים אחרים כפי שהיו יוצאים
6 למטרת מקח וממכר כפי שנהגו מקודם
7 ושלא יתנגדו להם [וימנעו] מהם לצאת בבריאות והשלום
8 2 צאפר שנה 1312 ....

סעיד בן פאראז

(ראה לעיל עמוד 39 ימי מלכות מולאי אלחאסאן).

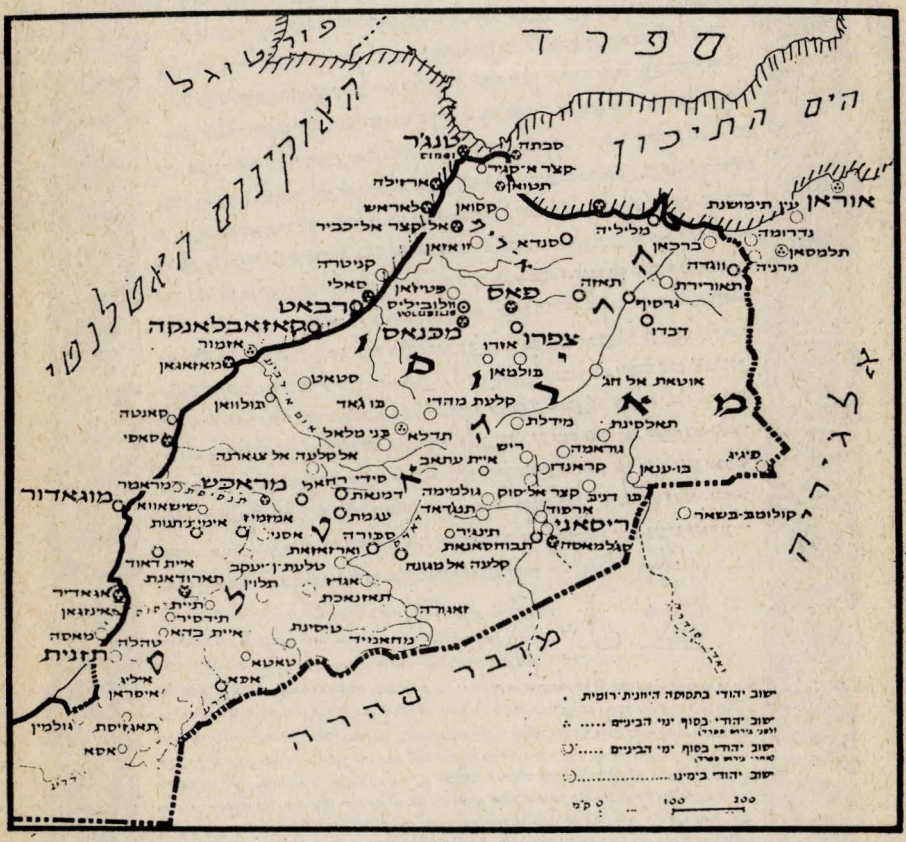

קמיע לשמירה בבית היולדת (ראה למעלה עמוד 85) דיו וצבעי־טמפרה על גבי נייר.
הגובה: 46 ס״מ; הרוחב 36 ס״מ.

כתובה: קשת מעלים ופרחים, דיו צבעונית (כתום, סגול, אדום וירוק וצבעי זהב על־גבי נייר שנת חמשת אלפים ושש מאות וששים (1899).

כתובה עם קשת מעשה ידי אומן, עטורים וכיורים, דיו מוזהב וצבעוני
שנת חמשת אלפים ושש מאות וששים ותשע (1908).

ספרד
הים התיכון
פורטוגל
האוקיינוס האטלנטי
טנג'ר
תטואן
אוראן
תלמסאן
מרניה
פאס
מכנאס
רבאט
סאזאבלאנקה
מראכש
מוגאדור
אגאדיר
תזנית
מדבר סהרה
אלג'יריה
תוניסיה
ישוב יהודי בתקופה היונית-רומית
ישוב יהודי בסוף ימי הביניים
ישוב יהודי בימינו

מפת מרוקו

תמונת המחבר

AMERICAN JOINT DISTRIBUTION COMMITTEE
HEADQUARTERS FOR OVERSEAS OPERATIONS

64, RUE DU STAND
GENEVA
SWITZERLAND

TELEPHONE
26 32 60

Geneva, 9th June, 1964.

TO WHOM IT MAY CONCERN

Re:- Rabbi David OBADIA, Grand Rabbi of Sefrou

Rabbi David Obadia, Grand Rabbi of Sefrou, has recently settled in Israel and decided to open a Yeshiva for students from Morocco. I have had the pleasure and privilege of working with Rabbi Obadia in the field of Jewish education during the last 12 years.

Those who know Jewish life in Morocco will probably agree with me that he is one of the most able Rabbis from North Africa. He has always seen his task as much larger than the official functions of a Moroccan Rabbi. He started girls' general and vocational schools in Sefrou at a time when the religious education of girls was neglected in Morocco. He organized and directed the Em Habanim elementary school which was the best of its kind in Morocco. He set up a Yeshiva which he maintained practically with his own efforts. He is known in Morocco and outside for his visiton, his depth of thought, his dynamism and organizing abilities, not to mention his Jewish scholarship.

There is no doubt in my mind that Rabbi Obadia can make a very important contribution to Jewish life in Israel, especially on behalf of neglected Sephardi youth. His background and his ability will undoubtedly make him a leader of Sephardi Judaism in Israel. His efforts on behalf of Jewish education deserve fullhearted support. Any investment made through Rabbi Obadia in Jewish education will certainly bear permanent beneficial results for the Jewish people as a whole.

Stanley Abramovitch
Director
Department of Education

AMERICAN JOINT DISTRIBUTION COMMITTEE
HEADQUARTERS FOR OVERSEAS OPERATIONS

64, RUE DU STAND
GENEVA
SWITZERLAND

TELEPHONE
26 32 60

Genève, le 8 juin 1964

A QUI DE DROIT

Concerne:- Monsieur David OBADIA, Grand Rabbin de Sefrou

Monsieur le Rabbin Obadia a récemment immigré en Israël où il a décidé d'ouvrir une Yechiva pour étudiants d'origine marocaine. J'ai eu le plaisir et le privilège de collaborer avec le Rabbin Obadia dans le domaine de l'éducation juive au cours de ces 12 dernières années.

Ceux qui connaissent la vie juive au Maroc seront certainement de mon avis que Monsieur Obadia est un des Rabbins les plus doués de l'Afrique du Nord. Il a toujours considéré sa tâche au-delà de celle des fonctions officielles d'un Rabbin marocain. Il a organisé des écoles générales et professionnelles pour filles à Sefrou à une époque où l'éducation religieuse des filles était négligée au Maroc. Il a organisé et dirigé l'école primaire Em Habanim, qui fut la meilleure en son genre au Maroc. Il a organisé une Yechiva qu'il a pu maintenir grâce à ses propres efforts. Il est bien connu au Maroc et en dehors du pays pour la profondeur de ses pensées, son dynamisme et ses talents d'organisateur, sans oublier son érudition en matière juive.

Je n'ai aucun doute que le Rabbin Obadia peut apporter une contribution très importante à la vie juive en Israël, surtout parmi la jeunesse sépharade négligée. Son expérience et ses talents lui permettront sans aucun doute à diriger le judaïsme sépharade en Israël. Ses efforts pour l'avancement de l'éducation juive méritent tout le soutien possible. Un investissement dans l'éducation juive par le Rabbin Obadia ne manquera pas de produire des résultats permanents pour le bien du peuple juif tout entier.

Stanley Abramovitch
Directeur
Département de l'Education

THE COMMUNITY OF SEFROU

VOLUME III

The history of the Jews of the Community of Sefrou, in Morocco, their economic, social, political, and religious situation and status, the facts and the events marking their life, their activities, their memoirs, their customs in their daily life and in the observance of the Holydays and Sabbath.

BY RABBI DAVID OVADIA

the last spiritual leader of generations of Rabbis of this Community, former Dayan in the Beth Din of Sefrou, Fez, and Marrakech, formerly member of the National Consultative Assembly in Rabat and at present member of the Council of the Chief Rabbinate in Jerusalem.

Jerusalem (1975) התשל"ו

La Communauté de Sefrou

VOLUME III

L'histoire des Juifs de Sefrou, ville du Maroc, traitant de leur situation et leur statut économique, social, politique et religieu, les faits et les évènements marquant leur vie, leurs activités, leurs mémoirs, leurs moeurs et coutumes dans leur vie courante et dans l'observance des fêtes et du Sabbat.

PAR LE RABBIN DAVID OVADIA

le dernier des générations de chefs spirituels de cette communauté, ancien Dayan des Bet Din de Sefrou, Fez et Marrakech, anciennement membre de l'Assemblée National Consultative à Rabat, et actuellement membre du Conseil du Grand Rabbinat de Jérusalem.

Jerusalem (1975) התשל"ו